

HAJDÚ-BIHAR TEMETŐMŰVÉSZETE

DEBRECEN, 1980

Főszerkesztő:
SZŐLLŐSI GYULA

Szerkesztők:
LETÉNYI ÁRPÁD
TÓTH ENDRE

Lektorálta:
UJVÁRY ZOLTÁN

Fotó:
BODROGI TIBOR, FEKETE GÁBORNÉ,
HAPÁK JÓZSEF, KÓNYA KÁLMÁN,
VENCSELLEI ISTVÁN

Kiadja a Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága
Felelős kiadó: DR. ANGYAL LÁSZLÓ

ELŐSZÓ

A Hajdú-Bihar Megyei Tanács Műemlékvédelmi Albizottsága széleskörű társadalmi segítséggel hosszabb ideje tervszerűen felkutattatja és feldolgoztatja megyénk kulturális életének, hagyományainak egyes, a műemlékvédelemhez szorosabban vagy éppen lazábban kapcsolódó területeit. A feldolgozások elsősorban a tudományos megismerést szolgálják, és bár teljes mértékben figyelembe veszik a tárgykörre vonatkozó korábbi kutatásokat, feldolgozásokat, újaknak, eredetieknek veendő, mert teljességre törekednek, összefoglaló jellegűek és mert a korszerű tudomány eszközeivel, módszereivel és szempontjai érvényesítésével készülnek sok eredeti, hiányt pótló kutatást is igényelve. A különböző kérdések, tárgykörök feldolgozása során világossá vált, hogy a kérdéseket csak a tárgykör teljességében és történetiségében lehet eredményesen megválaszolni. Ezért nem indulnak feldolgozásaink túl messziről, ezért nem mondhatunk le a mába torkolló múlt ismeretéről és ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jelenségek összevetését más azonos vagy hasonló jelenségekkel sem. Ezeknek a szempontoknak az érvényesítése nemcsak tudományosan helytállókká teszi feldolgozásainkat, hanem mentesíti őket a szűk provincializmustól, a befelé forduló, káros, gyakran romantikus képzelgésben kifejezésre jutó lokálpatriotizmustól, az elvi tisztázatlanságtól.

Jelen kötetünk, amelyet a kérdés legjobb szakemberei írtak, a temetőművészettel foglalkozik a lehető legtágabb értelmében. Temetőnk kultúránk ismerete, helyes értelmezése feltételezi a halálhoz, a temetés módjához, a temetők berendezkedéséhez, a temetői emlékekhez kapcsolódó ismeretanyag feltárását, más helyek, népcsoportok temetési gyakorlatával való összevetését. Kötetünk ezt a munkát végzi el azzal a gyakorlati céllal, hogy megállapításait műemlékvédelmi, közelebbről temetőművészetünk gyakorlati munkái közben hasznosíthassuk.

Kiadványunk szorosan illeszkedik korábban kiadott műemlékvédelmi kiadványainkhoz, művelődéspolitikánk jelentős állomása. Köszönetet kell mondanom mindazoknak a kutatóknak, szervezeteknek, intézményeknek, akik és amelyek közös erőfeszítése, anyagi áldozatvállalása lehetővé tette, hogy kiadványunk megjelenjen. Munkájukra, támogatásukra a továbbiakban is számítva, ajánlom kedves figyelmükbe kötetünket.

Dr. Szabó Imre,
a Hajdú-Bihar megyei Tanács elnöke

BEVEZETŐ

Manapság sokan érdeklődnek a népművészet iránt, ezen belül a temetőművészetéről is. A fejfák iránti érdeklődésben például több más mellett a divatot is ott találjuk. Amikor tehát kezünkbe vesszük a Temetőművészetéről szóló kiadványunkat, jogosan felvetődhet az a kérdés is, hogy ez a kiadvány egy a divattermelte sok-sok könyv közül. Ha kulturális értékeink megismerése és megismertetése terén végzett munkánknak nem volnának előzményei, nehéz volna ezt a feltételezést cáfolni. Minthogy kulturális életünk, kultúrtörténetünk feltárásával rendszeresen foglalkozunk, minthogy a temetőművészetrel foglalkozó jelen kiadványunknak számos, mind a tudományos, mind pedig a gyakorlati kulturális életben, munkában elismerten eredményes előzménye (Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei és népművészete. Debrecen 1972, Vásártörténet – Hídi vásár. Debrecen 1976, Hajdú-Bihar népi építészet. Debrecen 1979. stb.) van, nem erről, tehát nem divatról van szó. Helyi művelődéspolitikánk célul tűzte ki, hogy a szocialista kultúra fejlesztésének elősegítése, értékeink megbecsülése érdekében sorra felkutatja és feldolgoztatja a kulturális élet nagy területeit, egységeit. Ezt a célkitűzést következetesen valósítjuk meg. Ennek a rendszeres feltáró- és feldolgozó munkának a végzése során jutottunk most el temetőművészetünk megismeréséhez.

Az emberi élet három nagy alkalma – ahogy az etnográfusok nevezik – a születés, a családalapítás és a halál a legerősebb és legsokoldalúbb kötelékekkel kapcsolódik az élet, a kultúra egészéhez, a hagyományhoz. Mindhárom nagy alkalom kitermelte a maga sajátos kultúráját, ezen belül tárgyi, anyagi emlékeit is. Jelen kötetünk a halállal, illetőleg a halálhoz kapcsolódó kulturális jelenségekkel, sőt ezen belül is csak a tárgyi, az anyagi hagyománnyal, a temetéssel, a temetőkkel, a sírjelekkel, illetve ezek művészi megnyilvánulásaival foglalkozik.

Kiadványunk megjelentetésével gyakorlati célkitűzéseket is kívánunk szolgálni, területrendezési, műemlékvédelmi munkát, és ezen keresztül az ízlésnevelést kívánjuk elősegíteni. Temetőművészetünk szocialista kultúránknak éppen olyan szerves része, mint a népelet annyi más művészi, az életmód, a tudatállomány felől jelentkező megnyilvánulása.

Kedves és fontos feladatomnak és kötelességemnek érzem, hogy ezúton is köszönetet mondjak azoknak az üzemeknek, intézményeknek, amelyek anyagi támogatásukkal is lehetővé tették műemléki, népi építészeti sorozatunk e harmadik kötetének megjelenését.

Dr. Angyal László,
a Hajdú-Bihar megyei Tanács
Műemléki Albizottságának elnöke

I.

BODROGI TIBOR

Temetés — vallás — társadalom

*Mikor isten az ősidőkben a világot teremtette,
megteremtette a napot:
jön és megy a nap és visszatér újra.
Megteremtette a holdat:
jön és megy a hold és visszatér újra.
Megteremtette az embert:
jön és megy az ember, de nem tér vissza soha!*

Kelet-Afrika, dinka

Az emberi életnek a születéstől a halálig terjedő ívében paradox módon az utolsó állapotváltás, az életből a halálba, a létből a nemlétbe való átmenet jelenti a legfontosabb mozzanatot.* Jóllehet az élet minden lényeges fordulópontjához többé-kevésbé kiterjedt szertartások, rítusok kapcsolódnak (van Gennep kifejezésével: *rites de passage*, az átmenet rítusai), ezek kidolgozottsága, komplexitása az élet megszűnésével beálló létforma-váltásnál a legnagyobb. A többi, az életben fordulópontot jelentő eseményekhez (születés, pubertás, házasság) fűződő átmeneti rítusok az ember új viszonyait, új társadalmi vonatkozásait szimbolizálják elsősorban, tehát – mondhatnánk – az új helyzetbe való „belépés” mozzanatára koncentrálnak. Az elhalálozás esetében ennek ellentétéről van szó. Bár itt is új állapotról van szó, ez az új állapot gyökeresen különbözik az élet menetében kialakultaktól. A különbség többszörös: egyrészt fizikai ill. anyagi, másrészt társadalmi és – a hiedelemvilág szerint – spirituális természetű. Materiális azért, mert fizikai-kémiai átalakulással jár együtt, az emberi test – jóllehet csontjai igen sokáig ellenállhatnak a természet romboló és feloldó folyamatának – lényegében megsemmisül. Halála ugyanakkor társadalmi vonatkozásban is változást hoz magával. Életében meglévő viszonylatai elhunytával megszakadnak, kiválik mind a szűkebb (családi, rokonság), mind a tágabb kapcsolatok köréből, amelyben korábban, élete folyamán eltérő, de mindig ható, érvényes szerepeket játszott. A fizikai lét megszűnése, a társadalmi kapcsolatok megszakadása mellett gyakori mozzanatként jelentkezik az a feltételezés is, hogy az a titokzatos valami, amit közönségesen léleknek nevezünk, az anyagi megsemmisülés folyamatában nem tűnik el, hanem tovább él, csak létezési formája megy változáson keresztül. Ez egyúttal annyit jelent, hogy (legalábbis azokban a társadalmakban, amelyek hisznek a léleknek az egyéni életfunkciók megszűnte utáni létében) a korábbi élővel a halál után is megmaradhat a kapcsolat, ha ez formájában és tartalmában változik is. A halálhoz, gyászhoz és temetéshez fűződő szertartásokban, szokásokban és eljárásokban így a létezés eltérő formáiban „élő” emberek viszonyai jutnak kifejezésre – természetesen tehát, hogy a halott korábbi társadalmi helyzete, esetenként rangja is tükröződik bennük.

* „Temetés” – „temetkezés” szavunk köznapi értelemben egyetlen temetési formára, az „elföldelésre”, valamint az ezzel kapcsolatos eljárásokra, rítusokra vonatkozik. Jelen írásunkban mindkét szót jelentősen bővített értelemben használjuk és jelöljük velük a halottal kapcsolatos összes cselekményeket, eltávolításának minden fizikai módozatát, és a közvetlenül a testre vonatkozó rítusok, szertartások, gyakorlatok együttesét is.

A halál oka

Bár a fejlődés alacsonyabb szintjein álló ember létfenntartási tevékenysége során és társadalmi életében saját magának vagy csoportjának védelmében, esetleg egyéb okok miatt állandóan tanúja az élet megszűnésének (nem idegen tőle állatok vagy emberek megölése), a halál oka és eredete mégis homályban marad előtte. Nem tartja természetesnek, hogy egy mozgó lény az egyik pillanatról a másikra mozdulatlanul váljon, majd elenyésszen. Jóllehet az egyes ember haláláról is kialakítja a maga sokszor irracionális képzeit, a halál általában is érdeklő, és ahogyan a világ és az ember megjelenéséről megvannak fantasztikus képzetei, úgy a halál beköszöntéséről is megfogalmazta többé-kevésbé kidolgozott mítoszait.

Így pl. a két küldönc ill. a hamis üzenet motívumú mítoszokban a teremtő, a legfelsőbb lény, valamilyen szellem megüzeni az embernek a halhatatlanság titkát. A küldöncök hibájából, ostobaságából vagy gonoszságából azonban az ember nem kapja meg a halhatatlanságot s a földre beköszönt a halál. A dél-afrikai zuluknál pl. a halál eredetéről a következő mítosz ismeretes: Az ősidőkben Unkulunkulu, az Öreg Öreg Egy, a kaméleont az emberhez küldte a következő üzenettel: „Eredj, kaméleon, eredj és mondd: Ne haljanak meg az emberek!” A kaméleon útnak indult, de nagyon lassan cammogott. Útközben jól belakott az ubukvebezane fa bogyóiból és lefeküdt aludni. Közben Unkulunkulu meggondolta magát és a gyíkot küldte újabb üzenettel az emberekhez: „Gyík, ha megérkezel mondd: Haljanak meg az emberek!” A gyík gyorsan futva elhaladt az alvó kaméleon mellett és átadta az üzenetet: „Haljon meg az ember!” Felébredt azonban a kaméleon is, folytatta útját és átadta az embereknek az Öreg Öreg Egy üzenetét. Ezek azonban így válaszoltak: „Nem tudjuk, mit beszélsz. A gyík üzenete miatt az embernek meg kell halnia.” És azóta minden ember halandó.

Óceániában és Indonéziában széltében elterjedtek azok a mítoszok, melyek az ember hajdani halhatatlanságát a vedléssel, a régi bőr levetésével és új bőr felöltésével hozzák kapcsolatba. Egy ostoba vagy rosszindulatú cselekedet miatt azonban az ember elvesztette ill. nem kapta meg ezt a képességet és ezért halandó. – A celebeszi toradzsnáknál erről a következő mítosz ismeretes: Lamo, a teremtő, összegyűjtötte az embert és az állatokat és választást engedett nekik a lét különféle lehetőségei között, s megnevezte az örök életet is a bőr rendszeres levetésével. Az ember – egy öregasszony – azonban aludt Lamo beszéde alatt és nem hallotta a teremtő szavát. Csak azok az állatok hallották az istent, amelyek vedleni képesek (gyík, kígyó). Ezek örök életűek. – A melanéziai Admirális-szigeteken jegyezték fel ezt a mítoszt: Egy öregasszonynak volt két fia. Míg ezek halásztak, anyjuk fürdött. Fürdés közben levetette bőrét és új bőrt öltve magára, megfiatalodott. A fiúk csodálkoztak. Egyikük így szólt: „Ez a mi anyánk.” A másik ezt felelte: „Lehet, hogy a te anyád, de nekem a feleségem lesz.” Anyjuk kérdésére, hogy miről vitáznak, letagadták az igazat. Az öreg (fiatal) asszony azonban tudta, hogy hazudnak és így szólt: „Ha nem így beszéltek volna, akkor nem öregednének meg az emberek, hanem bőrüket levetve megfiatalodnának.” Ezután felvette régi bőrét és öregasszonnyá változott. Ha a két fia nem ezeket beszélte volna – vonja le a következtetést a mítosz – nem lenne vége napjainknak.

A vedlés különösen gyakran kapcsolódik a kígyóhoz s rajta keresztül a hamis üzenet motívumához. A melanéziai Új-Britannia sziget északi részén élő bainingek a halál eredetéről a következő történetet ismerik: To Kambiana, a jó szellem, gyűlölte a kígyót és azt akarta, hogy halandó legyen, az embert viszont szerette és halhatatlanná kívánta tenni. Hívta fivérét, To Korvuvut és így szólt hozzá: „Eredj az emberekhez és add nekik a halhatatlanság titkát (vedlés). A kígyóknak pedig mondd meg, hogy ezentúl meg kell halniuk.” To Korvuvu azonban fordítva mondta el az üzenetet és ezért hal meg az ember, míg a kígyók minden évben levetik bőrüket és halhatatlanok. – Ugyancsak a kígyóhoz kapcsolódik a halhatatlanság titka az észak-nyugat borneói dajakoknál (duszun törzs). Szerintük Kenharingan a teremtés

befejezése után megkérdezte: „Ki képes levetni a bőrét? Aki képes, örökké fog élni!” Kenharingan szavait csak a kígyó hallotta és ez így válaszolt: „Én képes vagyok erre.” Ezért van az, hogy a kígyó csak akkor pusztul el, ha az ember megöli. Ha a duszunok hallották volna Kenharingan üzenetét vagy ha le tudnák venni bőrüket, akkor ők sem halnának meg.

Afrikában és Indonéziában sokfelé a halál eredetét annak tulajdonítják, hogy az ember rosszul választott és a halhatatlanság helyett a halált nyerte el. Az afrikai bahololók szerint a kezdet kezdetén a nagy szellem magához hívta az első férfit, az első nőt és kígyót. Egyik ökölboszorított kezében a halál, a másikban a halhatatlanság magvai voltak. „Válasszatok” – mondta a nőnek és a kígyónak. A nő a halandóságot, a kígyó a halhatatlanságot választotta.

Más mítoszokban a halál eredete az *első öléshez* kapcsolódik. Az Admirális-szigeteken egy szellem halála idézte elő az emberek halandóságát. A gonosz szellem Koniunak, egy Lalewei falubeli férfinak a varsáiból rendre kilopta a halakat. Koniu felelősségre vonta a szellemet, verekedni kezdtek és Koniu megölte ellenfelét. Ha Koniu nem ölte volna meg a szellemet, senkinek sem kellene meghalnia.

Az első ölés, mint a halál eredetének motívuma legplasztikusabban a kelet-indonéziai Ceram-szigetéről ismert ún. Hainuwele-mítoszban jut kifejezésre. Már éltek emberek a földön, amikor Hainuwele embervérrel kevert pálmaléből nővé formálódott. Egy táncünnepe alkalmával Hainuwele nyolc éjjelen ajándékokat adott a résztvevőknek. A kilencedik éjszaka a férfiak megfogták Hainuwelét, bedobták a táncter közepén ásott gödörbe, majd betemeték. Mulua Satene, az őskor egyik teremtő alakja, ezért megharagudott az emberekre és így szólt hozzájuk: „Még ma elhagylak titeket és nem fogtok többé látni a földön. Csak ha meghaltok, akkor láttok viszont. De akkor is nehéz utat kell megtennetek, hogy eljussatok hozzám.” Ezután eltűnt a földről, a halottak hegyére költözött s csak az jut el hozzá, aki meghalt.

E mítoszoknak (és a hozzájuk hasonlóknak) a vallási-mitológiai gondolkodás, a kezdetleges világgép egészébe történő beillesztése azt mutatja, hogy szerves részei annak az elképzelésnek, amely a világot időbelileg és történéseinek logikája szerint két részre osztja. Volt valamikor az *ősidő*, az *előidő* (az ausztráliai őslakóknál a „dream-time”, az „álom-idő”), amikor csak szellemek éltek; antropomorf, emberszerű lények, akik először végeztek el mindazt, amit ma az emberek cselekszenek a földön és akiknek a cselekvéseit, a velük történeteket dramatizált rítusokban a világ és benne az ember létének a fenntartása miatt újból és újból előadni, ismételni kell és van a *ma*, a létezésnek egy másik, de az előzővel szorosan összefüggő formája és módja. A létezés két formája, két szakasza között egyetlen történet jelenti a válaszvonalat: a fennálló rend, az isteni szándék és akarat, a bevett és megszokott rend ellen elkövetett véletlen cselekedet, vétke vagy bűnös tett halált vont maga után, az első halált, amelyért mindannyiunknak újabb és újabb halállal kell fizetnünk. (E gondolat máig való élésére elegendő a keresztény mítoszt, a bibliát idéznünk: „Visszatérsz a földbe, melyből vétettél, mert por vagy és porrá leszel.”)

De ha így tisztázódott is a halál általános oka, nem mindig bizonyos, hogy az egyes emberek elhunytá *közvetlenül* az ősidőkben megtörtént első halálból fakad. Mindennapi életének tapasztalatai ugyan meggyőzték az embert arról, hogy a nyíllövés, a buzogányütés vagy a vadállat emberre támadása és a bekövetkezett halál között ok-okozati összefüggés van, mégis sokszor úgy véli – még nem alakítva ki a véletlen kategóriáját –, hogy a halált ártó emberi cselekvés okozza. Ezt az elképzelést jól példázza a francia L. Lévy-Bruhl a primitív mentalitásról írott könyvének egy helyén, ahol Monteiro útleírását idézi: „Ambrizettei (Kongó) tartózkodásom alatt három kabinda nő ment vízért a folyóra. Egymás mellett guggolva töltötték korsóikat, amikor a középsőt egy krokodil megragadta, a víz alá vonszolta és felfalta. A meghalt nő családja megvádolta az életben maradtakat, hogy varázslattal készítették a krokodilt arra, hogy a középső nőt ragadja el. Megkísérletem megmagyarázni, hogy mennyire abszurd ez az álláspont, de így válaszoltak: 'Miért éppen ezt a nőt és miért nem

egy másikat hurcolt el a krokodil?', és nem sikerült ezt a gondolatot kibeszélnem a fejből. A két nőt arra kényszerítették, hogy kaszkát (istenítéletkor használt mérget) igyanak. Nem tudom, mi lett az esetnek a vége, de valószínű, hogy egyikük, vagy mind a kettő elpusztult, vagy pedig rabszolgává tették őket."

Ennek a véletlen szerepét kiküszöbölő és ártó varázslatot feltételező gondolkodásmódnak tulajdonítható, hogy a halotti szertartások során vagy valamely megfelelőnek tartott időpontban sok népnél kísérletet tesznek a halált mágiájával előidéző személy azonosítására. Ausztráliában például, ahol számos csoportnál úgy vélik, hogy a halált a halott ellensége idézte elő a vesevér ellopásával, a szertartások kezdetén a „gyilkos” személyét igyekeznek kideríteni. A dél-ausztráliai vaipiknél pl. közvetlenül a halál beállta után három férfi a fejére emeli a holttestet, egy negyedik pedig bumeráanggal a kezében nevet sorol fel. Amikor a halott „meghallja” gyilkosának a nevét, „leugrik” az őt tartó férfiak fejről és a körbeálló férfiak kezébe esik. Az eljárást többször is megismétlik és ha három esetben azonos névnél esik le a halott, nem kétséges, ki okozta halálát és kin kell rokonságának bosszút állnia.

Hasonló célzatú, de eltérő eljárásról tudósít B. Malinowski a délkelet-új-guineai Trobriand-szigetéről. „Végül azoknak a csoportja következik, akik rontó varázslat következtében haltak meg. A bennszülöttek elismerik, hogy természetes okokból is származhat betegség, s ezt megkülönböztetik a gonosz mágiával való megrontástól. De az uralkodó felfogás szerint csak az utóbbi lehet halálos. Így a Tumára vezető harmadik út a mi felfogásunk szerinti «természetes halál» minden esetét magában foglalja, vagyis azt, ami nem nyilvánvaló balesetből származott. A bennszülött felfogás szerint az ilyen haláleset rendszerint megrontás következménye.”

[Úgy látszik, elismerik az aggkorban beálló halál lehetőségét, különösen jelentéktelen öregemberek és asszonyok esetében. Nemegyszer kaptam ezt a választ, amikor a halál oka felől érdeklődtem: „Nagyon öreg és gyenge volt, egyszer csak meghalt.” De amikor a nagyon öreg és roskatag M'tabaluról, Kasana'i főnökéről kérdezősködtem, hogy hamarosan meg fog-e halni, azt felelték, hogy ha csak *szilami* (gonosz varázslat) nem éri, nyugodtan élélhet még. Továbbá azt is meg kell gondolnunk, hogy a *szilami* magánügy, melyről a benső barátok kivételével senki sem beszél. Hangsúlyozni kell, hogy „a természetes halál nemtudása” általános és tipikus magatartás, mely a szokásban és a meglévő jogi-erkölcsi intézményekben jut kifejezésre, de nem valamilyen feltétlen, apodiktikus tétel, amely az ellentmondást vagy bizonytalanságot kizárja.]

A varázslat jogi oldalát illusztráló érdekes fejlemény az a szokás, mely kideríti, hogy miért ölték meg valakit megrontással. Ezt bizonyos jegyeknek vagy tüneteknek helyes értelmezésével érik el, amelyeket az exhumált holttesten látnak. Kb. 12-24 órával az előzetes temetés után, az első napnyugtakor felnyitják a sírt, és a tetemet megmossák, megkenik és megvizsgálják. A kormány rendelettel tiltotta el ezt a szokást („undorító” a fehér ember számára, aki egyébként sem lehet tanúja, és nincs is ott semmi keresnivalója), de a távolabbi falvakban lopva még gyakorolják. Többször láttam ilyen exhumálást, sőt egyszer, amikor valamivel előbb, napnyugta előtt folyt le, még fényképet is készítettem. Az eljárás nagyon drámai. Sűrű tömeg veszi körül a sírt, egyesek hangos jajgatással kihányják a földet, mások varázsigéket kántálnak a mulukwauszik (a holttestet felfaló és emberölő repülő boszorkányok) ellen, s az összes jelenlevőt megrágott gyömbérral köpdösik le. Amint a tetemet burkoló gyékényköteghez közelednek, egyre hangosabban jajgatnak és énekelnek, míg végre a holttestet sikoltozva kitakarják, s a tömeg még közelebb nyomakodik. Mindenki előre tolong, hogy lássa; a legközelebb állóknak kókuszdiókrémmel telt fatálakat adnak, hogy azzal mosás le a tetemet; leszedik díszeit, gyorsan megmossák, begöngyölgetik és eltemetik. A jeleket addig kell értékelni, amíg a test nincs a földben. Az eljárás nem formális ügy, és gyakori a nézeteltérés. Sokszor nincsenek tiszta jelek, és még többször nem tudnak az emberek egyező véleményt alkotni.

Vannak mégis jelek (kala wabu), melyek nem hagynak kétséget, és egyértelműen kimutatják az elhaltnak olyan szokását, hajlamát vagy jellemvonását, amely kihívta valakinek az ellenséges érzését; ez azután megbízta a varázslót, hogy ölje meg az áldozatot. (. . .)

Ha olyan jeleket találnak, amelyek a test felékesítésére, az arc kifestésére vagy a táncnál használt díszítésekre vallanak, vagy ha a holttest keze úgy remeg, mint az előtáncosé, aki a kaydebut (táncpajzsot) vagy a biszilát (pandanuszlevél-csokrot) mozgatja: akkor a megrontást személyének szépségével vagy a szépnemnél sikerre vezető tulajdonságaival hívta ki a néhai Don Juan. A bőrön talált vörös, fekete vagy fehér színek, az előkelők házán és csűrén látható rajzokra emlékeztető minták, vagy a gazdag yam-raktár gerendáihoz hasonló daganatok azt mutatják, hogy az elhunyt kunyhóját vagy raktárát túlságos hivalkodással díszítette, s ezzel kihívta a főnök haragját. A táró alakú daganatok – vagy a halál előtt észlelt mohó vágyakozás ez után a gumó után – arra vallanak, hogy a meghalt ember táróültetvénye túlságosan pompás volt, vagy nem adott ebből a terményből elegendő járadékot a főnöknek. A banán, kókuszdió és cukornád mutatis mutandis hasonló eredménnyel jár, a bételdió viszont vörösre festi a tetem száját. Ha úgy találják, hogy a holttestnek habzik a szája, ez arra mutat, hogy túlzottan bőségesen és feltűnően evett, vagy túlságosan dicsekedett a termésével. A rétegekben lehámló, laza bőr főként a disznóhús fogyasztásában való mértéktelenségről vagy a sertések őrizetében való visszaélésről tanúskodik, ezek az állatok ugyanis a főnök monopóliumai, és kisebb rangú emberek őrizetére csupán rábízták őket. A főnök azt is rossz néven veszi, ha valaki nem tartja magát a ceremóniális szabályokhoz, és nem hajlik meg elég mélyen előtte; az ilyen embert összekuporodva találják meg a sírban. Ebben a halottkémi varázslat-kódexben az orrlyukakból csikokban kifolyó bűzös anyag a kagylólemezekből készült értékes nyakláncokat s így a kula-kereskedelemben elért túlságos sikert jelenti; a karon talált körkörös daganatok ugyanazt jelzik a karpereceket illetően (mwali). Végül abból az emberből, akit éppen varázsló volta miatt öltek meg, nemcsak a közönséges lélek (baloma) száll ki, hanem egy testben megjelenő szellem (kouszi) is, mely a sír körül kísért, és különféle csínyeket követ el. A varázsló tetemét emellett gyakran találják meg szétdobált, kifacsart tagokkal a sírban.”

A temetési formák – szokások eltérései

A halottal kapcsolatos eljárások rendkívüli változatosságot mutatnak. Az eltemetés módját, formáját, különféle tényezők határozzák meg, amelyek között a szóbanforgó társadalom kulturális szintje, a földrajzi és klimatikus viszonyok, a társadalom szerkezete, a túlvilágról és a halotti szellemről kialakított képzetek, továbbá emberi érzelmek, különösen pedig a halottal szembeni magatartás különféle változatai (közömbösség, félelem, kötődés és szeretet) játsszák a fő szerepet. Mindezek történetileg determináltak; egy-egy társadalom konkrét történeti múltja határozza meg, hogy a rendelkezésre álló eljárási lehetőségek közül melyiket választják (feltéve, hogy van ilyen lehetőség), azonos képzetek, okok, viszonyok, azonos, de homlokegyenest eltérő eljárásokat is eredményezhetnek. Amit az egyik társadalom megfelelőnek, ésszerűnek és egyedül tisztességesnek, etikus normának tart, attól egy másik borzadva, undorral fordulhat el. Az értékek ítéletekben megmutatkozó ilyen eltérésekre már Montaigne felhívta a figyelmet. A temetés egy különös formájáról, a halott szülők, rokonok, csoporttársak megevéséről (endokannibalizmus) szólván a következőket írja: „Dárius faggatta a görögöket, vajon mekkora kincséért szoknának rá az indusok közt divatos emberévre. (Ott az volt a divat, hogy a gyermekek megették apjukat, és így biztosítottak önmagukban a szülőknek legmértőbb sírhelyet.) A görögök a világ minden kincséért sem voltak kaphatók erre. Amikor pedig az indusokat akarta rávenni, hogy szokásukat elhagyva a görögök módjára temessék el szülőiket, igen nagy rémületet okozott köztük. Így van ez mindenfelé: a szokás takarja el tőlünk a dolgok igazi természetét.”

Montaigne mehökkentő, extrém példájából nemcsak az tűnik ki, hogy két társadalom eltérő módon vélekedik a temetés helyes vagy helytelen módjáról, hanem világosan mutatja azt is, hogy lényegében azonos kulturális szintű társadalmakban a temetésnek különböző formái alakulhatnak ki. Azóta – az övénel jóval nagyobb ismeretanyag birtokában – azt is tudjuk, hogy az eljárások egyetlen kulturális térségen belül, sőt egy-egy kulturálisan egységes társadalmon belül is jelentős eltéréseket mutatnak. Az előbbire vonatkozóan elegendő két példát idéznünk.

A zsákmányoló (vadász, gyűjtögető, halász) életmódot folytató ausztráliaiaknál a Berndt-házaspár hat fő temetkezési formát különböztet meg: kiszáritás (mumifikálás), elföldelés, a föld felszínén való temetés, állványos temetkezés, fán vagy fában való elhelyezés, hamvasztás és kannibalizmus. (A ritka, speciális formákra nem térünk ki.)

Az elsősorban halászatra, ezen belül is lazahalászatra specializált északnyugat-amerikai indiánok (tlingit, haida, kvakiutl stb.) temetkezési formáit vizsgálva Haekel csaknem ugyanazeket a formákat állapította meg: hamvasztás, elföldelés, mumifikálás, állványos temetkezés, fán való elhelyezés, kitevés, valamint köhalmos temetés.

Nem szabad azonban arra gondolnunk, hogy az ilyen és hasonló esetekben egész közösségek, törzsek közötti különbségekről van szó, azaz hogy az egyik törzs kizárólagosan elföldeli, míg a másik hamvasztja halottaikat. Bár az ilyen esetek sem ritkák (számos példát ismerünk, hogy törzsenként, etnikumonként változik a temetési forma, de a választott eljárás a társadalom minden tagjára vonatkozik), mégis inkább azt látjuk, hogy egy-egy közösségen belül, különféle megfontolások alapján vagy több teljesen eltérő temetkezési formát alkalmaznak, vagy az azonos formán belül vannak eltérések a részletekben. Lássunk néhány kiragadott példát.

Az afrikai soerek saját halottaikat elégetik, az idegenek holttestét viszont megeszik. A Szumátrától délre fekvő, régies kultúrájú Engano sziget lakói halottaikat általában elföldelik (a falu közepén, vagy a falu közelében). Ha azonban fertőző betegségben hal meg valaki, testét meztelenül a bozótba dobják. A várandós állapotban meghalt nőt faháncsanyagba burkolják és a bozótban földelik el. A három hónaposnál fiatalabb korban meghalt gyerekeket elhamvasztják, az ennél idősebb gyermekek holttestét pedig halászhalóba burkolják és fára akasztják. Az Enganótól északnyugatra fekvő Mentawai-szigeteken a halottat kívánsága szerint vagy állványra teszik vagy elföldelik, míg a krokodilharapástól meghalt személy testét egy fa ágai közé teszik azért, hogy az égi szellemek meglássák és bosszút álljanak haláláért. Az ugyancsak Szumátrától délre fekvő Nias szigetén három temetési formát ismernek. A főnököket állványon temetik el, az egyszerű törzstagokat elföldelik, a rabszolgákat pedig az erdőbe teszik ki, hogy a vaddisznók felfalják őket. Az észak-új-guineai Kire-Puir-vidéken csak kor szerint térnek el egymástól a temetési formák: a felnőtteket elhamvasztják, a gyerekeket elföldelik.

A temetési forma megválasztásában más szempontok is érvényesülhetnek. A melanéziai szigeteken pl. a tengeri temetkezés hol az egyszerű emberek holttestének eltávolítási módja, hol pedig a kiemelkedő társadalmi állású halottak privilégiuma. Ugyancsak előfordul, hogy a tengeri temetés a halott totemhez való tartozásától függ; a cápa vagy bonitóhal totemhez tartozó nemzetségtagokat a tengerben temetik el, míg a szárazföldi állat totemmel bírókat elföldelik vagy állványon helyezik el. Ilyen, a nemzetségi hovatartozástól függő temetési módot találunk az észak-amerikai algonkin indiánoknál is, ahol a hamvasztás egy-egy törzsön belül egyes nemzetségekre korlátozódott, vagy a szumátrai batakoknál, ahol a hamvasztás egyetlen nemzetség privilegizált temetési formája volt.

Különbségtevással azonban nemcsak a fejletlenebb kultúrájú társadalmaknál találkozunk. Tibetben például a közönséges halottakat kitétték a kutyák és a keselyúk táplálékául. A tehetősebbek halottaikat összekötözve fákra aggatták, ahol a madarak lerágták a csontokról a húst, míg a bon-papokat hegyen kőkoporsóban helyezték el. Lhassában a lámák döntötték

el, hogy a halottat elhamvasszák, a folyóba dobják, elföldeljük vagy az állatok számára kitegyék. Ez a négyféle lehetőség a Himalája vidékén sokfelé ismert és – mint pl. a Nyugat-Himalája lejtőjén fekvő Spiti faluból tudjuk – a forma megválasztásában vallási szempontok döntenek. A lámákat itt máglyán hamvasztják el, minden más halott esetében a papok a szent könyvek alapján határozzák meg a temetés formáját és módját. Az aratást követő időszakban meghaltakat pl. a falu közelében, de félreeső helyen, meghatározott rítusok közepette, pontosan előírt módon szétarabolták és otthagyták. Rossz előjelnek számított, ha a szétarabolási szertartás alkalmával nem szálltak le madarak a közelben.

Megtaláljuk a nem szerinti eltéréseket is, a kaukázusi oszéteknél pl. a nőket elföldelték, a férfiakat pedig ökor- vagy bivalybőrbe burkolva szent fákon függesztették fel.

A részleteljárásokban és formai változatokban való gazdagságot jól példázzák a nyugat-új-guineai kapauku pápuák temetkezési szokásai.

A kapaukuknál a közfelfogás szerint a halottat társadalmi fontosságának és a halál okának megfelelően kell eltemetni. Így a nagyon fiatal gyerekeket és azokat a felnőtteket, akik életükben jelentéktelen személyek voltak vagy nem szerették őket különösebben, teljesen elföldelik. Ezzel szemben azokat a gyermekeket, nőket vagy olyan öregeket, akik ugyan nem tűntek ki életükben, de közelebbi rokonságuk szerette őket, liánal guggoló helyzetbe kötik és oly módon földelik el, hogy fejük a föld színe fölött legyen. A fej fölé kúpalakú miniatűr kunyhót építenek kis nyílással az arc előtt, hogy a halott szelleme láthassa a körülötte folyó életet és segítségére lehessen rokonainak. A kutyák és disznók elleni védelmül a sírt koralakú kerítéssel veszik körül.

Azt a felnőtt férfit, akit életében tiszteltek és szerettek, fán temetik el. A guggoló helyzetbe kötött testet az ágak közé épített kis kunyhóban helyezik el, amelyen ugyancsak nyílás van a halott arca előtt. A fán való elhelyezés után az ágakat – az emelvényt tartók kivételével – levágják – a fa így egyúttal sirjékként is szolgál.

Azok a férfiak és nők, akiktől félnek a rokonaik, és a gyerekszülés közben meghalt nők, megint más temetésben részesülnek. Mivel eltávozott lelkük különösen veszélyesnek számít, guggoló helyzetben összekötik testüket és egy állványon helyezik el abban a házban, amelyben elhunytak. A házat ezután lezárják és többé nem használják. (A leírást készítő kutató megjegyzi, hogy ottléte alatt, 1960-ban ily módon temettek el egy nőt, akiről az volt a közhiedelem, hogy életében, szellem formájában többeket megölt és megevett.)

A harcban megölt vagy orvul lenyilazott férfit egyszerű állványra teszik kinyújtóztatva. Az állvány a földtől legalább másfél méter magasan négy villás oszlopon nyugszik. Hogy a halottat bosszúra ösztönözzék, a halálos sebet ütött nyilat a sebben hagyják. A megölt elleniséget ugyanakkor, akinek testét rokonsága nem tudta megszerezni, elhamvasztják. (Ez lett a sorsa annak a szakasznyi japán katonának is, akik a II. világháborúban behatoltak a kapaukuk területére.)

A legegyszerűbb temetést a vízbefulladt ember kapja. Testét kifogása helyén, a parton hagyják, kerítést emelnek köréje és átengedik az elemek pusztító munkájának.

A legkidolgozottabb temetés a *tonovi*-k, a gazdagságukkal, bátorságukkal, mágikus képességükkel, közösségi szerepükkel stb. kiemelkedő férfiak osztályrésze. A halott *tonovi* számára magas lábakon álló, zárt házikót építenek. Ebbe teszik a guggoló helyzetbe kötött halottat, miután testén a rectumon keresztül hegyes karót ütöttek át, amelynek vége a fejét tartja. A halott arca elé a kunyhó falán nyílást vágnak. Időnként bele nyilaznak a testbe, hogy kiszáradását meggyorsítsák. Néhány év múlva, amikor összeomlik az építmény, a múmiává vált testet eltemetik, a halottat pedig újabb tiszteletben részesítik azzal, hogy megtisztított koponyáját egy póznára tűzik, amely legközelebbi rokonainak a háza mellett áll. E külön tiszteletadás révén a halott lelke kiemelkedő védelemben részesíti közeli férfiági rokonait és közvetlen leszármazottait.

Példáinkban (a továbbiakban még említést teszünk hasonló eltérésekről) arra a változa-

tosságra kívántunk rávilágítani, amely nem, kor, társadalmi státus, nemzetségi hovatartozás, a meghalás módja stb. szerint határozza meg a közösség egyes tagjainak temetési formáját. A temetés azonban több, mint a halott végső vagy átmeneti nyugalomra helyezése; a puszta fizikai eltávolításhoz évekig elhúzódó szertartások, ünnepek kapcsolódnak, a hátramaradottak kisebb-nagyobb közösségének magatartását meghatározó szokásokkal. Az ebben megmutatkozó változatosságot néhány példával illusztráljuk, melyekből jól kitűnik a temetési-gyászolási ciklus változatossága.

Temetési szertartás ciklusok

Észak-Ausztrália partjai előtt, a tartományi főváros Darwintól mintegy nyolcvan mérföldre északra fekszik két sziget, Melville és Bathurst. A szigeteket a kontinenstől mintegy huszonöt mérföldes tengerszoros választja el, így lakóinak, a tiveknek, a fehérek érkezése előtti időben alig volt kapcsolata a szárazföldön élő csoportokkal. A zsákmányoló életmódot folytató törzs legkidolgozottabb, legbonyolultabb rítusai a halállal és a temetéssel kapcsolatosak. Időtartamukat, részleteiket a halott kora, neme és társadalmi fontossága határozta meg.

A gyász-szertartásokat (halotti emlékűnnepet) a halál és a temetés után meghatározott idő elteltével tartották meg. A temetésre a halált követő egy napon belül került sor; a táborhely közelében gödröt ástak és ebben helyezték el a fakéregbe burkolt halottat. Az elföldelés és a szertartások kezdete közötti időszakot a halott társadalmi fontossága határozta meg. Minél fontosabb volt a szóbanforgó személy, annál hosszabb időt vettek igénybe a szertartások előkészületei. A nagyon fiatalon, még névadásuk előtt elhunyt gyerekek esetében egyáltalán nem volt szokás halotti ünnepséget tartani. Nagyobb gyermekek számára elhunytuk után mintegy egy hónappal rendezték meg a szertartásokat, amelyeken csak a szűkebb család tagjai vettek részt. E „kicsi” szertartásokkal ellentétben a fiatal férfiak és a felnőtt nők „középső” kategóriájú szertartásokban részesültek, míg a „nagy” szertartásokkal az idős férfiakat tisztelték meg.

Ezek megrendezésére az esős évszak – április–június – után került sor, sokszor két vagy több halott számára; ennek egyedüli feltétele az volt, hogy sírjuk közel legyen egymáshoz.

Az elföldelés önmagában nem járt különösebb szertartással, de mindenki jelen volt, aki a táborhelyen vagy annak környékén tartózkodott. Általában – ha valakinek a halálát várták, az emberek a tábort csak rövid időre hagyták el, függetlenül attól, hogy rokonai voltak-e a haldoklónak vagy sem. Ennek oka az, hogy a haláleset az egész törzset két csoportra osztotta: a gyászoló rokonok kis csoportjára, melynek szigorú tabuelőírásokat kellett betartania és a nem rokonokra, akikre mindez nem vonatkozott. A *pukimani*-nak nevezett gyászolók ugyanis csak annyit tettek, hogy siratták a halottat és közben fejükön kőbaltájukkal mély sebeket ejtettek. Nem érinthették meg azonban a halottat, nem göngyölhették kéregbe, nem áshatták meg a sírt, nem helyezhették bele a holttestet és nem hányhatták rá a földet sem. Mindez a nem gyászolók, a nem rokonok feladata volt, amivel erkölcsileg és anyagilag is lekötözték – későbbi viszonzást várva – a gyászoló hozzátartozókat.

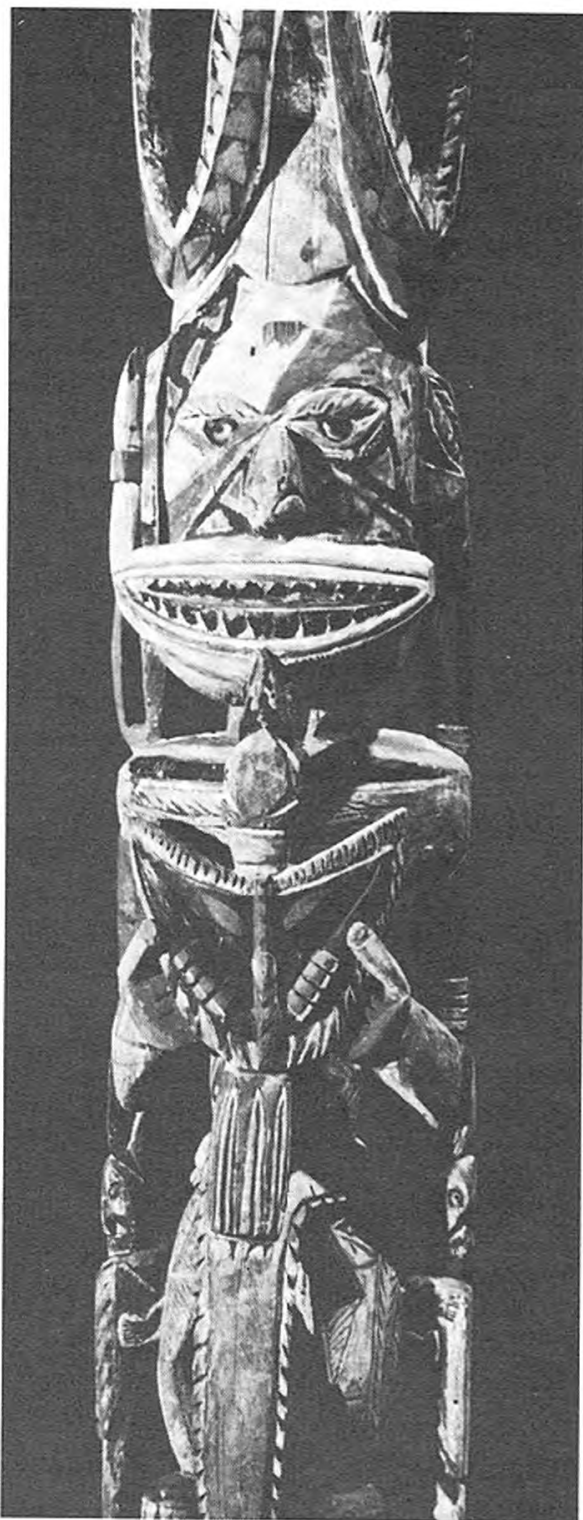
A temetés és a gyászünnepek közötti időben a főgyászoló a többiek nevében intézkedett a szertartások előkészítése ügyében. Az ünnepeken megjelentek ételmezéséről ugyanis a gyászolóknak kellett gondoskodni, minden egyéb feladat elvégzése azonban a nem gyászolókra várt. A főgyászoló felkérésére ők faragták ki és festették be a sírra helyezendő oszlopokat, amelyek körül az ünnepi cselekmények végbementek.

A szertartások több napig tartó folyamatos táncolás és éneklésből állnak, és a síron elhelyezett, sokszínűre festett oszlop körül mennek végbe. Minden idősebb férfi elénekelt a maga énekét és eljárta a maga egyéni táncát az oszlop körül, míg a többi férfi körbeállva kórusban kísérte az éneket. A nők tánca távolabb és csoportosan ment végbe. Kifejezetten

87

1. kép. *Pukumani* síroszlop fehér, vöröses fekete festéssel díszítve. Észak-Ausztrália, Melville-sziget.

2. kép. *Malangan* (halotti emlékfígura). Melanézia, Észak-Új-Írország.

a halottra vonatkozó rituális cselekményként jóformán csak a szertartás utolsó mozzanatát említhetjük meg, amikor a gyászolókkal az élen az összes jelenlevő a síroszlop mellett elrohant és eltűnt a közeli bozótban. Ezzel az aktussal kívánták a halott szellemét örökre elűzni a sirtól és egyúttal ez jelentette a gyászolók *pukimani* állapotának is a végét.

*

Különösen bonyolult, hosszú időn keresztül húzódó temetési szertartásokkal, halotti emlékünnepekkel találkozunk a melanéziai Új-Írország északi részén. A lakosság kulturális szintje neolitikus, létfenntartása ültetvényes gazdálkodáson (gumós növények) és halászaton alapszik. A térségben különféle nyelveket beszélő törzsek élnek, de temetési szertartásaik lényegében azonos vonásokat mutatnak. A temetési szertartások, ill. a halotti emlékünnepek kiemelkedő szerepet játszanak az itteni társadalmak kulturális életében, amint ezt kutatóik egybehangzóan megállapították. A Tanga-szigetek lakóival foglalkozó F. L. S. Bell szerint „Ezeknél az embereknél a halál a kultúra vezérmotívuma és a halottakkal kapcsolatos rítusaik, amelyek évekig is eltartanak... kétségtelenül a bennszülött élet kulturálisan leglényegesebb és társadalmukat integráló elemeinek számítanak.” Egy másik közösség életét vizsgálva W. C. Groves pedig azon a véleményen van, hogy a halotti emlékünnepek megismeréséhez az egész kultúra felvázolása lenne szükséges, mivel „ennek minden eleme ilyen vagy olyan módon szorosan összefügg... a *malangan* szertartások kulturális dominanciájával”.

A leírások egybevetéséből kitűnik, hogy a halottal kapcsolatos szertartásoknak két nagyobb szakasza különíthető el. Az első a halállal kezdődik és a gyászidőszak végéig tart, a második a később megrendezésre kerülő halotti emlékünnepeket, az ún. *malangan* rítusoknak a szakasza. Mindkét ciklus további részekre tagolódik, a fázisok azonban egyetlen összefüggő, integráns egésszé kapcsolódnak össze.

Ha a halál bekövetkezése várható, a haldoklót szüleinek, vagy gyermekeinek a házába viszik, ők gondoskodnak a hitvessel együtt a beteg ápolásáról. A táncokat a faluban ilyenkor abbahagyják és a hozzátartozók hozzálátnak, hogy a halotti lakomához szükséges élelmet megszerezzék. A halál bekövetkeztekor megkezdődik a siratás, melyben a közvetlen hozzátartozókon kívül a nemzetségi rokonok és a falubeliek vesznek részt. A halott rokonai feketére festik magukat. A siratást a halott mosása szakítja félbe, ezt az ellentétes törzsfél azonos nemű tagjai végzik. Az elhunytat ezután vagy a férfiházba, vagy a saját házába viszik és a közben elkészült, magas oldal- és háttámlával ellátott ravatalszékre ültetik ünnepi viseletben. A tetemet hozzákötik a székszerű ravatalhoz és állat keresztben elhelyezett bottal támasztják alá, hogy előre ne bukjon. A ravatalt erősen szagos virágokkal díszítik. A ravatal mellett a siratás folytatódik, közben a távolabbi falukból is megérkeznek a nemzetségi rokonok. A siratás az elhunyt korától és tekintélyétől függően három napig is tarthat. Közben folynak az előkészületek a temetési ünnepre. A hátramaradottak számára már a halál bekövetkeztekor bizonyos ételekre ételtabu lépett életbe, ami csak a *malangan* ünnep befejezésekor szűnik meg. A résztvevők közül a nők és a férfiak más-más házban laknak, a temetés és a gyász időszakában ui. a szexuális érintkezés tilos.

A halál bekövetkezte és a temetés közötti éjszakákon estétől reggelig folyik a tánc, melyben az egész közösség részt vesz. A férfiak és a nők külön-külön táncolnak. Nappal az élelem előkészítése folyik, a nők a táróval, a férfiak a disznókkal és a halételekkel foglalkoznak.

Magának a temetésnek többféle formája van területünkön. Több csoportnál hamvasztják a halottakat, másutt elföldelés van szokásban. Helyenként több forma él egymás mellett, a hamvasztás, elföldelés, tengeri temetés (vízbedobás, vagy csónakon történő kitevés) egyaránt megtalálható, attól függően, hogy a halott életében a kígyó (elföldelés), vagy a cápa (vízbe dobás) totem csoporthoz tartozott-e. Ott, ahol kettős temetkezés van, ez az eljárás oly-

képpen módosulhat, hogy az égetési maradványokat, vagy az exhumált csontokat dobják – rendszerint a *malangan* ünnep végeztével – a tengerbe, vagy helyezik el félreeső helyen.

Hamvasztás esetén a halottat ravatalszékével együtt a hamvasztás helyére viszik és ott egy 1–1,5 méter magas, száraz kókuszlevélből és ágakból rakott máglyán elégetik. A máglya leégése után kiszedik a legfontosabb csontokat és azokat levélkötegben a házban őrzik. A köteget a *malangan* ünnepen egy nő tartja, vagy a szobrok körül helyezik el, de mágikus célokra is használják. Elföldelés esetén a halottat koporsóba fektetik – ez rendszerint öreg csónak, melynek két végét levágták. A holttestet az ellentétes törzsfél tagjai viszik ki a koporsóban a temetőbe. A siratás ekkor éri el a tetőpontját. A temetőben a koporsót leengedik a sírba, majd a gödröt betemetik. A siratás ekkor véget ér. (Korábban szokásban volt a férj halála esetén az özvegyet megfojtani. A megfojtást, a nő nyakára kötelet tekerve, az özvegy törzsfeléhez tartozó két férfi, rendszerint névleges fivérei végezték el.)

Ezután a nők a temetőn kívülre vonulnak, míg a férfiak a temetőben helyezkednek el. Mindkét helyen megkezdődik az időközben elkészült étel szétosztása. A lakomát adó férfi, aki anyaiági közeli rokon, nő esetében fia, máskor anyai unokaöcs, vagy anyai nagybácsi, rövid beszédet tart, közölve, hogy a most meghalt számára tartják az ünnepet. Ezután hozzáfognak az evéshez, melyben a legközelebbi nemzetségi rokonok, az ünnepség rendezői és az anyagi terhek viselői nem vesznek részt. A lakoma végeztével a férfiak kijönnek a temetőből és az ünnep rendezői hozzájárulnak a fizetések elvégzéséhez. Fizetésben részesülnek a lakomán elfogyasztott disznók tulajdonosai, a táncosok és azok, akik a koporsót a sírhoz vitték. A fizetés kagylópénzben történik, a fizetést végző kikiáltja a járandós nevét, s megmondja, miért kapja a kagylópénzt.

A temetést követő gyászidőszakban a közeli nemzetségi rokonok a halott lakhelyén tartózkodnak. A szexuális tabut továbbra is megtartják és az ételtabuk is érvényben maradnak. A gyászidőszak, valamint a szexuális- és ételtabu végét lakoma jelzi.

A szertartások első szakasza során a halott tehát fizikailag eltávozott az élők világából, lelke, szelleme azonban még körülöttük, vagy éppen a test egyes részeiben tartózkodik. Erre mutat, hogy sem a hamvasztás, sem az elföldelés nem jelent végleges elszakadást a halotttól; az előbbi esetben a legfontosabb csontokat, általában a koponyát és a végtagok csontjait kiszedik a hamuból és csak a későbbi emlékűnnepség után égetik el, dobják a tengerbe vagy helyezik el félreeső helyen, az utóbbiban exhumálásra és az említett csontoknak hasonló módon történő végleges eltávolítására kerül sor.

A halotti emlékűnnepséget a temetés után több hónappal, vagy akár több évvel tartják meg. Ennek a rítussorozatnak az a célja, hogy a halott szellemétől megszabaduljanak és lehetővé tegyék bejutását a halottak birodalmába. Az ünnep megrendezésének időpontja a rendező nemzetség anyagi viszonyaitól függ. Mivel a költségek nagyok, több halott tiszteletére szokták megrendezni az ünnepséget. Ennek középpontjában mindig a halottat, illetve a halottakat megjelenítő, képviselő *malangan* szobrok ünnepélyes bemutatása, leleplezése áll, és lényegében két részre osztható. Az első a *malangan* figurák elkészítésének egyes fázisaival kapcsolatos szertartások, részűnnepségek szakasza, a második a *malanganok* bemutatásakor végzett rítusok szakasza, mely egyúttal az egész ciklust lezárja. Ekkor kerül sor a teljesített szolgálatok szertartásos megfizetésére is.

Ha a *malangan* ünnep megrendezésének időpontjáról döntöttek, akkor mintegy 10 hónappal korábban elültetik az ünnepre szánt tárót és elvégzik az ehhez szükséges mágikus rítusokat. Ezután adják ki a megbízást a *malangan* készítő művésznek. A *malangan*forma tulajdonosa elmagyarázza a mintát a művésznek és a továbbiakban is ellenőrzi s irányítja a munkát, mely az elkészítendő darabok mennyiségétől függően több hónapig is tarthat. A munka a faragványokhoz szükséges fák kidöntésével kezdődik, amiben a szomszédos falvakból jövő férfiak is részt vesznek. A kivágott törzseket a munka színhelyére viszik, majd a részt vevők kagylópénz fizetésben részesülnek. A következő napokban a fáról lehántják a kérget,

majd napon szárítják. A szárítás megkezdésétől számított hetedik napon megkezdődik a faragás, ekkor disznóhúsból és táróból álló kisebb lakomát rendeznek. Néhány nap múlva a fa áttörése következik, ezen nézők is jelen vannak, akik fizetnek a faragóknak. A már csaknem kész faragványokat a férfház tetőgerendáira helyezik és mintegy két hónapig szárítják. A következő fázis a levétel és a faragványokon a végső simítások elvégzése, amit lakoma követ. A faragás munkáját befejezve a szomszédos falvak férfainak segítségével egy nap alatt a *malangan* tér (az ünnepség színhelye) kerítését készítik el.

A *malangan* tér téglalap alaprajzú terület, mely több méter magas bambuszkerítéssel van körülvéve. A tér nagyjából három részre oszlik, a bejárattal szemben áll a *malangan* ház, középen tölcserformájú tartók sorakoznak a táró befogadására, esetleg állvány a disznók számára, a *malangan* házzal szemben pedig a vendégek elhelyezésére szolgáló épület emelkedik.

Az egyes zárőnnepségek, melyek a *malangan* figurák bemutatásakor kerülnek megrendezésre, részleteikben eltérőek egymástól, a középpontjukban álló halott tekintélyétől, illetve a bemutatásra kerülő *malanganok* fajtájától függően. *Biró Lajos* így írja le a zárőnnepet: „A kitűzött napon egy helyre hordják a kosárban levő csontmaradványokat, mikhez friss ételeket tesznek. Az ünnep színterét egy kókuszlevelekből font magas és sűrű sövény választja kétfelé; a nézőtér felől ágasokra akasztva a kosarak a csontmaradványokkal (*a-gigie*), mindenik alatt a halottra vonatkozó faragvány. (. . .)

A tulajdonképpeni szertartás most kezdődik, mikor az előbb említett tárgyat elhelyezték, a részt vevők elhelyezkedtek s előkészületeiket elvégezték. A színteret az át nem látszó kókuszlevélsövény osztja két részre; előtte a rokonság és a néző közönség, mögötte a szertartás tulajdonképpeni intézői, kiket ezért fizetnek. Ezek már előző napon, kerülő utakon, rejtőzködve gyűlnek össze a sövény mögött levő helyre, hova gyermeknek és nőknek közelíteni nem szabad, sőt felnőtt férfinak sem illik, ha nincs ottan dolga.

A *malangan* ünnepi szertartás kezdetét a halotti zene nyitja meg, mely a kókuszlevélsövény mögött megszólal. A hangszer egy alma nagyságú és alakú, diókemény héjú gyümölcs, melyen csak két lyuk van, egyik a fúvásra, másik billegtetőnek, ezért csak két hangot ad, egy tompább mélyebb s egy éles visító hangot. (. . .) Másik hangszer a *tongal*, 50–60 cm hosszú, 7–8 cm átmérőjű díszítetlen bambuszcső, amibe bele kell dudálni, hogy hangot adjon; végét a föld színéhez tartják, hogy jobban bújjon. Ezekhez járul a *pipif*, 2–3 cm átmérőjű repedt nád, mely vékonyabb recsegő hangot ad. Mindenik hangszerből több van s a zenekar nagy lármát üt; közbe-közbe erősen rázzák a levélsövényt. A zene egyenként szól a halottak maradványainak. Az illető halott rokonságához tartozó asszonyok melodikus jajgatással szaladgálnak a halott maradványai elébe, a földre vetik magukat, vagy homlokukkal érintik a port, míg a férfiak komoly arccal közelednek, de csak azért, hogy elébe rakják azokat a tárgyakat, mik a szertartást végzők bére; dohányt, gyöngyöt, s ami fő, egy eleven disznót. Ez a szertartás ismétlődik minden egyes halott maradványainál, míg végre a zenekar visszavonul a kókuszlevél sövénytől.

Nemsokára más zene szólal meg, melyben nincsen fúvóhangszer, csak ütő, melyeket ritmikus taktusban vernek. Megkezdődik a szertartás másik része, a *laglagau*. Párosan vonulnak elő a nézőtérre a *tanua*-álarcos táncosok. Ének most nincs, sőt mindenik a szájával is fogja az álarc alsó részét, hogy hangot ne adjon, mert a nézőközönségnek nem szabad tudni, ki rejtőzik alatta. A gyermekeknek azt mondják, hogy messziről jött idegenek, maguk sem ismerik. Az álarcosok egész teste talpig be van kötözve fiatal kókuszlevél vékonyra hasogatott sallangjaival, leveles ágakkal. A zene vezetője a kivájt fatörzsből készült nagy jelződob (*garamut*) diszkrét üteme, azonkívül mindenik táncos kezében van valami, deszkaforma fa, bambuszcső vagy fadarab, mit egy vékony pálcával ütöget. Ennek a táncnak nincsen komoly jellege, már a táncosok kijöttekor visszatér a vidámság a közönség arcára, ifja-öregje a táncosok körül sorakozik és részt vesz a táncban. Csak a gyászolók őrzik meg komolyságukat.

gyermekeiket azonban nem akadályozzák. Végre a táncosok visszavonulnak, eszközeiket elrejtik a külön e célra épített kunyhóba s kerülő utakon jönnek vissza hozzátartozóikhoz.

A halotti lakomát minden csoport a maga falujában rendezi. A kiosztott disznókat összekötött lábaik közt átdűgött rúdon szállítják haza, rendesen olyanok, kiknek nem volt tényleges részük a szertartásban, mintha elég gyöngéden mutatni akarnák vele, hogy ez nem fizetés, hanem ajándék.

Az élő rokonok csak elosztják az ajándékot, az elhunyt nevében, aki a tulajdonképpeni adományozó; ezt akarják jelezni azzal, hogy a legfőbb tárgyat, a disznót, a halott emléke elébe rakják s azt onnan kell elszállítani. A rokonságnak nagyon lelkiismeretesen kell eljárni a kiosztásban, hogy a megboldogult emlékét ócsárolás ne érje. (...)

Néhány nap múlva, különös szertartás nélkül esik meg a temetés utolsó jelenete, szűkebb családi körben. A halottak csontjait tartalmazó kosarakat a tengerbe süllyesztik el.

A faragott halotti emlékeket s minden erre vonatkozó eszközt egy külön házban (*a walmologen*) őrzik meg, míg a különben is puha fát rovarellenségei meg nem emésztek; magát a házat se gondozzák, lassanként összeesik, romjait elégetik.”

A leírásokból a záróünnep lényeges vonásai plasztikusan rajzolódnak ki előttünk. Eszerint az emlékünnepen központi szerepet játszanak a *malangan* faragványok, melyek egy-egy halottat személyesítenek meg. Az ünnepségen megjelennek maszk alakjában a szellemek, akik rendszerint táncot is mutatnak be. E maszkos alakokat *tátanau*-nak nevezik, és a szónak a testből eltávozó életlélek megnevezésével való azonossága azt mutatja, hogy az ünnepen jelen van a többi halotti lélek, szellem is. Ezeknek legfontosabb feladata, hogy a most búcsúztatott halottak lelkét elvezessék a túlvilágra és ezzel végleg eltávolítsák az élők köréből. (Ez egyébként nemcsak a rítusok elemzéséből következik, hanem kifejezetten tudott cél is: az adatszolgáltatók közlése szerint az ünnepségeket azért rendezik, hogy „készen legyünk a halottakkal”, illetve „elfelejtsük a halottakat és azok bemehessenek a halottak birodalmába”.)

*

A jimarok Új-Guinea északi részén, a Sepik egyik mellékfolyója, a Korowori mellékén élnek. Tradicionális állapotukban neolitikus szintű szágópálma-hasznosítók és gumósnövény-termesztők voltak, és mint a terület többi törzse, az 1950-es évek végéig fejedáscsoportok.

Halottaikat a (korábbi) ausztráliai adminisztráció utasítására ma bekerítetlen, a települések közelében fekvő kis temetőben földelik el. Azelőtt a temetkezés elkülönült helyeken ment végbe. A kettős temetkezés volt a szabály, a halottat vagy állványra helyezték vagy elföldelték, később pedig a csontokat temették el. Minden valószínűség szerint az állványos temetkezés volt az eredeti temetkezési forma és az elföldelés a tengerparton élő etnikumok befolyására vált általánossá. Állványos elhelyezés volt az osztályrésze a sikeres fejedáscsoportoknak, asszonyaiknak, de a fejedáscsoport során megölt saját törzsbelieknek is; ma csak a jó vadászok tetemeit helyezik el állványokon.

Ha egy jimar meghal, a halálesetet a család hangos siratása adja tudtul a falunak. A siratás a halálesetet követő éjszakán át tart. Ez idő alatt a feldíszített tetem a lakóházban fekszik. A temetés másnap reggel történik – ekkor helyezik el a testet a háztól nem messze ásott sírba (ill. az állványra). A sír aljára kókuszpálma-leveleket terítenek, erre teszik a fakéregre fektetett halottat, majd ismét levelekkel fedik be és végül földdel betemetik. A halott sírjában háton, kinyújtóztatva, fejével háza felé fekszik. A temetés előtt leszedik ékszerait. Állványos temetkezés esetén a halottat nem takarják be, meztelenül fektetik a településtől távol emelt állványra. A sír mellé ill. az állványra odateszik a halott dárdaíját, íját és nyilait (az íjról leveszik a húrt, a dárda és a nyilak hegyét letörik), egy hálótarisznyát bétellel és dohánnyal, néhány anyagedény cserepet, nő esetében pedig a szoknyát is. A halott által életében ültetett bétel és kókuszpálmákat kivágják.

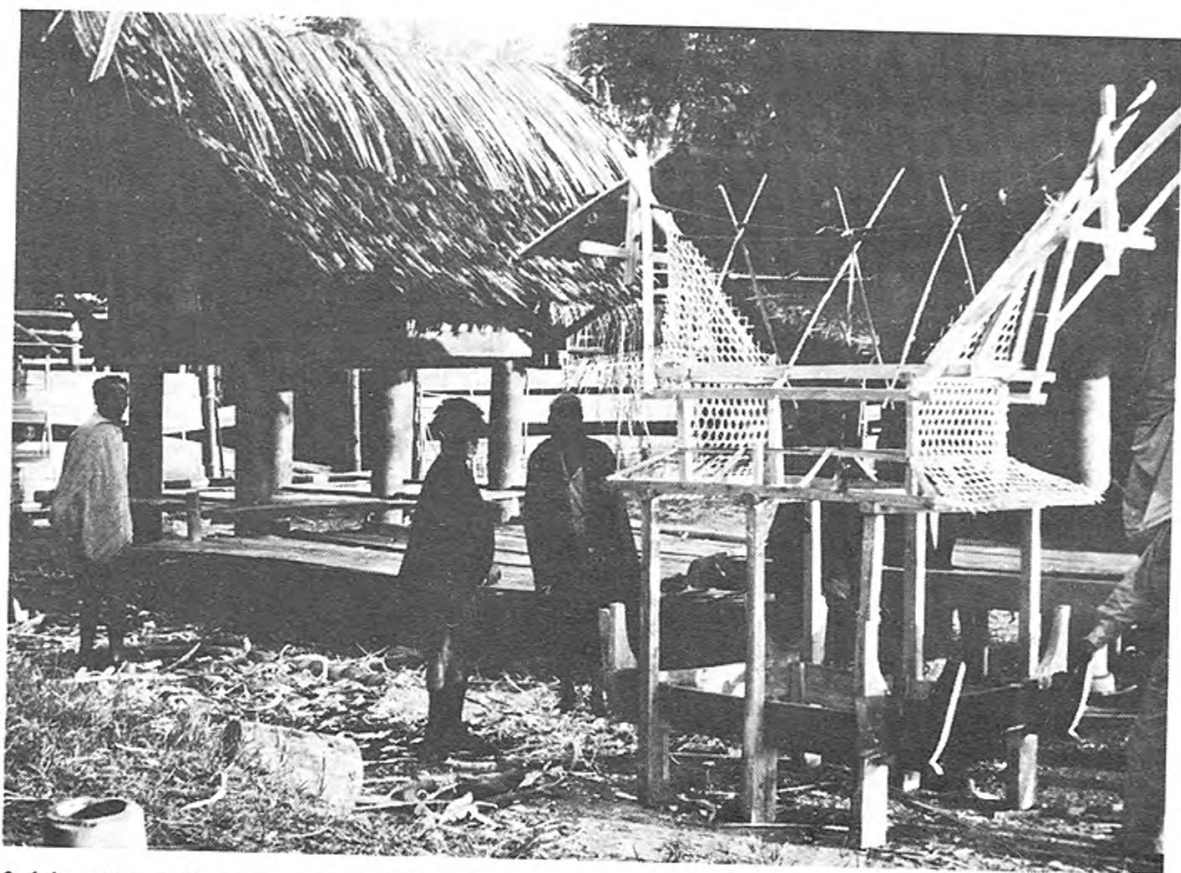
A haláleset utáni negyedik napon a gyász első szakasza véget ér: a közeli rokonok megmosakodhatnak (ez idáig tilos volt). A gyászolóknak más tabukat is be kellett tartaniuk: nem dolgozhatnak a kertekben, nem készíthetnek eszközöket s nem építhetnek házat és csónakot sem. A mosdás napján a legközelebbi hozzátartozók csak szágólepényt ehetnek, a következő napon szágólárvákat és fiatal szágóhajtásokat is. Evés előtt a sírhoz vonulnak és a halott tudtára adják étkezésüket.

A mosdás után az özvegy (férfi vagy nő) testét fehér földfestéssel keni be. Az özvegy nő az ezt követő hónapban férfi viseletbe öltözik és átfúrt orrába vörösre festett zsinórokat fűz, fején pedig faháncssapkát visel. Pillantása veszélyes, ezért földresütött szemmel jár-kel a faluban. Az özvegy férfi viselete változatlan.

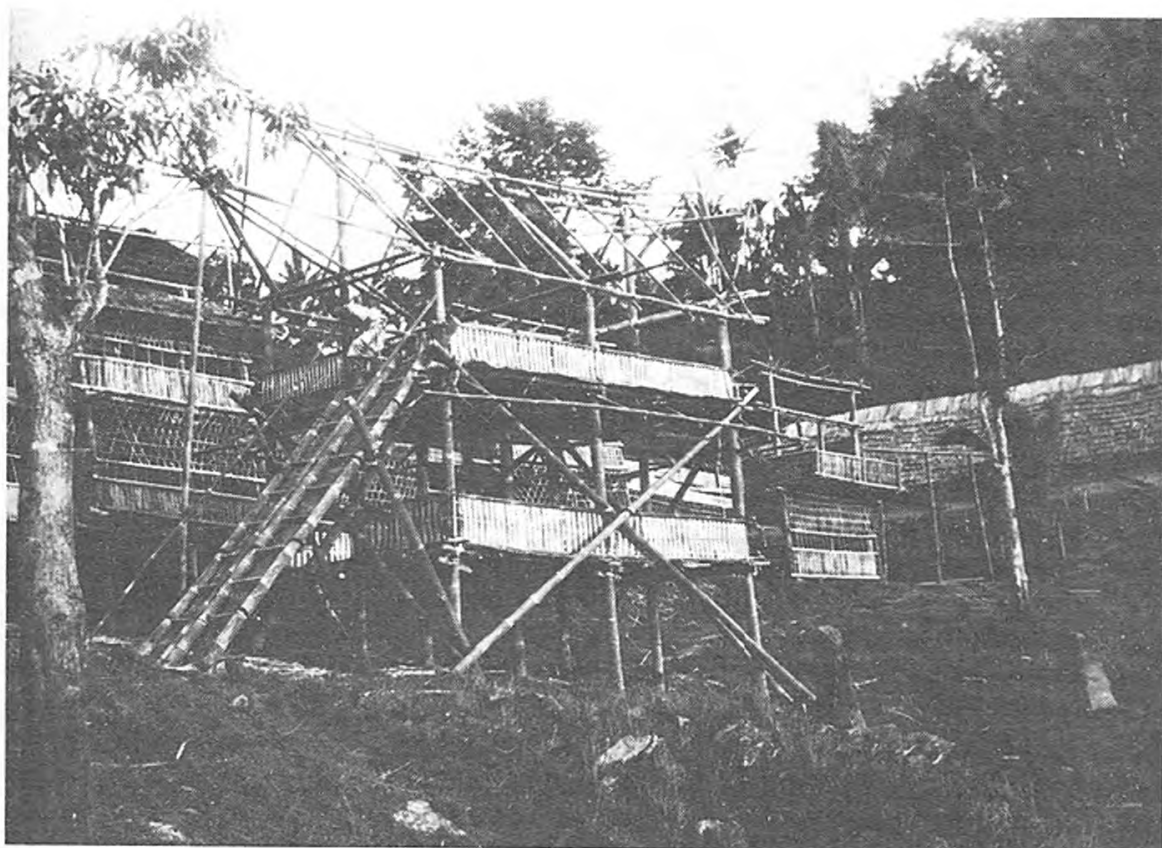
A gyászydőszakot a település lakóinak közös étkezése zárja le. Az ételeket egy nagyobb és egy kisebb állványra helyezik, az utóbbit a halott szellemének szánják, akit formálisan is meghívnak az étkezésre. Másnap az özvegy lemossa magáról a fehér festéket és újból felveszi a fűszoknyáját.

A második temetésnek az idejét a hozzátartozók állapítják meg. A sírra vagy az állványra ételt helyeznek és a halotthoz fia vagy fivére így szól: „Élelmet hoztunk a számodra. Holnap elvisszük a csontjaidat”. A sírból kiásott vagy az állványról leszedett csontokat nagy csipeszekkel fogják meg, kéregdarabokra fektetik, amelyeket összekötöznek. A kötegeket különösebb szertartás nélkül a településtől távol egy sziklahasadékban vagy egy fa gyökerei között helyezik el. A combsontból rendszerint tört készítenek. A török erőhordozónak számítottak, viselőiket megóvták a démonoktól és az ellenséges támadás elől is védelmet nyújtottak.

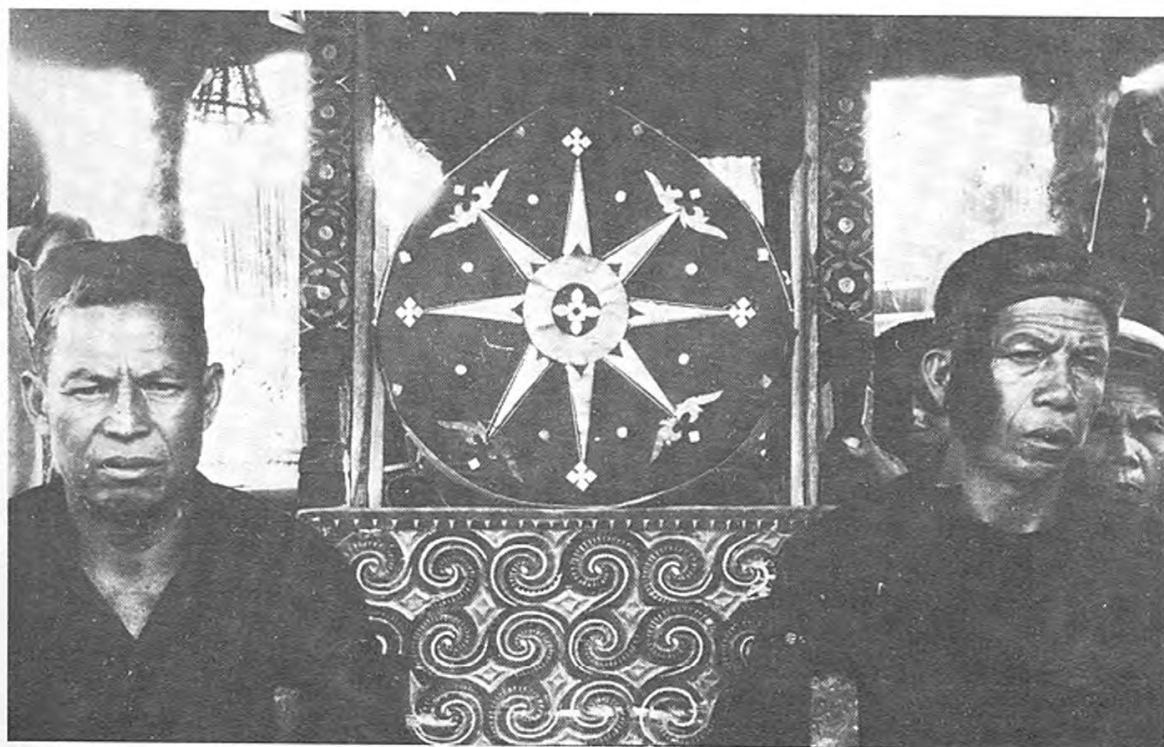
*

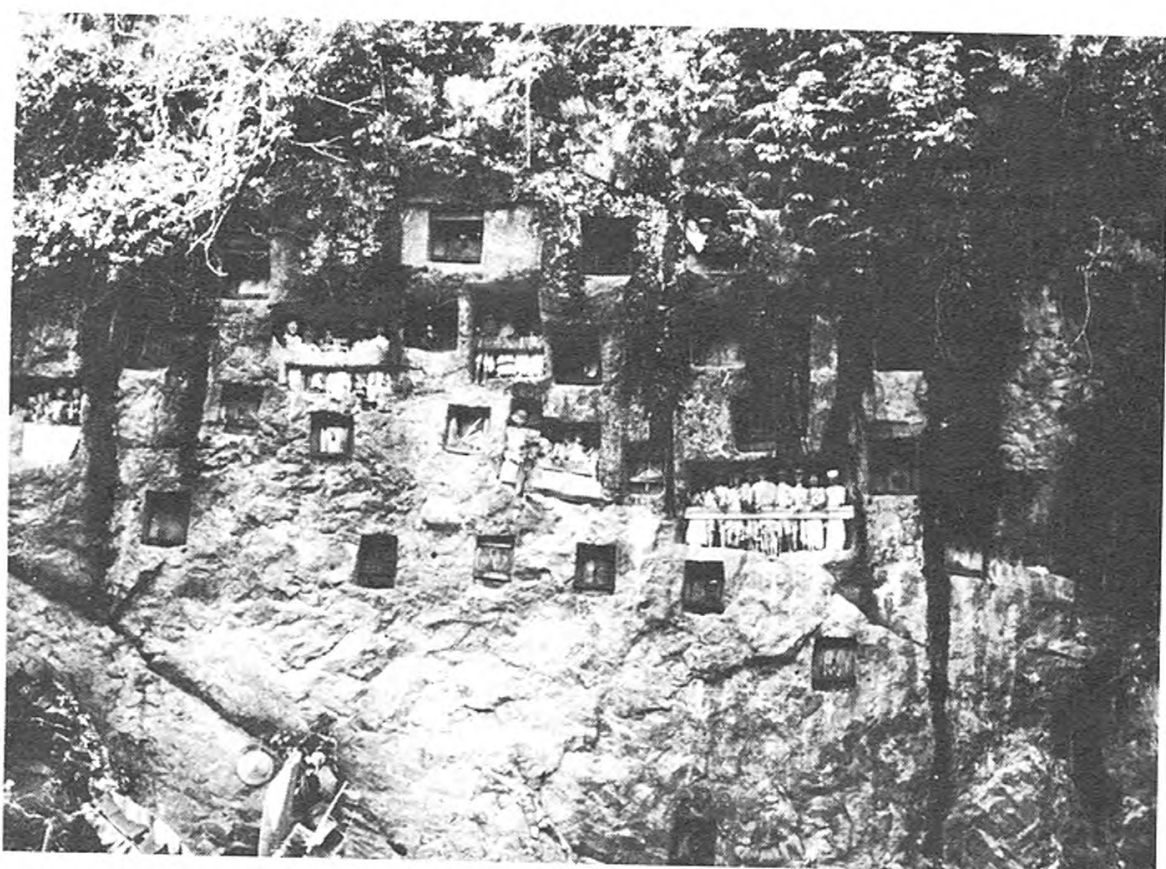
3. kép. Koporsóhordó saroglya készítése közben. Indonézia, Közép-Celebesz, toradzsa. Szerző felvétele

4. kép. Kétszintes ravatal készítés közben Indonézia, Közép-Celebesz, toradzsa. Szerző felvétele

5. kép. Saroglyára helyezett koporsó a ravatal felső szintjén a halott fiaival. Indonézia, Közép-Celebesz, toradzsa. Szerző felvétele

6. kép. Sziklafal sírkamrákkal és halotti szobrokkal. Indonézia, Közép-Celebesz, toradzsa. Szerző felvétele

Közép-Celebeszen, a Sadang folyó völgyében élnek a déli toradzsák, akiket – területükről – Sadang-toradzsáknak is neveznek. A megalitikus kultúrájú nép száraz rizstermesztéssel foglalkozik, az ekét csak újabban ismerték meg. Legfontosabb háziállatuk a bivaly, amelyet korábban csak áldozati állatként hasznosítottak. A holland gyarmati uralom intenzívvé válásáig fejvadászok voltak. Rítusaik közül a legfontosabbak a temetéshez kapcsolódnak. Mint e sorok írójával 1964-ben toradzsa kísérője egy halotti emlékünnepség alkalmával közölte: „A toradzsa ember életében egyetlen figyelemreméltó esemény van, ez pedig elhalálózása, ill. a tiszteletére rendezett halotti emlékünnep.”

A toradzsa társadalmon belül három réteggel találkozunk. Legfelül néhány *puang* (nagyfőnök) van, alattuk következnek rangban a *to makaká*-k (falufőnökök, nemzetségfők), majd a néphez tartozók (*kaunan*). A temetési szertartások lényegében mindhárom fokozatnál azonosak, eltérések mindössze a kifejtett pompában, a halotti ünnepség hosszabb-rövidebb időtartamában és a temetés helyében vannak. (Kivételt a kisgyerekek képeznek, akiket korábban kosárban egy fa ágaira függesztettek.) A halotti ünnepség társadalmi jelentőségét az adja meg, hogy egyúttal rangszerző ünnepnek is számít, azaz a kifejtett pompa, a feláldozott állatok és a megjelenő vendégek száma a halott nemzetségének, családjának presztízsét növeli.

A temetés, ill. a halotti ünnep a Makale-Rantepao vidéki toradzsáknál a következőképpen megy végbe. Miután a családfő meghalt, a családtagok jajgatva gyűlnek össze a ház körül. A halottat levetkőztetik, csak az ékszereket hagyják a testen. A tetemet vízzel meghintik, fehér vászonba tekerik és félbevágott, kivájt fatörzsből való koporsóba helyezik. A koporsót lezárják, majd felül és alul egy-egy nyílást vágnak rajta, amibe egy-egy bambusz-

csövet dugnak. A felső a búzt vezeti ki a házból, a másik pedig a lakóház alatt – cölöpökre építkeznek – egy edényben végződik, ahol a nedvet tárolják. Ezt az edényt (szegényebbeknél bambuszcsövet) később a halott végleges nyugvóhelyén a koporsó mellett helyezik el. A később gyantával légmentesen lezárt koporsó addig marad a lakóházban, amíg a család össze nem szedi mindazt, amire állatban és pénzben a halotti ünnephez szükség van. A halotti ünnep megtartása és a tulajdonképpeni temetés így hónapokkal, kiemelkedő halottak esetében évekkel később megy végbe.

Az ünnepség megtartására általában ugyanazon a helyen kerül sor. Itt nagy sziklatömböket találunk felállítva. Ezekhez a hatalmas kövekhez, vagy a melljük szúrt oszlopokhoz kötik az áldozati bivalyokat. A halotti ünnep kezdete előtti napon a koporsót házikó alakú saroglyán az ünnepi térre viszik, ahol már áll a kétszintes ravatal. Ennek felső részén helyezkedik el a díszes textíliával bevont koporsó, az alsó szinten a család tagjai foglalnak helyet. Ugyanezen a szinten található egy *tau-tau* elnevezésű, fából faragott, felöltöttetett figura, elébe tett értékes kardokkal, krissel. Az ünnepi teret U alakban a vendégek számára épített ideiglenes házak övezik.

A halott rangja szerint három-kilenc napig tartó gyászünnepség nem jár különösebb szertartásokkal. Ismétlődő jelenetei: az ajándékot (bivaly, disznó, csirke, rizs, pálmabor, kávé) hozó rokonok és tisztelők processziószerű felvonulása, élükön tánclépésekben tradicionális viseletbe öltözött harcosok haladnak; a rokonok megvendéglése kávéval és bétellel; a megjelent vendégek számának megfelelő bivaly levágása oly módon, hogy az állat ne müljön ki azonnal, továbbá a hús szétosztása. Evégett a szétdarabolt állat húsát magas állványra teszik, ezen áll a nemzetség szónoka, aki a résztvevő családokat egyenként szólítja és kép-

7. kép. Halotti szobrok sziklafalba vésett fülkében. Indonézia, Közép-Celebesz, toradzsa. Szerző felvétele

viselőjüket kisebb-nagyobb húsdarabokkal ajándékozza meg. A hús egy részét a ravatalon akasztják fel, a koporsó mellett, mint a halott részesezését. A húst részben hazaviszik, részben a téren kívül álló főzőházban készítik el és helyben elfogyasztják. Délután, amikor a hőség már csökken, a férfiak monoton gyászdalt énekelve körtáncot járnak.

Az utolsó napon – különösebb szertartás nélkül – a koporsót a végleges nyugvóhelyre viszik. Ez a gazdagok esetében sziklafalba vágott kriptá, ahová állvány előzetes építése után juttatják fel a koporsót, majd a négyzetes nyílást falappal zárják el. A sziklafalba az egyes kriptákban levő halottak számától függően kisebb-nagyobb fülkék vannak vágva – ide állítják a felöltöztetett halotti figurákat, amelyeket falóra ültetve szállítottak ide. A lovat, valamint a házformájú saroglyát, a halott fejfödőjét, párnáját és fából készített talpas rizstálját a sziklafal alján hagyják. A szegényebb halottakat, akiknek családja a kriptavájással járó kiadásokat nem tudja megfizetni, előrehajló sziklafal alatt helyezik el koporsókban, a halotti figurákat pedig külön fedett emelvényre állítják. A halottakkal ezután már nem tördnek többé, mivel a hiedelem szerint a halotti ünnep után a lélek eltávozott a túlvilágra.

*

Az Észak-Afrikában és az Arab-félszigeten élő, nomád állattartással (teve, juh, kecske) foglalkozó beduinok temetési az iszlám előírásai szerint mennek végbe. A beduin kultúrát jól ismerő *Lothar Stein* így ír le egy temetést.

A haldokló öreg férfi arcára a jelenlevők vizet hintettek és így szóltak hozzá: „La Illaha il-Allah” – a halál igazabb, mint az élet. Miután utolsót lélegzett, legközelebbi férfi rokonai levetkőztették, megmosdatták, testnyílásait durva birkagyapjúval betömtek, majd tiszta lepedőbe göngyölték, egész idő alatt Allahhoz fohászkodva. A nők a sátoron kívül gyűltek össze és hangosan jajgattak. Az özvegy és a halott lányai megszággatták ruhájukat, véresre kaparták arcukat és mellüket, kibontott hajukat porral és hamuval hintették be. A síratás néhány órán át tartott és egyre hangosabb lett, mivel lassanként a táborban élő nők is összegyűltek és csatlakoztak hozzá.

A férfiak később a testet tevére kötötték és elindultak vele egy közeli dombhoz, a beduinok ugyanis lehetőség szerint magas domb tetejére temetkeznek, hogy a halott láthassa törzsbeli társait, ha azok vándorlásuk során a közelben megjelennek.

A temetés helyén sekély gödröt ástak és ebbe úgy helyezték el a holttestet, hogy jobb oldalán feküdjön, arccal kelet, Mekka felé. A szertartás előírta ima után a sírt betemették és a vadállatok elleni védelmül nagy köveket görgettek föléje. A temetés végét sortűz jelezte.

A jelenlevők ezután az elhunyt sátrához mentek, ahol a halott fiai torra hívták meg őket. Erre a célra több birkát vágtak le. A vendégek komolyan viselkedtek, de nem ejtettek könyvet a halottért. Dicsérték viszont jó tulajdonságait és cselekedeteit.

A haláleset után negyven nappal újabb ünnepi tort tartottak az elköltözött emlékére. Ez egyúttal az özvegy és a halott lányai számára a gyászidőszak végét jelentette – ezután felvehették rendes ruhájukat és meglátogathatták a táborbelieket.

Ha gyermek vagy nő hal meg, csak a nők tördnek a holttesttel, a férfiak egyáltalán nem vesznek részt a temetésen; a beduinok nemek szerinti szigorú elkülönülése még a halál után is érvényes.

*

Jól példázza a temetéssel kapcsolatos afrikai szokásokat és eljárásokat egy igen korai leírás, amelyet *Magyar László*nak köszönhetünk, aki az 1850-es években tartózkodott Dél-Afrikában az ovimbunduk között. A mai Angola területén élő ovimbunduk (mbundu) mindenekelőtt földműveléssel foglalkoznak; korábban ők bonyolították le a tengerpart és a kongói Katanga között a kereskedelmi forgalmat. Társadalmuk rétegzett, központi politikai hatalommal. (Magyar László leírását változatlan formában közöljük.)

„Mihelyt valaki meghal, azonnal a rokonok az elhunyt házába járulnak s a holt testet szövetekkel beburkolván s a földre vetett gyékényen a ház közepén kiterítvén, megkezdik a «námbi»-t (siratást). A némberek a halotti házon belül és kívül hangos jajgatással siratják az elhunytat s életében tapasztalt jó tulajdonait panaszszavakkal emlegetik. A férfiak a rosszlelkek elűzésére a halotti ház körül lövöldöznek. E közben az elhunytnak legjobb marháit levágják s elegendő kimbombót is megszereznek s azután a «pirouka-jaffa»-hoz (halotti tor) fognak. Ez az elhunytnak vagyonához képest néha sok napon és éjen át tartatik a már rothadásnak indult holttest közelében. A számosan egybegyűltek étkekkel és italokkal bőven lakozva lármás dobjok szava mellett éjjel nappal szünet nélkül járnak a halotti táncot, míg a vén asszonyok fülhasító siránkozással jajgatnak, s mindnyájan a legnagyobb kicsapongásokkal dobzódnak, mígnem a halotti torra beszerzett ételt és italt elköltvén, a holttest eltakarításáról gondoskodnak.

Ekkor az elhunytnek legközelebbi rokonai a holttestet egy lepedőbe varrva hosszú póznára kötözik s ketten vállaikra vevén kihordják, nem a libáta ajtaján, de a kerítésben különösen e végre készített nyíláson. A halotti kíséret csak férfiakból áll, kik szünteleni puska-lövöldözéssel követik a holttestet. Miután a halottvivők az elhunyt házától bizonyos távolságra haladtak, a holttest nehézségéről panaszkodnak s egyik a másikat taszigálni kezdi, hol előre hol hátra; mintha a halott nem akarna a sírba menni, hanem visszafordulván, ismét házában szándékoznék helyet foglalni. Erre egyik a közelállók közül különbözőkérdéseket intéz a halotthoz s felszólítja, hadd tudassa velök, amit mondani akar s különösen ha valaki ellen panasza volna. Most egyik halottvivő a holttest fejét kezével úgy hajtja meg, mintha igent akarna mondani, s erre a halott s élők közti párbeszéd kezdődik.

Miért haltál meg atyafi? kérdi egyik kísérő, talán bűbájossággal ölt meg valaki?

Erre egyik vivő a halottnak fejét igenlőleg mozgatja. A kérdező aztán folytatja: Mondd meg atyafi, kit gondolsz gyilkosodnak? s legott több esmerős egyénnek sorolja fel nevét, mire a feje tagadó intéssel felel, mígnem végre az álnok atyafiak a köztük már előre kijelölt áldozat nevét említik meg, mire a halott feje ismételve igent bólint. Most a halotti kíséret «tyá!» kiáltásra fakad, s a halotthoz ezen utolsó búcsúszavakat intézik. «Légy nyugodt, atyafi, a holtak országában, mert mi itt készen vagyunk halálodat megbosszulni!» Végre a holttestet gyors léptekkel a számára már elkészített sírba viszik, melyet rendesen az út szélén ásnak, s melyben a holttestet vízirányosan hanyattfekve temetik el.

A magasra felhalmozott sírdombra az elhunyt által élteben használt különböző házi edényeket, fazékokat, tányérokot, kosarakat, s ha több libáta tulajdonosa volt – több marha szarvat raknak, s azonfelül minden sírdombon hosszú póznára erősített fehér lobogót tűznek ki. A lövöldözéseket még a temetés után is három napig szokták folytatni, de már csak háromszor napjában, ti. reggel, délben, és esteve.

A temetési szertartásokkal járó dorbézolásban az elhunytnek vagyona vagy egészen, vagy nagyrészt elköltetik, sőt néha még az elhunytnek gyermekei is eladatnak, ha másképp a halotti tor ki nem telik.

A fejedelem vagy atyjafiai temetése alkalmával jaj annak, ki útjában a halotti kísérettel találkozik, mert sem nemére sem korára nem tekintve megragadják s a fejedelmi sírhoz hurcolják, hol az áldozatra szánt személyek számát szaporítja. A fejedelem holttestének eltakarítása után az ügynevezett, valóban rettenetes «lunguta» kilenc napig tart.

A temetés után egy hónap múlva a bűbájossági perlekedés kezdődik. Az elhunyt atyjafiai az előre kijelölt ellenfelőket a kimbandánál jelentik be. Ez rendesen a környülállásokhoz képest úgy intézi el a dolgot, amint neki legtöbb hasznot ígér. Megadja a panaszlónak a szükséges utasítást, melyhez magát szabnia kell, ezután a zsángón nyilván bevádolják a vélt bűnöst, kire a halált szerző varázslatot fogják, s a bulongo italra idézik meg.”

Míg eseteinket az eddigiekben a törzsi társadalmak köréből vettük, a következőkben egy távolkeleti magaskultúra, a kínai példáján mutatjuk be a temetési szokások egyező és eltérő vonásait. Bár a magaskultúrák a temetés formájában általában egységes gyakorlatot alakítottak ki, amennyiben egyetlen eljárást (elföldelés vagy hamvasztás) alkalmaznak, a részletekben mindenütt módosulásokkal, kisebb-nagyobb eltérésekkel találkozunk. A kínai szokásokat az átlagos észak-taivani temetés bemutatásával illusztráljuk.

A taivani kínaiak körében napjainkban is általános szokás, hogy a gyermekek szülőknek még ezek életében koporsót ajándékoznak. Erre a sajátos ajándékozásra általában az 59. születési évforduló alkalmával kerül sor. A koporsó kemény fából készül és csavarokkal, gittel légmentesen lezárható; díszítése, minősége a család vagyoni helyzetétől függ. A koporsót rendszerint a lakóház központi helyiségében helyezik el, sötét színű vászonnal letakarva.

A halál bekövetkezte után az elhunytat megmosdadják, halotti ruhába öltöztetik és kinyújtóztatva a koporsóba fektetik, amelybe előzőleg mézport szórtak. Ezután lezárják a koporsót és az ajtóhoz közel állványra teszik, ahol legtovább 7×7 , azaz 49 napig nyugodhat. A gyászolók állapotukat ruházatukkal juttatják kifejezésre, amely a rokonsági foktól függően eltérő, minden esetben azonban — a harisnyákat is beleértve — fehér színű. A gyászvisélet csak a szertartások alkalmával ilyen, egyébként jelzésére a hajba kötött vagy a ruhára tűzött pántlika szolgál. Viselésének ideje a legközelebbi rokon gyászoló esetében három évig tartott.

A temetésre legalkalmasabb napot jós határozza meg. Bár a főgyászoló — apa esetében a legidősebb fiú, a család új feje — játssza a legfontosabb szerepet a szertartások során, ezek irányítását, szervezését egy közeli férfitárs (a halott fivére, sógora) végzi. A résztvevők közül a közeli rokonok fehér ruhájuk fölött vörös köpenyt és csuklyát viselnek, a többi meghívottnál elegendő egy fehér szalag feltűzése.

A koporsónak a temetőbe való kivitelére közös ebéd után kerül sor. A menet során kifejtett pompa a halott társadalmi állásától, a család gazdagságától függ. A koporsót változó gyorsasággal viszik, a temetési menet hol széthúzódik, hol összezárkózik, és ügyelnek arra, hogy útközben több sarkon is beforduljanak: mindez a gonosz szellemek távoltartására szolgál, akik tudvalevőleg csak egyenes irányban tudnak közlekedni. Az elhárítás célját szolgálja még a tűzijáték, zene és a gyászolók kiáltozása.

A temetőt kiemelkedő helyen létesítik, hogy a halott le tudjon tekinteni az élőkre és egyúttal közelebb legyen az istenekhez. A koporsót észak-déli irányban a földre helyezik, majd földdel temetik be, egészen vékonyan. A pontos irányt a jós állapítja meg, aki ezután beüti a „léleklyukat” a koporsó déli végén. Ekkor égetik el az áldozati ajándékokat jelképező papírtárgyakat, a jelenlevők által hozott „halotti pénzzel” együtt, hogy a halottnak bőven legyen pénze a túlvilágon. A koporsóból kiszabadult lélek megkezdí 100 napig tartó vándorútját a túlvilágra.

A szűkebb család tagjai ezután megkezdik a sír körül gyásztáncukat. Utolsónak a halott legidősebb fia táncolja körül a sírt egymagában.

Ezzel véget ér a temetési szertartás és a gyászolók vidáman, tréfálkozva visszaindulnak a halott házába, ahol lakomán vesznek részt.

*

Úgy gondoljuk, az említett példákban világosan kitűnik, hogy a temetés általában nem pusztán a halott testének az élők köréből való eltávolítását jelenti (bár kétségtelenül ez a legfontosabb mozzanat), hanem gondolnak a lélek eltávolítására, ill. a vele való kapcsolat valamilyen további fenntartására is. Különösen tisztán rajzolódik ki előttünk az ezzel kapcsolatos képzetek a kettős vagy többszörös temetkezések, a halotti gyász- és emlékező szertartások (halotti ünnepek), sírmellékletek és temetési ajándékok stb. eseteiben. Míg mindez a halott testéről és lelkéről-szemléletéről való gondoskodást jelenti, jóformán mindenütt kifejezésre juttatják a szűkebb-nagyobb társadalmi közösségből való kiválást, a kap-

csolatok megszakadását vagy átalakulását és az elhunyt iránti társadalmi emóciókat. Ezek a mozzanatok a temetési szokásokban összefonódva jelennek meg előttünk, mégis, a folyamat egyes fázisaiban más és más hangsúllyal, ami tagolásukat, ha nem is teljesen jogosulttá, de lehetővé teszi. Teljességre nem törekedve, a következőkben néhány lényegesebb gyakorlatot, eljárást és szokást mutatunk be, helyenként utalva olyan részletekre, amelyek önálló tárgyalására itt nem tudunk vállalkozni.

Síratás

Ahol a halott iránt érzelmekkel viseltetnek és a társadalmi norma nem tiltja meg ennek kifejezésre juttatását, ott a halotti szertartások fontos része a halott síratása. Erre közvetlenül a halál beálltakor szokott sor kerülni, de a halotti emlékünnepek során, többszörös temetkezéskor pedig az egyes fázisok alkalmával is. Elsősorban a női hozzátartozók, különösen a feleség, anya és nővér feladata a síratás, ami általában kötetlen formában, rögtönözve, de az egyes társadalmak körében kialakult, hagyományos fordulatokkal történik.

Így pl. az észak-új-guineai Kire-Puir vidéken – miután a legközelebbi férfirokonok megmosták, új ágyékkötőbe öltöztették és vörösre festették a halottat – a nők bemennek a kunyhóba. Az özvegy nő a földre ül és a halott fejét az ölébe veszi úgy, hogy az félig ülő helyzetbe kerül. A rokon és a szomszédos nők körbe ülnek és megkezdődik a síratás, amelyben sírás, jajveszékélés, szövegmondás váltakozik pihenő szünetekkel. Legkeservesebben az özvegy sírat, még akkor is, ha az elhunyt nem volt különösebben jó hozzá és hosszasan felsorolja, mi mindent tett az elhunyt életében. Az özvegy pl. így sírat: „Együtt mentünk a szágóligetbe és együtt készítettünk szágót. Ki segít most nekem szágót készíteni?” A férfiak közben a halotti ház körül vagy a szomszédos házakban tartózkodnak, időnként ők is felüvöltenek, többnyire azonban csendben ülnek és a részvét minden látható jele nélkül dohánynak és bételt rágnak.

Az észak-amerikai irokéz indiánoknál szokásos volt, hogy a halotthoz férfi barátai és közeli férfi rokonai szóljanak abban a hitben, hogy az hallja a beszédet, de nem képes válaszolni. A nők síratót is mondanak. A múlt század negyvenes éveiben jegyezték fel azt a síratót, amit egy anya tartott halott fia fölött: „Fiam, hallgasd meg anyád szavait. Az ő kínjával születél erre a világra. Ő táplált téged élete fogyásával. Törődve nevelt fel téged. Mint az életét, úgy szeretett, amikor ifjú voltál. Mindig nagy örömet jelentett neki, ha láthatott. Tőled függött eltartása hanyatló napjaiban. Soha nem gondolta, hogy nála előbb jutsz el az élet ösvényének végére. De megelőzted őt, előtte mentél el. Nagy és bölcs teremtőnk rendelte így. Az ő akaratából maradtam itt, hogy tovább gyötörjenek e világ bajai. Barátaid és rokonaid tested köré gyűltek, hogy utoljára vessék rád szemüket. Együttesen gyászolják közülünk való eltávozásodat. Nekünk is csak néhány napunk van még hátra és véget ér a mi utunk is. Elválunk most és elveszítünk szemünk elől. De találkozunk még és megint láthatjuk egymást. Akkor nem válunk el soha többé. Teremtőnk a maga otthonába hívott téged. Oda követünk mi is. Na-hó!”

E prózai síratók sokszor kötöttebb formák öltöttek s már nem a fájdalom spontán kitörésének jelei, hanem gyászdal formájában, kidolgozottabb, hagyományozott alakban a temetési szertartás, a halotti ünnep integráns részévé válnak. Az észak-új-guineai Manamszigetiekről tudjuk, hogy a halotti énekeket – a síratókat – minden halott esetében újraalkotják, de vannak hagyományozott énekek is. A haláleset utáni délutántól másnap reggelig síratnak és énekelnek; többnyire a nők kezdik, majd a férfiak is csatlakoznak hozzájuk vagy stróféként felváltva énekelnek.

Ilyen gyászdal pl. egy észak-amerikai sziú indián nő búcsúzója harcban elesett férjétől:

*Te, bátrabb a legbátrabbnál,
a halál küszöbén kerested a dicsőséget.
Nem jutott eszedbe
az, aki odahaza sír, –
nem gondoltál rám?*

*Te, bátrabb a legbátrabbnál,
inkább a dicsőséget, mint a szerelmet kerested.
Te, legkedvesebb nekem, sírok, de nem vagyok gyáva.
Szívem téged sirat,
szívem sirat téged, ha rád gondolok.*

A közösségi gyászt fejezi ki az a dal, amelyet a délkelet-új-guineai Trobriand-szigeteken énekelnek az elhunyt főnök tiszteletére rendezett gyásztánc alkalmából:

*Főnökünk, Tokaboka, derék volt, nagyhírű.
Főnökünket, Tokabokát, főnöke megirigyelte.
Gyászban élünk most, Tokaboka vesztét siratjuk.
Aj, Tokaboka, be szép is voltál, Tokaboka!
Jaj, Tokaboka, be jó is voltál, Tokaboka!
Miért kellett meghalnod?
Főnökünk, Tokaboka, megy-megy az úton meztelenül.
Főnökünk, Tokaboka találkozik a szellemekkel.
Főnökünk, Tokaboka senki-semmi Topiletában.
Meztelenek ott a főnökök, a főnökök főnökei,
mind a hősök, a vezérek.
Főnökünket, Tokabokát, főnöke megirigyelte.
Gyászban élünk most, Tokaboka vesztét siratjuk.*

(Rákos Sándor fordítása)

Hasonló közösségi gyászdal-sírató az északnyugat-amerikai indiánok éneke a főnök fiának halálakor:

*Főnök: Ne sírjatok már, ne sírjatok már.
Kar: Nem, nem sírunk már.
Főnök: Fölment az égre, ott játszik csillagbátyjaival.
Ne sírjatok már.
Kar: Nem, nem sírunk már.
Főnök: FÜRGE SZARVAST ÜT OTT A VADÁSZOKKAL.
Ne sírjatok már.
Kar: Nem, nem sírunk már.
Főnök: Szeretett arca ragyog az újholdon.
Ne sírjatok már.
Kar: Nem, nem sírunk már.*

(Tornai József fordítása)

Példáinkat nem folytatjuk, e néhány sírató, gyászdal is világosan érzékelteti, milyen költői erővel tör ki az emberből a fájdalom szereteteinek örök távozásakor.

A halál bekövetkezésekor nemcsak a halott számára következik be végleges létformaváltás, megváltozik – legalábbis időlegesen – hozzátartozóinak vagy akár az egész közösségnek az élete, helyzete is: a társadalmi normák által meghatározott ideig – folyamatosan vagy megszakításokkal – a gyász állapotában kell élniük.

Mindez nemcsak bizonyos emóciók megnyilvánulását teszi kötelezővé, hanem előírások, magatartási normák betartását, külső jelek alkalmazását és meghatározott szabályok figyelembevételét, formailag rendkívül változatos módon, tartalmilag azonban lényegileg azonosan.

A kelet-új-guineai kutubuknál pl. az özvegy, aki a holttest elvitele után otthon marad, visszavonul az asszonyházba, majd néhány nap múlva saját kunyhójába megy lakni. Arcát, mellét feketére festi, durván font nyakláncokat és karkötőket visel és nagy háncsköpenybe burkolózik. Kunyhójában több mint egy hónapig marad, hat hónapig nem veheti le gyászviselőjét és nem mosakodhat. A férfiak gyásza egyszerűbb: arcukat feketére festik, homlokukat pedig kazuártollal övezik.

A Szumátrától délre fekvő Engano-szigeten az özvegy férfi és nő rokonaihoz megy lakni. A gyász három hónapig tart, ez idő alatt egy süvegféltől eltekintve rokonaikkal együtt meztelenül járnak. A falubeliek nem énekelhetnek, nem tarthatnak esküvői ünnepet, más falu lakójának pedig tilos belépnie a faluba. A gyász végét három hónap múltán lakoma jelzi, ezután az özvegy férfi és nő újból használhatja nevét, aminek kimondásától az elhunyt szellemétől való félelmükben addig tartózkodtak.

Az Enganótól északra fekvő Mentawai szigeteken a gyász állapotát a haj levágása jelzi, valamint banánlevelekből készített megkülönböztető viselet. A közeli Nias szigetén a halált követő első négy nap a gyász időszaka, a halottat négy napig ugyanis élőnek tekintik.

Az észak-új-guineai Kire-Puir vidéken az özvegyre ugyancsak elkülönülés és gyászviselő hordása vár. Az özvegy házában tartózkodik, amelyet csak szükségét végezni hagyhat el; élelméről a rokonok gondoskodnak. A gyászöltözöt egyetlen nagy hálótarisznya. Az elkülönülés időszaka több hónaptól két évig tarthat. Ezután a nő férjhez mehet és végezheti szokásos munkáit. Az özvegy férfi hasonlóan magában él egy ideig, gyászviselője azonban nincsen. Bizonyos ételtabukat neki is be kell tartania, nem ehet pl. vörös halat, gyíkot, galambot stb. Elkülönülése három hónapig tart. Mint a nő esetében is, a gyász időszak végét lakoma jelzi, amelyet a rokonok adnak.

A Kire-Puir vidéktől nem távol fekvő Biem szigeten lazábbak az előírások. A gyász itt csak öt napig kötelezi az özvegyet, aki a többi hozzátartozóval együtt feketére festi a haját. Az öt nap leteltével mind az özvegy férfi, mind a nő lemossa magáról a fekete festéket, majd újból megházasodhat.

Az irokéz indiánoknál a gyász egy évig tart; a halott lelkének ugyanis ennyi időre van szüksége, hogy a földről elérjen az égbe. Az év elteltével a halott rokonai ünnepséget tartanak, és a gyászt öröm váltja fel, tudván, hogy a lélek az égbe ért. A dél-amerikai Gran Chaco-i indiánoknál a gyász jeleként, de azért is, hogy a halotti lélek ne legyen túlvilági életében szegény, minden tulajdonát kunyhójával együtt elpusztítják. A női hozzátartozók levágják hajukat vagy legalábbis néhány hajtincset, a csarrua-indiánoknál a gyászolók ujjukkal az izületeit vágják le, a halott fiai karjukba faszilánkokat szúrnak és egy éjszakára mellig földbe temetetik magukat. Hasonló önsebzéssel találkozunk a bororo indiánoknál is, bár a halotti ünnep alkalmával: amikor az exhumált csontokat újból elföldelik, a nők sebeket ejtenek magukon és vérüket a csontokat tartalmazó kosárra hullajtják.

A gyász testi csonkítással járó eseteit Új-Guineából is jól ismerjük; a kapauku pápuák pl. ujjizületeik levágásával fejezik ki gyászukat, a test megsebzése, az izületek levágása vagy a

nyújtott fülcimpa átszakítása sokfelé ismeretes, a fekete, fehér vagy ritkábban sárga, gyászt jelölő, test- és arcfestés alkalmazása mellett.

A gyászolásban részt vevő személyek köre a halott társadalmi állásától függően változó. Az új-guineai Manam szigetén pl. kiemelkedő férfi halálakor az egész falu – férfiak-nők egyaránt – egy évig fekete színűre festett hajjal jelzi gyászolói állapotát. Ugyancsak gyászol az egész közösség a celebeszi toradzsáknál, ha főnök vagy előkelő férfi halt meg. A gyász ideje alatt nem szabad rizst fogyasztani, mindenki csak kukoricát ehet; nem szabad folytatni a szokásos tevékenységeket (földet művelni, faháncsanyagot készíteni, házat építeni vagy akár csak elhagyni a falut); kalapot és dárdát hordani; a gyász ideje alatt rojtos fekete kendőt kell a fejen viselni; a temetés után három napig idegen nem léphet a faluba; nem szabad a szellemeknek áldozni és az első napokban meleg ételt enni. Az özvegy — férfi és nő — számára az előírások még szigorúbbak. Mindketten kibontott hajjal járnak; a lakóházat a halál utáni első napokban nem, vagy csak lesütött szemmel hagyhatják el; a halottnak hátat fordítva kell aludniok (a halottat ui. a lakóházban helyezik el). Az előírások betartását mindenestre megkönnyíti, hogy a szigorú gyász csupán három napig tart és az özvegy már két hónap múlva újból házasságot köthet.

A magasabb kulturális szinten álló társadalmak közül a kaukázusi oszéteket említhetjük meg példaként. Náluk a halott férfi hozzátartozói homlokukat és tarkójukat verik, a nők megtépik a hajukat, arcukat éles kővel véresre sebzik, a követ pedig a sírra dobják. Az öz-

8. kép. Özvegy gyászviseletben, fehérre festve. Melanézia, Délnyugat-Új-Guinea, marind-anim.

vegy nő levágja copfjait és a halott mellé teszi annak jeleként, hogy a túlvilágon is hozzátartozik. A gyász az özvegy nő számára egy évig tart. Ez idő alatt böjtöl, durva szövésű fekete ruhát visel és mindent úgy végez el a házban, mintha élne a férje. Minden pénteken el látogat a sírhoz, hogy férjének ételt és italt vigyen.

A szumátrai mohamedánoknál a családban történt haláleset után mind a férfiak, mind a nők 44 napig gyászolnak. Nem viselhetnek ünnepi ruhát, nem díszíthetik magukat, nem mehetnek a piacra és ünnepeken sem vehetnek részt. A férfiak csak égető szükség esetén végezhetnek munkát.

Példáink és a nem említett, de ismert adatok elemzéséből megállapíthatjuk, hogy 1. a halál bekövetkezése után általában a gyász időszaka következik, melynek tartama változó; 2. a gyász ideje alatt a gyászolók szűkebb-tágabb köre (a halott társadalmi helyzetétől függően), elsősorban pedig a házastárs, meghatározott magatartási szabályokat tart be, amennyiben a közösségtől elkülönülten, de legalábbis visszahúzódóan él; bizonyos ételektől, esetenként a szexuális érintkezéstől megtartóztatja magát; gyászoló állapotát külsőleg ruházatával, hajának vagy arcának-testének befestésével (hamuval, agyaggal való bekenésével), ruházatának megszagatásával, testén sebek ejtésével, hajának levágásával stb. mindenki számára láthatóan kifejezésre juttatja. 3. A viselet vagy festés színe túlnyomóan fekete, ritkábban fehér, a helyileg érvényes színszimbolikának megfelelően. 4. A gyász időszakának végét többnyire ünnepség jelzi rituális mosakodással és viseletváltással; az özvegy férfi vagy nő ezután ismét házasságot köthet.

Temetési előkészületek – bánás a holttesttel

Miközben a közelebbi-távolabbi hozzátartozók gyászukat, fájalmukat juttatják kifejezésre, megtörténnek az előkészületek a holttest ideiglenes vagy végső nyugvóra helyezésére. Ennek során hozzátartozói, vagy a társadalmi szabályozás szerint meghatározott más személyek megmosdatják a halottat, ráadják ünneplő ruháját, felékszerezik, befestik (az alkalmazott szín rendszerint vörös, ami a halotti lélek továbbélésébe vetett hitre utal).

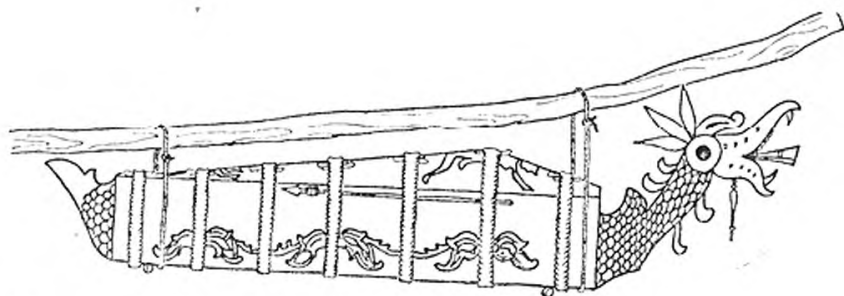
A halott felöltöztetésén túlmenően (ez eléggé általános, de nem mondható kizárólagosnak) gyakori, hogy a halottat valamilyen őt körülzáró anyag alkalmazásával temetik el vagy fizikai állagának megőrzésére valamilyen eljárást alkalmaznak. Az előbbi esetben a testet a közösség által ismert technológiai szintnek megfelelően külső burokkal látják el, ami lehet fakéreg, faháncs-takaró, egyszerű vagy speciális módon díszített textília, állatbőr, finoman fonott gyékény stb., de készülhet fából is — ilyenkor szoktunk koporsóról szólni. Meglepő, hogy sok ausztráliai törzsnél, ahol egyébként néhány zsinórtól, bojtól, kagylótól eltekintve meztelenül járnak, szokásos a halott kéregbe, gyékénybe, bőrbe burkolva történő eltemetése.

A burok alkalmazása eltérő képzetek eredménye lehet. Földbe való temetkezésnél kétféle indokra is gondolhatunk, egyrészt a halottat kívánják megóvni a földdel való érintkezéstől, másrészt a földet védik a test ártó hatásától. (Mindkét esetben más megoldásra is sor kerülhet, a test fölé pl. deszkákat helyezhetnek és így földelhetik el, de kialakíthatnak szilárd sírkamrákat is, amelyekben a tetem a földdel nem érintkezik.) Gondolhatunk azonban arra is — főleg nem a földbe való temetkezés eseteiben — hogy a halottól való félelem játszik szerepet pl. a szilárd koporsó készítésében (innen ugyanis nem tud kiszabadulni), de lehet a cél egyszerűen a test lehető teljes megóvása az elemektől vagy az őt egyébként felfaló állatoktól.) Fakoporsó esetében két megoldást ismerünk: a koporsó félbevágott, kivájt fatörzséből készült vagy ácsolt, esetleg fűrészelt deszkából. Koporsó lehet csónak is (Óceániában vagy az északnyugat-amerikai indiánoknál), akár egész csónak, akár félbevágva úgy, hogy a csónak egyik fele rejti a holttestet, míg a másik fedélként szolgál. Tágabb értelemben koporsóról szólhatunk akkor is, ha pl. állványos temetkezésnél a testet magas cszlopra épített sírházi-

kóba helyezik, bármi legyen ennek a célja. Bizonyos fokig koporsónak tekinthetjük a kisebb-nagyobb agyagedényeket, urnákat, hiszen ezek alkalmazására is a már említett indokok alapján kerülhet sor.

A koporsó egyik vagy másik formája világszerte elterjedt, gyakoribbnak mindenesetre a kivájt fatörzs mondható. A készítéssel járó technikai nehézségek miatt – alacsonyabb kulturális szinten álló társadalmaknál – éppen ezért alkalmazása nem általános, sokfelé csak az előkelőbb, gazdagabb emberek, főleg férfiak, kapnak koporsót, a polinéziai Szamoán pl. csak a főnökök. Kivételes forma a hajlékony anyagból, spanyolnádcsíkból, vagy gyékényből font koporsó, mint pl. a mikronéziai Nauru szigeten. A csónakkoporsóhoz olyan képzet is járulhat, mint pl. az északnyugat-amerikai indiánoké, akik szerint a halottnak a csónakra azért van szüksége, hogy át tudjon kelni vele a túlvilágot határoló folyón.

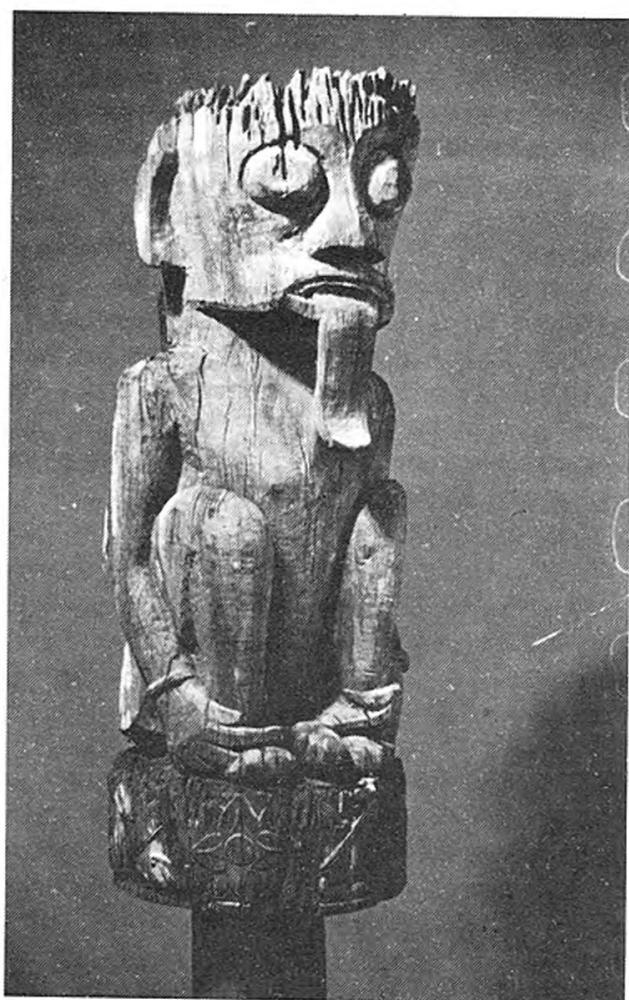
Különösen díszes fakoporsókkal találkozunk a borneói dajakoknál. A déli et-danum és ngadju csoportoknál pl. a női halottaknak orrszarvú madár, a férfiaknak vízikigyó alakú koporsót készítenek és oldalait festett vagy faragott liánnal díszítik, ami az életfát jelképezi. A belső hegyvidéken élő kenja, kajan és bahau csoportoknál a közembereknek csónakalakú és csónaknak is nevezett koporsója puha, az előkelőké kemény fából készül. A főnökök és más kiemelkedő személyek koporsóját gazdag díszítésekkel látják el. A bahauknál pl. a koporsó fedelén stilizált kutyaábrázolás van kifaragva, a koporsó pedig olyan állványon nyugszik, amelyet fából faragott emberalakok tartanak. A kenjéknél a koporsó két végére faragnak emberalakot oly módon, hogy a figurák átölelik a koporsó végeit. Az északi csoportoknál a koporsó pedig madarat ábrázol halfarokkal.

9. kép. Férfi fából faragott, vízi kigyót formázó koporsója. Indonézia, Borneó, dajak.

A koporsó egy különleges, egyedülálló formáját a kongói babvendéktől ismerjük. Itt az a szokás, hogy a hosszas szárítási eljárás után múmiává aszott holttestet nagy mennyiségű gyékénybe és szövetbe burkolják oly módon, hogy egy groteszk, óriási emberalak jöjjön létre (ennek neve Niombo), amelyet megfelelő szertartások után ünnepélyesen elföldelnek. Ilyen Niombót főnököknek vagy kiemelkedő társadalmi helyzetű, gazdag embereknek készítenek. Egy 1925-ben megmért Niombo-figura 3 méter magas és kb. 5 méter átmérőjű volt, előállításához 114 gyapotkendőt és nagy mennyiségű hánccsot és gyékényt használtak fel. Készítése úgy történik, hogy a kiszáritott, füsttől megfeketedett holttestet a Niombo-mester a kendőkkel annyira betekeri, míg hatalmas köteg keletkezik, amelyből ezután karok és lábak hozzáadásával emberalakot formálnak és fejvel látnak el. Az arcot és a testet festett díszítésekkel látják el.

Kis, alig embernagyságú Niombo-figurákkal az Alsó-Kongó más törzseinél is találkozunk, ezek azonban csak az exhumált csontok befogadására szolgálnak. A szokás minden valószínűség szerint onnan ered, hogy a vidék más törzseinél a halottat nagy mennyiségű vászonba és szőnyegbe tekerik. Ez a halott gazdagságát és tekintélyét mutatja, megfelelően

10. kép. Halott emlékére készült szobor. A kinyújtott nyelvnek elhárító célzata van. Indonézia, Borneó, dajak

10. kép. Halott emlékére készült szobor. A kinyújtott nyelvnek elhárító célzata van. Indonézia, Borneó, dajak.

ellátva kell ugyanis a túlvilágra megérkeznie. Egy-egy ilyen köteg – a beburkolt halottal együtt – egy méter átmérőjű is lehet.

Függetlenül attól, hogy van-e koporsó vagy nincsen s hogy milyen a temetés formája, a halott testtartását a társadalmi szokás, ill. a bevett képzetek határozzák meg. Magától értetődően sok változattal itt nem találkozhatunk. Legáltalánosabb a nyújtott testhelyzet; a halottat hátára fektetik, teste mellett kinyújtott karokkal. Ritkább, a mohamedánoknál azonban általános, a jobb oldalas, kinyújtott tartású fektetés, a vallás előírta tájolás biztosítása végett. Elterjedt, de kisebb mértékben, a guggoló, kuporgó helyzetben történő elhelyezés, például Ausztráliától Amerikáig ismerjük. Ilyenkor a holttestet megkötözik, vagyis zsinórral, hánccsal úgy tekerik be, hogy a térdek az állat, a láb sarkai pedig az ülepet érintik, esetleg a halottat ilyen formában teszik vagy varrják be a burkolásra szolgáló anyagba (pl. bőr). Az eljárással különféle temetési formáknál találkozunk, előfordul nemcsak elföldelésnél, de faodús, állványos, fára történő temetkezésnél, különösen gyakori pedig mumifikáció esetében. Elföldelésnél, pl. Japánban, a guggoló helyzetben levő testet ülőkoporsóba és megfelelő formájú, függőleges sírba teszik. A guggoló testhelyzet alkalmazásának indokai nem tisztázottak. Vannak adataink, hogy az összekötözéssel a halott, ill. szellemének visszatérését kívánják megakadályozni (erre akkor következtethetünk biztosan, ha a testen mozgást akadályozó csonkítást is alkalmaznak, pl. az inak átvágását, a csontok eltörését stb.).

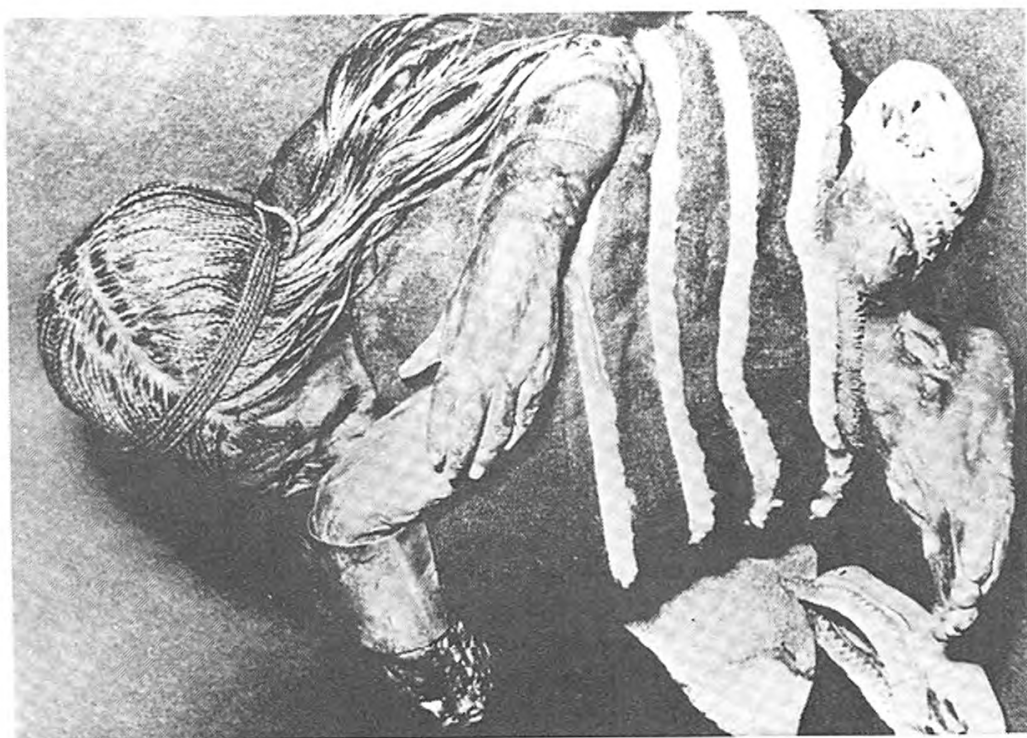

nem valószínűtlen azonban az a feltevés sem, hogy a guggoló tartással az anyaméhben elfoglalt helyzetre kívánnak emlékeztetni.

Sokfelé nem közömbös az sem, hogy a halott teste milyen irányban fekszik. Ez független attól, hogy a temetés milyen formában – elföldelés, fára helyezés, állványos temetkezés, hamvasztás stb. – történik. Az égtájak szerinti tájolásnál különösebb szabályszerűségről nem szólhatunk; ismerünk kelet–nyugati és észak–déli tájolást, mégis úgy tűnik, hogy az előbbi gyakoribb, amiben nyilván a túlvilág vagy az ember teremtéshelyével kapcsolatos elképzelések játszhatnak szerepet. A lenyugvó nap és a lélek távozása között összefüggést látó képzetek következménye lehet pl. az a szokás, hogy Ausztrália egyes törzsei úgy fektetik nyugati irányba a holttestet, hogy azt a hanyatló nap sugarai ériék. Pontosabb adataink vannak a melanéziai Admirális-szigetéről, ahol a tetemet lábbal mindig a sziget belseje felé helyezik el, mert lelkét az ottani hegyekben levő halottak országába kívánják küldeni. Polinézia egyes szigeteinek lakosságáról pedig azt tudjuk, hogy a halottat lábbal abba az irányba helyezik el, ahol a hagyomány szerint a közösség őshazája fekszik (Húsvét-, Gambier-sziget, Gilbert-szigetek). Halásznépeknél nem ismeretlen az égtájtól független, de a tenger irányában történő elhelyezés. A polinéziai Chatham-szigeteken pl. a guggoló helyzetbe kötött holttestet térdig a földbe ássák és arccal a tenger felé fordítják. (Tájolással hamvasztásnál is találkozunk, a holttestet a szokás megszabta irányba helyezik el a máglyán.) Vannak esetek, amikor nem minden halott tájolása azonos; a mikronéziai Yap szigeten pl. csak a harcban elesetteket fektetik északi irányba, a Marshall-szigeteken pedig ez az irány a főnökök privilégiuma.

Mumifikálás

A halott testével való bánás egyik sokfelé elterjedt (az Európán kívüli négy világrészből egyaránt ismert) eljárása a mumifikálás. Alkalmazása két indokra vezethető vissza. Az egyik az a kívánság, hogy a halottat (és vele együtt lelkét) a lehető legtovább tartsák meg az élők

11. kép. Takaróba burkolt, kb. 500 éves múmia. Dél-Amerika, Peru, inka.

körében, míg a másik gyakorlati jellegű: a csak később – hónapok vagy évek múltán – bekövetkező temetésre vagy a hosszas temetési-gyász szertartások idejére óhajtják a holttestet megközelítőleg épségben tartani. A mumifikálás legmagasabb szintre az ókori Egyiptomban fejlődött (technológiájának aprólékos leírását Hérodotosznak köszönhetjük), a másutt alkalmazott eljárások kezdetlegesebbek. A szakirodalom két alapvető eljárást különböztet meg: az egyik esetben a konzerválási technika csak a holttest külsejére terjed ki, a másikban a test belsejét is kezelésnek vetik alá. Ennek megfelelően az előbbi eljárások mechanikus jellegűek, a test folyadékállományát nyomással, masszírozással eltávolítják, majd a felületet konzerváló anyaggal kezelik, egyszerűbb módszerként a tetemet kiszárítják, füstölik, olykor pólyával betekerik. Az utóbbi technika alkalmazása a belső szervek és az agyvelő eltávolításával, majd kitöméssel és belső-külső, kémiai preparálással jár.

A leggyakoribb konzerváló eljárás a test lassú kiszárítása tűz melegével. Ez utóbbit rendszerint a halott házában végzik, de tudunk külön szárító kunyhóról is. Van, ahol a szárítás a szabadban történik, ez különösen sivatagos területeken gyakori. Sokfelé pl. Afrikában a testet rostélyszerűen kiképzett emelvényre teszik, ami alatt tűz ég a kellő hő biztosítása végett. Másik eljárás egyfajta földkemence alkalmazása, aminek példáit Afrikából ismerjük. Ennél a testet gödörben, függőágyban helyezik el, a gödröt fedéllel lezárják, erre földet szórnak, majd felül tüzet égetnek. Kb. egy hónap után a szárítást állványon folytatják. Egyszerűbb módszer a test két tűz közötti elhelyezése.

A második eljárásnál a belső részek eltávolítása után konzerváló anyagként növényi főzeteket, alkoholt és sót, míg a kitöltéshez leveleket, növény szárát, lisztet és rizst, valamint mézet és gyantát használnak.

A két eljárás kombinált alkalmazásával sokfelé találkozunk: a belső részek eltávolítását és a test belső preparálását szárítás és külső konzerválás követheti.

A mumifikálás általában nem terjed ki minden halottra, gyerekek, fiatalok és különleges körülmények között elhunytak nem részesülnek benne. Főleg a társadalmi kitüntetés, megkülönböztetés jeleként alkalmazzák és jórészt királyok, főnökök, gazdag személyek testeinek jut osztályrészül.

A mumifikált testet többféle módon helyezhetik el. Dél-Amerikában, a Tapajoz vidékén pl. a füstöléssel tartósított tetemeket külön kunyhóban helyezték el, ahol áldozatot és tancokat mutattak be nekik. Másutt, mint pl. Észak-Új-Guinea egyes vidékein, a mikronéziai Karolinák bizonyos szigetein vagy a madagaszkári betszileóknál és a dél-afrikai barongáknál a lakóházban függesztik fel a múmiákat, másutt elföldelik, barlangba helyezik, a ház belső falához támasztják, vagy más módon őrzik meg őket hosszabb-rövidebb ideig.

Többszörös temetés

Többszörös (az esetek túlnyomó többségében kettős vagy másodlagos) temetkezésről abban az esetben van szó, ha az elföldelés (hamvasztás, kitevés stb.) után a halott csontjainak újabb, azonos vagy más jellegű, elhelyezést biztosítanak. A temetkezésnek ez a módja világszerte előfordul, sőt gyakori eljárásnak is nevezhető, meg kell jegyeznünk azonban, hogy általában nem terjed ki a közösség minden tagjára, sőt a halott nem minden csontja részesül e másodlagos vagy többszörös eljárás során azonos elbánásban. Ha nem minden csont kerül újabb elhelyezésre, akkor mindenképp a koponyát részesítik különleges elbánásban, esetleg az alsó állkapcsot. A többszörös temetés ideológiai alapja, indítéka rendszerint az a képzet, hogy az élő ember életereje, egyéniségének lényege, halotti szelleme, szubsztanciája a csontokban, különösen pedig a koponyában székel, erre kell tehát elsősorban figyelmet fordítani, és különféle célok érdekében jelenlétét a közösség számára – örökre vagy meghatározott időre – megőrizni. A megőrzési idő, a csontok végleges eltávolításának időszaka a halotti lélekről kialakított elképzelésekkel is összefügg; a lélek-szellem ugyanis akkor távozik el

véglegesen az élők köréből, ha csontjai is megkapják a megfelelő bánásmódot, esetleg oly módon, hogy az elbomlott hús után ezek végleges megsemmisítésére (pl. elégetésére és szét-hintésére, porítása esetén italban történő elfogyasztására stb.) ugyancsak sor kerül. A többszörös temetkezés eseteiben tehát két alapképzet működésével is találkozunk: a halotti lélek végleges eltávolításának, de időtlen időkre történő megőrzésének, megóvásának ideája egyaránt megjelenik. De lássuk a szokás megjelenési formáit és módjait a világ különböző részeiről, megjegyezve, hogy nem nevezzük többszörös (kettős) temetkezésnek azokat az eseteket, amikor csontokat csupán azért exhumálnak, hogy (pl. családi temetkező helynél) helyükre újabb halottakat temethessenek.

Az új-guineai kutubuknál háromszoros temetkezéssel találkozunk. Az állványra helyezett halott koponyáját, csontjait és (megfelelő módon megőrzött) haját bizonyos idő múltán a faluba viszik, ahol megmutatják az özvegynek, aki a többi nővel együtt újból, illendően megsiratja. Ezután mindezt hálótárisznyába téve a férfiház tornácán a tető alatt felakasztják. A csontok mintegy egy évig függenek itt, majd végleges nyugóhelyükre kerülnek, ami egy tó fölé kinyúló szikla vagy egy nehezen megközelíthető barlang az őserdőben.

Ilyen és hasonló szokások egész Óceániából, különösen pedig Melanéziából ismertek. Közöttük említhetjük az elföldelt tetem csontjainak kiásását, majd újbóli elföldelését, ami vagy azonos helyen, vagy másutt történik. Az északkelet-új-guineai Tami-szigeteken az előbbi eljárás a szokásos, a kiásott csontokat vörösre festik, 2-3 évig a lakóházban tartják, majd elássák őket. Gyakoribb az exhumálás és a csontok más módon történő elhelyezése. Egyes ausztráliai törzsek pl. a kiásott csontokat apró darabokra törik, ezeket magukkal hordozzák, majd kötegbe kötve állványon, faodúban vagy fa ágai között helyezik el. Másik, ennél gyakoribb eljárás, hogy a csontokat – a koponyával együtt vagy anélkül – külön temetkezési barlangokba teszik, a bozótba dobják, esetleg elégetik és a hamvakat az erdőbe vagy a tengerbe szórják. Sokfelé – elsősorban a koponyát – külön állványon vagy speciális tartóban a férfiház vagy a közösségi csónakház elkülönített részében helyezik el, de lehet a szabadban lábakon álló koponyaházikó, esetleg – mint pl. a déli Salamon-szigetekhez tartozó Owa Rahán – művészien faragott halalak is.

Indonéziában ugyancsak nem ritka a többszörös temetés. Esetei közül a szumátrai káró batakokét említhetjük, akik akkor tartanak újabb gyászszertartást, amikor a hús már lemállott a csontokról. A szertartás célja, hogy a halottak országába küldjék a lelket. Zene hangja mellett elégetik a csontokat, a koponyát pedig feldíszítve a koponyaházban helyezik el. A káró batakok egyik nemzetségénél, amely – a többi batak csoporttól eltérően – hamvasztja halottait, a hamvasztás után elföldelt csontokat néhány év múlva kiszedik, miniatűr csónakba teszik és leúsztatják a folyón. Nincsen újabb temetés a toba batakoknál, de a csontokkal kapcsolatos szokásokat mégis a többszörös temetkezés kategóriájába sorolhatjuk. Ennél a Samosir-tó környékén élő csoportnál, amely közönséges halottait elföldeli, a főnököket viszont fakoporsóba vagy hatalmas kőszarkofágokba helyezi, a temetés után kb. egy évvel egy második gyászszertartásra kerül sor, amikor a csontokat kiszedik a koporsóból. A sámánok ez alkalommal kapcsolatba lépnek az elhunyt szellemével és közlik a hátramara-dottakkal, hogy a lélek melyik ligetben, hegyen vagy forrásnál tartózkodik. Az így meghatározott helyen azután áldozatot mutatnak be. E második gyászünnepegrövidebb időtartama egy hét, de egész évig is elhúzódhat. A halotti ünnep után a csontokat ismét visszahelyezik a koporsóba.

A többszörös (másodlagos) temetkezés Afrikában szintén gyakori. Különösen a koponya, de a csontok újabb elhelyezése is elterjedt, sokszor urnás temetéssel kombinálva. A vateitáknál pl. egy idő múlva kiássák a csontokat és a koponyát újból elföldelik, míg a taveták az utóbbit egy fa alatt helyezik el. A vaparéknél az elföldelés után egy évvel kinyitják a sírgödört, áldozatul levágnak egy ökröt, vérét a sírba öntik, majd kiszedik a koponyát, amelyet agyagedénybe téve a lakókunyhóban őriznek. A többi csont a gödörben marad. A kelet-

afrikai nomád marhatartó dzsagák a kiszedett csontokat szétszórják, a koponyát újból eltemetik vagy urnában őrzik.

Több törzsnél a koponya vagy a csontok további megőrzésére csak a királyi halottak esetében kerül sor. Dahomeyban pl. a király koponyáját 18 hónap múlva kiveszik a földből, urnába helyezik és ismét elföldelik. A bagandáknál a tisztelet csak a halott király állkapcsára terjed ki, amelyet agyaggal emberalakúra formálnak, gyöngyökkel díszítenek, majd agyagedényben őriznek. A gaboni kotáknál és pangvéknél ugyancsak ismeretes a megfelelő idő múltán történő exhumálás, a koponyát és a csontokat külön tartókba teszik és az erre a célra emelt kunyhókban tartják, ahol időnként áldozatot mutatnak be nekik. A másodlagos temetésnek különleges esete az az Afrikából több helyről ismert szokás, amikor a bajt okozó halott csontjait kiássák, majd egy feláldozott birkával együtt újból elföldelik.

A többszörös temetés szokása Amerika ősnépeinél is ismeretes. A Dél-amerikai Gran Chaco indiánjai pl. az exhumált csontokat gyékényre fektetik, föléjük tetőt emelnek és fegyvereket, élelmet helyeznek melléjük. A boróro indiánoknál a szokás annyiból eltérő, hogy a csontokat befestik és felragasztott tollakkal díszítik, majd a férfiházba viszik, ahol az újabb halotti ünnepet tartják.

A Riukiu-szigetek lakóinál változatosabb megoldásokkal találkozunk. A halottat itt kiteszik a bozótba, majd összegyűjtik csontjait, amelyeket oszlopra épített kis kunyhóban, barlangban, agyagurnában, fakoporsóban, olykor házformájú agyagurnában helyeznek el.

Temetési formák

A holttesttől való megszabadulásra az emberiség számos formát alakított ki. A formák megválasztásában környezeti tényezők, történeti körülmények, vallási képzetek, magától értetődően pedig a halottal szembeni beállítottság változatai játszottak szerepet. A környezeti feltételek jelentősége nyilvánvaló: arktikus viszonyok között a mélyen lefagyott föld miatt elföldelésre gondolni sem lehet, barlangi temetkezésre pedig csak ott kerülhet sor, ahol barlangok vannak stb. A történeti körülmények részint belső, endogén fejlődést jelentenek, részint külső hatások okozta változásokat; mindkét esetben különösen a vallási képzetek, a társadalmi normák átalakulása hozhat formai módosulásokat magával. Történeti forrásaink alapján pl. nyomon tudjuk kísérni a japán temetkezés alakulását; eszerint a császárokat az i. sz. VI. századtól kezdve a buddhista rítusnak megfelelően elégették és a temetkezés hamvasztásos volt egészen a XVII. század közepéig. 1654-ben Go-Ko-myó császárt, aki konfucianus lett, elföldelték, ettől kezdve ez lett az uralkodó szokás, míg a hamvasztás a bűnözőknek jutott osztályrészül.

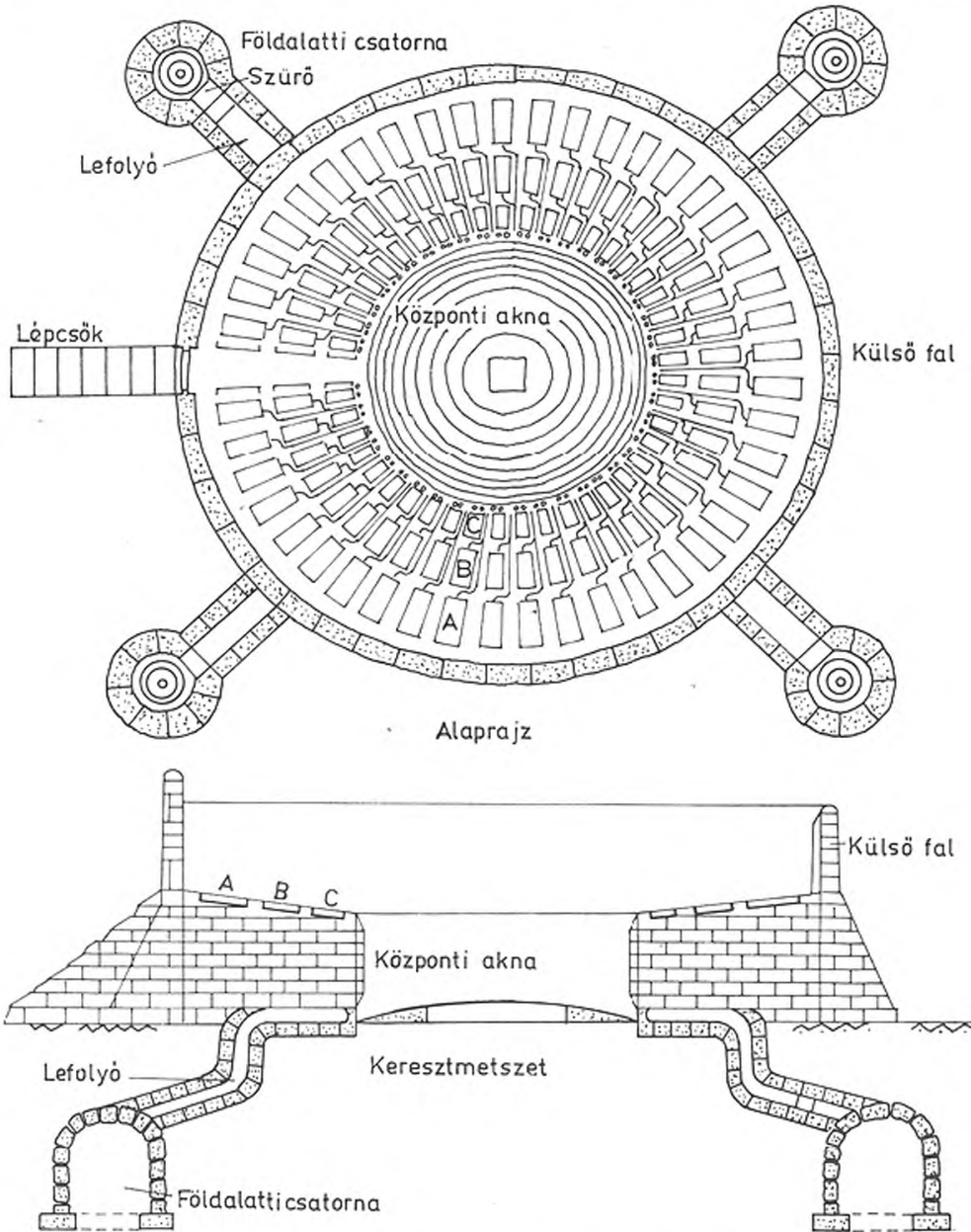
Elhagyás

Különösen a kóborló, vándorló életmódot folytató zsákmányoló törzseknél, mint az afrikai busmanoknál, a Maláj-félszigeti szemangoknál, szenoiknál, ausztráliai és tasmaniai csoportoknál fordul elő, hogy a haldoklót, még inkább a halottat a táborhelyen hagyják és maradványaival nem törődnek, esetleg csak annyiban, hogy az enyhelyet ráomlasztják. Hasonló elhagyással állandó, vagy legalábbis félig-állandó településsel rendelkező társadalmaknál is találkozunk; így pl. Melanéziában és egyes algonkin indián törzseknél a halottat kunyhójában hagyják és csontjainak összeszedésével csak az építmény összeomlása után törődnek.

Kitevés

Ennél a formánál a halottat már eltávolítják az élők köréből és hagyják, hogy az elemek és az állatok elvégezzék a tetemen a maguk munkáját. A tasmaniaiak vagy az észak-új-britanniai bainingek halottaikat természetes földmélyedésekbe helyezik el, olykor a bozótba dobják. Azonos eljárásokat ismerünk több melanéziai szigetről, ahol a holttestet minden szertartás nélkül kis korallszigetekre teszik ki vagy sziklahasadékokban helyezik el, esetleg az erdőbe vonszolják és többé nem törődnek vele. Az indonéziai Niason a kitevés a rabszolgák osztály-része, hagyják, hogy az erdőbe kített testet felfalják a vaddisznók.

Kitevással magasabb szintű, fejlett vallási szisztémával rendelkező társadalmaknál is találkozunk. Azoknál a népeknél, így a tibetieknél és a mongoloknál, amelyek a buddhizmus lámaista ágához tartoznak, a papok asztrológiai úton döntenek el, ki milyen temetésben részesül-

12. kép. A párszik „Hallgatás Tornya”-nak alaprajza és keresztmetszete. India, Bombay, Malabar Hill.

jön. A közembereknek rendszerint a kitevés az osztályrésze. Zichy Jenő a századforduló idején írta a temetésnek erről a mongoloknál dívó formájáról: „... az egész várost... mindig hollók és keselyűk sokasága lepi el, míg az utcákat nagy, fekete, sárgalábú és nyakú erős, bozontos szőrű mongol kutyák árasztják el – táplálékot lesve. Mert ami a legborzasztóbb: a mongol sohasem temeti el halottját; ha valakinél észreveszik, hogy már útban van őseihez megtérni, kötelet kötnek a nyakára és a sátor mögé vonszolják; halála után egy órával leg-
többnyire már csak jól megtisztított csontvázat lehet látni; a hollók, keselyűk, kányák és kutyák gyorsan elvégzik a munkát... Mongol felfogás szerint mentől gyorsabban történik a csontváznak eltüntetése, annál kedvesebbnek vélik az élő isten előtt. Csak az egészen magasan álló egyéniségek, mint pl. a khán vagy családja tesznek ebből kivételt, azok haláluk után elégettetnek, hamvaikat agyaggal keverik és azokból apró szobrocskákat készítenek, amelyeket a pagodákban állítanak fel.”

Ugyancsak kitevés a sorsa az iráni eredetű mazdaista kultuszt követő indiai párszik holttesteinek. Vallási felfogásuk szerint tisztátalannak számít minden, ami a halállal kapcsolatos, a holttest ezért nem kerülhet kapcsolatba a tiszta elemekkel, a földdel, a vízzel és a tűzzel. A párszik a tetemeiket ezért dakmákban, a hallgatás tornyaiban helyezik el a keselyűk martalékául. A hengeres, magas fallal körülvett dakma belsejében, egy központi akna felé lejtő felületen három sorban helyezik el a halottakat, legfelülre a férfiak, középre a nők, legalulra pedig a gyermekek tetemeit. A keselyűk által tisztára rágott csontok az aknába kerülnek, amelyben mész és foszfor van, itt elporladnak, majd az esővíz lemossa az egészet a földalatti csatornába. E tornyokba csak a halottvivők léphetnek be.

A kitevésnek ettől a formájától célját tekintve el kell különítenünk az ún. nem-igazi kitevés eseteit. Ilyenkor nem végleges eltávolításról, hanem a koponya ill. a csontok későbbi megszerzéséről van szó. Az alkalmazott eljárások változatosak: a testet a házban hagyják, míg el nem bomlik; nyitott sírba helyezik; kiálló fejjel elföldelik; tengervízbe helyezik, hogy a hús gyorsabban eltűnjön stb. A nem-igazi kitevéshez, amelyet főleg Óceániából ismerünk, csaknem mindig koponyakultusz kapcsolódik. Világosan kitűnik a kitevésnek ez a célzata pl. a Riukiu-szigeteken, ahol a bozótba kitett holttestet állandóan őrzik, nehogy az állatok fel-falják. Ha a hús leesett, a rokon nők megmossák a csontokat és tartóban helyezik el.

A kitevés egyik ritka válfajaként említhetjük a testnek, vagy csontjainak a folyóba dobását, amelyet pl. a Himalája vidékéről ismerünk.

13. kép. Sírok fölé emelt házikók deszkából. Észak-Amerika, csippeva indián.

Földbe – föld alá temetés

A legáltalánosabb temetkezési forma, amelyet szinte mindenütt megtalálunk, ahol a természeti feltételek (a talaj minősége) és az adott társadalmak fejlettségi szintje (technológiája) lehetővé teszik. Valószínű, hogy a holttestnek a természetes földmélyedésekbe, gödrökbe való kitévéséből fejlődött ki – a tetemet csupán földdel kellett betakarni, hogy elföldelés jöjjön létre.

Elsődleges formái különféle mélységű gödrök ásását jelentik; ezek alakja attól függően változik, hogy a halottat kinyújtóztatva vagy kuporodó helyzetben, fekvé, állva vagy ülve temetik-e el. Azt, hogy kit földelnek el, a társadalmi szokás határozza meg. A földbe – föld alá temetés gyakorlata nem terjed ki mindig a közösség egészére. Ismerünk társadalmakat, ahol csak a főnököket és az előkelő embereket földelik el, másutt éppen ellenkezőleg, a közembereknek jut osztályrészül, ismét másutt nők és gyerekek, öregek és betegek, vagy éppen a közösség rendje ellen vétők tetemei kerülnek a föld alá. Eltérő még egy-egy közösségen belül is az elföldelésnek a színhelye, a sír fölött föld- vagy kőhalom emelésének a szokása, síremlékek állítása vagy mellőzése stb.

A Közép- és Dél-Etiópiában élő arusszikhánál, akiknél az elföldelés egyébként általános, a *gada*-nak nevezett korosztály-rangrendszer határozza meg az elföldelés részleteljárait. Azoknak a gyermekeknek, akiknek még nem nőtt ki a második foga, azoknak a férfiaknak (feleségeikkel együtt), akik még nem tagjai a *gada*-rendszernek, végül az öregeknek, akik már végigjárták az összes fokozatot és kikerültek a rendszerből, sírjai fölé nem emelnek sírhalmot vagy kőrakást, hanem a marha-karámban a trágyadomb alá földelik el őket. A *gada*-rendszerhez tartozókat viszont a karámon kívül, többnyire út közelében földelik el. A fiatal hajadon lányok sírjai fölé földhalmot, a rendszerhez tartozó férfiak sírjai fölé kőhalmot emelnek, amely köré a halott jelentőségének megfelelően még sztéléket állítanak vagy fákat ültetnek. Az egészen kicsi vagy szülés közben meghalt gyereket a ház mögött, a méhlepény mellé temetik el.

A sír fölé föld- vagy kőhalom emelésének, a gödör nehéz kövekkel, fatuskókkal való befödésének az indokai eltérőek lehetnek. Szolgálhat pusztán jelzésül (erre pl. másodlagos temetkezés esetén van szükség), lehet a társadalmilag kiemelkedő státusz tartozéka, így akarják megakadályozni, hogy az állatok kikaparják és megegyék a holttestet, de szerepet játszhat benne a visszatérő halottól való félelem is – ezzel próbálják megakadályozni, hogy sírját elhagyhassa.

A föld alatti temetkezésnek (ide soroljuk pl. a halmokba történő temetkezést) egyik sokfelé megtalálható formája a földalatti sírkamra. Elföldelésről itt nem szólhatunk, hiszen a holttest vagy burka (pl. koporsója, a testre borított csónak, föléje tett deszkák stb.) nem érintkezik a földdel. Készítésük történhet úgy, hogy kőből, téglából, gerendákból házikó-félet építenek és erre hányják rá a földet, míg nagy halom nem keletkezik (pl. Ming-kori kínai császársírok), vagy oly módon, hogy mélyen a földben kellő nagyságú üreget alakítanak ki, többnyire ferde akna segítségével, és ebben a tartós anyaggal bélelt üregben helyezik el koporsóban vagy anélkül a halottat (pl. Han-kori kínai sírok). Ilyen sírkamrák építése már fejlett társadalmat és előrehaladott technológiát tételez fel (pl. egyiptomi piramisok).

Az elföldelésnek egy másik speciális formáját a halottnak a folyó medrébe való elhelyezése jelenti. Recens néprajzi anyagban Afrikából ismerjük változatait. Szinte kivétel nélkül gazdag sírmellékletekkel ellátott „királyokat”, főnököket temetnek el oly módon, hogy a folyó, vízfolyás vizét eltérítik, a mederbe kellő nagyságú gödört ásnak, majd a holttest befektetése után a vizet ráengedik a sírra. Más indok alapján történő ilyenfajta temetkezésre alig van adatunk. A timmékről tudjuk pl., hogy a vízbe fulladtakat temetik a folyóba, hogy a folyó szellemét ne fosszák meg áldozatától.

14. kép.
Kerítéssel körülvett sír részlete
halotti emlékgúrával. Madagaszkár

Ugyancsak Afrikából ismertek a mocsári temetkezésnek az esetei is, ami szintén kivételes forma: olyanokat temetnek el mocsárba, akitől halála után is tartanak, vagy különleges módon halt meg, pl. halálát villámcsapás okozta.

Földön való temetés

Eseteit sokfelé ismerjük, bár nem gyakori temetkezési forma. Különösen az arktikus övezetben terjedt el, ahol a szabadba kitett holttestet az állatok elleni védelmül kövekkel fedik be. Változatait trópusi területeken is megtaláljuk. Legegyszerűbb formájában a földre fektetett halottat földdel takarják be, fejlettebb változataiban kőlapokat állítanak a test köré és a közt földdel, kövekkel töltik ki. Madagaszkárban több törzstől ismerjük azt a szokást, hogy a földre helyezett testet kerítéssel veszik körül, majd a kerítés határolta területet földdel, kővel betemetik.

Másutt – Indonézia egyes területein, pl. a batakoknál, néhány borneói dajak csoportnál, északnyugat-amerikai indián törzseknél, Afrika bizonyos csoportjainál – a holttestet koporsóba helyezve a földön helyezik el, a koporsó fölé pedig rendszerint házikót, kunyhót, védőtetőt emelnek. Másodlagos temetkezéssel ilyen esetekben is találkozunk.

Föld fölötti temetés

Elsődleges formának a fában, vagyis faodúban és a fán történő temetést tekinthetjük. Tasmaniából, Ausztráliából, Melanéziából, elvéve Afrikából ismerjük a faodús temetést; az előző két esetben alkalmi temetési módról van szó, a holttestről való gyors gondoskodásról, míg az utóbbi földrészen a társadalomból kizsájtótnak tekintett egyéneket, kisgyerekeket, vagy másodlagos temetésnél a csontokat helyezik el fák odvaiban.

Nagyobb területen terjedt el a fán való temetkezés, mind végleges, mind időleges formában. Egész testnek fa ágai között koporsóban, vagy anélkül történő elhelyezése, összekötözve, gyékénybe, háncsba, bőrbe burkolva való felfüggesztése, az ágak között felépített – nyitott vagy kunyhószerű – emelvényre tevése ugyanúgy előfordul, mint a koponyának, csontoknak fára helyezése. A helyi szokás dönti el, kit temetnek ily módon. Különösen gyakori a halott kisgyerekek fára függesztése Ausztráliában, Új-Guineában és egyes melanéziai szigeteken, Indonéziában pl. a celebeszi toradzsáknál stb. A fán való temetkezéssel kapcsolatosan említhetjük meg azokat az eseteket, amikor – különösen Melanéziában és Afrikában – a koponyát vagy a csontokat is, fák gyökerei között helyezik el, olykor – az utóbbi földrészen – urnába téve.

A föld fölötti temetkezés legáltalánosabb és többnyire a közösség minden tagjára kiterjedő módja az állványos temetkezés. Lényege, hogy a holttestet változó, másfél-két méter magas emelvényre teszik meztelenül, beburkolva, koporsóban stb. Az állványos temetkezéshez kapcsolódik sokfelé a csontok későbbi összeszedése és másodlagos elhelyezése.

15. kép. Temetkezés fára épített emelvénye. Észak-Amerika, dakota indián.

16. kép. Tábor, egy főnök temetési állványával, Észak-Amerika, sziú indián (1834-ben készített festmény.)

E temetési forma indokai között említhetjük pl. azt az új-zélandi felfogást, hogy a holttestnek nem szabad a földet beszennyeznie, hiszen az emberek élelmüket onnan nyerik. Ausztráliában, Új-Guineában, a melanéziai és polinéziai szigeteken, ahol az állványos temetkezés gyakori, sokszor találkozunk azzal a szokással, hogy – különösen kiemelkedő halottak esetében – a fiatal férfiak az állvány alá ülnek, hogy a folyadék rájuk csöpögjön: a hiedelem szerint ily módon átveszik a halott mágikus, vagy életerejét. Elvértve ismeretes az a gyakorlat, hogy a folyadékból valamennyit ételbe keverve elfogyasztanak, az előbb említettel egyező céllal, vagy hogy a folyadékot nyílhegyek mérgezésére használják. Az állvány fölé helyenként tetőt, kunyhófélét emelnek.

Az állványos temetkezés szokása Afrikában is eléggé elterjedt, itt azonban csak speciális esetekben alkalmazzák. Időleges temetési hely lehet pl. főnökök, kiemelkedő személyiségek számára, akiket többnyire nyitott koporsóban tesznek állványra, máskor idegeneket, villámcsapástól sújtottakat, és a közösség ellen valamilyen formában vétkezőket, adósokat, akiknek családja nem óhajtja az adósságot megfizetni, orvul meggyilkoltakat stb. helyeznek el emelvényen.

Gyakori az állványos temetkezés Észak-Amerika indián lakta területein – többnyire más formák mellett – és a szibériai térségben is. Az indiánoknál sokszor másodlagos temetkezéshez kapcsolódik. Mint Lewis H. Morgan írja a varjú-indiánokról: „Állványon, fákon, néha a földbe temetkeznek. Az első a leggyakoribb. A testet hétköznapi viseletbe öltöztetik, bölénybőrbe tekerik és összekötik, majd cserzett, szőrétől megfosztott bölénybőrt terítenek rá. Így helyezik el az állványon, ahol egy-két évig marad. Ezután a csontokat leszedik az állványról, bársonysálba kötik, majd akár száz mérföldeket is lovagolnak vele a végső temetési helyhez, ahol sziklahasadékokban helyezik el őket, hogy esőtől-hótól védve legyenek.

A csontok mellé dohányt és húst tesznek és amikor ott járnak, mindig megújítják áldozatukat. Ugyanígy szokásos dohányt és húst tenni az állványra.”

A föld fölötti temetés kategóriájába sorolhatók azok a – ritka – megoldások is, amikor a holttestet sziklafalba vágott kamrában helyezik el, amint ezt a celebeszi toradzsák temetkezésénél említettük.

Barlangi temetés

Elterjedése szintén világméretű, bár korántsem gyakori. A barlangi temetésnél több részlet-eljárással találkozunk, közülük formailag nyilván a legegyszerűbb, amikor – mint pl. a Fidzsi-szigeteken – a tetemet egyszerűen behajigálják a barlang mélyébe. Előfordul elvéve a barlangban való elföldelés, általánosabb azonban, hogy a testet – meztelenül, ruhában, beburkolva, koporsóban – a barlang földjére fektetik. Ugyancsak sokféle szokásos, hogy a kiszáritott – mumifikált – testeket barlangokba helyezik el, kuporodó helyzetbe kötve, rendszerint a barlang falának támasztva. Végezetül szokásos másodlagos temetkezésként a koponyát, ill. a csontokat (megtisztítva, helyenként vörösre festve) barlangban elhelyezni.

Urnás temetés

Nem tartozik a gyakori temetési formák közé, előfordulása magától értetődően az agyagművesség függvénye. Két módozatát különíthetjük el: vagy az egész testet helyezik urnába, vagy másodlagos temetésként a csontokat, legyenek ezek exhumáltak vagy hamvasztásból kikerültek. Az előző eseteit Dél-Amerikából, elvéve Afrikából ismerjük, az utóbbi sokkal elterjedtebb. A brazíliai indiánok közül pl. a karipunák a halottat urnába teszik, majd az urnát elföldelik. Más törzseknél az urnát tartalmával együtt a kunyhóban őrzik, fedéllel vagy másikkal, felfordított agyagedénnyel zárva el nyílását. A gyermekektől eltekintve mind Dél-Amerikában, mind pedig Afrikában (itt az esetek igen ritkák) főnökök, kiemelkedő személyek tetemei, esetleg kuporodó testtartású múmiái kerülnek urnába. A csontok, a koponya, a hamvasztásos maradványok urnába helyezése szinte mindenütt megtalálható, ahol fazekasság van. Az urnát a legváltozatosabb helyekre tehetik, tarthatják kunyhóban, házban, körülötte, erdőbe, barlangba, fagyökerek közé tehetik, elföldelhetik stb.

Tengeri temetés

Bár tengerparti népeknél, mint pl. az északnyugat-amerikai indiánoknál, a csónaknak koporsóként való használata vagy csónakalakot formázó koporsók készítése nem ritka, a kifejezett tengeri-, ill. a tengerbe való temetéssel jóformán csak a melanéziai és polinéziai, elvéve mikronéziai szigeteken találkozunk. Az alkalmazott formai megoldások változatosak és ugyancsak eltérő azoknak a köre is, akiket a temetésnek ebben a formájában részesítenek. Csupán egy-két szigeten részesül mindenki tengeri temetésben, másutt csak közemberek, nők, ismét másutt csak a magasabb társadalmi réteghez tartozóknak a kiváltsága ez. Többfelé előfordul, hogy a nemzeti totemhez igazodik a tengeri, ill. a szárazföldi temetés, a déli Salamon-szigetek egyikén pl. csak a cápa-totem tagjai részesülhetnek tengeri temetésben.

A tengeri temetés legegyszerűbb formájának a nehezék nélküli egyszerű vízbedobást tekinthetjük. Jóval gyakoribb, hogy a testet nehezékekkel látják el és pedig oly módon, hogy a halott álljon, üljön vagy fejjel a meder felé forduljon. Ez utóbbi módszert csak az ellenség halottai esetében gyakorolják, de a többi is csak közemberekre, rabszolgákra, foglyokra korlátozódik.

Ritkábbak a csónakkal történő tengeri temetés esetei, ilyenben természetesen csak gazdag, tekintélyes emberek, főnökök részesülnek a csónak pusztulása miatt. Két fő változata van. Az egyiknél a csónakkal kiveznek a tengerre és ott a csónakot a halottal együtt elsüllyeszti, amint ezt pl. a melanéziai kis Kaniet szigeten gyakorolták. A másik esetben a csónakot magára hagyják a tengeren, sodródják terhével, amerre a szél és az áramlatok viszik, amint ez pl. Új-Írországban szokásos. Előfordul, hogy a holttestet előzőleg mumifikálják.

A tengeri temetéshez kapcsolhatjuk azt a szokást, hogy a csontokat, főleg pedig a hamvasztási maradványokat dobják a tengerbe, az előbbieken már említett speciális szabályozás szerint.

Hamvasztásos temetkezés

A földbe való temetés után gyakoriságban a hamvasztás következik, amelyet ugyancsak megtalálunk minden földrészen, a társadalmi fejlődés legkülönbözőbb szintjein álló társadalmaknál. Létrejöttének indítékai közül elsősorban a test lehetőleg teljes megsemmisítésére való törekvést említhetjük, amihez kapcsolódhat az az elgondolás is, hogy ezzel a lélek léte (sokfelől ismert és dokumentált hiedelem szerint a lélek a csontokban lakozik) ugyancsak véget ér. Éppen ellenkező célzattal sor kerülhet elhamvasztásra azért, hogy a lélek minél hamarabb megszabaduljon földi burkától és a felfelé szálló füsttel együtt gyorsan elérjen a túlvilágra. De nem idegen a hamvasztástól a megőrzés gondolata sem, a csontmaradványok, az elégetés során keletkezett hamu ui. tartalmazza az elhunyt életerejét, mágikus képességeit és ezért urnába, tartóba helyezik.

A hamvasztás kizárólagos temetkezési forma a buddhista–hinduista magasvallások esetében, másutt ugyancsak kiterjedhet a közösség minden tagjára, gyakori azonban, hogy hamvasztásra csak bizonyos társadalmi helyzetű halottak esetében kerül sor. Mint láttuk, Tibetben és Mongóliában a kiemelkedő személyek osztályrésze az elhamvasztás. Ezt tapasztaljuk a melanéziai szigetek több közösségénél is, de ennek ellentétje is ismeretes: egyes Salamon-szigeteken csak a közembereket hamvasztják. Ugyancsak szerepet játszhat a totem-csoport-hoz való tartozás: San Cristóvalon pl. csak a madár-totemhez tartozókat hamvasztják el. Afrikában, Szibériában, Amerikában, ahol a hamvasztás nem gyakori, ez a sorsa pl. a gyerekeknek, a meghalt nőknek, a varázslóknak, a vallási szabályok, vagy valamilyen módon a közösség rendje ellen vétőknek, az idegeneknek, a király temetések feláldozottaknak, a fertőző betegségben elhunytaknak stb. Lehet az elégetés másodlagos vagy részleges: elégethetik tehát az exhumált csontokat, a koponyát, a mumifikálásnál a belső szerveket stb.

Történhet a hamvasztás minden rendszer nélkül rakott tűzön, gyakoribb azonban (különösen ott, ahol ez az általános temetési forma) megfelelő módon felépített máglyán. Az észak-új-guineai Kire-Puir vidék lakói pl. már a betegség ideje alatt összegyűjtik és megszáritják az elégetésre kerülő fát, amelyből mintegy 180 cm hosszú, 80 cm széles és 120 cm magas máglyát készítenek. A falutér közepén – mindig itt hamvasztanak – párhuzamosan két embervastagságú fatörzset fektetnek le, kb. 20–30 cm távolságra egymástól, ezzel biztosítva a szükséges huzatot. A két törzsre karvastagságú és vékonyabb fadarabokat helyeznek soronként váltakozóan keresztben, ill. hosszában. A máglyát a földbe függőlegesen bevert oszlopok tartják, amelyeket liánok kötnek össze. Az így elkészített máglyára fektetik a holttestet, leveszik róla díszeit és a tüzet a rakás egyik hosszanti oldalán, középmagasságban meggyújtják és míg nagy lángra nem lobban, legyezővel élesztik. Az égő máglya mellett folytatódik a siratás. Néhány óra múlva leég a máglya, a hamut összeszedik és az erdőben szétszórják.

Hamvasztás esetén ugyanolyan tájolás figyelhető meg, mint a temetés egyéb formáinál. Mellékletek itt is vannak, ezeket ugyancsak szokásos elégetni. A hamvakat akár tetszőleges, akár meghatározott helyen hintik el, ez lehet erdő, tenger vagy mint Indiában folyó, sokszor urnába, más tartóba teszik és így őrzik meg.

Kannibalizmus

A temetési szokásokkal foglalkozó irodalom általában a kannibalizmust is a temetés egyik formájának tartja. Kétségtelen, hogy az egész holttestnek vagy egyes részeinek az elfogyasztása megfelel a temetés alapvető kritériumának, hiszen a testet fizikailag (legalábbis a húsát) eltávolítják az élők köréből. Szerintünk azonban a kannibalizmusnak az ún. *exo*-formája, azaz a saját közösségen kívüli emberek megevése elsőrendűen más célokat követ és a *temetés* ideáját csak az *endokannibalizmus* eseteiben találjuk meg.

Endokannibalizmusról akkor beszélünk, ha a saját, szűkebb-tágabb közösséghez tartozók holtteste kerülnek elfogyasztásra, kifejezetten azzal a (bevallott, tudott vagy kielemezhető) céllal, hogy a halottnak végső nyugvóhelyet biztosítsanak. Nem szólva most a részleges endokannibalizmusról, vagyis arról a gyakorlatról, hogy a hozzátartozók, közösségi társak a halottból csak egyes részeket fogyasztanak el (ennek célja lehet kegyeleti, lehet szimbolikus, tehát a teljes egyesülésre vonatkozó, esetleg a vérbosszú kötelezettségének jelzése), a temetési szándékú endokannibalizmussal (patrofágia) elszórtan Ausztráliában, óceániai szigeteken (pl. az Új-Hebridák egyes vidékein), Afrikában és Dél-Amerikában találkozunk. A szokás célzata kézenfekvő: egyesülés a halottal, életerejének, mágikus tulajdonságainak birtokba vétele, de szerepet játszhat a kegyelet is. Mindez nemcsak logikai következtetés, hanem a

17. kép. Férfi tökedényből egy halott banánlébe kevert csontporát issza. Dél-Amerika, Venezuela, janomamö indián.

18. kép. Egy inka (uralkodó) sírja sírmellékletekkel. Dél-Amerika, Peru. (XVI. századi metszet.)

szokást gyakorlók tudatos értelmezése is: az Amazonas-vidékének törzseitől tudjuk, hogy amikor külső kényszerre az elföldelést kellett bevezetniük, az öregek panaszkodtak, hogy ezentúl nem szerető gyermekeik és rokonaik, hanem férgek fogják elfogyasztani őket, egy asszony pedig gyermekének elfogyasztását azzal indokolta, hogy jobb neki abban a testben lennie, amely őt szülte, mint a fekete, rideg földben feküdni.

Az endokannibalizmusnak egy különleges formájával a dél-amerikai indiánoknál találkozunk. Egy sor törzsnél, pl. napjainkig az Orinoco mentén élő janamamóknál, általános gyakorlat, hogy a csontokat porrá őrlik és szertartási italba, ritkábban vízbe vagy ételbe keverve elfogyasztják. A másodlagos temetkezés egyik formájának tekinthető, hogy a porivásnál az elföldelés után exhumált vagy a hamvasztásnál megmaradt, esetleg lerágott (ha a húst megették) csontokat összetörik, porrá őrlik, megszitálják, majd folyadékba keverve, rendszerint rituális alkalomkor, megisszák. Ezzel nemcsak a test teljes megsemmisülését érik el, de a vele való teljes egyesülés célja is megvalósult.

Sírmellékletek

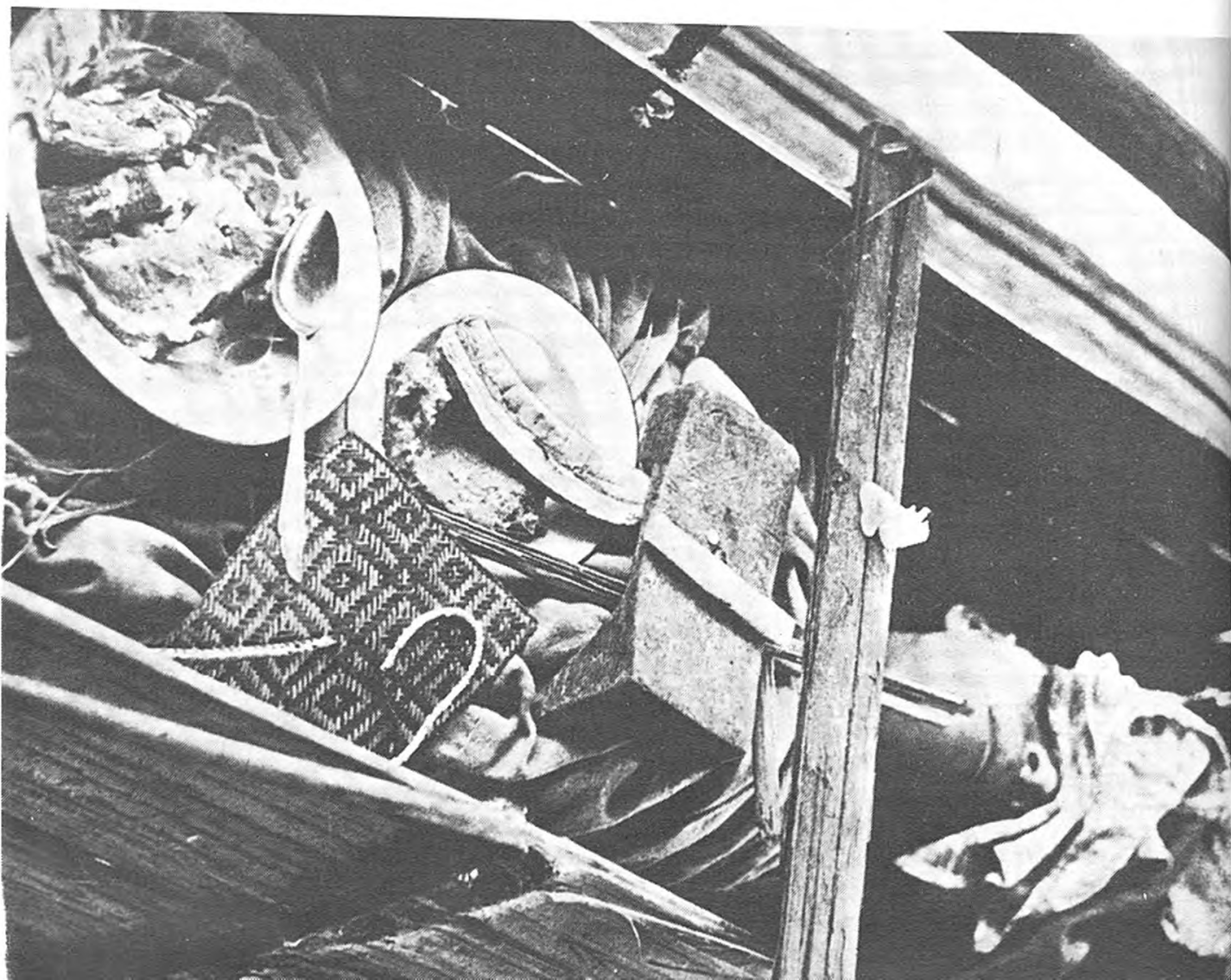
A sírmellékletek kifejezéssel összefoglalóan jelöljük mindazt, amit a halott mellett helyeznek el, függetlenül attól, hogy ennek a sírba való tényleges behelyezésére sor kerül-e. A képzet, ami ezt a szokást létrehozta, világszerte egyöntetű: a mellékletekkel azt kívánják elérni, hogy a halott, ill. lelke a túlvilágon ugyanolyan életet folytathasson, mint ezen a földön. Valószínűleg idetartozik és ezzel a képzettel magyarázható az a gyakori eljárás, hogy a halott tulajdonát, legyen ez építmény, fa vagy termés, elpusztítják.

A halott mellé kerülő mellékletek – tágabb értelemben véve – kétfélék lehetnek: az első csoportba a tárgyi világ anyagi kellékei, a másodikba az ember vagy emberek, ill. állatok tartoznak.

Adataink szerint az első csoportbeli mellékletek az általánosak. Ezek között elsősorban a halott személyes használati tárgyait és különféle ételmi- és élvezeti szereket említhetünk. Így: a kongói baszondzséknél a folyómederbe elföldelt főnök mellé fegyvereit és kedvelt használati

tárgyait helyezik el. Új-Guineában a kutubuk az állványra helyezett halott alá ételt tesznek. Lehetőleg melléje helyezik pipáját is, némi dohányjal, hogy a holtak birodalmában folytatótt új életében ne legyen hiánya semmiben. Egy fonott kosarat is felakasztanak az állványra, hogy a halott szelleme bogyókat gyűjthesen benne, mivel ez lesz ezentúl a fő tápláléka. Az ugyancsak új-guineai Manam-szigetiek a halott tulajdonát, ennivalót, eszközeit és termőfáit elpusztítják, hogy a halott azokat a túlvilágon használni tudja. A lélek (az elpusztítás esetében ez az általános felfogás) ugyanis magával viszi a széttört, elégetett vagy bármi módon használhatatlanná tett dolgok lelkét. A sírba (itt elföldelés a szokásos) ékszerként használt kutyafogakat, disznóagyart, dísztollakat, tőröt, újabban pénzt is helyeznek. A Manamhoz közel fekvő Biem szigeten hasonló szokás uralkodik, itt azonban a sírba helyezett használati tárgyakon kívül a halott csónakját, fatálait, és a tulajdonában volt kókusz- és bételpálmáfákat is megsemmisítik. A sírmellékletek adásának szokását – amely mint a kínai temetésnél láttuk, szimbolikus is lehet – Amerikában szintén megtaláljuk: az észak-amerikai irokézek például az állványra helyezett halott mellé odateszik íját és nyilait, pipát, dohányt, és ennivalót azért, hogy a halott lelkének a túlvilágra vezető úton legyen elegendő tápláléka és vadászeszköze állatok elejtésére. Éjszakánként az állvány mellett tüzet gyújtottak, hogy a halott elkészíthesse a nyersen odatett ételeket. A szokás a finnugor népeknél is dívott. Az észtek pl. a túlvilági útra szalmából fonott keresztet, ételt, pénzt, szappant, hajkefét tesznek a sírba, a férfiak koporsójába ezen kívül még baltát, borotvát, pálinkát, a nőkébe tűt és cernát, a gyermekébe pedig játékszert is. Hasonló sírmellékletekkel találkozunk bizonyos eltérésekkel a votjákoknál, mordvinoknál és cseremiszeknél: az utóbbi két népnél pl. botot is helyez

19. kép. Koporsóba helyezett halott az utolsó útra adott étellemmel. Dél-Amerika, Ecuador, Kájapa indián.

nek a koporsóba, hogy a halotti lélek a túlvilágra vezető útján a kutyákat elkergethesse, pénzt, hogy földet vásárolhasson, a hajadon lányéba ezen kívül gyűrűt annak jeléül, hogy a túlvilágon férjhez szeretne menni.

A tárgyak mellé sokfelé, különösen a rétegzett társadalmakban, embert is szoktak elhelyezni avégett, hogy a halottnak ne csak tárgyai, de szolgálói-szolgái, feleségei is legyenek a túlvilágon. Az indonéziai Nias szigeten pl. a közrendűek sírjai fölé tetőt emelnek és ez alatt helyezik el a halott eszközeit, főnök esetében ezenkívül egy rabszolgát fejeznek le és fejét a főnök csontvázának lábához teszik. A szokás enyhülésének jele, hogy a szolgának újabban csak a bal fülét vágják le. Ez a szolga egyébként az, aki a főnök csontjait az exhumálásnál megmosta.

Az „ember-melléklet” adásáról különösen Afrikából van számos adatunk. A kongói balubáknál pl. a mocsárba ástott sírba tett főnök mellé néhány feleségét is elhelyezik. A varuáknál a főnököt kincsei, ékszerei mellett feleségei is elkísérik a túlvilágra. Általában elmondható, hogy királyok, főnökök, gazdag, jelentős személyiségek esetében kerül sor ennek a mellékletnek az adására; az áldozatok csaknem mindig feleségek, ágyasok, rabszolgák. A szokás sokszor kegyetlen módon kerül alkalmazásra, amennyiben élve vagy éppen végtagsontjaikat eltörve kerül sor az elföldelésre vagy a sírkamrába való bevetésre. Így pl. egy nagy asanti király temetésekor 336 feleséget, ill. háremhölgyet, rajtuk kívül a király körül szolgálatot teljesítő rabszolgák közül több mint 3000-et dobtak élve, eltört végtagokkal az óriási sírba. Dahomeyban a királlyal mindössze 24 feleségét temették el s mint a szemtanú közléséből tudjuk, közöttük mindig akadtak önkéntesek, akik az ilyen temetés dicsőségére vágyakoztak. A nigériai jorubáknál a szokásjog pontosan körülírta a királlyal eltemetettek számát és társadalmi helyzetét; itt nyolcan követték a királyt a sírba, akik között feleségek mellett ott volt a rabszolgák főnöke és a király lovának kantártartója is. A társadalmi pozíció szabta meg helyenként az így feláldozott emberek számát: az északkelet-kongói zandéknál pl. egy főnökkel egy-öt nőt temettek el, míg egy közember legfeljebb egy-két nőt vihetett magával, ehhez azonban főnöki engedélyre volt szüksége. A nőkkel együtt néhány rabszolga is sírba kerülhetett urával együtt. Helyenként – erre csak kevés esetet említhetünk – kiemelkedő rangú nők ugyancsak igényt tarthattak emberi sírmellékletre, ezek azonban csak rabszolgányok lehettek.

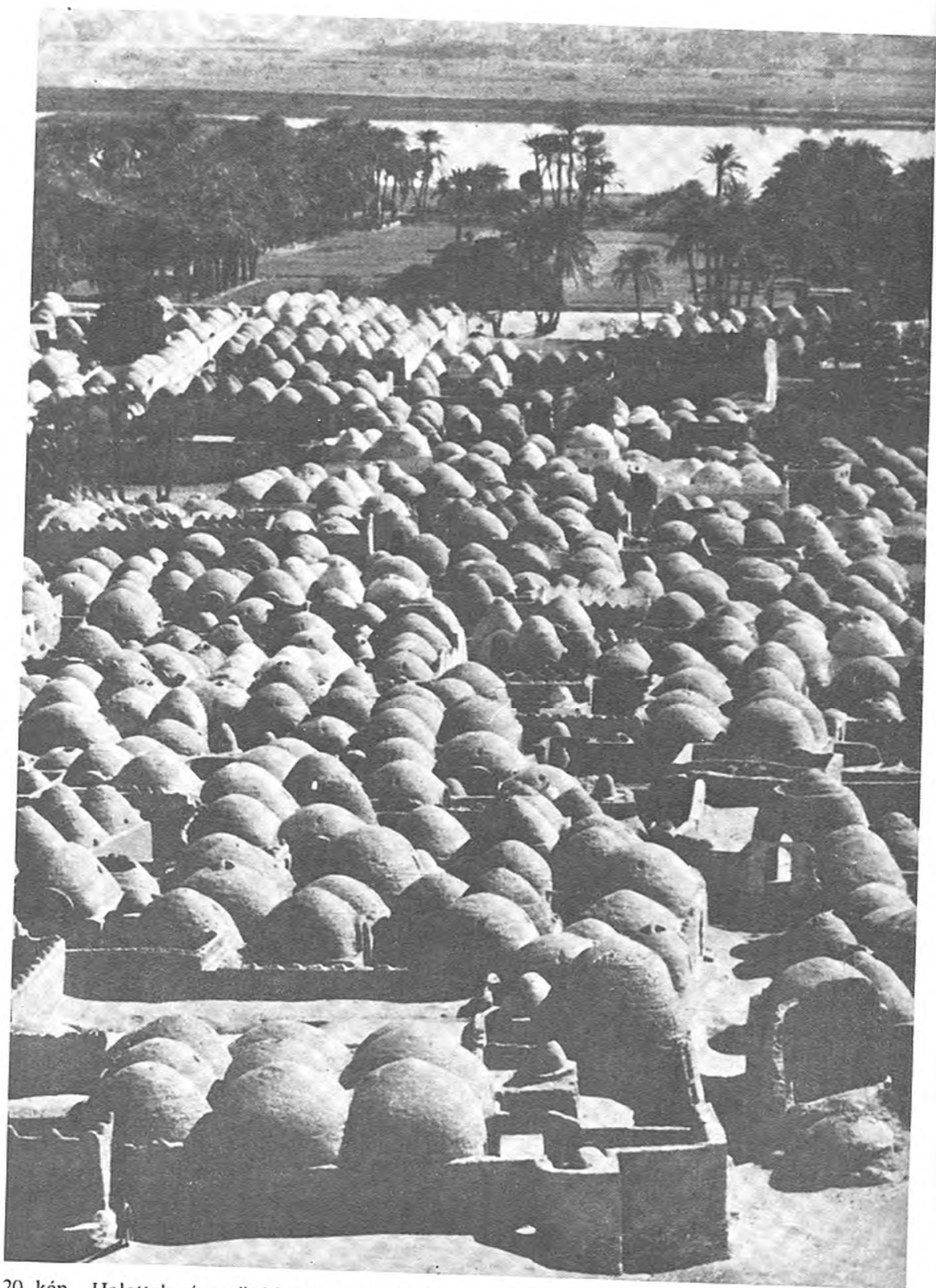
A túlvilági kíséret biztosítása természetesen problémákat is felvetett, mivel a királyt – tekintélye megtartása végett – magasrangú kísérőinek kellett volna követnie. A fogas kérdést Dahomeyban eszesen oldották meg, a királlyal eltemetett rabszolgákat ellátták a magas méltóságra mutató jelvényekkel, kegyesen becsapva ezzel az égieket és megmentve saját életüket.

Temetkezési helyek – temetők

A temetkezés helyének megválasztásában több tényező játszhat szerepet. Közülük elsőként a halottal, ill. a szellemével szembeni beállítottság játszik fontos szerepet, de függhet a temetési formától (ha a holttest teljesen megsemmisül, temetési helyre nincs szükség), a környezeti feltételektől és végezetül kapcsolódhat a társadalmi szervezet sajátos vonásaihoz.

A halottal szembeni barátságos érzület játszik szerepet pl. abban a sokfelé elterjedt gyakorlatban, hogy a halottat, ill. múmiáját vagy csontjait, különösen koponyáját a lakóházban vagy valamilyen közösségi célokot szolgáló építményben helyezik el. Ha a temetkezési forma az elföldelés, a halott nyugodhat a ház alatt, vagy közvetlenül a ház környékén. Különösen elterjedt ez a fajta temetkezési hely Új-Guineában és a melanéziai szigeteken, de nem ritka Afrikában és Indonéziában sem. A közösségi építmények közül mind elföldelés, mind pedig

20. kép. „Halottak városa”. Mohamedán temető, Egyiptom.

– ez a lényegesen gyakoribb – a csontok, ill. a koponya elhelyezése szempontjából általában a férfiház és a nőház jöhet számításba (ismerünk társadalmakat, ahol minden halottat a nőház alatt temetnek el), a tengerjáró népeknél pedig a rituális helynek is számító csónakház.

Ha a temetésre a lakóhelyen kívül kerül sor, ennek megválasztása vagy tetszőleges (ebben a rendelkezésre álló földterület mértéke is meghatározó lehet), tehát bármilyen alkalmas hely számításba jöhet, vagy a temetés mindig meghatározott helyen megy végbe. Ez a meghatározott hely, ami temetőnek nevezhető, rendszerint valamilyen társadalmi közösség számára van fenntartva. Az észak-szumátrai atjehieknél pl. minden családnak külön temetkezési helye van. Gyakori, bár nem általános az egyes nemzetségek közös temetője. Az obi-ugorokról tudjuk, hogy minden nemzetségnek vagy az egy-egy faluban élő nemzetség résznek külön temetője volt, amelybe idegen nemzetségbeli nem temetkezhetett, sőt a temetőbe kívülállók be sem léphettek. Ha valaki nem otthon halt meg, testét elvitték a nemzetség falujába, hogy ott helyezték el. (A házastársak tehát, mivel külön nemzetséghez tartoztak, más-más temetőben nyugodtak.) Nemzetségi temetőket találunk sok észak-amerikai indián törzsnél. Állványos temetkezés esetén pl. a csontokat összegyűjtötték, kéregedénybe tették, majd egy, közös nemzetségi tulajdonban levő kunyhóban helyezték el. L. H. Morgan közöl egy leírást 1827-ből, amely a cserokík temetkezési szokásai kapcsán megemlíti, hogy az ilyen kunyhókban az egyes halottak csontjait tartalmazó tartókra az illető nemzetségének jele volt rárajzolva. A földbe való temetés esetén az irokézek közös falusi temetőket alakítottak ki, amelyben az egy nemzetséghez tartozó halottakat ugyanabban a sorban helyezték el. Az egyik temetőben pl. az egyik sorban a hód nemzetség halott tagjainak a sírjai vannak, két sorban a medve nemzetségbeliek, egy sorban a szürke farkas, egy másikban pedig a nagy teknősbéka nem-

21. kép. Előkelő halottak sírépületei. Nyugat-Egyiptom. (Szaber el Aly felvétele.)

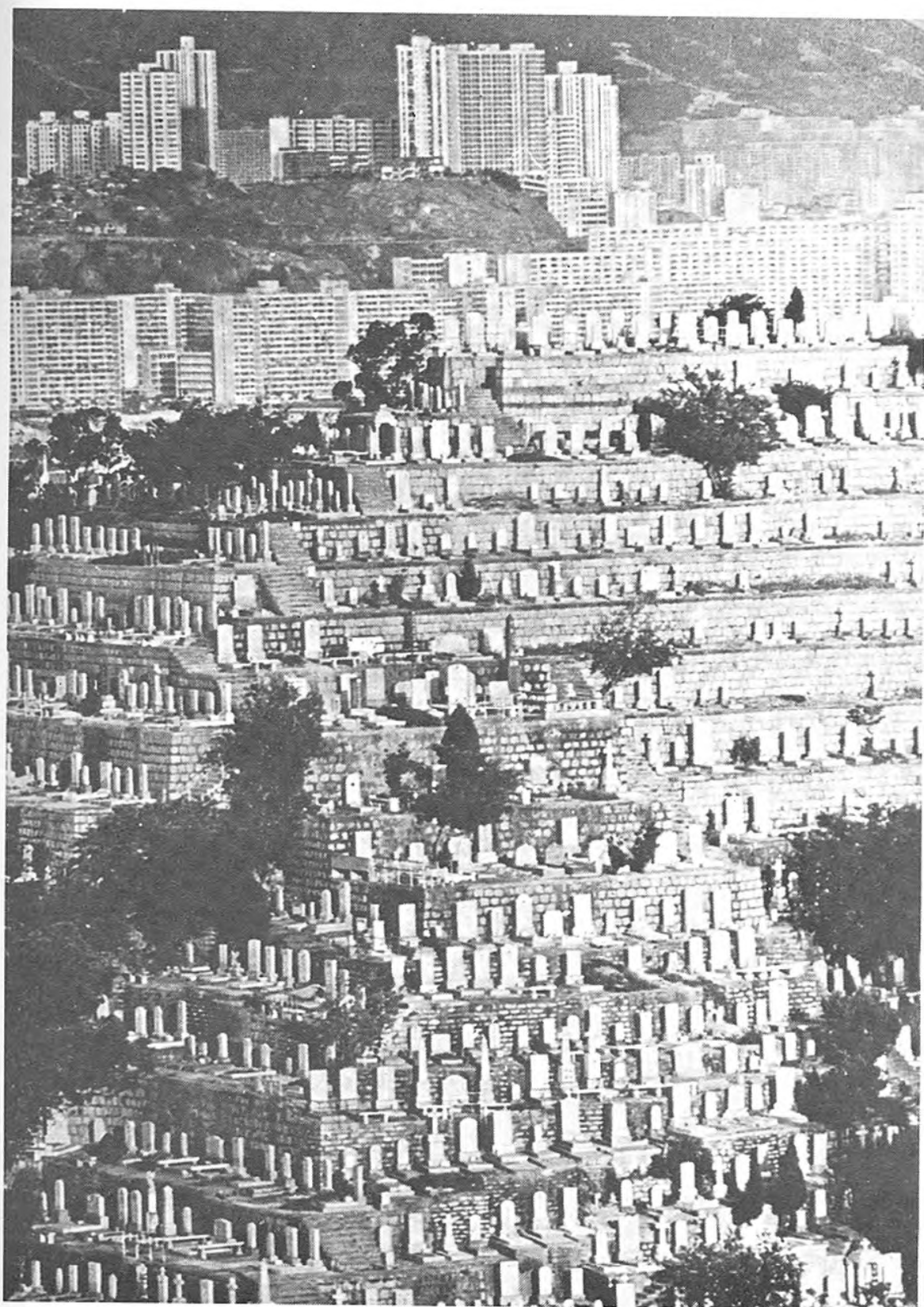

22. kép. Mohamedán temető agyagból készült sírjelekkel. Nyugat-Egyiptom. (Szaber El Aly felvétele.)

23. kép. Mohamedán temető. Az egyes sírokat agyagfal veszi körül. (Szaber El Aly felvétele.)

24. kép. Kínai temető. Hongkong.

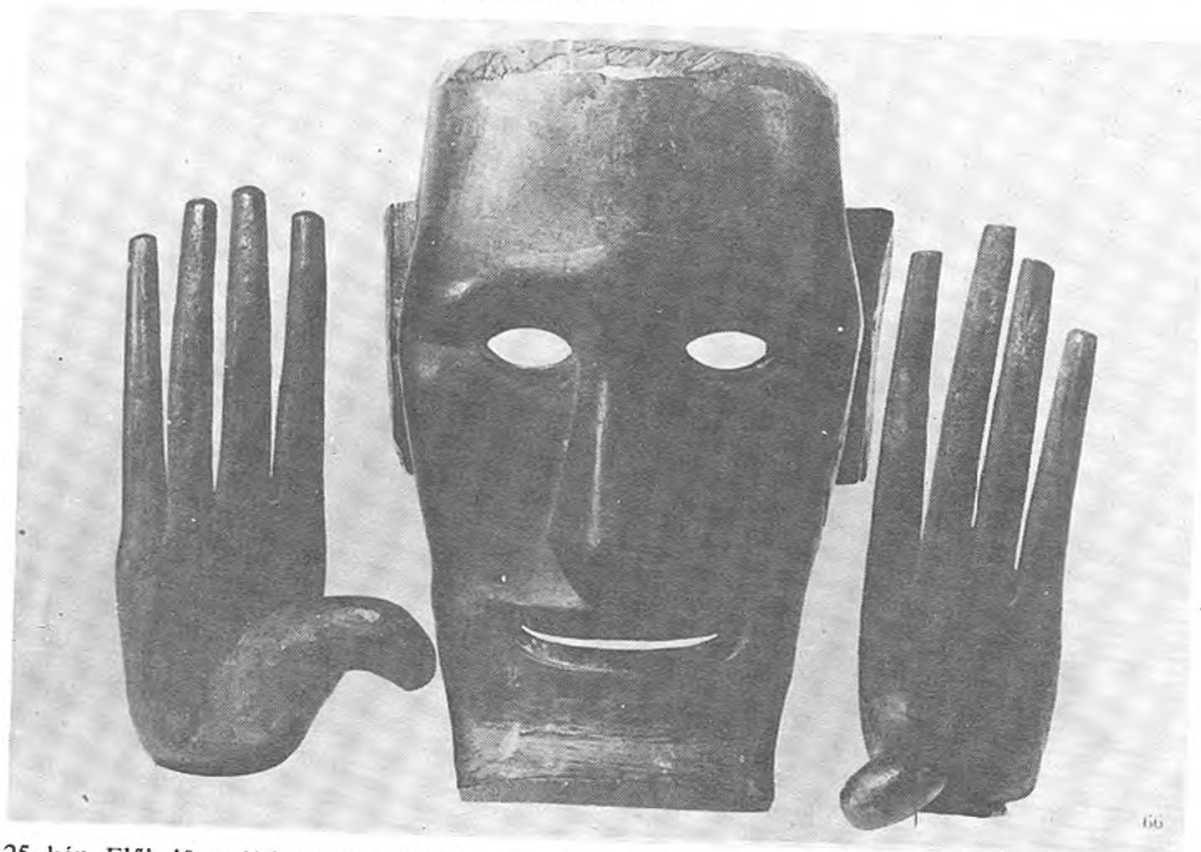
zetség tagjai nyugszanak. Így a házastársak külön-külön sorokba kerülnek s mivel a nemzetséghez való tartozás anyaági, az anya gyermekeivel, fivéreivel és nővéreivel fekszik együtt ugyanabban a sorban.

Mindezek a szokások már a nagyobb társadalmi csoportok, települési egységek közös temetőinek kialakulása felé mutatnak, amelyekben az elhunytak legfeljebb családi hovatartozásuk szerint különülnek el egymástól.

Halotti ünnepek

Már szoltunk azokról a szertartásokról, lakomákról, ünnepekről, amelyeket részint a halálestet bekövetkezésekor, részint pedig a temetés alkalmával (bármikor is kerüljön erre sor) tartanak. Szokásos azonban az is, hogy másodlagos temetkezés esetén a csontok elhelyezése is szertartásos, ünnepélyes keretek között történik, továbbá, hogy a halál, ill. a temetés után meghatározott időnként emlékünnepeket tartanak, a halotról valamilyen módon megemlékeznek. A túlvilági életről kialakított képzetek szembetűnő szerepet játszanak ezekben az ünnepeknél, amennyiben sokszor a lélek további feltételezett létének egyes szakaszaihoz, állapotaihoz kapcsolódnak és mint láttuk, számos esetben a léleknek az élők köréből való végleges eltávolodását vagy esetleg teljes megszűnésének bekövetkezését jelzik.

Az új-guineai kutubuknál pl. minden elhunytért három gyászünnepet tartanak. Az elsőre a holttest állványra való kitévése utáni ötödik napon kerül sor. Ezen megajándékozzák az elhunyt anyai nagybátyját, aki a temetést lebonyolította. Az ünnepeken, amelyen disznót ölnek, a falu minden lakója részt vesz és a húsból néhány darabkát a halott kunyhóján helyeznek el, így szólva lelkéhez: „Itt az ennivalód!”

25. kép. Előkelő családok halottainak temetési szertartásain használt famaszok kezekkel. Indonézia, Szumátra, timur batak.

A második ünnepet a 19. napon rendezik meg. Ehhez vadhúsról gondoskodnak és a csontokat a tűzbe dobják, felszólítva a halotti szellemet: „Térj vissza atyádhoz! Ne maradj itt és ne tedd beteggé özvegyedet, gyermekeidet és rokonaidat! Itt az ennivalód!”

Az utolsó, a 37. napon megtartott gyászünnep a legjelentősebb. Ezen is csak vadhúst esznek. A lakoma végén a főnök a halott egyik nyílára darabka húst köt, a nyilat a halott fivére ellövi, majd közlik a halott szellemével, hogy most már véglegesen el kell távoznia.

A halotti ünnepek alkalmával végzett cselekményeket, a résztvevők körét és az időpontokat kitűnően szemlélteti az a leírás, amelyet F. L. S. Bellnél olvastunk a melanéziai Tanga-szigetek lakóinak temetési szokásairól.

A szertartás leírása

1. Húst és növényi élelmet égetnek áldozatként a halott szellemének.
2. A halott kedvenc disznójából lakomát készítenek. A disznó lelke a túlvilágon a halott lelkét kíséri.
3. Kis lakoma, amelyen csak a legközelebbi hozzátartozók vesznek részt.
4. Lakoma, amelyen a halott nemzetségéhez tartozók vesznek részt.
5. Rituális étkezés növényi ételekből. Csak a legközelebbi rokonok vannak jelen.
6. A holttestet kiássák, koponyáját, felső kar- és lábsontjait megtisztítják. Ezeket kosárba téve a férfházban őrzik.
7. Lakoma keretében szétosztják az ún. gyászöveket. Ezeket a közeli rokonok kötelesek viselni.
8. Lakoma, amely után megszűnik a bizonyos ételekre kimondott tabu.
9. Lakoma, amely a gyászidőszak végét jelzi és az előkészületeket a halott végleges eltemetésére.
- 10–18. Különféle ünnepségek a temetkezési kunyhó építése során.
19. Első ünnepség a temetkezési kunyhóban.
20. A koponyát a halott unokaöccse közszemlére teszi ki és a közeli rokonok siratót énekelnek. Az ünnepségen a sziget minden lakója részt vesz.
21. A temetési kunyhóból kiviszik a koponyát és eltemetik egy kókuszpálma tövében. Az ünnepségen a közeli rokonok vannak jelen.

időpontja

A halál után néhány órával.

Közvetlenül az előbbi szertartás után.

A sír megásása és a síron emelt kunyhó megépítése után.
Miután a halott már 24 órája fekszik a sírban.

A halál után 4–5 héten keresztül hetente egy alkalommal, este, a sír mellett.
A halál utáni ötödik héten.

Az exhumálás után bármikor.

Három hónappal a halála után.

Ötödik hónapban.

A hatodik–tizedik hónapokban.

Egy évvel a halál után.

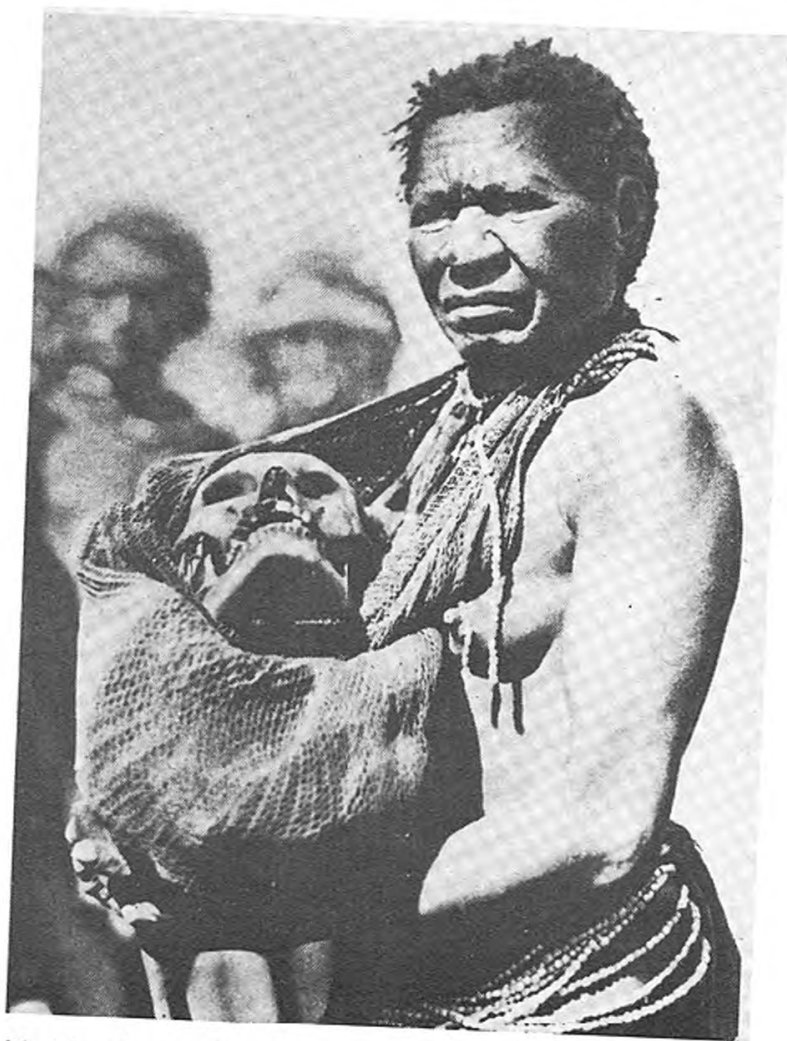
A halál utáni harmadik évben.

A halotti ünnepeken előfordulhat ember vagy állatáldozat vagy fejjadász népeknél koponya szerzése, amelyben ugyancsak az emberáldozat egy formáját (*pars pro toto* – a fej az egész embert helyettesíti) láthatjuk. A fejjadászat ilyen indítékaival különösen indonéziai népeknél találkozunk.

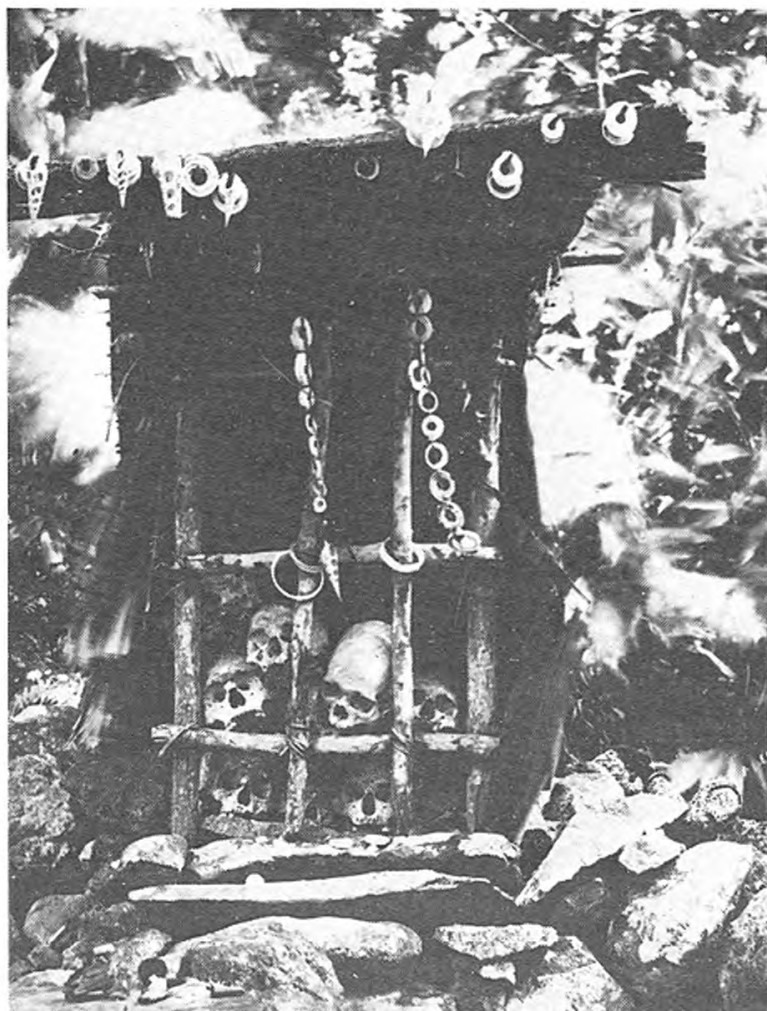
Niason pl. az állványon elhelyezett főnök csontjait összeszedik, megtisztítják és végleges temetése alkalmából egy ünnepet tartanak. A falubeli férfiak ilyenkor fejjadászatra indultak vagy hivatásos fejjadászokhoz fordultak. A zsákmányolt fejeket a koporsóhoz dörgölték és a halott küldönceinek nevezték.

A Molukkákhoz tartozó Ceramon az ünnep előfeltétele fej zsákmányolása volt és ezért megrendezésének nem volt meghatározott ideje, történhetett nagyon hamar, közvetlenül a haláleset után, de elmúlhatott egy év is, míg sort keríthettek rá. A kilenc napig tartó halotti ünnep célja kettős: egyrészt a halott lelke távozott el ez alkalommal véglegesen az élők köréből, másrészt meghatározott rítussal ekkor hozták vissza a halottat eltemető két férfinak is a lelkeit, amelyek a halottat újjára elkísérték. (Ha rosszul végezték el a rítusokat, a sírásók hamarosan megbetegedtek és meghaltak.)

A halotti ünnepek tartásának szokását finnugor rokonainknál is megtaláljuk. A votjákoknál, cseremiszeknél és mordvinoknál pl. a haláleset utáni harmadik, hetedik és negyvenedik este, majd egy év múlva emlékeznek meg lakomával és áldozattal a halotról. Az elköltözött lelkével való kapcsolattartást jól mutatják a mordvin szokások. A mordvinok pl. a 40. napon tartott ünnep alkalmával kimennek a temetőbe és meghívják a halottat, akit – a gazda esetén – egy rokon férfi személyesít meg. A férfi a halott ruháiba öltözik, ételajándékot kap, megszemléli és megáldja az istállóban az állatokat és a betakarított termést. A férfit végül visszaviszik a temetőbe, elbúcsúznak tőle és kérik, hogy a következő aratásra térjen vissza. Egy év múlva újabb emlékünnepeket tartanak, feláldoznak egy bikát, majd a szántóföldön learatják az elköltözöttnek szentelt gabonát.

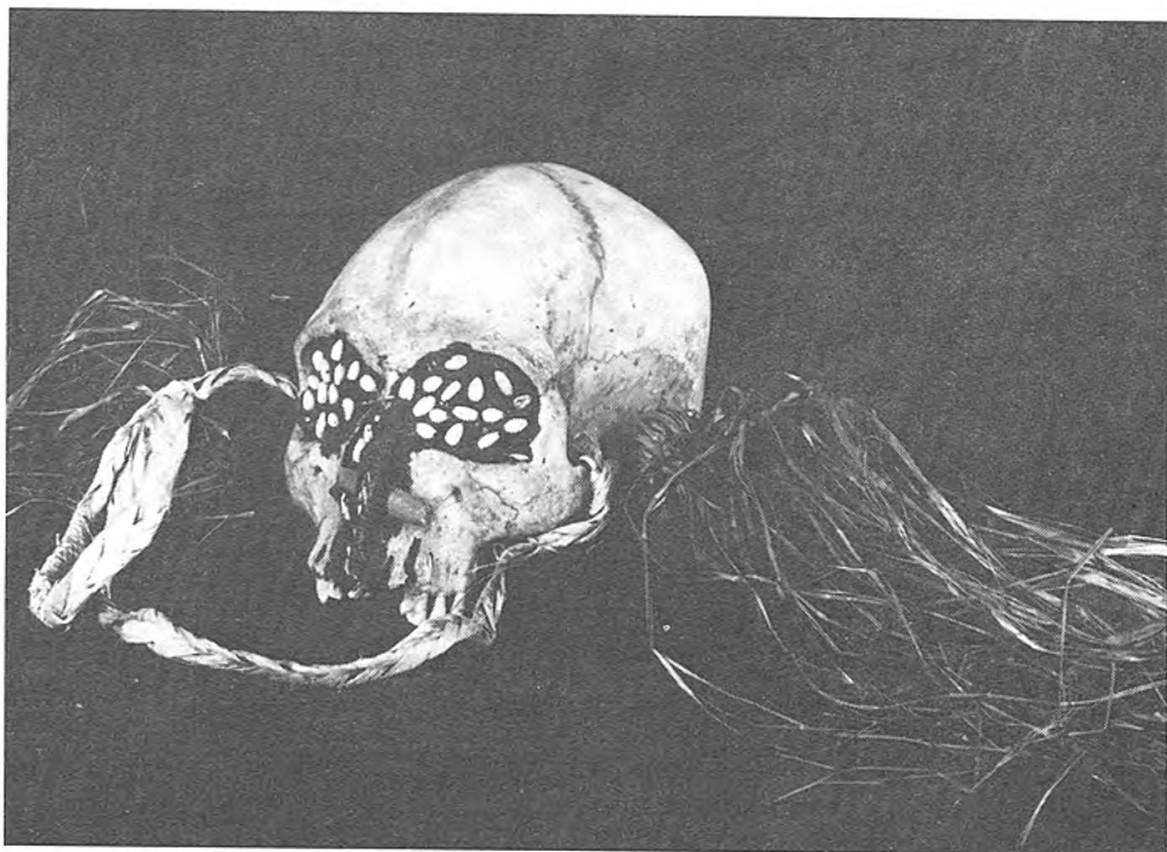
26. kép. Özveggy férje koponyájával, amelyet a gyászidőszak alatt magával hordoz. Középső Északkelet-Új-Guinea

27. kép. Koponyaházikó. Melanézia, középső Salamon-szigetek.

A gyász-, ill. a halotti ünnepek alkalmával sokféle maszkok alkalmazásával is találkozunk. Ezek használatának, a maszkos táncok bemutatásának, a maszkok szerepeltetésének indokai eltérők, általában azonban elmondhatjuk, hogy a maszkok a halotti szellemeket, az elhunyt őseket jelenítik meg. Megjelenésük célja vagy az, hogy a halott lelkét elkísérjék a túlvilágra, ahonnan jöttek, vagy hogy elhárítsák a lelket fenyegető gonosz erőket, szellemeket. Ahol olyan titkos társaságokkal találkozunk, amelyek szertartásaikon maszkot használnak, ott gyakori, hogy a halott társasági tagnak a temetésén maszkosok – tehát szellemek – tűnnek fel. Ennek példái világszerte ismeretesek: Észak-Új-Írországban a maszkosok a halotti ünnepen jelennek meg és az ősek szellemeit jelenítik meg, az észak-új-britanniai *dukduk* társaságnál pedig a halott iránt jóindulatú társasági *dukduk* szellemek. A maszkok alkalmazása Indonéziában is többfelé megtalálható. A szumátrai timur batakoknál a magas rangú férfiak – rádzsák – temetésén lép fel két maszkos férfi; a maszkokat egyébként azokban a házakban tartják, ahol az előkelő családok tagjainak csontjait őrzik. Dél-Borneóban a ngadjuknál és ot-danumoknál minden este, amíg a koporsó a házban van, állatmaszkos férfiak táncolják körül a céllal, hogy megvédjék a halottat az ártó befolyásoktól. Maszkok jelennek meg a halotti ünnep, a *tiwah* ötödik napján is. A vendégek e maszkok formájában magukkal hozzák halott őseiket, fogadásukra a gyászoló falu ugyancsak kiküldi a maga őseit megjelenítő maszkosokat.

28. kép. Berakással és fűrojtokkal díszített koponya. Délnyugat-Új-Guinea, aszmat.

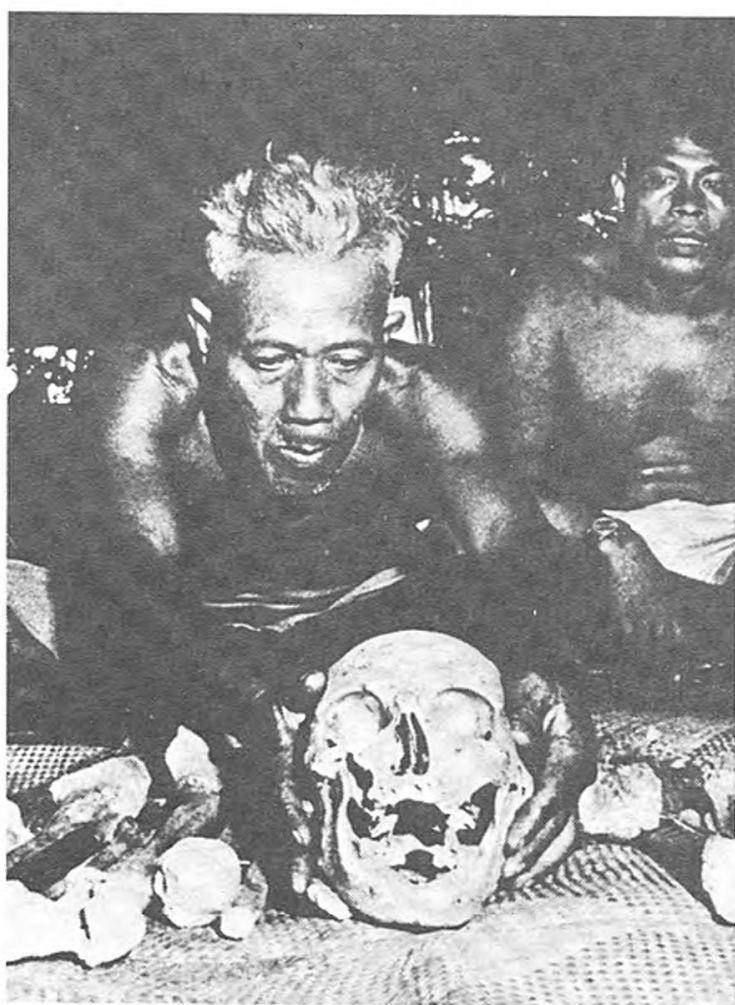
A részletekben, szertartásokban, időpontokban eltérő halotti ünnepek példáit természetesen más földrészekben élő népek sokaságától is idézhetnénk, az eddigiekből is – gondoljuk – eléggé kitűnt ezek vallási-ideológiai és társadalmi fontossága.

Az özvegy

A gyásszal kapcsolatban már rávilágítottunk arra, milyen magatartási és egyéb szabályokat kell a hátramaradottnak meghatározott ideig betartaniok. Különösen erőteljes a szabályozás a házastárs vonatkozásában, akinek társadalmi helyzete a hitves halálával gyökeresen megváltozik. Összefoglalóan megállapítható, hogy jóformán minden társadalom valamilyen módon szabályozza a hátramaradt házastárs, különösen pedig az özvegy nő sorsát.

A szabályozás – a gyász állapotának jelzésén kívül – főleg az újabb házasság kötésére terjed ki. Az erre vonatkozó norma sokfelé a halotti lélekről kialakított képzetek függvénye. Pl. a szumátrai minangkabauknál, akik mohamedánok és akiknél az özvegy nő az iszlám jog szerint négy hónap és tíz nap elteltével férjhez mehetne, a szokásjognak engedelmessé 100 napig várnak az újbóli házasságkötéssel, mert a hiedelem szerint a halott férfi szelleme egy madár alakjában ennyi ideig tartózkodik lakhelye körül. A halotti ünnepet 100 nap múltán tartják meg, a lélek ekkor hagyja el véglegesen a földet, az élő és a halott kapcsolata tehát véglegesen megszűnik. Az özvegy férfit nem kötik hasonló előírások, ő azonnal megnősülhet, az említett elképzelés miatt azonban rendszerint a férfi is kivárja a 100 napot.

Az özvegy újraházasodását általában a társadalom bevett házassági szabályai határozzák meg, találkozunk azonban speciális előírásokkal is. A másodlagos házasságok szabályozott módjai között a leggyakoribb a levirátus és a szororátus; az előbbinél az özvegy az elhunyt férj fivéréhez vagy férfirokonához megy feleségül, az utóbbinál az özvegy férj veszi feleségül

29. kép. A halott ős koponyájának gyékényre tevése szertartás alkalmával.
Mikronézia, Gilbert-szigetek

elhunyt házastársa valamelyik nővérét vagy nőrokonát. A szokás elsősorban poliginikus, vagyis a többnejűséget gyakorló társadalmaknál fordul elő. Ugyancsak poliginikus házassági formához kapcsolódik az özvegyöröklés, amelynél az özvegyet az elhunyt férj egyenes- vagy oldalági leszármazottai veszik feleségül vagy sorolják be háremük tagjai közé. Az özvegyöröklést főleg Afrikából ismerjük, így az Észak-Nigériában élő katab törzstől.

Ismeretes az özvegy nő megölésének a szokása is. A sírmellékletekről szólva már megállapítottuk, hogy ez a túlvilági életről kialakított képzetekhez kapcsolódik: a halott a túlvilági életben is birtokolja vele együtt eltemetett asszonyát vagy asszonyait. Afrikán és Amerikán kívül Melanéziából ugyancsak tudunk az özvegygyilkosság eseteiről; Új-Írország területén a századforduló idején, Délnyugat-Új-Britanniában pedig még századunk harmincas éveiben is előfordult, hogy az özvegyet a temetés alkalmával valamelyik közeli hozzátartozója, rendszerint fivére megfojtotta, majd holttestét férje mellé helyezték.

Az említetteknel sokkal általánosabb a hinduista vallások elterjedésének területén az a szokás, hogy az özvegy nő férjét (többé-kevésbé önként) követi a tűzhalálba. Ez a szokás Indiából nagyon régóta ismert, már Strabo és Diodorus tudósít róla. Első feliratos említése i. sz. 510-ből származik. A szokás gyökerét az özvegy helyzetére vonatkozó törvényekben kell látnunk, amelyek szerint a nő két lehetőség között választhat: vagy elhamvasztja magát

30. kép. A férfiak megölt ellenségeik koponyáján nyugtatják fejüket, hogy a halott ereje beléjük áramoljék. Délnyugat-Új-Guinea, aszmat

férjével együtt, vagy férje rokonainál élete végéig önmegtartóztató életet folytat. Az özvegyégetés egyes szektáknál szimbolikus formában maradt fenn, az özvegy felrohant a már égő máglyára, innen azonban rokonai leráncigálták és csak ruháját dobták a lángokba. Az özvegyégetés nem terjedt ki minden kasztra, és nem volt kötelező bármilyen társadalmi helyzetű halott feleségére. Indiában korábban a harcosok kasztjára korlátozódott, az alacsonyabb kasztok csak később vették át. Balin elsősorban a rádzsák feleségeitől várták el (de nem kényszerítették ki) ezt az áldozatot, a brahminok és köznép nem gyakorolták.

A szertartásos özvegyégetés részletei területenként változtak, Balin és az ugyancsak hinduista Lombokon az önmagát feláldozni kívánó nő vagy élve ugrott egy emelvényről kinyúló pallóról a lángok közé, vagy krissel előzőleg leszúrták és holtan vetették a máglyára.

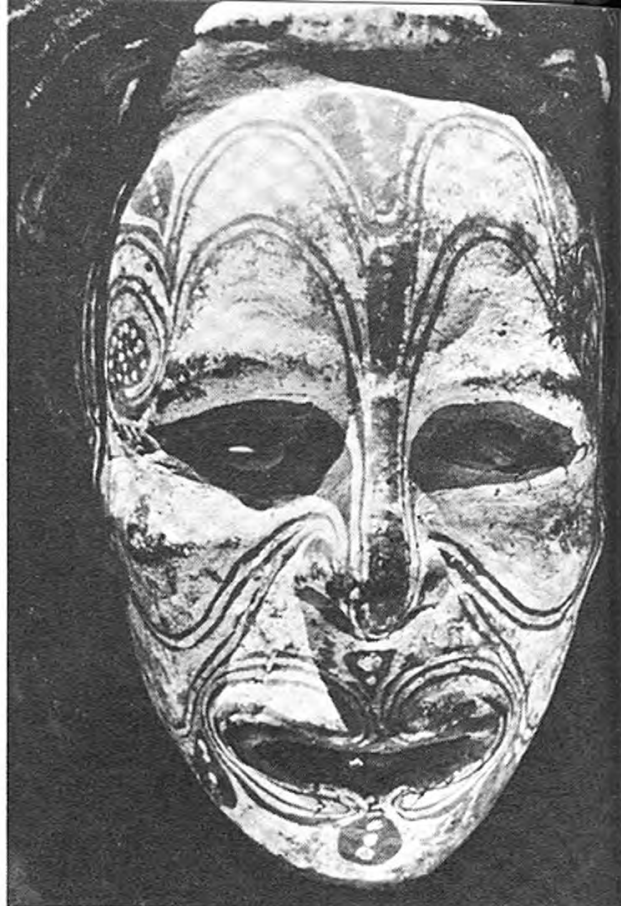
A szokás indiai gyakorlásának mértékéről pl. Kalkuttára és környékére vonatkozó számadatok adnak tájékoztatást. Eszerint 1815–1823 között 3479 özvegy választotta az önkéntes tűzhalált. Megszűnéséhez az angol, ill. Indonéziában a holland gyarmati hatóságok intézkedései járultak hozzá. Indiában egy 1892-ben kiadott törvény tiltotta meg az özvegyégetést és sújtotta a jelenlevőket, ill. a hozzátartozókat magas börtönbüntetéssel. Ennek ellenére e sorok írója 1955-ben is olvashatott indiai lapokban félreeső vidékeken előfordult özvegyégetésről. A szokás Balin és Lombokon a holland közigazgatás bevezetése után, századunk első évtizedében szűnt meg.

31. kép. Szobortest fából fejként ráhelyezett koponyával. Nyugat-Új-Guinea, Geelvink öböl vidéke

32. kép. Agyaggal modellált őskoonya. Melanézia, Új-Hebridák, Banks-szigetcsoport

33. kép. Agyaggal modellált őskoonya fehér és vörös festéssel. Észak-Új-Guinea, a Sepik középső folyásvidéke

Koponyakultusz

Eddigi példáinkból már láttuk, hogy sokfelé csak a halott csontjaival, különösen pedig koponyájával vagy az állkapocccsal törődnek, mindenekelőtt azért, mert a hiedelem szerint ez a lélek ideiglenes vagy örökös tartózkodási helye. Ez a képzet mindenekelőtt abban a gyakorlatban nyilvánul meg, hogy a koponyát külön helyeken, tartóban, urnában vagy bármilyen más módon megőrzik, koponyaházacskaiban helyezik el, vagy éppenséggel az özvegy nő a gyász idején magával cipeli. (Ennek eseteit – nem gyakoriak – a Bengáli-öbölben fekvő Andaman-szigetektől, Új-Guineából és Ausztrália egyes csoportjaitól ismerjük.)

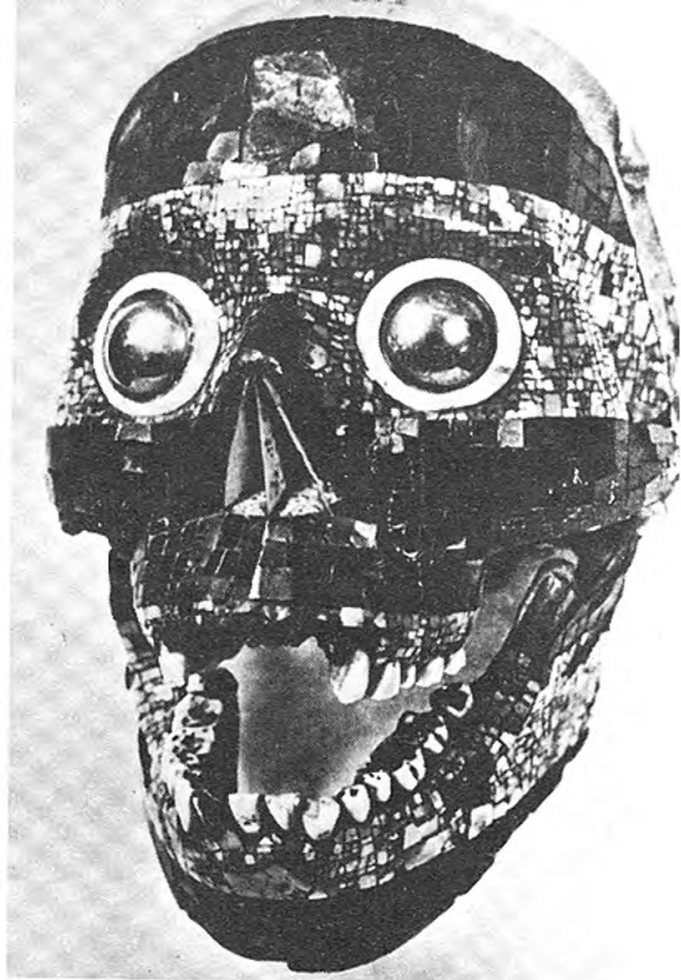
A koponyával kapcsolatos eljárások közül a legszembetűnőbbek azok, amikor a koponyát, amelynek mágikus erőt is tulajdonítanak, modellálják vagy más módon díszítik, ill. fából faragott, vagy más módon kialakított emberi testet ábrázoló szobron helyezik el, e kettőt olykor kombinálva. (A fejedészet során megszerzett koponyák ilyen elhelyezésével, ill. kiképzésével itt nem foglalkozunk, figyelmünket csak a saját közösséghez tartozó halottak koponyáira fordítjuk.)

Északnyugat-Új-Guineában, a Geelvink-öböl vidékén pl. a jelentősebb halott díszítetlen koponyáját fából faragott testen helyezik el, a koponyába költözik ezután a halott lelke. A melanéziai Új-Hebridákhoz tartozó Malekulán és a Salamon-szigetek egyikén, Rubianán a halott rokonok modellált és festéssel díszített koponyáit vagy szoborra helyezik el testként vagy koponyaházikóban, máskor a férfházakban, lakókunyhókban tartják. A rokonok koponyáinak díszítésével Észak-Ausztráliában, Arnhem-földön is találkozunk. Itt rendszerint vörös okkerrel festik be a koponyát, és erre az alapra viszik fel fehér és fekete festékekkel a halott személy nemzetségi mintáit.

Különösen elterjedt mind a fejedészet alkalmával megszerzett koponyák, mind a családtagok koponyáinak modellálása és festett díszítése az észak-új-guineai Sepik-folyó mentén

34. kép. Akasztóként kiképzett női szobor fából, modellált és fehér-vörös színezésű koponyával. Észak-Új-Guinea, a Sepik középső folyásvidéke

35. kép. Koponya türkizköves berakással díszítve. Mexikó, Tenochtitlán

36. kép. Két koponyatetőből készített dob csontütővel. Tibet.

37. kép. Csonttartó kéregedény, fedelén elhárító szoborral.
Afrika, Gabon, pangve

lakó törzseknél, valamint a rokonok koponyáinak hasonló kikészítése Észak-Új-Írország törzseinél.

E különleges és sokszor művészileg magasszintű kikészítés, vagy általában az egyszerű megőrzés ellenére is csaknem általánosan azt látjuk, hogy a koponyák nem részesülnek speciális tiszteletben és áldozatot is csak ritkán mutatnak be nekik. Ilyenről pl. az afrikai, gaboni pangvéktől van tudomásunk, akik rokonaik koponyáját kéreghengerbe teszik, a kéregtartó tetejére pedig faszobrot helyeznek azzal a céllal, hogy az mágikus erejével távol-tartsa a koponyáktól az illetékteleneket. Ha a nemzetség bajban van, akkor kerül sor a koponyákhoz való folyamodásra: tartójukból kiszedik, megtisztogatják, kifényesítik őket, naponta enni adnak nekik stb., majd a szertartási téren táncolnak velük.

Nagyon ritkán előfordul, hogy a félbevágott koponyából modellálással maszkot készítenek és szertartások alkalmával az arc elé helyezve táncolnak velük. Ilyen koponyamaszkokat a melanéziai Új-Britannia északi részén élő tolaik készítettek.

Végezetül említhetjük meg azt a tibeti szokást (bár ebben az esetben inkább kegyeletről, emlékről, semmint kultuszról beszélhetünk), hogy a halott rokonok koponyáiból díszített vagy díszítetlen ivóedényeket, kis dobokat készítettek.

38. kép. Félbevágott koponyából készített maszk vörös és fehér festéssel.
Melanézia, Új-Britannia, Gazelle-félsziget, tolai

Áttekintettük – ha csak vázlatosan is, kiragadott példákat említve – mindenekelőtt az egyszerű társadalmak temetési formáit és temetési szokásainak legjellemzőbb mozzanatait. Magától vetődik fel a kérdés: fejlődéstörténetileg milyen következtetések vonhatók le a rendelkezésünkre álló adatokból, milyen tanulságokkal járt vizsgálatunk.

Az adatokból kirajzolódó folyamat íve a temetési formák és szokások rendkívül változatos differenciáltságától és bonyolultságától az egységesülés és az egyszerűsödés felé vezet. Vagyis: közösségenként változó, és az egyén társadalmi helyzetétől függően is eltérő temetési eljárásokat a nagyobb társadalmi-kulturális egységek létrejötté, különösen pedig az ún. magasvallások elterjedése egységesíti. A magasvallások tételes előírásai minden halott esetében azonos eljárást, szertartásokat, rituálét írnak elő, a különféle társadalmi rétegekhez való tartozás legfeljebb külsődlegesen, a temetés egyszerűbb vagy pompásabb módjában, minőségében jut kifejezésre. Ennek a fejlődésnek az eredménye, hogy világszerte két temetési forma általános elterjedésének vagyunk a tanúi: az iszlám területén az elföldelésnek, a keresztény vallások híveinél, ill. a korábban keresztény dominációjú országokban az elföldelésnek és újabban a hamvasztásnak, a buddhista–hinduista és az általuk befolyásolt területeken a hamvasztásnak stb.

Az általunk említett temetési formák és szokások közül sok már csak leírásokban rögzített történeti emlék. eltűnésük legnagyobb részét a századforduló idejétől intenzívvé vált gyarmati uralom hatásának a következménye – a helyi közigazgatás ugyanis egészségügyi és humanitárius okok miatt különféle formák feladására készítette koloniális alattvalóit. Az európai–amerikai minta nyomán jóformán mindenütt a földbe való temetést szorgalmazták és szabályos temetők létesítését írták elő. Ezt a változást segítették elő a keresztény miszsiók is, a temetési formák váltására azonban olyan magaskultúráknál, mint pl. az indiai, nem került sor, még ha az olyan szokásokat, mint az özvegyégetés, itt is tilalmazták.

A gyarmati uralom által megindított folyamat befejezésére az utóbbi évtizedekben került, ill. kerül sor. A modernizálódó és higiéniai, humanitárius vonatkozásban az általánosan kialakult szemléletmódhoz igazodó új államok ugyancsak a két alapvető – elföldelés, hamvasztás – temetési formát szorgalmazzák, nem érintve mindenestre azokat a gyászolási szokásokat, halotti ünnepeket, amelyekhez a különféle közösségek tradicionálisan ragaszkodnak és amelyek mai világunk számára is elfogadhatók.

IRODALOM

A temetési formák, a hozzájuk kapcsolódó szertartások érthető módon már korán magukra vonták az idegen népek életével foglalkozók figyelmét. Az első leírásokat az ókor „néprajzosainál” találjuk, akik közül pl. Hérodotosznak a szkíták temetési szokásainak rögzítését, az egyiptomi mumifikáció első szakszerű ábrázolását köszönhetjük. Különösen nagymértékben megszorodtak adataink az Amerika felfedezését, az afrikai és ázsiai országokkal való kapcsolat felvételét követő időkben: nem igen találunk azóta olyan útleírót vagy népmonográfia szerzőt, aki az emberi életciklus leírásánál nem tett volna említést a távoli népek idegen és furcsa vagy az európai szemlélők számára vadnak ill. barbárnak tűnő temetkezési szokásairól. Az első, e témát összefoglalóan tárgyaló munkák a XVI. században láttak napvilágot (1574 – Tomaso Porcacchi: *Funerali antichi di diversi populi e nationi*; 1581 – Claude Guichard: *Funérailles, et diverses manières d'ensevelir des Romains, Grecs, et autres nations, tant anciennes que modernes*; 1639 – Francesco Perucci: *Pompe funebri de tutte le nationi del mondo*), azóta pedig – különösen az etnológiának, mint tudománynak a XIX. század közepén való megjelenését követően – óriási mennyiségű anyag halmozódott fel a népleíró munkák hasábjain. Éppen ez a ténybeli gazdagság az oka annak, hogy modern összefoglalás készítésére nem került sor, a kutatók legfeljebb egyes földrészek, nagyobb földrajzi térségek temetkezési szokásainak bemutatására vagy egyes kérdések vizsgálatára szorítkoznak. Ajánló irodalmunk bibliográfiai adatai további tájékoztatásra nyújtanak lehetőséget az olvasónak.

- Bodrogi, Tibor*: Malangans in North New Ireland. Acta Ethnographica Tom. XVI. 1967.
- Bodrogi, Tibor*: The Religious Significance of the Malangan Rites in North New Ireland. Studia Ethnographia et Folkloristica in Honorem Béla Gunda. Múveltség és Hagymány XIII—XIV. 1971.
- Bodrogi, Tibor*: Bestattungsbräuche der Sadang-Toradja. Kleine Beiträge aus dem Staatlichen Museum für Völkerkunde Dresden 1978.
- Boglár, Lajos*: Ein endokannibalischer Ritus in Süd-Amerika. Homenaje á Paul Rivet. México. 1956.
- Boglár, Lajos*: Urn Burial of the Brazilian Indians. Acta Ethnographica, Tom. VI. 1957.
- Doer, Erich*: Bestattungsformen in Ozeanien. Anthropos, Bd. XXX. 1935.
- Drost, Dietrich*: Mumifizierung in Afrika. Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig, Bd. XX. 1964.
- Haekel, Josef*: Die Bestattungsformen bei den Stämmen Nordwest-Amerikas. Zeitschrift für Ethnologie, Bd. 80. 1955.
- Küsters, P. M.*: Das Grab der Afrikaner. Anthropos, Bd. XVI—XVII. 1921—1922.
- Malinowski, Bronislaw*: Baloma: a holtak szellemei a Trobriand-szigeteken. In: Baloma. Budapest, 1972.
- Nachtigall, H.*: Die erhöhte Bestattung in Nord- und Hochasien. Anthropos, Bd. XLVIII. 1953.
- Preuss, K. Th.*: Begräbnisarten der Amerikaner und Nordostasiaten. Königsberg, 1894.
- Schlentner, Ursula*: Brandbestattung und Seelenglauben. Berlin, 1960.
- Speiser, Felix*: Über Totenbestattungen in Insel-Melanesien. Internationales Archiv für Ethnographie, Bd. XL. 1942.
- Thiele, Peter*: Chinesische Totenbräuche in Nordtaiwan. Zeitschrift für Ethnologie, Bd. 100. 1975.

II.

ENTZ GÉZA

Temetők, temetőkben lévő
művészeti emlékek védelme

A magyar műemlékvédelem százéves fennállása óta hosszú utat futott be. E megállapítás nemcsak a védelem módszereinek állandó finomodására vonatkozik, hanem e fontos kulturális tevékenység érdeklődésének feltűnő és utóbbi időben rohamos kiszélesedésére is. A figyelem eredetileg csak egyes épületekre terjedt ki, de ezek közül is elsősorban a középkori eredetűekre. Ma már ez az időbeli korlátozottság megszűnt és a kortárs építészeti alkotások védelmének szükségessége világszerte elfogadott igény. A történeti stílusok emlékei mellett a népi, falusi emlékek megóvása az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb témájává nőtt. Világossá vált az is, hogy az egyedi épületek védelmét a közvetlen és távolabbi környezet védelmével is ki kell egészíteni. Így került sor az épületegyüttesekről és rajtuk túlmenően a történeti értékű településközpontokról való gondoskodásra.

A feladatok azonban az épületen belül is megsokasodtak. Nemcsak a műemléki topográfiaiak tartalmazzák a műemlékek belsejének, berendezésének és felszerelésének feldolgozását, hanem a restauráló és konzerváló munkákat, ezek elméleti és gyakorlati területeit is szükséges volt jelentős mértékben, a korszerű igények szerint kiterjeszteni az épületek szobrászati és festészeti díszítésére, bútoraira és egyéb művészi értékű berendezési tárgyaira. Mivel a műemlékvédelem módszereinek fejlődése következtében a helyreállítások megkövetelik a kérdéses objektum történeti életének tisztázását, a tervezést és a kivitelezést kutatásnak kell megelőznie. E körülmény az írott és íratlan források bevonása mellett korszerű régészeti munkát is igényel, ami többek közt a kő, fa, kerámia, fém, csont és egyéb leletek múzeumi szintű kezelését és feldolgozását is jelenti. A képző- és iparművészetnek szinte alig van olyan ága, amelynek alkotásai szorosabban vagy lazábban ne kerülnének kapcsolatba a műemlékvédelmi tevékenységgel. A fejlődés vázolt irányából az is következik, hogy a műemlékek megmentéséért, további létük biztosításáért és a mai életbe való bevonásukért folyó erőfeszítések a művelődés legkülönbözőbb rokonterületeivel kerülnek kapcsolatba.

A műszaki tudományok és a művészettörténet mindennemű ága mellett így talál érintkezési felületeket a műemlékvédelem a történettudománnyal, a régészettel, a néprajzzal és a helyreállítások egyre növekvő technológiai problémáinak megoldása érdekében a legkülönbözőbb természettudományokkal. A mai gyakorlatban egyszerű feladatok alig adódnak, szinte mindig összetett problémák merülnek fel, amelyek komplex megoldást kívánnak. E távlatok rendszerébe beállítva kísérlem meg a temetők és a temetőkben levő művészeti emlékek védelmének kérdéseit megvizsgálni és jelenlegi lehetőségeit körvonalazni.

A síremlékek gondja nem újkeletű, évtizedek óta foglalkoztatja a szakembereket. De mint afféle peremterület, a figyelem minduntalan elterelődött róla. A temetőknek a műemlékvédelemben nem véletlenül jutott ez a peremszerep. Az egyes síremlékek történeti és művészeti értéke általában csekély, egy-egy temető hatalmas számú anyagából aránylag kevés akad védelemre valóban méltónak. Ez utóbbiak között is számos esetben csak egyes részletek (pl. felirat formája, vagy tartalma, a síremlék elkészítésének módja stb.) érdekesek. A síremlékek sokkal inkább kötődnek élő személyekhez, családokhoz, mint általában a műemlékek, ezért sorsuk alakulásában sok a szubjektív tényező. A temetők értéke főként a síremlékek együttesében rejlik s ebbe lényegesen belejátszik a fekvés, a környezet kialakítása, a növényzet. Mindezek a körülmények a tényleges védelmet tetemesen megnehezítik, amihez

súlyosan hozzájárul, hogy nincsen egységes szempontú áttekintésünk országunk temetőiről, még kevésbé síremlékeiről. A hatalmas mennyiség viszont kiválasztást kíván, de ez az egész anyag bizonyos szintű ismerete nélkül lehetetlen.

A síremlékek erős egyéni jellege nagy veszedelmet jelent abban a pillanatban, amikor az egyéni gondoskodás megszűnik. A társadalmi tudat magas szintje szükséges ugyanis ahhoz, hogy a társadalom belássa a síremlék és a temető közösségi értékeit s így az eredetileg egyéni gondoskodás közösségivé válhat.

Mivel most éppen erről van szó, vagyis a társadalom ez irányú tudatos tevékenysége megszervezéséről, nem lesz talán fölösleges néhány utalás a temetők egészének és a bennük levő emlékeknek történeti fejlődésére.

A régi ember számára elsősorban a sír maga volt fontos, nem annak megjelölése. A középkorban az uralkodók és az előkelők készíttettek maguk számára szarkofágot vagy sírlapot, hol gazdag díszítéssel, hol szerény kivitelben. Minthogy többnyire templomban temetkeztek, ezek az emlékek is a templomok fényét emelték. Emlékeztetek a székesfehérvári bazilikára, vagy püspöki székesegyházainkra, ahol még a reánk maradt, rendkívül töredékes síremlékek is fogalmat adhatnak azok egykori jelentős szerepéről. Gyakran az egész templom megtelt sírokkal és a padlót teljesen elborítják a különböző kőanyagból készített sírlapok. Így történt ez pl. a budai domonkos templom szentélyében, vagy a sárospataki egyház egész belsejében. A kevésbé előkelők és az egyszerű emberek a templom köré temetkeztek az ún. cinterembe, sírjaik állandó jellegű anyagból történt megjelölése nélkül. Főként a XVI–XVII. században a sír fölé vagy annak közelében az egyház falára felirattal ellátott díszes emléktáblát, ún. epitáfiumot helyeztek el, akkor már tehetősek polgárok számára is. Egyszerű reneszánsz feliratú táblák olykor a városfalba kerültek.

Városon és falun még ma is általánosnak mondható a temetők templom körüli elhelyezkedése, de a templom épületében való temetkezés, a kriptáktól eltekintve, a XVIII. század második felétől fokozatosan megszűnt. Míg a királyok és az előkelők a középkorban a templomhoz sírkápolnákat építettek a maguk számára, a XVII. századtól a családi kripták és kápolnák a cinteremben épülnek fel. A templomtól független köztemető első példája a Házsongárdi temető Kolozsvárt, amely a XVI. század második felétől kezd működni és a városfalon kívül helyezkedik el. Ez a megoldás a XVIII. századtól kezdve a városokban elterjedt, sőt a falvakban is elkezdődik és rendszeren a település szélén kap helyet. A síremlékek anyaga általában kő, a falusi temetőkben viszont, főként az erdőkben gazdag vidékeken igen kedvelt a fa. Nagyon érdekes a történeti stílusok elvidékiesedésének folyamata a falu temetőjében, ahol a reneszánsz és barokk stílus hagyományai nem egyszer még a XX. században is fellelhetők. Ugyanakkor elsősorban a fából készült emlékek különleges népi műfajokat és díszítő formákat hoznak létre, hogy csupán a kopjafákra és a csónak alakú fejfákra utaljak.

E rövid történeti áttekintésből is világosan kitűnik, hogy a síremlékek az egyes kiemelkedő vagy érdektelen személyiségek megörökítésén túl, évszázados fejlődésük során minő fontos kulturális értéket képviselnek. Egy-egy temető a maga több száz éves megléte által az illető település, a temetők összessége pedig az egész magyar nép életére vethet fényt, adhat szubjektív és objektív jellegű tájékoztatást. Nem kell különösebben magyarázni, mit jelent a Kerepesi temetőben Kossuth Lajos vagy Ady Endre, a debreceni temetőben Csokonai Vitéz Mihály, a sümegi temetőben Kisfaludy Sándor, a tapolcai temetőben Batsányi János síremléke, és e sort bőven lehetne folytatni. Mit nem adnánk azért, ha ismernénk Petőfi Sándor sírjának pontos helyét! De a nevesek mellett a névtelenek ezrei is mennyire hozzátartoznak egy város vagy község, egy tájegység vagy akár az egész ország történetében megtett útjához. Vérségi őseivel nem törődik az, aki elhanyagolja a családi sírhelyeit, múltját tagadja meg az a kisebb vagy nagyobb közösség, amely veszni hagyja, vagy talán el is pusztítja saját temetőit!

De nemcsak a történelemről, a művészetről is szót kell ejtenünk. A síremlékek és temetők

nem kis hányada ugyanis esztétikai becsű. A román kortól kezdve napjainkig számos sírlap, epitáfium, városi és falusi síremlék vagy fejfa a hajdani gazdagság sokszoros megtizedeltsége ellenére is híven őrizi népünk művészetének évszázados alakulását, sok kiváló művésznk ihletett keze nyomát. És ne feledkezzünk meg arról a művészi élményről sem, amelyet egy-egy temetőegyüttes kelt a benne járókban, pl. a miskolci Avason, a soproni Szent Mihály és az egri ráctemplom cintermében, vagy Balatonudvari és Szatmárcseke falusi temetőiben. Azt hiszem, az elmondottak ismeretében nem szükséges különösebben indokolni, miért került sor a szóban forgó téma felvetésére a Műemléki Albizottságok kaposvári összejövetelén, és azt sem, hogy sürgető kötelességünk az átgondolt és országosan szervezett cselekvés.

Kérdezni lehetne, hogy eddig e téren semmi sem történt? Mindent most kell elkezdenünk? Szerencsére nem. Kezdeményezés, de eredmény is akad bőven. Műemlékvédelmi szakemberektől kezdve néprajzi kutatók, helytörténészek, társadalmi szervezetek és lelkes érdeklődők már régen foglalkoznak e nehéz kérdéssel. Tanulmányok, kiadványok, dokumentációk, felmérések készültek, amelyek felhívják a figyelmet a magyar művelődés e kevésbé ismert területére. A hatósági vonal sem maradt tétlen. Műemlékjegyzékünkben nem egy síremlék található. Javaslat készült a budapesti Kerepesi temető építmény jellegű emlékeinek jegyzékbe való felvételére s e tekintetben országos viszonylatban is történnek lépések. Néprajzosaink már régen tudományos igénygel foglalkoznak a falu temetőjének értékeivel. Mindez jó és hasznos, de nem elég. Elérkezett az ideje annak, hogy tisztán lássuk, mink van, és ezek megvédésére milyen lehetőségek állnak rendelkezésre. Mivel nem kizárólag műemléki problémáról van szó, tehát közös összefogásra kell törekednünk, hogy az összes érdekeltet egységes elgondolás szerint, egységes cél elérésére összpontosítsák erejüket.

Az első lépés – hasonlóan a népi műemlékekhez – az anyag lehető teljes felmérése. E tevékenységnek ki kell terjednie az egyes síremlékektől a temetőegyüttesekig mindenre. Az osztályozás fővonalai már ma is kitapinthatók. Az egyes síremlékek értékét megszabhatja az eltemetett személy hárminó szempontból való jelentősége, az alkotás művészi, történeti, néprajzi vagy különleges helyi fontossága. Azonos jegyek lehetnek irányadók sírcsoportok esetében is. A temetők lehetnek templom körüliek, ezek az ún. cintermek, vagy a templomtól függetlenek. Külön csoportnak tartható az a legrégibb, de az ortodox egyházaknál a XIX. századig élő megoldás, amely a síremlékeket, emléktáblákat a templom belsejében vagy külső falába beeresztve tartalmazza. Végül önállóan kell kezelni a temető épületet (kápolnák, családi sírboltok, kriptaépületek), amelyek védelme elhagyottságuk és gyakori rongáltságuk miatt ugyancsak súlyos gondot jelent.

A vázolt, még sokat finomítható csoportosítás nemcsak az összeírás áttekinthetőségét, hanem magát a védelmet is szolgálja. Ehhez mindenekelőtt szükséges, hogy az egyes emlékek és temetők helyét a lehető legpontosabban határozzuk meg és készítsünk minden egyszerű vagy összetett egységről leírást, fényképet, ha szükséges rajzot. A leírás ne csak formára és szerkezetre, hanem az állapotra és a gondozottság kérdésére is térjen ki. Végül adjon javaslatot az illető objektum kategorizálására, a vele kapcsolatos további teendőkre. Ezt az országos felmérést egy intézmény sem vállalhatja, erre valóban a Hazafias Népfront segítségét kell biztosítani. Az eddigi megbeszélések arra vallanak, hogy e soron levő komoly munkát a honismereti szakkörök által lehet elvégeztetni. Megfelelő szervezés esetén belátható időn belül így lehetne e feladatot megoldani. Természetes, hogy a helyes lebonyolításhoz szakmai és szervezeti irányítás állandó megléte elengedhetetlen. Ezért javaslom, hogy a Hazafias Népfront keretében megfelelő szakemberekből aránylag kis létszámú, de nagyon aktív bizottság alakuljon, amely kidolgozza a már eddig meglévő tapasztalatok alapján a kérdőívet és annak megfelelő kitöltéséhez szükséges jól megfogalmazott és megindokolt szakmai utasítást, kiemelve a munka szempontjait és célját. Az így kidolgozott szövegeket a Honismereti Híradó is közölje le, amely a továbbiakban állandóan foglalkozzék a munka menetével s ismertesse azokat

a tapasztalatokat, amelyek a feladat megoldásához hozzásegítenek. A bizottság dolgozzon ki egy reális ütemtervet is a lebonyolítás és ellenőrzés megkönnyítésére. A munka egész folyamán tartsa kézben az irányítást, a beküldött adatanyagot rendszerezze, tegyen javaslatot a véendő objektumokra és a védelem módjára. A bizottság végül gondoskodjék arról, hogy ez az országos jelentőségű munka a sajtóban és a hírközlő szervek programjában szerepeljen, annak érdekében, hogy a társadalom minél szélesebb rétegei csakúgy, mint a hatóságok megfelelő tájékoztatást kapjanak és e fontos akciót hathatósan támogassák.

A temető és a temetőben levő értékes emlékek védelme nemcsak szükséges, hanem sürgős is. Amiről addig beszéltünk, csak az első lépés, a védelem módszeres előkészítése. A második döntő lépés, a védelem megvalósítása ettől függ. Közben azonban állandó veszély fenyegeti azokat az objektumokat és együtteseket, amelyeket védeni, megőrizni kívánunk. Ezért nem késlekedhetünk, hanem minél hamarább meg kell indítanunk a tényleges munkát, amely kultúrpolitikánk egyik fő céljának: a szakintézmények és a társadalom tudatos összefogásának próbaköve lehet.

III.

DANKÓ IMRE

Temetés, temetőink,
a temetők művészete

Napjainkban nagy érdeklődés mutatkozik meg a temetés, temetőink iránt. Ez az érdeklődés elsősorban a sírjeleknek, azokon belül is leginkább a fejfáknek szól. A fejfák ismertetésével, csoportosításával sokan foglalkoztak, sőt *Zentai János* tervbe vette egy magyar fejfaarchívum létrehozását is Pécssett.¹ A fejfakutatás az utóbbi időben oly széles körűvé vált, hogy a társadalmi gyűjtők számára szükséges volt a legfontosabb kérdésekről tájékoztató útmutatót is készíteni.² Sőt, a társadalmi gyűjtők részére országos tanácskozást is rendeztek³. Pedig a fejfa csak egy kis része még a sírjeleknek is, nemhogy az egész kérdésnek, amit az etnológia a halál, a halott eltakarítása körüli hiedelem- és szokásrendszerként ismer és kutat.

Minden kultúrában három jelentős eseménye van az emberi életnek. Mindháromhoz a hiedelmek és szokások sokasága kötődik. Oly szoroson, oly jelentős módon, hogy belőlük megismerhetjük a kérdéses kultúra egészét. Beleértve a gazdasági körülményektől, a gazdálkodás formáin és színvonalán át a társadalmi berendezkedésekig, a műveltségi tényezőkig mindent. Ez a három nagy esemény a *születés*, a *családalapítás* (a házasság) és a *halál*. Mindhárom első renden személyes, egyedi történet, de mindhárom szigorú függvénye az éppen adott tágabb és szűkebb közösségnek; a közösségi élet rendjének. Minhárom esemény meghatározó jellegű, jelentőségű az egyén, de a közösség életére vonatkozóan is. Nem csoda, ha minden időben, minden gazdasági, társadalmi és műveltségi körülmények között ehhez a három nagy egyedi eseményhez a hiedelmek és szokások egész sorozata járult.⁴ Ezek a hiedelmek, szokások részben hagyományosak, ősi eredetűek és az emberiség legrégebb kultúrkincsének részeit alkotják. És bár ezek az ősi hiedelmek is változtak az idők folyamán, ha a változó egyéni és közösségi psziché, az egymást követő nagy szellemi áramlatok, vallások erősen befolyásolták is őket, lényegüket tekintve megmaradtak az ősi félelmek, aggodalmak, reménykedések keltette formákban. Nem érdektelen ezek igazolására *Solymossy Sándort* idézni, aki azt mondta, hogy: „általában az emberiség szokásai közt az elhalálozáshoz fűződő eljárások a legszívósabbak. A halottal való bánás, az egyéb hozzátartozó rítusok, a gyász formái és szertartásai ősrégi elemeket őriztek meg. Szinte meghökkent az a számos azonosság, amely köztük és a kezdetleges néptörzseknel mutatkozó szokásformák között felfedezhető.”⁵

Mindhárom nagy emberi esemény hiedelem- és szokásformáló esemény magja az, hogy az ember számára *ismeretlen*, bizonytalan jövő kezdetéről, indulásáról, kapujáról van szó. Még ma is nagy kérdés, hogy a születés milyen lesz? Egészséges lesz-e a gyermek vagy nem; nem is szólva arról, hogy fiú lesz-e vagy leány? S egyáltalán, ha megszületik: mi lesz vele? Hogyan alakul majd az élete? Boldogság lesz-e osztályrésze vagy sem? Ugyanígy a családalapításról is, hogy csak a legfontosabb, mindig felmerülő kérdéseket soroljuk föl: ki lesz a párja a fiunknak vagy a lányunknak? Összeillenek-e? Szeretik-e egymást? Ki fognak-e tartani egymás mellett; alkalmasak lesznek-e továbbvinni a családot, fel tudnak-e majd nevelni gyermekeket, s egyáltalán, hogyan alakul majd így párosan az ő saját, egyéni életük is? A családalapítást kifejező közösségi esemény a *lakodalom*. Magát ezt az egy és végeredményében rövid alkalmat is a hiedelmek és szokások egész légiója veszi körül.

Ugyanígy vagyunk a *halállal* is. Ez az alkalom a legegényebb a három esemény közül. A születéshez is két ember kell: a szülő nő, az anya és a gyermek; a családalapításhoz (házasságkötéshez) szintén: a menyasszony és a vőlegény. A halál azonban egyéni, csak egy ember kell hozzá: a leendő halott. Talán ezért, meg talán azért is ennek a kimenetele a legbizonytalanabb és a legismeretlenebb, s fűződik hozzá a legtöbb hiedelem és szokás. A halál és a vele kapcsolatos kérdések a különféle vallásoknak is sarkalatos kérdései. A legtöbb, az emberi élet felől dualista felfogást valló vallás – hogy tudni illik az élet kettős: anyagi = test, és szellemi = lélek – legfőbb tételei közé tartozik a testi halál utáni (szellemi) lét kérdése. De még olyan vallások esetében is, ahol a léleknek, a lélek továbbélésének ha úgy tetszik, az örök életnek nem tulajdonítanak nagy jelentőséget vagy egyenesen tagadják, a halálnak magának és a temetésnek, a halottól való illő búcsúvételnek fontos szerepe van. Jól fejezi ezt ki a temetés egyik magyar megfogalmazása: *végtisztességtétel*.

Akkor járunk el helyesen, ha a kérdést a maga egészében, minden lehetséges összefüggésre való tekintettel kutatjuk és ismerjük meg. Nem pedig kiragadva egyes mozzanatokat, amelyek talán önmagukban jellemzőek az egészre, de összefüggéseikből kivéve értelmezésük nem lehet teljes. A sírjelkutatásnál is az a jó, ha a halállal, a halálhoz kapcsolódó minden hiedelemmel és szokással foglalkozunk. Így egész képet nyerhetünk és helytállóbb magyarázatát kaphatjuk például fejfaink eredetének, formáinak, díszítőelemeinek, stb. is.⁶

A hiedelmek, a szokások bármihez kötődjenek is, elsőrenden szellemi természetűek és a folklór körébe tartoznak. De egyetlen olyan hiedelem, szokás sincs, amihez ne kapcsolódna tárgyi jelenség. Gazdag tárgyi világa van a még oly szelleminek gondolt hiedelmeknek, szokásoknak is, mint amilyenek a születéshez, a családalapításhoz, a halálhoz kapcsolódnak. A születéshez, illetőleg a születés hiedelem- és szokásvilágához tartozik például a *szülőszek*, a *bölcső*, a szülő nő ágya (a *gyermekágy*), hogy csak a legkézenfekvőbbeket említsük. A családalapítás ünnepi kifejeződéséhez, a lakodalomhoz tartozik a *menyasszony ágya*, *ládája*, a *koszorúja* vagy *fátyla*, a *lakodalmi kalács*, a *lakodalmi alma* stb. Ugyanígy a halálhoz, illetve a halált követő közösségi alkalomhoz, a *temetéshez* kapcsolódik mindenekelőtt a *temető*, a *koporsó*, a *szentmihály-lova*, a *gyász kocsi*, maga a *sír*, a különféle *sírjelek* stb.

Bennünket most ebben az összefoglaló jellegű tanulmányban a halálhoz, illetve a temetéshez kapcsolódó legfontosabb tárgyi tényező, a *temető* és a *temetési formák* fognak foglalkoztatni.

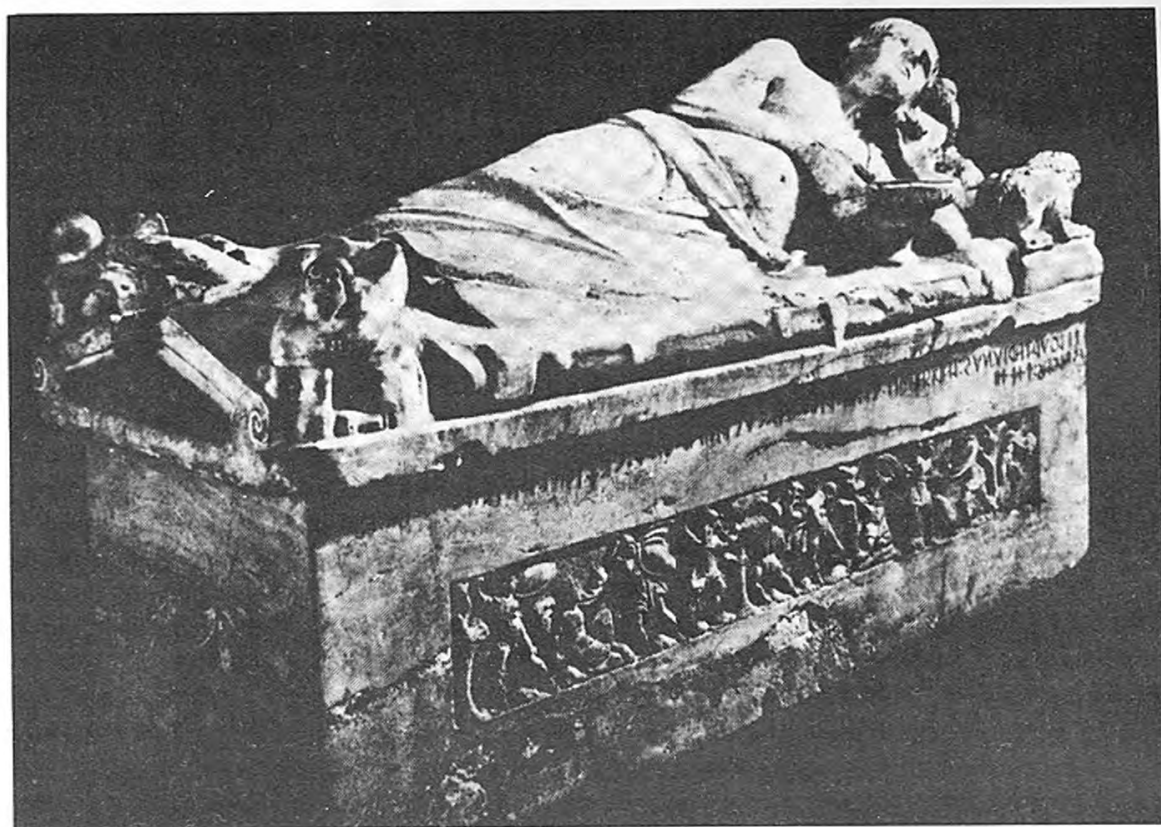
Először a különböző *temetési formákkal* kell foglalkoznunk. Maga a szó: *temetés*, ma általában a halott eltakarítását jelenti, függetlenül attól, hogy tényleges temetésről van-e szó vagy sem. Idők folyamán a különböző népeknél, népcsoportoknál más és más temetési forma alakult ki. A temetés formája erősen függ a természeti viszonyoktól, a földrajzi adottságoktól. Például a szigetlakó, tengeri népeknél az a temetkezési forma alakult ki, hogy a halottat vízbe süllyesztik, vagy egy erre a célra készített csónakon elengedik a folyón vagy tengeren (viking-temetés). Ez is a temetés egyik formája. Ismeretesek olyan népek is, ahol a temetés nem más, mint *kitevés*. Azaz a hullát egy, erre a célra használt helyen emelvényre (a „hallgatás tornyai”) vagy csak magára a földre kiteszik, hogy a vadak, a madarak egyék meg. Más népcsoportoknál ismeretes a kitevés egy másik módja. A halottat nem a szabadban helyezik el, hanem egy erre a célra épített házban, építményben. Később, miután a hulla elpusztult, csontjait, főleg a koponyáját összeszedik és itt őrzik. Igen elterjedt temetkezési mód az *égetés*. Több fajtája is ismeretes. Indiában ma is hatalmas famáglyákon égetik el a holttesteket; a hamut pedig szétszórják, illetve a Gangeszbe dobják. Sok helyen a kemencében elégetett hulla maradványait a tüzelőanyag hamujával együtt egy helyen összegyűjtik. Valóságos dombot emelnek belőlük. Napjaink égetéses temetkezésére jellemző, hogy a test hamuját felfogják, elkülönítik a tüzelőanyag hamujától és urnába teszik. Az urnákat aztán *urnatemetőkben* helyezik el. Előfordul az is, hogy az urnát eltemetik, akár csak az őskorban. Több őskori népre jellemző volt az urnás temetkezés.

1. kép. Óskori temetőváros, temetkezési építmény.

*

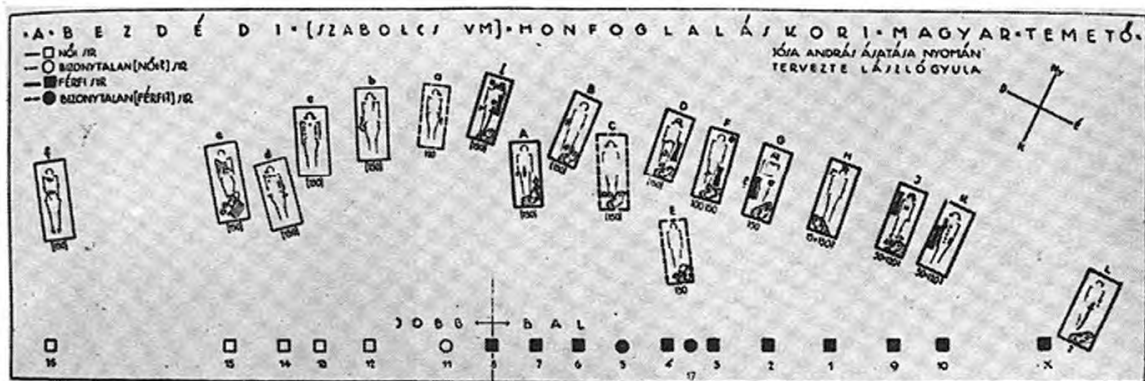
A legelterjedtebb temetési forma a *tényleges temetés*. Ennek is számos változata van. Ismerünk koporsós és koporsó nélküli temetkezést. Sok helyen helyettesíti a koporsót nád-, gyékényszövet, szőnyeg. De ismeretes a minden nélküli, csak ruhában (halotti ruha) való temetkezés is. A temetés csak bizonyos esetekben tényleges temetés, föld alá való helyezés. A barlangokba, kővájatokba (szarkofágok), kriptákba való temetkezések földfelszíni és a koporsót vagy magát a testet nem éri közvetlenül föld. Az ilyen esetekben a test minél hosszabb ideig való megtartására törekednek. A különféle anyagokkal kezelt hullákat, bebalzsamozott halottakat igyekeznek úgy elhelyezni, hogy a föld ne érintse és ne rothassza el őket. A kriptáknak két fajtája alakult ki: a föld alatti és a föld feletti. A holttestek beléjük való helyezését ugyanúgy temetésnek hívják, mint a tényleges temetést. A tényleges temetés lényege a *sír*, a *sírgödör* és a *beföldelés*. A tényleges temetésnek, a sírnak, a sírgödörnek és a beföldelésnek is több változata ismeretes, akár csak nálunk, Magyarországon is. A sír ritkán *egyes sír*, általában a *temetőben*, többed magával található. Egyes sírok gazdag emberek földjén, tragikus események színhelyén (például a meggyilkoltat a tett színhelyén temetik el, vagy háborúban, ki hol elesett, ott temették el stb.) található. A sírok túlnyomó többsége temetőben van. Sok sír a temetőben sem egyes, mert erős, mindmáig élő szokás, hogy a férjet és feleséget egymás mellé, egy sírba temetik. Gyakori a nagyobb *közös sír* is, amibe egész család, szülők és leszármazottak, első oldalági rokonok stb. együvé temetkeznek. A sír lehet *jelzett* (ez az általános) és *jelzetlen*. A jelzett sírok jelzéseiről, a sírjelekről alább még fogunk szólni, bár a sírjelekről jelen kötetünk más tanulmányai szólnak. De vannak más-milyen sírok is. Ismeretesek – éppen a Hajdúságban is – a *padmalyos sírok*. Ezek csak kötött

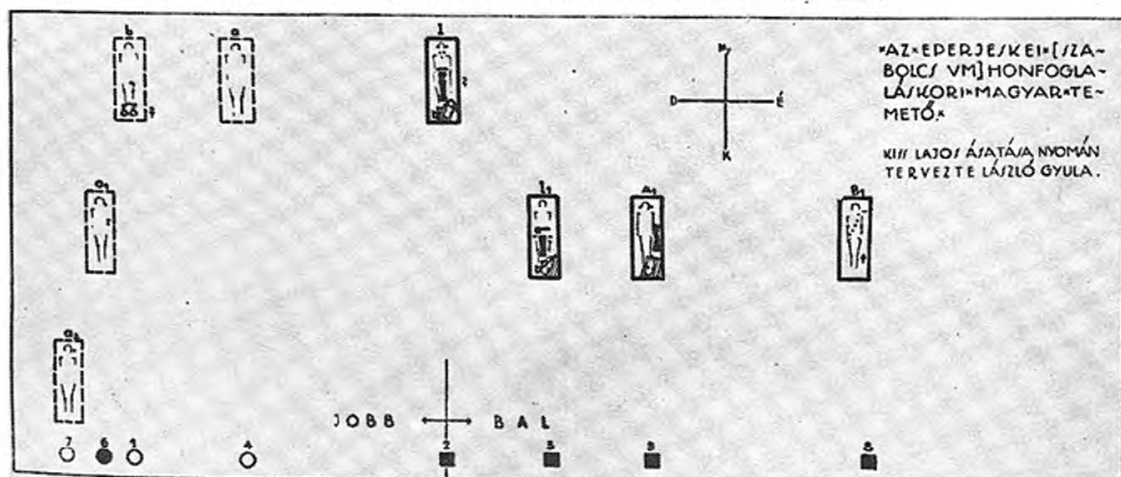
2. kép. Dúsan díszített, feliratos római szarkofág. A szarkofág tetején az elhunyt fekvő szobrával.

talajú, temetkezésre először használt temetőben készíthetők, mert különben beomlanának. Lényegüket tekintve a sír fenekén, akár a sír hosszanti oldalfalánál, akár a sír rövid végfalánál akkora vájt üregeket készítenek, hogy a koporsó beléjük férjen. Amikor a koporsót leengedik a sír fenekére, betolják ebbe az üregbe, a padmalyba. A nyílást pedig pár deszkadarabbal befedik és csak ezután földelik be a sírt. Vagyis a koporsót nem érinti föld. Legalább is mindaddig, amíg a padmaly be nem omlik. Természetesen a padmalyos síroknál a *hant* nem a sír, hanem a padmaly fölött van. Egy-egy padmalyos sír sem egy sír, hanem idővel bővített. Új temetéskor az újból kiásott sír másik, még érintetlen oldalába vagy végébe vájnak padmalyt és oda temetkeznek. Van az egy ugyanazon padmalyos sírba többszöri temetkezésnek egy érdekes fajtája. Előfordul, hogy amikor már a sír minden oldalán vájtak padmalyt, a sír fenekén ásnak egy üreget az új koporsó számára. Azután, hogy a koporsót beléhelyezték, erős deszkákkal lefedik és ezután földelik be a sírt. Ez az eljárás önállósult is, és ma például majdnem minden hajdúsági temetőben minden egyes sírt így készítenek. A sírt a koporsó magasságában peremmel ássák. A peremen, hogy erős tartása legyen és ne omoljon be hamar, gerendát fektetnek le hosszában. A két gerendára keresztbe erős deszkákat tesznek és így befödik a koporsót. Erre hányják azután a földet.

Különbséget tehetünk sír és sír között aszerint is, hogy *hantolt-e* vagy sem. A sírt, amikor behányják, mindjárt *behantolják*. Azaz a többlet földből kis, félkoporsó alakú földrakást emelnek a sír fölé. Ez az elsődleges *sírjel*. Sokszor, különösen öreg, gondozatlan síroknál, amikor a fejfa vagy más sírjel már elpusztult, a *hant* még mindig áll és jelzi a sírt. A temetéskor emelt *hant* ideiglenes. Kevéssel azután, hogy a sír *megrokkban*, *meghuppan*, *megülepszik*, *berogy*, a sírt *felhantolják*. Több-kevesebb földet hordanak a sírra, annyit, amilyen magasra akarják a *hant*ot készíteni. A kész *hant*ot aztán gyepetglákkal az oldalain körülveszik. Hajdúnánáson, Hajdúdorogon, de Hajdú-Bihar megyének más helyein is, gyepetgla helyett *sárga*

3. kép. Honfoglalaskori temető rajza (Bezéd, Szabolcs m.). László Gy. után.

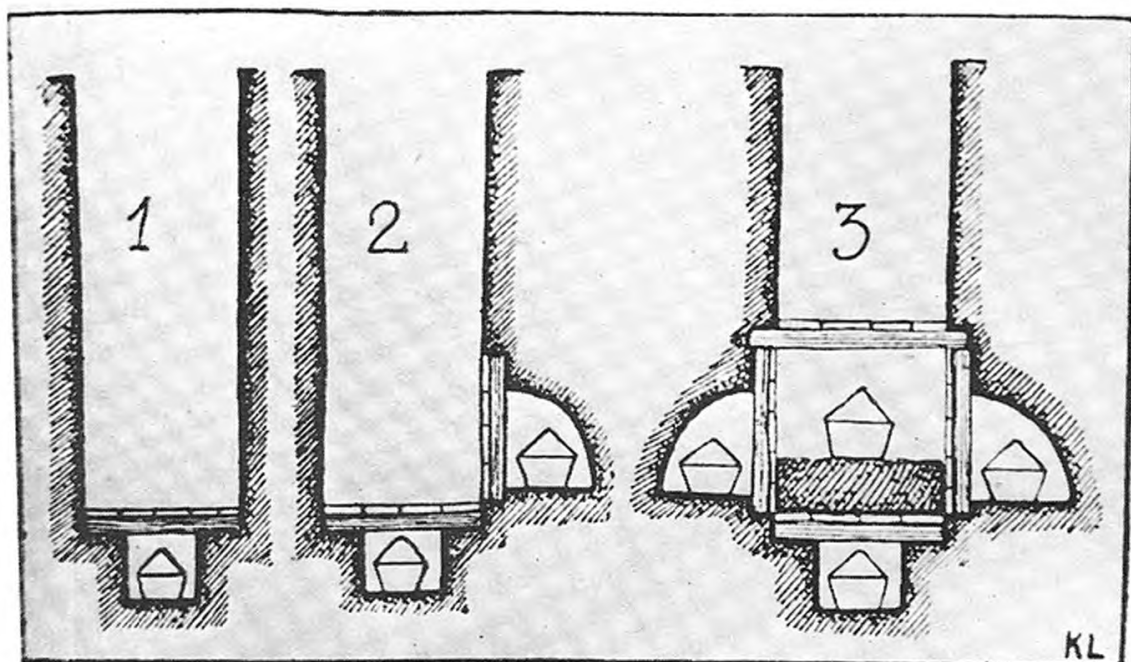

4. kép. Honfoglalaskori temető rajza (Eperjeske, Szabolcs m.). László Gy. után.

homokot is használnak hantolásra. A homok hantosítás rövid időre, például csak halottak napjára vagy halálozási évfordulóra készül. Az esők hamar elmossák. Ellenben a gyeptéglás hantolás hosszú időre szól. A gyeptéglát alkotó fű továbbél, fejlődik a sír oldalán és nemcsak szép, hanem hasznos is, mert megóvjaa a hantot a széthordástól (víz, szél). Hantolás helyett sokan más eljárásokat alkalmaznak. Igen gyakori a hantok körülrakása különböző anyagokkal: téglával, gránitkockákkal, deszkával, betonkerettel stb.

Az ilyenformán elkészített sírok között aszerint is különbséget tehetünk, hogy milyen sírjelet alkalmaznak a síron. A hantról, mint elsődleges sírjeletről már szólvunk. Lehetséges sőt szükséges is a hantot szélesebb körűen értelmezni. Mert szélesebb körben értelmezett hant a sírdomb, a kurgán is. Itt most csak annyit fűzünk még hozzá, hogy a köztudat, a köznyelv a hantot azonosítja a sírral és a hantot sírnak is nevezi.

A síron alkalmazott jeleket nagymértékben meghatározzák a földrajzi viszonyok, a területen található és felhasználható anyagok. Hegyes, kőben gazdag vidék sírjelei kőből készülnek. Ezek az egyszerű, megmunkálatlan kődarabtól, tömbtől kezdve a gondosan faragott kőszoborig sokféle sírjeleket foglalnak magukba. Ahol a vegetáció dús, sok az erdő, gyakori a fa; a sírjelek főleg fából készülnek. A fa-sírjelek is igen változatosak, az egyszerű leásott oszloptól kezdve sokféle található köztük a művészi faszobrokig. A sírjeleken messzemenően megmutatkoznak a halállal kapcsolatos hiedelmek, szokások, vallási képzetek. Sokszor közvetlen formában, sokszor pedig általánosan ismert jelképekben. Közvetlen forma például a katolikus halottak fölött a kereszt. Jelképes viszont a derékba tört kőoszlop. A sírjelek – bármilyenek is legyenek – fontos része a felirat. A feliratok nemcsak az elhunyt

5. kép. Padmaljos temetkezési formák. K. Kovács L. után.

nevére és legfontosabb adataira terjednek ki, hanem *búcsúszavakat* és *áldásmondásokat* is tartalmaznak. A szövegeknek kialakult bizonyos, területenként változó hagyománya is, azon túl, hogy hangvételük lehet méltóságteljes, komoly, valamint könnyed, sőt, humoros is.

Dolgozatunkban nem a temetés hiedelem- és szokásvilágával, még csak nem is a temetéssel magával, hanem a temetkezés, a sírok helyével, a *temetővel* kívánunk foglalkozni. A temetés hiedelem- és szokásvilágáról igen sok feldolgozásunk van. Számos kutató vizsgálta a kérdést komplex, összegező módon.⁷ De igen nagy a száma az egy-egy rész kérdéssel foglalkozóknak is. Valamint az olyan feldolgozásoknak, amelyek egy-egy terület, népcsoport, vagy csak egy helység temetkezési szokásait tárják elénk.⁸ Mi az általános képet rajzoljuk meg, de különös tekintettel leszünk a Hajdú-Bihar megyei viszonyokra.

A magyarságnál általános volt az *elföldelések* temetkezés. A honfoglaló magyarok is elföldelték halottaikat. A temetkezésekre a települések szomszédságában, általában kissé dombos, a környezetéből kiemelkedő, vízmentes helyen találtak helyet. Ezeket a helyeket nyugodtan nevezhetjük *temetőknek*. A régészet is így nevezi őket. A honfoglaláskori magyar temetők feltárása igen fontos ismereteket nyújt honfoglaló őseink mindennapi élete, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyai felől. *László Gyula* híres, a honfoglaló magyar nép életéről írt munkájában nyolc honfoglaláskori temetőnk feltárásának tanulságait használja fel arra, hogy a temető-kutatás módszertanát is ismertesse.⁹ Biztos következtetések megtételére nem minden temetőfeltárás eredményei alkalmasak. Nagy a bizonytalanság, mert a régészek nem egyidőben, más- és másfajta felkészültséggel, változatos szempontok alapján és nem is minden esetben pontosan dolgoztak. És ha ma, rövid félévszázad múltán, más is a helyzet – hiszen honfoglaláskori temetőink módszeres feltárása régészetünk egyik központi feladatává vált és szép eredményeket ért is el –, még mindig több vitatott kérdés van honfoglaló őseink települését, mindennapi életét, nem különben halálukat, temetkezésüket illetően. Mi most nem a vitatható, még tovább kutató kérdésekkel kívánunk foglalkozni, hanem *László Gyula* nyomán honfoglaláskori temetőinkre vonatkozóan kívánunk néhány általános tényezőt megfogalmazni.

A honfoglaláskori temető a közösség által temetkezés céljaira *kijelölt terület* volt. A feltárások azt mutatják, hogy honfoglaláskori temetőink a telepek közelében voltak, de nem bent a települések belsejében. A temetőhasználatban bizonyos *rend* nyilvánult meg. A temetőnek – ami sem felkerítve, sem körülárkolva nem volt – volt *bejárata*. *László Gyula* több feltárásból következtetve azt mondja, hogy jobb oldalra a nőket, balra a férfiakat temették. Megállapítható bizonyos vagyoni, hatalmi alapon való elkülönülés is. A temető közepén temetkeztek a gazdagok, a vezetők. Észrevehető bizonyos vérségi csoportosítás is. A honfoglaláskori magyarság koporsó nélkül temetkezett. Mind a nőket, mind a férfiakat legdisebb ruháikban, ékszereikkel (övveretek, díszes kapcsok, gyöngyök, hajkarikák stb.), fegyvereikkel (íjak, nyilak, tarsoly, tőr, balta stb.), esetleg használati tárgyakkal (cserépedények stb.) és a vezető férfiakat lovaikkal együtt temették el. *László Gyula* megjegyzi ugyan, hogy a közfelfogással ellentétben nem az egész lovat temették el a honfoglaló férfival, hanem csak a ló fejét és lábszárcsontjait. A temetők balszárnya mindig gazdagabb leletanyagban. A *lovassírok* zöme is a temetők baloldaláról kerül elő. Itt, a baloldalon ismeretes a sírok agyaggal vagy fával (deszka) való lepadozása is. A durva, általánosan használt cserépedények viszont a jobboldali, a szegényebb temetőrészből kerülnek ki. A honfoglaló magyarság temetkezési szokásai, temetőhasználati módja egyes motívumaiban továbbélt, sőt él még ma is.

A letelepült, az új életmódba beilleszkedő, keresztyénné lett magyarság temetkezési szokásai, temetőhasználati is átalakultak. A temetkezési szokásokat, általában a halállal, a halott eltakarításával kapcsolatos hiedelem- és szokásrendszert döntő módon befolyásolta, megváltoztatta a keresztyén egyház. A korábbi, nem keresztyén elemek, gyakorlat csak abban az esetben maradhatott fenn, ha valamiféleképpen hozzá tudott idomulni a keresztyénséghez (például a sírok *keletelése* esetében).

Az új temetőhasználati rend ismertetésénél abból kell kiindulnunk, hogy I. István után a települések legfontosabb helyei a *templomok* lettek. Éles különbség alakult ki a *templomos* vagy *egyházhas helyek* és a templom nélküliek között. Az egyházhas helyek eleve központok voltak, a templommal nem rendelkező, kis települések vezetőivé, összefogó igazgatói helyeivé váltak. A templomok általában a települések legmagasabb pontjain épültek. A település pedig körülöttük foglalt helyet. Természetesen az is előfordult, hogy a templom nem a település belsejében volt, mert a környék legmagasabb pontja nem ott volt, vagy a templom több település temploma volt. A temető viszont ilyenkor is a templom körül alakult ki. Jó példa erre éppen a hajdúsági *Zelemér* esete. A romjaiban ma is fennálló templom a településen kívül álló magas dombon épült. A falu temetője a domb tetején és oldalán volt.

Az egyes nemzetségek, földesúri családok saját templomot, esetleg kolostorral összefüggő templomot építettek birtokaik központjában. Ezek a templomok nem a köznép számára készültek, bár a falusi templomokhoz hasonló módon, a terep legkiemelkedőbb, vízmentes pontjaira épültek. Gyakran előfordult, hogy egy ugyanazon helységben két templom volt: a falusi templom, a köznép részére, és a földbirtokos-nemesi családi vagy nemzetségi templom a család és a közvetlen hozzátartozók számára. A családi- nemzetségi templomok települési szempontból kevésbé fontosak, mint a falusi templomok, de annál inkább jelentősek temetkezési vonatkozásban.

A középkorban a temetők országszerte a templom körül voltak. Körbe temetkeztek, hogy a hátukra fektetett halottak, bárhová temették is őket, mindig az oltárt, a templomot lássák. A körültemetett templom maga is temetkező hely volt. A templomba, a kriptába, ha volt, ha nem, akkor az oltár alá, az oltár elé vagy csak a templom padozata alá bárhová, a klerikusok, a település vezetői, leggazdagabbjai temetkeztek. A templom körül kialakult temetőt – cinterem – rendszerint *kőfallal vették körül*. A cinterem szó később jelentésváltozáson ment át és általában a temetőkaput, még inkább a templomok *porticusait* jelentette, ahová a halottat bevitték, amíg a templomban folyt a temetési szertartás. A kőkerítés vagy

6. kép. Az egregyi (Zala m.) XIV. századi templom, a körülötte levő temetővel. Marosi E. után.

kő hiányában sövényfal, árok, a temető, de főleg a templom védelmét szolgálta. Ezért állandóan őrizték. A középkori emberek elsőrendű feladatuknak tekintették, hogy mind a temetőt, mind a templomot megvédjék a kirablástól, a megbecstelenítéstől. Ezenkívül veszélyekkel teli időszakban, háború esetén a fallal körülvett temető s templom volt az utolsó menedék. Így volt ez a mi területünkön is. Középkori mezővárosaink, Böszörmény, Nánás, Szoboszló, Dorog, Hadház, Téglás központi helyen levő templomai körül temető állt, ami körül volt véve kerítéssel, a XV. század végétől lőréses téglafallal, sarokbástyákkal. A hadházi templomnak még kaputornya is volt.

A családi-nemzetségi templomok (monostorok) azért fontosak a temetkezés szempontjából, mert bár temető nem alakult ki körülöttük, maga a templom (kriptája) jelentőssé vált a temetkezés miatt. A templomot (monostort) építő család, nemzetség a saját templomába temetkezett. Rajtuk kívül legfeljebb még a templom papjai, illetőleg a monostor szerzetesei kaptak helyet a templomban. Ezáltal a temetkezési rend szerint a települések temetőiből kivált a leggazdagabb réteg. Területünkön is több ilyen nemzetségi-családi monostor-templom, temetkezőhely volt. Közülük csak a legjelentősebbet említjük meg, a pár éve feltárt és állagmegóvásban részesített *herpályi* monostor-templomot. A nemzetségi-családi templom-temetkezőhelyek addig voltak használatban, amíg az alapító család ki nem halt, illetőleg amíg a templom meg nem semmisült.

A mi szempontunkból fontosabbak a falusi – városi templomok kerítéseiben kialakult temetők. Ezek a cintermek (coemeterium, dormitorium) kicsik voltak és hamar beteltek. Ezen úgy segítettek, hogy a sírokra rövid idő múlva *rátemettek*. Általában 10 év múlva rátemettek a sírokra és a korábbi halott csontmaradványait kiszedték és a temető falában, a templom oldalában vagy egy erre a célra létesített kezdetleges építményben, a *kolumbáriumban* helyezték el. Hogy ez a temetkezési mód mennyire terjedt el nálunk, nem tudjuk. A zelemeri templom mellett kialakult temetőben észlelhetők ennek nyomai. Ezekben a XIII–XIV. századi cintermekben alakult ki a koporsós temetés. A sűrűn egymás mellett álló sírokat a hantok, és a hantokon a fejhez állított egyszerű, ácsolt fakeresztek jelezték. Ha a fakereszt elkorhadt és nem jelezte tovább a sírt, következett a *rátemetés*. A rátemetés azonban nem oldotta meg a kérdést. A templom körüli kerített temetők a XIV–XV. század fordulójára általában beteltek. Elkezdtek közvetlenül a templomkerítésen kívülre temetkezni. Ez azonban nem volt járható út, mert a település általában szorosan körülvette a templom-temetkezőhelyet és nem volt hely a temető folytatása számára. A XV. század végén kezdődik az a folyamat, ami ma is tart: a temetők kihelyezése a települések belsejéből. Vagyis magyar viszonylatban az ősi forma jut újból érvényre: a temetők a településeken kívül létesülnek, helyezkednek el.

Amikor a temető a templom körül foglalt helyet, magától érthető volt, hogy a temetőterület is megkülönböztetett hely, szent föld volt. De nem volt ez ilyen egyértelmű azokban az esetekben, amikor új temetőt létesítettek, kívül a településen, távol a templomtól. Ilyen esetekben, az új temetőknél különleges, erre az alkalomra való szertartásokkal – amit rendszerint csak a püspök végezhetett – megszentelték a temetőhelyet. A temető közepére nagy feszületet állítottak, a temetőszentelő szertartást ennél a keresztnél végezték. Ez a központi kereszt azután is megmaradt, amikor később kápolnát (*temetőkápolna*) építettek, rendszerint a kereszt mögé. A megszentelt temetőt felkerítették. Itt, távol a templomtól és kívül a településen, rendszerint nem kőfalat építettek, hanem árkot húztak (*temető árka*) köré, amiből a földet a temető belső oldalára hányták. Az illetéknéppen a temetőt körülvevő földhányásra pedig élősövényt ültettek. A temető felkerítése ebben az időszakban is igen fontos volt. Most már kevésbé biztonsági okokból, mint inkább azért, mert kifejezte a temető egységét, a belé temetettek eszmei azonosságát. Ez különösen akkor jutott kifejezésre, ha öngyilkost kellett eltemetni, vagy közismerten olyan személyt, aki magatartásával nyíltan

7. kép. A nógrádsápi gótikus templom és a cinterem-falakon kívülre terjeszkedett temető. Seléndy Sz. után.

kívül rekesztette magát a vallási közösségen. Az ilyeneket és az öngyilkosokat, mivel mégis csak el kellett őket temetni, nem a temetőbe, hanem jeltelenül a temető árkába temették. A településeken kívül létesült temetők őrzéséről is gondoskodtak. A temetőt fenntartó közösség (általában község) egy arra alkalmas embert alkalmazott *csősznek* (temetőcsősz).

A templomba való temetkezést is hovatovább korlátozták. A településeken kívülre telepített temetőkbe temetettek felszereltsége mindinkább szerényebb lett. Általában az alakult ki, hogy csak a leginkább személyes jellegű, jelképi erejű ékszereket (például jeggyűrű stb.) temették el a halottakkal. Fontosabbá vált a *halotti ruha*, amit rendszerint jó előre elkészítettek vagy elkészíttettek. Tekintve, hogy az erre a célra kijelölt, csak kriptával rendelkező templomokba való temetkezések igen megritkultak és kizárólag kimagasló egyéniségekre vonatkoztak, a templomba temetettek mellékletei általában gazdagabbak maradtak.

Ebbe a temetőhasználati rendbe a reformáció elterjedése nem hozott nagy változást. Ahol a temető közepén álló templom protestáns templommá lett, ott a katolikus jelképek (keresztek) eltávolítása után, minden maradt a régiben. Mindaddig folytatták a temetkezést a templomot körülvevő temetőbe, amíg volt hely. A településeken kívülre került temetőket is átvették a protestánsok abban az esetben, ha a település egyöntetűen protestánsná lett. Ha azonban csak részben vált valamelyik protestáns egyház hívévé egy település lakossága, akkor a protestánsok *új temetőt kezdtek*. Ez szinte semmiben sem különbözött a katolikus temetőktől. Kivéve azt, hogy a temető központjába nem állítottak keresztet és sírjelként sem alkalmaztak keresztet. A protestáns temetők jellegzetes sírjele a *fejfa*, aminek igen sok változata ismeretes.¹⁰ Egyébként a temetőt ugyanúgy felkerítették, őrizték, mint a katolikusok.

Mind a katolikus, mind a protestáns temetőkben megfigyelhető a gazdasági és a társadalmi különbségeken alapuló megosztottság. A temetőkben ugyanúgy, ahogy a településeken, középen foglaltak helyet a gazdagok, a jómódúak. A temetők széleire a szegények, az elhagyottak jutnak. Ez a tagolódás különösen kifejezésre jut akkor, amikor a múlt század derekától, a tőkés fejlődésnek megfelelően, a sírhelyekért fizetni kellett a temetőt fenntartó városnak vagy egyháznak. A drága sírok a temető közepén levők, az olcsóbbak a központtól távolabb fekvők, és az ingyenesek a temető szélére szorultak. Ezen a tagoltságon belül számos társadalmi szempontú differenciálódás is megfigyelhető. Erősen megnyilvánulnak a *vérségi kötelékek*. Általános, hogy a férj és feleség együvé vagy egymás mellé temetkezik. Igen gyakori, hogy az egyenesági leszármazottak egy helyre, egymás mellé kerülnek. Társadalmi szempont nyilvánul meg abban is, hogy egyes temetőkben külön temetőrészbe temetik a csecsemő- és gyermekhalottakat. Ezen kívül még ma is láthatunk arra való törekvést, hogy külön temetőrészbe temetik a férfiakat és külön részbe a nőket. Részben társadalmi, részben más (egészségügyi, kulturális stb.) okokra vezethetők vissza az úgynevezett *speciális temetők* létrejötte. Legáltalánosabb speciális temető a *járványtemető*. Szinte minden településünkön ismeretes *koleratemető*. Ezek 1876-ban, az utolsó magyarországi, sok áldozatot követelő kolerajárvány idején keletkeztek. Legtöbbjüket bizonyos idő eltelte után rendes használatba vették s ma már a temetőnek csak egy részét nevezik koleratemetőnek. Speciális temetők a *katona-temetők* vagy *hősi temetők* is. Ezek közé sorolhatjuk a rég múlt idők tömeges temetkezési helyeit, a *testhalmokat* is. Területünk leghíresebb testhalma Hajdúnánás határában van. Azoknak a vidi rácoknak a tetemeit fedi, akik megtámadták Nánást és el akarták pusztítani. De a nánásiak pusztították el őket. Az 1914–18-as világháború előttről nemigen van már katona-temetőnk. Amennyiben van, az *lezárt*, emlék-temető csupán, temetkezésre ugyanúgy nem használjuk, mint a későbbi háborúhoz kötődő, akkor keletkezett katona-temetőket (*hadifogoly-temetők*). Általában ma már a katona-temetők részei a használatban levő temetőknek. A régi, 1914–18 előttről való katona-temetőre jó példa a debreceni *Honvédtemető*, ami mai formájában már csak egy megbecsült *emlékkert*. A debreceni *Köztemetőben* pedig több *katona-temető*, *hősi temető* is található.

Speciális temetőknek foghatjuk fel azokat az általában *toldalék temetőket* is, amelyek egy-egy majd teljesen katolikus vagy majd teljesen protestáns település temetője mellé a kevés számú, talán nem is odavalósi, más vallásúak számára készült. Ilyen toldalék temetőjük van például Hajdúdorogon a reformátusoknak, Hajdúböszörményben pedig a római katolikusoknak. Speciális temetők a *zsidó temetők* is. Ahol megtelepedtek, ott külön, önálló, a többi temetőtől elkerített temetőt létesítettek és csak oda temetkeztek. Ilyen elkülönített, önálló zsidó temető a debreceni Monostorpályi úti temető, Hajdúböszörményben a Hadházi úti zsidó temető stb. A zsidó temetőknek jellemzője, hogy erős, általában téglavagy kőkerítéssel vannak körülvéve, hogy gondosan őrzik őket, hogy vagy kősírhajt alkalmaznak, vagy semmit. A zsidó temetők zsúfoltsága, amit elsősorban az okoz, hogy a terület kicsi és hogy a sírok legtöbbször magas köemlék áll, első pillantásra szembetűnő.

A temetőket kezdetben az osztatlan, egységes települési közösség tartotta fenn. Azokban az időkben, amikor az egyház még nem vált el a politikai községtől és az egyház – különösen a protestánsoknál – is „községi” intézmény volt, a temetők is a községeké voltak. A község adott területet, ha új temetőre volt szükség, vagy ha nagyobbítani kellett a temetőt. A temető mégis egyházinak látszott; még pedig azért, mert a településen általában egy vallásúak lévén annak tetszettek s mert a temetőkkel kapcsolatos közvetlen teendőket (temetés, a temető díszítése stb.) a pap, a kántor, illetve a kurátor látta el. Egységes, országos törvény hosszú ideig nem szabályozta a temetőket, csak szokásjog alapján működtek. Az általában meglévő egységen belül különböző, részben már említett okok nagyfokú differenciáltságot, sőt zavart hoztak létre a temetőhasználatban. Zavart okozott például az, hogy a települések különböző részein élők házaikhoz közel akartak temetkezni s ezért sok kis, apró temetőt alakítottak ki. Általánosan elterjedt például, hogy a településeket megosztó gazdasági, társadalmi és egyéb okoknak megfelelően, a megosztott községnek, minden részének külön temetőt alakítottak ki. Hajdúdorogon például minden *tizednek* megvolt a maga temetője. A falvakban külön temetője volt például az Alvégnék (*Alvégi-temető*) és másik a Felvégnék (*Felvégi-temető*). Nagyobb települések esetében ezen szempontok figyelembevételével szinte minden, a településből kifelé tartó jelentősebb út mentén temetőt létesítettek. Erre is legszébb példa Hajdúdorog, ahol a Nánási út, az Újfehértói út mellett, a Vasút mellett létesült temető.

A temetőket többféle módon nevezték el. Hajdúböszörményben a város központjához viszonyítottn az égtájakról nevezték el a temetőket: *Keleti temető*; *Nyugati temető*. Azt már említettük, hogy arról az útról is elnevezték őket, amik mellett létesültek: Nádudvari úti temető (Hajdúszoboszlón), Hatvan utcai temető, Szent Anna utcai temető (Debrecen), Polgári úti temető (Hajdúböszörmény), Debreceni úti temető (Balmazújváros) stb. Gyakori a temetők elnevezése arról a közeli, szomszédságban levő jeles épületről, érdekes tereptárgyról is, amit mindenki ismer: Téglaparti temető (Berettyóújfalu), Vasúti temető (Hajdúdorog), Vágóhídi temető (Hajdúdorog), Ispotályi temető (Debrecen) stb. Sokszor arról kapta a temető a nevét, akit elsőnek temettek bele, vagy arról a híres emberről, akit odatemettek: Balog temető (Hajdúnánás), Dobozi temető (Debrecen), Földi János temető (Hajdúhadház), Szabó Ferenc temető (Püspökladány) stb. Sok a jelzőből alakult temetőnév is: Csendes temető (Berettyóújfalu), Drága temető (Kaba) stb. Sokszor ismeretlen eredetű, de érdekesen hangzó nevet adtak a temetőknek: Kukuca temető (Hajdúdorog), Galuska temető stb.

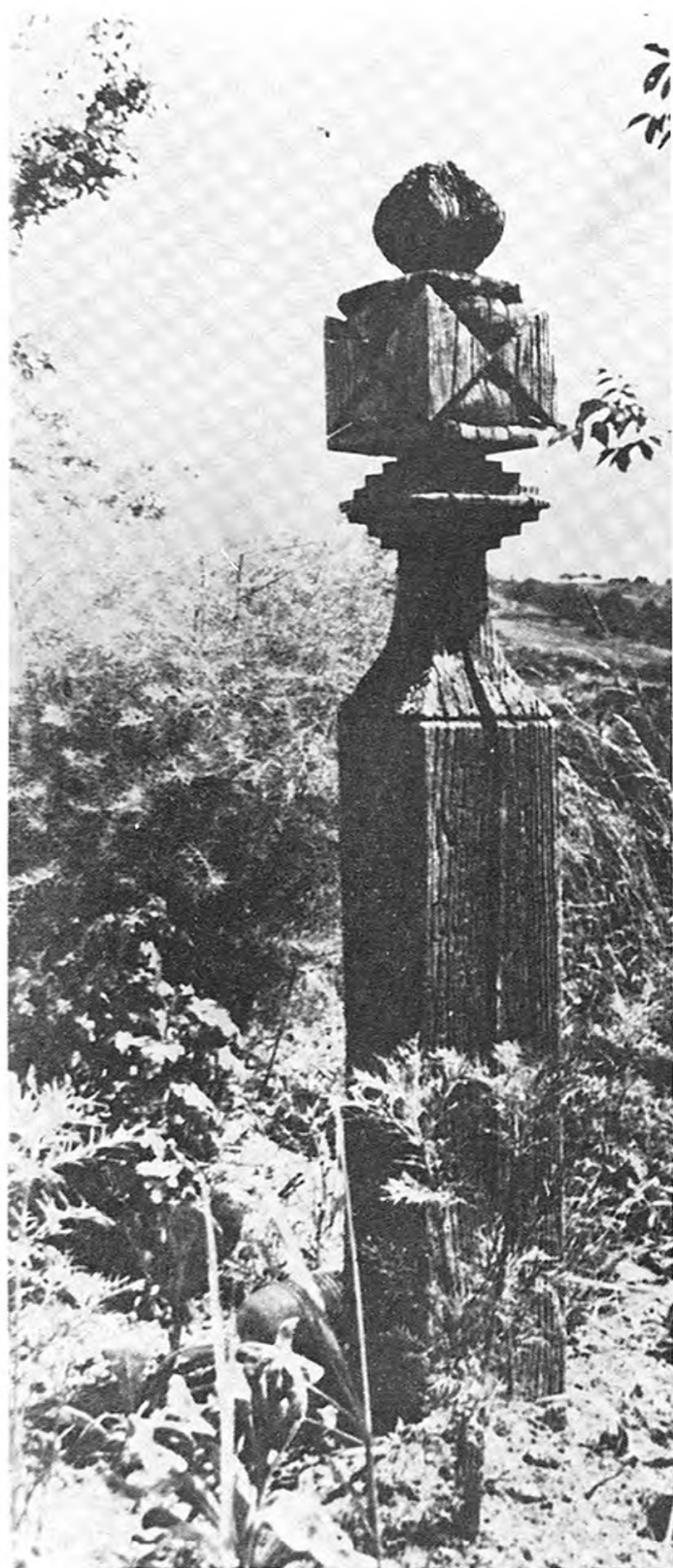
*

A temetőhasználat ebben a differenciáltságban a XVIII. század derekára eléggé nehézkessé vált és sok vitára adott okot. A XVIII. század második felében cróteljes helyi intézkedésekkel rendezni kívánták a temetők ügyét, a temetések rendjét.¹¹ Ezeknek a rendelkezéseknek megfelelően alakult ki a kevés változtatással ma is élő, ma is gyakorolt temetőhasználat, temetkezési rend. Megszabták a temetők és bennük a sírok nagyságát, egymástól

való távolságát, körvonalazták a temetők lezárásának szabályait. Rátemetést nem engedélyezve, a temetőt beteltéig lehetett használni és akkor *lezárák*. A lezárt temetőt, amit aztán *Öregtemetőnek*, *Régi temetőnek*, *Ócska temetőnek*, *Ótemetőnek* kezdtek nevezni, a belé való utolsó temetkezéstől számított 30 évig érintetlenül hagyták. De általában nem bántották később sem. Csak azokat a régi temetőket számolták fel, amelyeket körülölelt vagy elért a közben megnőtt település és a falu, város további fejlődése, terjeszkedése számára nélkülözhetetlen volt a temető területe. A XVIII. századi, leginkább általánosságban mozgó helyi szabályozások nem oldottak meg minden kérdést. Különösen sok problémát vetett fel a temetőhasználatban, hogy a polgári fejlődést nem követve, a korábban vallásilag egységes települések vegyesekké váltak és az egyes egyházak, amelyek most már a korábbi közösségi temetők gazdáinak tüntették fel magukat, kölcsönösen nem akartak más vallásút eltemetni temetőjükben. Ezeket a viszálykodásokat szüntette meg az 1868. évi LIII. tc., amelynek 22. §-a elrendelte, hogy a törvényesen bevett vallások tagjai vegyesen használhatják a temetőket. Hogy a még így is fennmaradó visszasságokat is felszámolják, az 1895. évi XLIII. tc. 21. §-ában kimondták, hogy a bevett vallásfelekezetek külön egyházi temetőket tarthatnak fenn. Ekkor váltak a korábban közösségi, különösebben nem tisztázott tulajdonjogú temetők egy-egy egyház temetőivé; illetőleg alakultak új egyházi temetők a szükségletnek megfelelően. Ekkor alakult egy speciális temetőfajta is, azok számára, akik egyik bevett vallásfelekezethez sem tartoztak. Ekkor, a múlt század második felére, a századfordulóra terjedtek el a különféle szekták. Ezek tagjai élesen elkülönítették magukat a bevett felekezetek tagjaitól, intézményeitől. Így temetőiktől is. De a bevett vallásfelekezetek sem engedték volna őket temetőikbe temetkezni. Ezért sorra alakultak a határ félreeső helyein az úgynevezett *hivő temetők*. Beléjük temetkeztek a baptisták, a nazarénusok, a pünkösdisták, az adventisták, a Jehova tanúi, a szombatisták stb. Később, amikor és ott, ahol egy-egy ilyen felekezet megerősödött, saját temetőt is létesített (például Hajdúböszörményben a baptisták).

*

Temetőink fejlődését, átalakulását ajánlatos ezek után egy-egy település esetében bemutatni. Debrecen temetőiről *Sápi Lajos* két helyen is adott felvilágosítást.¹² A régi debreceni temetők és síremlékek c. tanulmányában 21 temetőt sorolt föl, miután néhány ásatás, illetve leletmentés nyomán ismertté vált, Debrecen belterületén volt neolitikus, rézkori, római kori, népvándorláskori stb. temetőt is megemlített. Debrecen temetőivel kapcsolatosan fontos megállapítása, hogy a középkori temetők itt is a templomok körül voltak. A XIII. században temető volt a Nagytemplom elődje, a gótikus Szt. András templom körül. De hasonlóan temető vette körül Szt. László egyházát is, ugyancsak a XIII. században (a mai Szappanos utca környékén). Ezek hamar beteltek és a városból kifelé vezető utak közelében, a kapukon kívül sorra létesültek az újabb temetők (Cegléd utcai, Hatvan utcai, Péterfia utcai, Mester utcai, Csapó utcai temető stb.). A katolikusoknak a XVIII. század derekán alakult temetőjük a Szt. Anna utca végében, a Diószegi út mentén. Külön görög temető nem alakult, a görög katolikusok is a római katolikusok temetőit használták. A zsidó temető még kijebbn, a Monostorpályi út mellett, a XVIII. század végén létesült. Debrecen legnagyobb, évszázadokon át használt temetője volt a Cegléd utcai (vagy újabban Kossuth utcai) temető, amit a belé temetett, Debrecen életében oly jelentős Dobozi családról *Dobozi temetőnek* is neveztek. A XVI. században keletkezett és egészen a századfordulóig használták. Ekkor nemcsak megtelt, hanem körül is települte a város. Egy részét pedig egyenesen leválasztotta róla a debrecen–nyíregyházi vasútvonal. Így járt a többi, a városból kivezető utak mellé létesített debreceni temető is. Beteltek és a XIX. század második felére körülfogta őket a város. Némelyiket ugyan még ezután is használták (például az Apaffy utcai temetőt), de mindenki előtt világos volt, hogy rövidesen nemcsak be kell őket zárni, hanem fel is kell őket szá-

15. kép. Kósdai (Pest m.) faragott fejfa, kopjafa.
Eredetileg az elhunyt szobra volt. Seléndy Sz. után

molni, mert a város fejlődését akadályozzák. Helyeikre szükség van. A sok apró, bár volt köztük óriási is, temető helyzete az első világháború idejére már tarthatatlanná vált. Általános rendezésre azonban a háború miatt nem kerülhetett sor. Döntő változást hozott a debreceni temetkezés és a temetők életébe, hogy 1932-ben megnyílt a nagy gonddal készített, mesterien megtervezett *Köztemető*. A *Köztemető* *Borsos József* kiváló építészünk tervezte. Nemcsak a kerítést, a temetésre használható területet, útjait tervezte meg, hanem egy nagy-szerű ravatalozót is.¹³ A ravatalozót krematóriummal együtt tervezte és valósította meg, bár a krematórium használatát hosszú évekig nem engedélyezték. Így a ravatalozó urnafalai évtizedekig üresen álltak. A debreceni *Köztemető* működéséről külön városi tanácsi határozatot hoztak: a köztemetői rendtartást. A *Köztemető* megnyitásával egyidejűleg minden más debreceni temetőt lezártak és fokozatosan hozzáláttak a felszámolásukhoz is. Előbb a régebben lezárt és már nagyon körültelepült temetők felszámolására került sor (Apaffy utcai, Ispotályi, Péterfia utcai stb.). A hatalmas Dobozi temető csak 1950-ben került felszámolásra. Fokozatosan bérházak épültek a szélein, mind beljebb- és beljebb hatolva a temető belseje felé. Végül 1974-re a legbelső részek is beépültek. Itt épült föl Debrecen egyik legnagyobb, bár csak pár épületből álló lakótelepe: a *Fényes udvar*. A másik nagy temető felszámolása – a Hatvan utcai temető – éppen most folyik.

A *Köztemető* megvalósítása jelentős mértékben átalakította a debreceni temetkezéseket. Először is azzal, hogy eltörölte a különböző egyházak elkülönülési törekvéseit. Lényegesen megrövidítette a temetkezést, egyszerűbbé tette, de az az eseményhez illőbb, méltóságteljebb lett. A rövidítés lényege az, hogy a temetés sokat vesztett közösségi jellegéből, a továbbiakban csak a legközelebbi hozzátartozókra vonatkozott. Megszüntette a háztól, illetve a templomból való temetkezést. A temetkezéseket megszabadította egy sereg szokástól (virasztás, kiharangozás, kikísérés a városon keresztül, a halottal bizonyos dolgok, tárgyak eltemetése stb.). Érvényt szerzett az egészségügyi követelményeknek és esztétikailag is emelte a temetkezések színvonalát. A *Köztemető*be való kötelező temetkezéssel és a többi temető felszámolásával megindult egy sajátos, ősi szokásokra utaló folyamat. Seregesen exhumáltatták halottaikat és szállították át az új *Köztemető*be, kialakítva ott új *családi temetkezési helyeket*. Ez a folyamat különben mindenütt megismétlődött, ahol a korábbi temetők lezárásával köztemetőket létesítettek (Hajdúnánás, Hajdúböszörmény stb.). Ezt a folyamatot méltón tetézte be az, hogy a különböző régi debreceni temetőkben nyugvó nagy embereket, a nemzet, a város életében kimagasló tevékenységet kifejtett emberek maradványait a város exhumáltatta és a *Köztemető*be vitette, ahol újból eltemették őket. Általában szép, forgalmas helyen. A *Köztemető* újítása volt különben az is, hogy a vallási, faji, nemi hovatartozástól függetlenül *dízsírhelyeket* alakított ki a temető központi helyén a kiváló, elismerten jelentős munkát végzett, neves emberek, a város nagy fiai számára. Idővel a *Köztemető*ben is alakultak különböző, kisebb-nagyobb speciális temetők: katonai vagy hősi temetők, köztük a szovjet hősök temetője is; a munkásmozgalom harcosainak temetője stb. Az 1951-ben megindult halotthamvasztás pedig kialakította az *urnatemetőt*. Miután a ravatalozó falainak *urnafülkéi* hamar beteltek azokkal a hamvakkal, akiket nem akartak elföldelni, szükségessé vált egy nagyméretű *urnacsarnok* építése is. Jelenleg tehát a debreceni *Köztemető*ben kétféle módon temetkeznek: elföldelik a halottakat, illetve elégetik. A hamvasztásos temetkezés megint kétféle: a hamvak egy részét urnába zártan elföldelik, illetőleg a ravatalozó urnafalainak fiókjaiban vagy az *urnacsarnok* urnahelyeiben helyezik el. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a hamvak elföldelése is kétféle. Sokat családi sírba ásnak el, korábban eltemetett rokonai fölé; tehát szanaszét az egész temetőben, régi sírokba. Kisebb hányadukat pedig egy helyen, külön erre a célra fenntartott *urnatemető*ben, egyéni sírokba földelnek el. Az urnasírok lényegesen kisebbek, mint a koporsós temetkezés sírjai és nem is mélyek. Itt, az urnasírok közt is kialakulóban van a *családi sírhely*. Már is sok olyan, a többivel azonos méretű, tehát nem nagyobb urnasír van a debreceni *Köztemető*ben, amelyben több urna fog-

16. kép. Kósdai (Pest m.) faragott fejfa, kopjafa.
Eredetileg az elhunyt szobra volt. Seléndy Sz. után

lal helyet, több családirag összetartozó elhunyt hamvai találhatóak. Az urnacsarnok és a ravatalozó falainak urnafülkéi esetében nincsen mód ilyen koncentrációra. A fülkék egyesek, egyediek, csak egy urna fér el bennük. Ezzel szemben az urnasír, ha felülete azonos nagyságú is, szabadon mélyíthető volta folytán tetszés szerinti számú urnát fogadhat magába. A debreceni *Köztemető* szabályrendelete, az annak alapján kialakult temetkezési gyakorlat olyan korszerű volt, hogy az 1970-ben kiadott országos temetkezési törvény, amely országosan létrehozta a köztemetőket, semmit sem változtatott rajta. Nem kellett, hogy változtasson, mert az olyan haladó, korszerű volt, hogy nem volt mit módosítani rajta.¹⁴

*

Temetőink fejlődését kövessük végig egy falu temetőtörténetének esetében is. *Földes* ősi, honfoglaláskori település. A Sárrét északi szélén települt, nagy fontosságú szárazföldi út (Pest–Nagyvárad) mellé. Jellegzetes kismemesi település volt, a reformáció korán és egyöntetűen elérte, meghódította. A temetők kezdetben – ahogy már említettük is – a templom körül voltak. Így volt ez Földesen is. Egy 1774-ből származó adat arról tájékoztat, hogy Szalacsi Mihály prédikátort a templom körüli temetőbe temették.¹⁵ Ez a templom, illetve temető a település ősi templomhelyén, nagyjából a mostani templom helyén állt. De onnan is tudunk erről a középkori eredetű templomról, illetve templom körüli temetőről, hogy az 1679-ben (július 1-től november 6-ig) dühöngött és sok ember halálát okozó pestis áldozatainak, 182 embernek *új temetőt* kellett nyitni. A templom körüli temető a XVII–XVIII. század fordulójára betelt és felhagytak vele. A pestis temetőt – amit eddig nem használtak – vették használatba. Ezt annak idején a településen kívül létesítették, a Debreceni út mellett, a Csárdagát közelében. Ez a XVIII. században használt temető lett aztán a köztudatban az első temető, elnevezés szerint az *Ócska-temető*.¹⁶ Ez a temető is betelt lassan, a XVIII. század vége felé fel is hagytak vele. Helyette 1776-ban új temetőt nyitottak, mégpedig a Nagykert nevű szőlőskert mellett, a paskumból választották le. Ez óriási kiterjedésű volt és tetszés szerint lehetett terjeszkedni vele, ha kellett. Ezért ez igen hosszú ideig maradt használatban. Jószerint még ma is temetkeznek bele.¹⁷ Kényelmi szempontok hívták életre 1832-ben az úgynevezett Gúnár-kerti temetőt. Ezt a temetőt a Gúnár-kert déli oldalánál hasították ki a legelőből. Azonban kevesen temetkeztek bele. Fel se kerítették, gyorsan népszerűtlenné vált, s 1851-ben már meg is szüntették. A megszüntetés egyszerűen ment. Nem temetkeztek bele többet, a felkerített temetőt szabadon járta a jószág, a kevés sír hamarosan gondozatlan lett, a temető gyorsan beleolvadt a legelőbe, amiből kihasították.¹⁸ Ez volt különben Földes harmadik temetője. A negyedik temetőt akkor alakították, amikor a Gúnár-kertivel felhagytak, 1851-ben. Ezt az új temetőt a Bárándi út mellett létesítették, nagy gonddal jártak el vele, tanulva a Gúnár-kerti, alkalmatlan helyen létesített temető esetéből is. A temetőt mindjárt *felárkolták*, aztán akácfával körülültették. Ez a temető bevált, nagy területe, alkalmas fekvése miatt kedvelték és állandóan használták. Ez lett Földes második nagy temetője, ma is használatos. Az 1776-ban létesített Nagykert melletti temetővel felváltva használják.¹⁹ Az 1776-ban nyitott Nagykeri temető azért is jelentősebb, mint ez a negyedik, temető. 1926-ban ehhez a Nagykeri temetőhöz közel létesítették a földesiek utolsó, legújabb, mindmáig használatos, ötödik temetőjüket. Ezzel az új temetővel tehermentesíteni kívánták a régi, igen népszerű Nagykeri temetőt.²⁰

Mínthogy Földesen katolikus egyház nincs, külön katolikus temető sincs, nem alakult ki. A csekély számú, ritkán adódó katolikus halottat a bárándi plébános valamelyik földesi, egyházi hozzátartozóságát tekintve, református temetőbe temette el. Földesre a XVIII–XIX. század fordulóján néhány zsidó család költözött. Az ő számukra külön *zsidótemető* létesült, a többi temetőtől elkülönülten. Különben Földesen más speciális temető nem alakult ki. A község kulturális egysége, erős hagyományai lehetlenné tettek mindenfajta elkülönülést.

A hajdúvárosok közelmúltban elkészült történeti feldolgozásai mind említést tettek a temetőkről is, ha nem is olyan részletesen, mint ahogy *Herpay Gábor* tette Földes esetében.²¹ Temetőinkről azonban nem annyira a történettudomány, a helytörténeti kutatások segítségével tudunk meg sok mindent, mint inkább a *néprajz* révén. A Hajdúság népeletének kutatói részletesen foglalkoztak a halálessettel, a halálhoz, a temetéshez fűződő hiedelem- és szokásvilággal és közben a temetőről is elmondtak egyet s mást. Néprajzi kutatásaink foglalkoztak a halál, a temetés minden kérdésével, területével (haláljósolás, a halál előjelei, a halaldoklás, a búcsúvétel, a halál beállta, tennivalók a halottal a koporsóba tétel, teendők a házból, a gazdaságban a koporsóba tétel, a halott meglátogatása, a virrasztás, a koporsóba tett tárgyak rendje, a koporsó lezárása, a koporsó kivitele a házból, a búcsúztató, a siratás, a sír megásatása, a sírfejfák kérdései, a hantolás, a sírjelek, a temetést követő szokások: a halotti tor, a koldus etetés, a halott lakodalma, a sírgondozás, a temetőbe járás, temetői ünnepek, a temető építményei, a temetéssel kapcsolatos tisztségek: funérátor, harangozó, kántor, énekesek stb.).²² De nem összefoglaló, egységes módon, csak a részleteket kutatták és mondhatni, hogy az érdekességekre figyeltek csak fel. Ez a helyzet a hajdúsági temetők és temetés néprajzi kutatását illetően is.

Legtöbben a hajdúböszörményi temetéssel, temetőkkel foglalkoztak. Erre a nagy érdeklődésre bizonyára az adott okot, hogy a Nyugati temetőben, ami 1970-ben köztemető lett, új sírok ásásánál, 1969-től kezdődően, állandóan találtak festett vagy úgynevezett „virágos” koporsókat. Ezek a koporsók és koporsótöredékek 80–100 évvel ezelőtt kerültek a földbe. Ugyanúgy készültek és ugyanúgy díszítették őket, mint az abban az időben használatos festett bútorokat. A leletek nagy érdeklődést váltottak ki, azonnal ismertették őket a helyi lapokban; majd összefüggéseikre is rámutatva, hamarosan tudományos feldolgozásukra is sor került.²³ Az a tény, hogy a böszörményi virágos koporsók új sírok ásásánál kerülnek elő, azt igazolja, hogy *rátemetés* van. A Nyugati temetőt már másodszor temetik be. Ezért nem lehet padmalyos sírt sem ásni benne, mert a már egyszer megbolygatott föld beomlana. A padmalyt *befödéses sírokkal* helyettesítik. Hajdúböszörményben szinte minden sír befödéses, ahogy azt már korábban ismertettük. A nagykiterjedésű temetőn bizonyos tagoltság figyelhető meg. A gazdagok, a vezető emberek sírjai, illetve földbe épített kriptái a csőszházhoz közel, a temetőbe vezető régi út mindkét oldalán található. Igen elterjedt a családi temetkezés. Nemcsak a *családi sírboltok* igazolják ezt, hanem a hantolt sírokon látható, szorosan egymás mellé állított fejfák is. A szegények, elhagyottak sírjai a bejárattól távol, a temető északi-északnyugati részében vannak. A Nyugati temetőben kezdettől fogva *sorosan* temetkeztek. A sorok óriási táblákat alkottak. Ezt a rendet kissé felborította az, hogy 1970-ben a Nyugati temető lett Hajdúböszörmény köztemetője (azelőtt református temető volt). A köztemetővé nyilvánítás azzal járt, hogy az összes többi temetőt lezárták, hogy a temető elejére nagyméretű és érdekes kivitelezésű ravatalozót építettek, hogy a ravatalozó előtt nagy parkot képeztek ki és káput nyitottak. Ezáltal a régi bejárat, a régi főút elvesztette jelentőségét. Ezt az is igazolja, hogy a köztemető *dízsírhelyeit* nem ott, hanem itt, az új bejárat, a ravatalozó közelében jelölték ki.

A hajdúböszörményi Nyugati temető köztemetővé történt átalakítása következtében megszűnt a közvetlen mellette, a Debrecen–miskolci műút másik oldalán levő görög katolikus temető is, a hozzácsatlakozott kis római katolikus temetővel együtt. A temetők lezárása után Hajdúböszörményben is megkezdődött a lezárt temetőkből való áttelepítés a köztemetőbe.

A hajdúböszörményi temetők általános sírjele a *fejfa*, illetőleg a görög és római katolikusoknál a *fakereszt*. Az utóbbi 30 évben mind általánosabb lett és nagyon elterjedt a fejfát utánzó műkö sírjel, illetve kisebb mértékben a (műkö) sírkő. Helyi és környékbeli mesterek sablonok után készítik őket, még a szövegezésük is majd azonos.

A hajdúböszörményi temetők, sírok érdekessége a *koszorútartó*. A koszorútartó az egész Hajdúságban elterjedt, de sehol sem olyan általános, mint Böszörményben. Kétféle koszorútartó alakult ki. Mindkét fajtát egyaránt használják, körülbelül fele-fele arányban. Az első, a kezdetlegesebb típus egy, a sír hosszában, a sír fölött 120–150 cm magasságban, két végénél felfüggesztett lécszerű szerkezet. A felfüggesztést csapoltan úgy készítik, hogy az csavarra járva bármikor leszerelhető, illetve kinyitható és bezárható legyen. A temetéskor állítják fel és a ravatalra hozott koszorúkat felfűzik rá. Ahogy a koszorúkat elhelyezték a koszorútartón, a koszorútartó lécszerű szabadon hagyott végét is beillesztik a csapolásba és sróffal lezárják. A koszorú azután így, felfüggesztve lógnak a sír felett, hosszú ideig. Amikor már végleg alkalmatlannokká váltak a díszítésre, a koszorútartó egyik végét kistrófolják, a koszorútartót kinyitják és az elhervadt, elrongálódott koszorút vagy koszorúkat lehúzzák a koszorútartóról. Az új koszorúkat ugyanígy helyezik el (halottak napjára, az elhunyt születés- vagy halála napjára, karácsonyra, húsvétra), illetve, ha elpusztulnak, ugyanígy távolítják el őket.

10. kép. Felhantolt fejfás sír a hajdúböszörményi Nyugati temetőben, 1974.

A másik fajta koszorútartó drágább, vasból készül, mesteremberek jól felszerelt műhelyekben készíthetik csak. Ez a fajta koszorútartó is elkészül már a temetés napjára és az új sírra azonnal fel is állítják. Újabban már készen is kapható a helyi boltok egyike-másikában. A vas koszorútartó egy 3 m hosszú vascső, esetleg gömbvas, aminek az egyik végéhez közel, körülbelül 50 cm-re, egy kb. 120–150 cm átmérőjű, erős vaskarikát hegesztenek. A karikát a rúd végéről kiinduló vasrudacsok tartják. A vaskarikán körben vasfogások találhatók, ezekre aggatják a koszorúkat. Vannak gazdagabb, díszesebb kiképzésű vas koszorútartók is. Az ilyeneknél nem egy, hanem több vaskarikát hegesztenek a rúdhöz és a koszorúkat nem egy, ha-

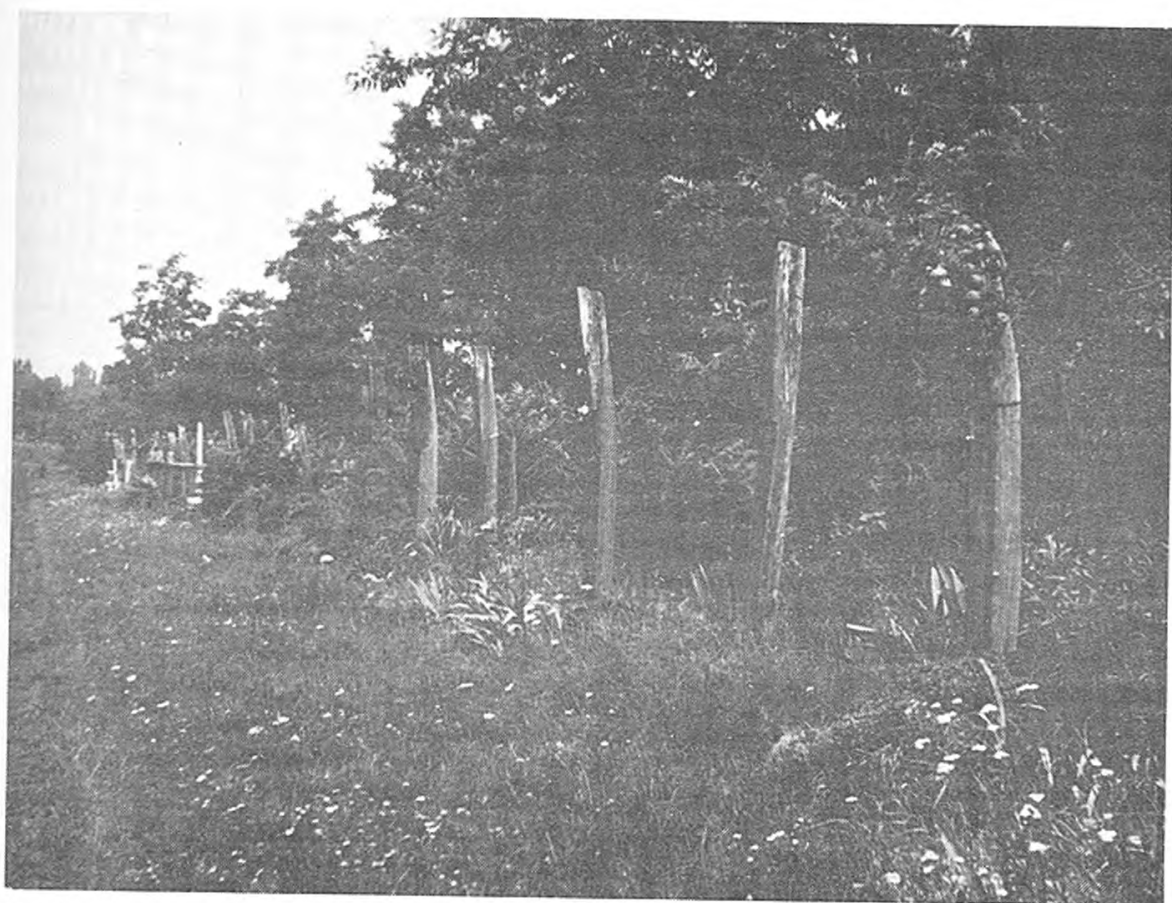
nem több sorba aggatják fel rá. A vasrudat, hogy biztonságosan megálljon és a sok koszorú sulya el ne döntse, szokás cement lábba téve beállítani a sír földjébe.

A hajdúböszörményi temetőknek sajátos hangulatot ad a sok koszorútartó, a sok fejfa és sok, majd azonos sírkő. Nem annyira ezekkel, mint inkább a fejfákat utánzó sírköveken és egyéb köemlékeken olvasható rigmusos feliratok esztétikai kérdésével is foglalkoztak már.²⁴ Megállapították, hogy ezek nem versek, hogy aktualizált frázisok, hogy értékük abban a kevés változtatásban keresendő, ami egyiken-másikon mégis csak felfedezhető.

Bármily sokan foglalkoztak is a hajdúböszörményi temetőkkel, csak részleteket világítottak meg a temetkezés egészéről, a temetőkről tudhatókról. Ha szám szerint kevesebb is, de átfogó volta miatt mégis több kutatás és mélyrehatóbb feldolgozás jellemzi a *hajdúnánási* temetőket. Többen, de közülük név szerint is említendő módon *P. Kiss Eszter* foglalkozott a hajdúnánási temetkezési szokásokkal.²⁵ A sok előzmény lehetővé tette, hogy *Molnár József* az egész Hajdúságra általánosítható módon összefoglalhassa a „halott és eltakarítása” szokásait, módját Hajdúnánáson.²⁶ *Molnár* összefoglaló, a részletek közti összefüggéseket feltaláló feldolgozása jellemzően „a halott és eltakarításáról”, tehát nemcsak a temetésről magáról, vagy a halálesettel kapcsolatos valamelyik hiedelemről, szokásról, hanem egy folyamat egészéről írt. Így, ebbe a folyamatba, ami a közeledő halál jeleinek észlelésétől a behatolásig tart, tartozik bele a temető is. Így mutatja be *Molnár* alapvető tanulmányában a nánási temetőket. A nánásiaknak is több temetőjük volt. A lakosok szerettek a házakhoz legközelebb eső temetőbe temetkezni, oda ahová eleik is temetkeztek. A nánási temetőkben igen sok a családi sír. Jellegzetesek a nagy, négy-öt halottat is magukba foglaló sírok. A közvélemény a temetők egyes részeit az odatemetkezett nagyobb, nevesebb családokról nevezte el (Csohány sarok; Dráveczky sor; Csiha fertály stb.).

11. kép. Felhantolt fejfás sír a hajdúböszörményi Nyugati temetőben, 1974.

12. kép. Fejfasor felhantolt sírokkal a hajdúböszörményi Nyugati temetőben, 1974.

A nánási temetőkben a temetéseknél nagy szerepe volt (sőt a sírok rendbetételénél, felhantolásánál ma is van) a *sárga homoknak*. A kiásott sír fenekére jó vastagon sárga homokot szórtak és behintették a sír száját is körben. Amikor még *háztól temettek*, otthon a háznál is nagy szerep jutott a *sárga homoknak*. Nemcsak a halottas szobát hintették fel vele, hanem a pítvart is, meg az egész udvart is, ahol aztán a temetés folyt, de még az utcán a járdát is, és a kiskapu előtti részt is. Az utcán jövő-menő emberek többek között arról tudták meg a halálesetet, hogy sárga homokkal a halál beálltakor azonnal felszórták a járdát, az udvart s a temetésig úgy hagyták, sőt, újra és újra szórták. A sárga homok használatát sokan többféleképpen magyarázták. Nem valószínű, hogy egészségügyi szempontok figyelembevételére miatt használták; az sem helytálló vélekedés, hogy a realista, puritán nánásiak a frissen felszórt homokkal a rossz szellemeket, a rontó, ártó hatalmakat akarták volna a halottól távoltartani. Inkább hihető, hogy a ház, a család rendkívüli eseményét, a halálesetet ünnepélyes, tiszta körülmények között akarták végig élni. A földes nánási házak tisztábatételének, takarításának az volt a befejező része, hogy a kispert, felmázolt padlatot időnként száraz, sárga homokkal felszórták. A halott végtisztessége megkövetelte, hogy otthon is, míg a ravatalon volt, aztán míg a temetési szertartása az udvaron folyt, aztán pedig a temetőben is, az „örök hazában” is rendbe téve, tiszta körülmények között legyen. *Molnár* tanulmányának nagy erénye, hogy a halálesettel, a temetéssel kapcsolatos viselkedésformákról, a *gyásról* is szól. A temetőben való viselkedést is erősen meghatározták a közösség íratlan törvényei. A temetőben való viselkedés a gyász kifejeződése. Ezért nem lehet vidám, komolytalan, hangoskodó, hivalkodó, hanem komoly, mértéktartó, csendes és öntudatos.

13. kép. Hármás sír, három fejfával: apa, anya, gyermek; a hajdúböszörményi Nyugati temetőben, 1974.

14. kép. Temetőrészlet fejfás, felhantolt sírokkal a hajdúböszörményi Nyugati temetőből, 1974.

A hajdúdorogi temetők érdekessége a halottak napi *kivilágítás*. Szorosan kapcsolódik a görög katolikus, illetőleg azt megelőzően az ortodox egyházi gyakorlathoz. November 1-én este felé mindenki a temetőkbe tartott és a szürkületben felkereste hozzátartozói sírját. A legtöbb sírnál egész család gyűlt össze. Az előző napok valamelyikén rendbetett, virágokkal feldíszített sírra sok gyertyát tesznek és égetnek. A mindinkább sötétségbe merülő temetőt szinte egészen kivilágítja az ezer és ezer gyertya. A hozzátartozók megvárják, amíg a gyertyák elégnak és csak azután mennek haza. A kivilágítás nagyszerű társadalmi alkalom is. Aki dorogi csak teheti, hazajön az ország távoli vidékeiről is. A kivilágításnál találkoznak az elszármazottak, de a különben egymással ritkán találkozó helyben maradtak is. A sírok mellett álldogálva megbeszélik az eseményeket, a családi és egyéb híreket. A sírokat körülállók egy része mindig mozog, szétnéznek a temetőben és oda-odaállnak egy-egy másik sírhoz, ahol ismerősöket, esetleg rokonokat látnak. Nem egy esetben egészen világi dolgokról folyik a szó. Például sok idegenben való munkavállalás itt, ezeken a kivilágításokon kezdődik. A valamelyik nagyvárosban dolgozó, a kivilágításra hazajött dorogi szívesen ad felvilágosítást a munkájáról, sőt hívja is az elmenni szándékozót.

*

Összefoglalásként a hajdúsági temetőket a következőkben jellemezhetjük:

1. A múlt század végére Hajdú-Bihar megye minden településén kialakultak az egyházi temetők. Ahol a lakosság túlnyomó többsége egy egyházhoz tartozott, ott ez a folyamat nem volt észrevehető. Ott továbbra is megmaradtak az egységes temetők, legfeljebb a más vallásúak számára fenntartották a temetők egyik sarkát. De inkább az volt a jellemző, hogy minden megkülönböztetés nélkül (kivéve a sírjelet), úgy temették sorba ezekben az egységes temetőkbe a másvallásúakat, ahogy következtek egymás után. Ez magyarázza azt, hogy temetőink egységes képet mutattak; erre hívta fel a figyelmet a berettyóújfalui temetőkkel kapcsolatosan *Sándor Mihályné*.²⁷

2. A temetők a településektől távol, partos, vízmentes helyeken létesültek. Lényeges volt a felkerítésük, vagy legalább körülárkolásuk. A felkerítés vagy körülárkolás a temető *zárt-ságát* jelezte. Védte a temetőt a kóbor állatoktól, a csavargóktól, de jó volt arra is, hogy az elhunytak ne tudjanak kijárni, háborgatni az élőket. Ez a hiedelem ugyan éles ellentétben áll a lélek tulajdonságairól vélttel, de mindenesetre megnyugtatólag hatott a lakosságra. A temető nagyon fontos része volt a kapu (*temetőkapu*), amit mindig zárva kellett tartani és csak akkor lehet kinyitni, amikor temetnek, amikor új halott jön a temetőbe. A temetőkapu fontos része a *küszöb*. Él a hagyományban, hogy mielőtt a halottas kocsi átment volna a temetőkapu küszöbén, megálltak, bevárták az egész menetet és énekszó mellett léptek be a temetőbe. Hajdúdorogon van olyan emlékezés is, hogy a temetőkapuban letették a koporsót, hozzáérintették a földhöz és csak azután mentek vele tovább, vitték a halottat a sírhoz.

3. A *temetőcsősz* fontos személyiség. Megbíznak benne, kint lakik családostól a temetőben (*csőszház*). Ismeri az egész temetőt, tudja, hogy ki hol fekszik, melyik családnak hol van a sírhelye, azt is tudja, hogy van-e üres hely még a családi sírban vagy kriptában, vagy nincs. Tudja, hogy a sírokat milyen gyakran látogatják, mennyire és hogyan gondozzák. Ismeri a temetőbe járókat, a temetéseken rendszeresen megjelenőket, ismeri a papokat, a kántorokat, mindenkinek minden kérdésére megfelelő felvilágosítással tud szolgálni. Igyekszik a temető felől szálldogáló rémhíreket, mende-mondákat szétosztatni (sírrablások, tetszhalott eltemetése, bűnözők bujkálása a temetőben, fejfalopások, síremlékek megrongálása stb.). A sírsóknak – akik a legutóbbi időkig a halott rokonaiból, ismerőseiből, szomszédaiból kerültek ki – megmutatja a sírhelyet, amit előzetesen a *funerátorral* megbeszélt. Mintegy 20 éve (a nagyobb településeken) maga ássa meg a sírt, vagy fogadott munkással ásatja meg. Különösen akkor, ha több halott van és nincsen elég ideje a sírásásra. Mert a sírt csak aznap lehet megásni, amelyiken temetnek bele. A sír egy éjszaka sem állhat üresen.

4. A temetőhasználat a Hajdú-bihari temetőkben igen szűk körre szorítkozott. A hajdúdorogi kivilágítást kivéve, alig forgolódtunk temetőinkben s azok, minthogy a csősz feladata nem volt a sírok gondozása, eléggé elhanyagoltak voltak. Jellemző erre bizonyos mértékben a már említett *koszorútartók* használata is. A hajdúsági temetőknél általában hosszú ideig tartó *műkoszorút* használtak. Az itt elterjedt *vaskoszorúk* pedig még egyértelműbben amellett szólnak, hogy a temetőbe járás, sírgondozás nem volt gyakori. A sírokat halottak napjára rendbehozták, új koszorúkkal feldíszítették. Csak legújabbban, a köztemetők létesítése óta figyelhető meg a hajdúsági temetők intenzívebb gondozása, látogatása, a sírok ápolása, élő virággal való beültetése. Ezért, ha a sírra nem tettek kősírjelet, a fejfa 20–25 év alatt elkorhadt és a sír jeltelessé vált. A hant még egy ideig jelezte ugyan a sírt, de az is gyorsan elveszett az időközben erdővé nőtt fák között, a nagyra nőtt gazban. Vagyis a temető rövid idő alatt, saját magától alkalmassá vált az újra való használatba vételre. Általában azonban nem temették be hamarosan újra ezeket a temetőrészeket, mert mindig akadt egy-két *sírköves sír*, vagy vasráccsal *felkerített sír*, esetleg olyan családi sír, amelybe még nemrég is temettek, ami akadályozta a temető rész újbóli használatát. A nép félt ezektől az elhanyagolt temetőrészektől, temetőktől. Mindenfelét feltételeztek róluk. Legáltalánosabb volt az a hiedelem, hogy ezekben a temetőrészekben lappanganak a tolvajok, rablók, gyilkosok. Jó hírüknek mindenestre nem használt, hogy a legtöbb öngyilkosságot ezekben a temetőrészekben követték el. A *páros öngyilkosságokat is*, amiket csalódott, vagy egymástól eltiltott szerelmesek követtek el és amelyeket különösen felkapott a hír, kicifrázott a fantázia.

5. A temetőkben, minthogy a gyászszertartásokat a háznál vagy a templomban tartották, a csőszházakon kívül semmiféle építmény nem volt. Településenként csak egy, a legnagyobb és a település központjához legközelebb eső temetőbe jutott egy-egy *boncház*, amit a századfordulón kormányrendeletre építettek. Kezdetleges kis építmények voltak, ritkán használták őket. Ide hozták az utakon, a határban talált idegen halottakat, a meggyilkoltakat, az öngyilkosokat és innen temették el őket. Még a görög és római katolikus temetőkben sem voltak épületek; a *temetőkápolnák* például – ahol voltak – családi kripták föld feletti részeiben rendeződtek be. Kutakat sem ástak a temetőkben s amikor felsőbb rendelkezésre a csőszházaknál mégis ástak, akkor se használták. Például nem ittak belőle, mert úgy tudták, hogy a temetői kutak vize a halottak testnedveitől szennyezettek és semmiképpen sem illő belőlük inni. Minthogy a sírgondozás, a sírok virágokkal való beültetése, azok gondozása igen szűk körre korlátozódott, ezért a kutakat ilyen célra sem használták. A sírápolók, akik virágot öntözni alkalomadtán kimentek a temetőbe, locsolókannát és benne vizet is vittek magukkal.

6. Minthogy a temetés, a temető oly sok szállal kötődik érzelmi világunkhoz és annyi hiedelem-szokás veszi körül, esztétikai, művészi szempontból sem közömbös. Nem az még elhanyagolt állapotában sem. Temetőink művészi, esztétikai meghatározásánál abból kell kiindulnunk, hogy a temetőben sok jelkép, szimbólum található. Jelképes a temető elnevezése is (a csend országa; a békesség hona; a mulandóság helye stb.). A jelképek nemcsak a sírjelekben mutatkoznak meg a temetőkben, mint könnyen gondolnánk, hanem sok minden másban is. Például egy-egy temető *egységében*; kiterjedésének, beépítettsége magasságának, sűrűségének arányaiban is. A temető egysége az emberi egyenlőségre, a halandóságra utal. A temető nagysága az elmúlt idők végtelenjét jelképezheti. A temető alacsony, nem hivalkodó beépítettsége – alacsony fejfákkal, hasonló magasságú sírkövekkel stb. – az ember kicsiségét példázhatja. Ugyanúgy a sírjelek sűrűsége is.

A temetők művészetében egyaránt jelen van a *népművészet* és a *magas művészet* sőt, ritka alkalma a kettő együttes, egymás mellett lévő jelenlétének. A temetőkben általában a két művészeti ág között szoros kapcsolat, harmónia van. A temetőkben alkalmazott művészi eljárások hagyományosabbak, mint egyébként másutt és a népművészetrel való kapcsolat, a népművészetből való szerves kinövés jobban biztosított, mint más helyeken, esetekben.

Ezt a művészeti egységet általában az azonos jelképrendszer, szimbólumvilág biztosítja, valamint az a kölcsönös törekvés, hogy mindkét művészi ág közelíteni kíván egymáshoz. A fejfa készítői, a sírkövesek ha erősen kötődnek is a hagyományokhoz, művészi munkát végeznek és tudatosan *szépet* akarnak csinálni. A művészet pedig a legszélesebb rétegek számára érthető, az egyszerű emberek számára is minden különösebb feltétel nélkül szép sírjelet vagy egyéb művészi alkotást kívánnak létrehozni. Mindkettőjüket erősen befolyásolja az adott temető egysége, a bennük található általános, a temető egységét biztosító számos művészi megnyilvánulás. Ebből a szempontból a temetőket két csoportba sorolhatjuk: falusi és városi temetők csoportjába. A falusi temetőkben a *népművészet* a temető egységét biztosító esztétikai hagyomány. A városi temetőkben pedig a *magas művészeté*. Ebből a szempontból temetőinket a debreceni Köztemető kivételével a falusi temetők közé kell sorolnunk. Érdekes művészi törekvés és a debreceni Köztemetőben ugyanúgy találkozunk vele, mint más temetőinkben, hogy a magas művészet fejlettebb eszközökkel, a hagyományostól eltérő, új anyagokból, esetleg arányváltoztatással is a népművészetet akarja utánozni. Sajnálatos, hogy ebbe az egyébként tiszteletreméltó törekvésbe gyakran tájékozatlanságból több-kevesebb hiba csúszik. Így például akkor, amikor temetőinkben egy általános fejfa, jobban mondva *kopjafa* művészi mását állítják fel. Figyelmen kívül hagyva, hogy temetőinkben, de az adott temetőben is más formájú fejfák használatosak. Hogy a temetői építkezések köréből vegyünk példát; elmondhatjuk, hogy a debreceni Köztemető *Borsos József* által tervezett ravatalozója, a híres krematórium, eredményesen alkalmazza az alföldi, közelebről a debreceni népi építészet egyes elemeit, jóllehet az egyik legtudatosabb építőművészeti alkotás. Vég-eredményében ugyanez mondható el az első látásra talán meghökkentő, a falhoz támasztott koporsófedelekre utaló tetőzettel ellátott hajdúböszörményi ravatalozóról is. Viszont elütő, a temető esztétikai egységét megbontó a hajdúnánási egyszerű, jellegtelen ravatalozó építménye. Ugyanez mondható el a debreceni Köztemető urnacsarnokáról is, ami egyrészt kéri a *Borsos József* által minden apró részletben egységessé tervezett és kivitelezett (például kapuk, őrházak, az utak vezetése, a sírtáblákat jelző feliratos táblák formája stb.) temető egészéből; másrészt az urnák elhelyezésére korábban létesített és használt, egyébként ugyancsak *Borsos* által tervezett részletektől is.

7. Az életben végbement gazdasági, társadalmi és kulturális változások, illetőleg az őket tükröző újabb és újabb temetői rendtartások, szabályzatok; legutóbb az 1970. évi általános, már említett szabályzat, a temetést, a temetőhasználatot egészségügyileg megfelelővé tette. Azok a temetkezési szokások, amelyek egészségügyi szempontból kifogásolhatók voltak, lassan kiküszöbölődtek. A modern technika alkalmazása (például a hűtés) ezekben a kérdésekben döntő változásokat hozott. A korábitól teljesen eltérő helyzetet teremt a halottégetés bevezetése, a hamvasztásos temetkezés terjedése. Ez a nemcsak egészségügyi okokkal magyarázható temetkezési forma még nem alakította ki a maga sajátos temetőjét.

8. Ezek után érthető, hogy mai temetőink kérdései közül a művészeti kérdések kerülnek előtérbe. Ezt hangsúlyozza a *temetőkultúráról* írt legújabb és mind ez ideig legjobb összefoglalásunk is.²⁸ A velük kapcsolatos feladatokat, a hogyan tovább kérdéseit igazán plasztikusan fogalmazta meg. Temetőinkről szóló tanulmányunkat nem fejezhetnénk be szerencsésebben, mint ezeknek a gondolatoknak a felidézésével: „A temetők a középkorban elsősorban kultikus, az újkorban kegyeleti területek voltak – írja a *Seléndy Szabolcs* szerkesztette kötet – az ősök nagy tiszteletben tartott nyughelyei. E funkció teljesítése mellett azonban az élőknek – a történelem során gyakran változó – igényeit is szolgálták. Menedéket nyújtottak az üldözötteknek békében és háborúban, majd a csendes szemlélődés, a mindennapi gondoktól való – ünnepi hangulatú – kikapcsolódás védett területévé váltak. A település, a város zajától, gondjaitól és bajaitól fizikailag, optikailag és hangulatilag elszigetelten várták, fogadták az egyedüllétet, a nyugalmat, kikapcsolódást keresőket”.²⁹ A jövőben még inkább ez lesz a feladatuk és céljaik elérésében fokozottabban veszik igénybe a művészeteket.

JEGYZETEK

- 1 *Zentai János*: Fejfaarchívum Pécssett. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 1967.
- 2 *Morvay Péter*: Útmutató a fejfák gyűjtéséhez. Honismereti Híradó 1974. 2. sz. 45–67.
- 3 *Halász Péter*: Beszámoló az önkéntes fejfagyűjtők tanácskozásáról. Honismereti Híradó 1974. 2. sz. 23–27.
- 4 *Schram Ferenc*: Temetkezési szokásaink. Budapest, 1957.
- 5 *Solymossy Sándor*: Ősi fejfaformák népünkénél. Ethnographia XLI. (1930.) 65.
- 6 *Kubinyi Ákos*: A temetések és temetők. Budapest, 1869.
- 7 *Balassa Iván*: A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethnographia LXXXIV. (1973.) 225–242. –
Vö.: Szendrey Ákos: Az ősmagyar temetkezés. Ethnographia XXXIX. (1928.) 39.; Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925. Temetés c. fejezete: 155–196.; Bodrogi Tibor: Társadalmak születése. Budapest, 1962. Halál – gyász – temetés c. fejezete: 156–169.; Seléndy Szabolcs (szerk.): Temetőkert. Budapest, 1972.
- 8 *Csete Balázs*: Temetés a kalotaszegi Nyárszón. Ethnographia LIII. (1942.) 200–215.; Viski Károly: Templomok és cintermek. Budapest, 1936.; Szendrey Ákos: A halott lakodalma. Ethnographia LII. (1941.) 44–53.; Beke Ödön: Ősi temetkezés nyelvi emléke a permi népeknél. Ethnographia LXIII. (1952.) 432–433.; Balassa Iván: A magyar gyászszínek kérdéséhez. Ethnographia LVI. (1945.) 69–70.; K. Kovács László: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár, 1945.; Timaffy László: Nagycsaládi hagyományok a Szigetköz népi temetkezésében. Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve II. Győr, 1960. 167–173.; Kiss Lajos: Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. Ethnographia XXXI. (1920.) 80–94.; Szűcs Sándor: Sárréti pákásztemetkezések. Ethnographia LIX. (1948.) 72–77.; Kodolányi János: Adatok Kápolnásfalú (Udvarhely m.) temetkezési szokásaihoz. Ethnographia LVIII. (1947.) 121– stb. stb.
- 9 *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. II. kiadás. Budapest, 1944. A temető tanulmányozása c. fejezete: 125–165.
- 10 *Vö.: Nagy Dezső*: A magyar fejfák és díszítményeik. Folklor Archívum 2. Budapest, 1974.
- 11 *iff. Kodolányi János*: A temetők és temetkezések rendjének szabályozása a XVIII. században. Néprajzi Közlemények 1959. 4. sz. 244–253.
- 12 *Sápi Lajos*: A régi debreceni temetők és síremlékek. A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 7. Debrecen, 1966. és Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen, 1972. 56–64. –
Vö.: Zoltai Lajos: Hová temetkeztek a régi debreceniek? Debreceni Képes Kalendárium 1933. 80–84.
- 13 *Vári Szabó Tibor*: Az új debreceni köztemető és krematórium. Debreceni Képes Kalendárium 1933. 109–113.
- 14 Az 1970. évi országos temetői törvény, aminek alapján sok helyi tanácsi temetői, temetkezési rendszabály, szabályrendelet készült (az építésügyi és az egészségügyi miniszter együttes utasítása A temetőkről és a temetkezési tevékenységről. 10/1970. (IV. 17. ÉVM-ÉÜM.)
- 15 *Herpay Gábor*: Földes község története. Debrecen, 1936. 218
- 16 Uo. 219.
- 17 Uo.
- 18 Uo.
- 19 Uo.
- 20 Uo.
- 21 *Komoróczy György* (szerk.): Hajdúdorog története. Debrecen, 1970.; Komoróczy György (szerk.): Hajdúhadház múltja és jelene. Gyula, 1972.; Szendrey István (szerk.): Hajdúböszörmény története. Debrecen, 1973.; Rácz István (szerk.): Hajdúnánás története. Hajdúnánás, 1973.; Dankó Imre (szerk.): Hajdúszoboszló monográfiája. Hajdúszoboszló, 1975.; Bencsik János (szerk.): Polgár története. Polgár, 1974.; Komoróczy György (szerk.): Józsa nagyközség 100 éve. 1872–1972. Debrecen, 1972.; Papp József: Tiszacsege. A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 8. Debrecen, 1976.
- 22 *Vö.: Magyarság Néprajza* IV. 301–307.
- 23 *Szilágyi Elek*: Virágos koporsók. Hajdúböszörményi Hírek II. (1970.) 26. sz.; Bencsik János: Színes koporsók Hajdúböszörményben. Hajdú-bihari Napló XXVII. (1970.) dec. 23.; Bencsik János: Adatok a Hajdúságból a temetkezés szokásának és hiedelemanyagának kutatásához.

A Déri Múzeum Évkönyve 1969–70. Debrecen, 1971. 429–446.; Dankó Imre: Egy érdekes sírkő a bőszőrményi temetőben. Múzeumi Kurír 5. (1971.) 29–32. Szálkai István népszónok (1878–1868) Nyugati temetőben levő sírkövekről szól; Kövér Sándor: Adatok Hajdúböszörmény egészségügyének történetéhez. VII. rész: Temetőink. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. Hajdúböszörmény, 1973. 136–137.; Kövér Sándor: Régi sírkövek Hajdúböszörményben. Múzeumi Kurír 11. (1973.) 42–43.; Dankó Imre: A hajdúböszörményi temetők költészete. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény, 1975. 285–294. 58 képpel. Uő. Adatok a „lábtul való fa” elterjedéséhez. Múzeumi Kurír 22. (1976) 32–35.

24 *Dankó Imre*: A hajdúböszörményi temetők költészete c. id. m.

25 *P. Kiss Eszter*: Hajdúnánási temetkezési szokások. Ethnographia XLII. (1931.) 37–40.

26 *Molnár József*: A halott és eltakarítása Hajdúnánáson. Ethnographia XLIX. (1938.) 138–148.

27 *Sándor Mihályné*: Fejfák (fűtül való fák) Berettyóújfaluban. Múzeumi Kurír 4. (1970.) 21–28.

28 *Seléndy Szabolcs* (szerk.): Temetőkert id. m. – Vö.: Lajta Béla: A temető művészete. Magyar iparművészet. Budapest, 1914.

29 *Seléndy Szabolcs* (szerk.): Temetőkert id. m. 251.

IV.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

A temetés jogi rendje

A halandó embernek, aki pályafutása végén élettelenül és mereven fekszik a ravatalon, már valójában teljesen közömbös, hogy mi is történik a tetemével, vagy hogy az utókor visszaemlékezik-e arcvonásaira, személyiségére, alkotásaira. A társadalom azonban már ősidők óta kegyelettel őrzi a halottak emlékét; a vallás, a jog, a tudomány, a művészet, az irodalom nálunk is sokoldalúan foglalkozik a halállal és a halottakkal.

Két költőnket hívnánk tanúként. Az egyik Petőfi, aki a Nemzeti dalban egyrészt megjövendölte a szabadságért folytatott harcuknak a jövő generációkra is kiható értékét, másrészt patetikusan kérte számon ezért az utókor tiszteletét azokban a nagyon is sokszor idézett szép sorokban: „Hol sírjaink domborulnak, Unokáink leborulnak...”. József Attila, a másik költő, éppen a társadalomból való kitaszítottság komor végletét fejezi ki szimbolikusan a tömör, súlyos szavakban, hogy „se bölcsöm, se szemfedőm”.

Népünk évszázadok óta vállalja az ősök tiszteletét. Halottait tisztességesen temeti el annak a rendnek megfelelően, amelyet hagyományosan élő jogi népszokásai az állami előírásokkal keveredve meghatároztak. Noha népünk tömegeiben az ősök tisztelete legfeljebb halvány árnyalatokban csökken, olyan jelek is mutatkoznak, hogy a falun, fokozott mértékben pedig a városban élők közül sokan – még hatóságok is – érthetetlen okokból egyre érzéketlenebbekké válnak a halottak, az ősök iránt. Nézzünk szét, nemzetünk hány nagyjának a csontjait szórta szét a temetőrendezés központi irányítása nyomán a végrehajtás néhány lélek nélküli aktusa? Hány család feledkezett meg hozzátartozóiról?

Mindannyian megöregszünk és meghalunk egyszer, azzal a megállíthatatlan következetességgel, ahogy Villon megénekelte. De könnyebb elviselni az utolsó nehéz életszakaszt, ha tudjuk, hogy számíthatunk fiainkra és unokáinkra. Tekintsük át tehát együtt az ősök tiszteletének a hagyományait, elsősorban a temetés jogi rendjét, a múltban alkalmazott szokásokat, összefüggésben a ma is élő előírásokkal, mindazt tehát, amit 1942-ben egy kalotaszegi idős parasztember képletesen úgy foglalt össze, hogy „a halott jogai”.

A halott „jogai”

Amint a születéshez és a házassághoz rendkívül érdekes módon kapcsolódtak jogi előírások és népszokások, ugyanilyenek a halállal összefüggésben is szép számmal találhatók. A halált, tehát azt, hogy valaki örökre és visszavonhatatlanul eltávozott a társadalomból, régi időkben ugyanúgy közügynek tekintették, mint a születést és a házasságot, ezért – noha közvetlen jogi hatásai elsősorban a családon belül jelentkeztek – a halál bekövetkeztének a módjában, a gyászban, az eltemetés sokféle kötelezettségében, a halott emlékének a tiszteletében éppúgy osztoztak a távolabbi vérségi és lokális csoportok, mint maga a család.

Lehetek-e személynek jogai a halálával összefüggésben? Kapott-e a halott személyisége valamilyen védelmet? A kérdéseket így feltenni, nagyon furcsának tűnhetik, hiszen jogokkal csak élő ember rendelkezhet és a modern jogrendszerek sem a meghalt ember személyiségi jogait részesítik védelemben, hanem a halott hozzátartozóinak a személyhez fűződő

jogait terjesztik ki úgy, hogy a halott vagy emlékének megsértése, meggyalázása esetén intézkedéseket tehessenek.

Mik voltak tehát a „halott jogai”? A jogi népszokások alapján ilyeneknek említhetjük a gyászhoz, a ravatalozáshoz, a búcsúztatáshoz, a nemházas személynek a lakodalmához, az eltemetéshez, a torhoz fűződő jogokat.

Külön kérdése ezek után, hogy ki biztosította a halott részére jogainak érvényesülését, ki volt a kötelezett és ha nem kapta meg azokat, mi lehetett a következménye? Erre a kérdésre nem tudunk olyan egyértelműen választ adni, mert egy részüket a család, a rokonság, másik részüket a társadalom illetékes csoportjai teljesítették, de a jogok között olyanok is szerepeltek, amelyekért a családnak és az egész közösségnek egyaránt vagy együttesen kellett helytállnia, pl. a tisztességes eltemetésért. A halott jogainak az érvényesülését nemcsak az örökösök – mint ma –, hanem az egész család, a rokonság, a közvélemény egyaránt megkövetelhetette, pl. harmadik személyekkel szemben. A jogok bővebbek, az igények érvényesülését megkövetelők köre tehát szélesebb volt régen, mint napjainkban.

Végül metafizikai tényező kényszerítő ereje is közrehatott abban, hogy a halott jogai érvényesüljenek. A néphitben ugyanis erősen élt a tudat, hogy ha a halott nem kapta meg azt, amihez joga volt, visszajárt és az élőket kedvezőtlen időjárással, betegséggel, éjszakai zavarral kényszeríteni tudta. Ma is élnek még emberek, akik tartanak a halott bosszújától.

A halott ún. jogai az idők múlásával csak lassan sorvadtak el és váltak tartalom nélküli sémákká, vagy a hozzátartozók kötelezettségévé.

De vegyük sorra a temetéssel összefüggő jogi rend egyes szakaszait.

A gyász

A halál beálltával elkövetkezett a gyász állapota, amely az élet rendes menetéhez viszonyítva tilalmakat, kötelezéseket és számtalan külsőséges emberi megnyilvánulást tartalmazott. A gyásznak fokozatait különböztették meg. Legteljesebben érvényesült a halott eltemetéséig, sőt sok hagyományos etnikai csoportnál, pl. a cigányoknál még azt követve 8 napig is tartott. A családtagok a gyászt minimálisan 3 hónapig, maximálisan egy évig a rokoni kapcsolat függvényében kötelezőnek tartották és az idő múlásával csak fokozatosan oldódott fel.¹ Ezt úgy mondták, hogy „felszakadt a gyász”. Egyébként szinte az ország egész területén a szülőket, házastársakat általában 1 évig, testvért és gyermeket 6 hónapig gyászoltak.

A gyász alatt a halottal egy házban lakott családtagok életrendje, megszokott ritmusa teljesen megváltozott; nem volt szabad dolgozni, közfunkciókat teljesíteni. A halott eltemetéséig a házban mellőzniök kellett a tüzelést, a főzést, a kenyér fogyasztását, a szoba átrendezését², a jószág etetését is sok helyen idegenre bízták,³ a vándorcigányoknál a takarítást, a mosást, a férfiak megborotválását is hat hétig tilalmazták.⁴ Sok helyen, pl. Bálványosváraán (v. Szolnok-Doboka m.) a főzési tilalom nemcsak a halottas házra, hanem a halott rokonságára második unokatestvérig bezárólag szintén kiterjedt. A hétfalusi csángóknál a temetésig a férfiak hajadonfővel jártak, a nők pedig a fejük díszfátyolát nyakukra kanyarintották és fehérenműjüket nem váltották.⁵ A szilágysági román férfiak fél esztendeig jártak kalap nélkül⁶, a bonyhádi zsidók a gyász jeléül megszagatták ruháikat és a halottas házban csak a földön ülhettek.⁷ Hogy gyakorlatilag hol és mit volt szabad tenni és mit nem ebben az állapotban, nem részletezhetjük, mert azt a helyi szokás községenként és sokszor családunként is eltérően szabta meg. A halottas ház külsőleg is kifejezte a gyászt: zászlót, fekete kendőt tűztek ki, a bejáratot fekete lepellel borították és újabban kézzel írott vagy nyomtatott gyászjelentést akasztottak ki a kapura.

A halál bekövetkeztét a család köteles volt azonnal jelenteni az egyháznál, a 18. század

végétől már a község elöljáróságánál („halálbíró”) is, továbbá egyidejűen a közelebbi és távolabbi rokonságnál, szomszédságnál. Az értesítést a család a helyben lakó rokonok részére személyesen teljesítette, a távolabbi lakókat „halálposta” útján tájékoztatták az eseményről.⁸

A halott megmosdatása és felöltöztetése után a *halottnézés* és a *virrasztás* szokása következett, mert a 18. század végéig a halál bekövetkeztének a hiteles ellenőrzése nem hatósági megbízottakra (bíró, orvos stb.) volt bízva, hanem a családra, a rokonságra, elsősorban a legközvetlenebbül érdekelt örökösökre, a leszármazókra.⁹ Ezért a halottat régen addig nem volt szabad eltemetni, amíg testvérei, valamennyi felmenő, lemenő rokona nem látta. Nemesi és kismemesi családoknál még a 18. században is a temetésre a nemzetség valamennyi tagjának a halottnézése után kerülhetett sor, ezért a halottat néha 2–3 hónapig is a háznál vagy a templomban felravatalozva tartották.¹⁰

A 18. század végétől felsőbb intézkedésre már elmaradt a halottnézés, sőt nemcsak az eltemetést gyorsították meg, hanem a jogi rendelkezések azt igyekeztek elősegíteni, hogy a halottat elsősorban egészségügyi okok miatt minél előbb eltávolítsák a háztól. A Helytartótanács 1777-ben intézkedett úgy, hogy a halott eltemetésével a 48 órát ugyan ki kell várni, de két nap után koporsóba kell helyezni,¹¹ majd eltemetni. A háznál való ravatalozás azután olyan ütemben kezdett ritkulni, ahogy a múlt század közepétől a ravatalozó a temetőben megjelent és csak 2–3 évtized óta szűnt meg véglegesen. Mai jogunk a halál bekövetkeztének megállapítását szakzerű halottkémlésre bizza, az eltemetés további feltétele pedig az anyakönyvezés megtörténte. A hullát az elhalálozást követő 16 órán belül a ravatalozóba kell szállítani, majd a halál beálltától számított 48 órán túl, de 72 órán belül el kell temetni koporsóban, vagy hamvasztás esetén urnában.

A gyászból nemcsak a család, hanem az egész közösség kivette a részét, aminek a formális jelei is rendszerint megmutakoztak. Ilyen volt például a *harangozás* szokása.

A halálról való nyilvános helyi híradás, kommunikáció, szinte az egész országban harangozással történt. Ha Bálványosváralján pl. halott volt, férfiaknak a nagyharanggal, nőknek a kicsivel, fiataloknak kettőt, házasság hármát harangoztak. A kolozsvári Hóstátban a felnőtt halottnak a lélekharang mellett meghúzták a nagyharangot is, gyerekeknek csak a kisharangot. A harangok itt a halott nemét is tudtul adták: férfinak háromszor, nőnek kétszer „szaggattak”.¹² (A szaggatás abból állt, hogy a harangozást, nem sokkal a kondulás után, rövid időre megszakították). Hajdúnánáson a halott rendi, társadalmi helyzetét tudtul adták a harangok: a nemesembernél két haranggal egyszerre hagyták abba a kongatást, jobbágnál egyenként.¹³ Cegléden a halottnak meghúzták a „lélekváltság”-ot és a csendítés után a halott nevét és életkorát lekiáltották a toronyból.¹⁴ Nyárszón (v. Kolozs m.) a temetésre először a két harang szól: először a halottnak, másodsorra a nagyharang hívta a papot, harmadszorra a kisharang a kántort és negyedszer mindkét harang hívta a temetésre készülőket.¹⁵ Ha Tákoson (v. Bereg m.) lány halt meg, a család a harangozónak vászonkendőt adott, aki ezt kidugta a toronyba, jelezvén a halott nemét és családi helyzetét; a vászonkendő-ajándékozás a halott lakodalmával függ össze, amelyről később szólunk.¹⁶

A gyászt – a család és a szélesebb közösség – *színekkel* is jelezte és ennek országszerte ugyancsak nagyon sokféle szabálya volt ismert. A gyászt kifejezte a ruha, a koporsó, és egyes tartozékainak a színe a halott nemétől és korától függően.

Ha gyászoltak, az ország legtöbb falujában és városában a férfiak, a nők, a gyerekek általában *fekete* ruhába öltöztek, de a Dunántúl egyes tájrészein (Alsó-Somogy, Hetés, Ormánság, Sárköz stb.) lakó magyarság idősebb rétegei *fehér* ruhát öltöttek, a lakást fehér lepedőkkel, kendőkkel rakták ki, sőt a fekete ruhában gyászoló férfiak is egyes falvakban fehér kötenyt kötöttek maguk elé. A palócoknál és Göcsejben a halott asszonyt fehér menyasszonyi ruhájában, a lányt ugyancsak fehérben temették el. Kalotaszegen a fiatal nők és lányok kedvesebb halottjaikat pártájukon és hajukon fekete szalaggal, továbbá fekete csizmával gyászolták (egyébként piros csizmát viseltek).¹⁷

A koporsónál is jelentőséggel bírtak a színek. A halott alá fehér lepedőt tettek, ha idős volt, feketét, kéket vagy rózsaszínt, ha fiatal volt a halott, nemének megfelelően. Idősebb férfiaknál a koporsót feketére, a nőknél sötétbarnára, fiataloknál fehérre, vagy egyéb világos színűre festették.¹⁸

A gyásznak az egész közösségre kiható jelentőségét bizonyította a temetésen való részvétel, az ott megjelentek száma és összetétele. Az elhalt temetésén a falu, a város azon csoportjai, amelyek a halottal vérségi, lokális, foglalkozási, vagy egyéb kapcsolatban álltak, rendszerint résztvettek, vagy valamilyen helyi szokásos módon képviseltették magukat. A temetés így fontos közéleti alkalommá, eseménnyé emelkedett, amire *Erdei Ferenc* is felfigyelt a Kalocsa vidéki parasztfalvak vizsgálata során. Ezeket írta: „Egy-egy temetés nagyobb tömeget vonz, mint a templomi istentisztelet. A férfiak hazatérnek a mezőről, az asszonyok fölhagynak a házi munkával és sietnek kidúlt társuk ünnepélyes sírbatételére. Nem lehetett olyan rossz idő, hogy össze ne gyűljenek a temetési szertartáson. Patajon nemritka az a temetés, amelyen 5–600 ember is részt vesz. Tengernyi virággal, komor pompával és hosszú processzióval vonulnak ki a temetőbe.”¹⁹

Búcsúzás a halottól

A 19. század elejétől a halál beálltának a megállapítása már nem a rokonságra tartozott, hanem egyértelműen a községi hatóságra volt bízva. A halottkém feladatát a községekben kezdetben valamelyik értelmesebb gazda látta el, akit ezzel a község megbízott, majd később a hatósági orvos; ők adhatták az engedélyt a koporsóba, a ravatalra tevésre, továbbá az eltemetésre.²⁰

A temetési eseménysorozat fontos állomásai voltak a *koporsóbatétel* és a *ravatalozás*, amelyek sok részletmozzanatát országos adatok alapján *K. Kovács László* állította össze;²¹ ezekkel most nem is foglalkozunk, mert különösebb jogi jelentőséggel nem bírtak. Ami minket mégis érdekel, az a koporsó használatával, a koporsóba tett különös tárgyakkal összefüggő néhány szokás, és a halott búcsúztatásánál a koporsó körülállásának a rendje.

A koporsó készítése, *szolgáltatása* általában a család kötelességét képezte, de sok helyen ezt a község vagy az egyház adományozta. Pl. Agárdon (v. Zemplén m.) a koporsót a molnár ingyen volt köteles elkészíteni annak fejében, hogy a község által fenntartott házban bérfizetés nélkül lakhatott.²² Néhány helyen a szegények részére közös koporsót tartottak fenn és azt a temetés után a további közös használat érdekében a község számára kellett szállítani.²³

Meglepően, szinte az ország egész területén széles körben volt elterjedve az a szokás, hogy a halott mellé a koporsóba különböző tárgyakat helyeztek el. Bálványosváralján pl. a halott férfi lába mellé rakták a pipáját és a dohányos zacskóját, a nőknél egy szép öltözet ruhát, szoknyát, ahogy életében meghagyta; a legtöbb családnál élő gallyal, ún. istenfával is díszítették belülről a koporsót. Mindenfelé az országban a halottat rendszerint abban a ruhában temették el, amelyet életében különösen szeretett. A lányok koporsójába rakták a pártáját, néhány szőttesét, ruháját, sőt Kalotaszegen „a fiatal lánynak az egész kelengyéjét tulipános ládájával együtt a lábához tették.”²⁴ Szegeden a halott törülközőjét, zsebkendőjét, fésűjét.²⁵ Baranyában, kalapját, imakönyvét, rózsafüzérjét,²⁶ Gömörben mindenféle gabona terméséből egy részt, Temes megyében ugyancsak a földjéről termett gyümölcsökből (körte, alma, szilva), a gabonájából készített kenyérből egy-egy részt tettek mellé.²⁷

A modern ember szemléletében még különösebbnek tűnnek azok az esetek, amikor a korábban elköltözött halott „ittfelejtett” gyűrűjét, pipáját a későbbi elhalt személy koporsójába tették, hogy „adja át a másvilágon”.²⁸ Ez nem tréfa volt, mert szent meggyőződéssel hittek is abban, hogy a postázás e formájával elérik céljukat. A magyaroknál és a nemzetiségeknél általánosan élt az a szokás is, hogy pénzt tettek a koporsóba.²⁹ A hazai zsidók favillát dugtak

a halott kezébe, hogy majd „kiáshassa magát” vele.³⁰ Hosszú lenne felsorolni azokat a személyi, használati és kegyeleti tárgyakat, szerszámokat, ételeket és egyéb dolgokat, amelyeket a halott mellé a koporsóba sok helyen beleraktak, ezért inkább a szokás okára, magyarázatra térünk rá.

Bodrogi Tibor ezzel kapcsolatban arra utalt, hogy a primitív népek felfogása szerint „a halállal újfajta kapcsolat alakult ki a társadalom és a halott között: olyan kapcsolat, amelynek normái igen változatosak.”³¹ A kezdetleges, még pogánykori emberi tudatban a földi lét mellett létezik egy másik „lét”, a másvilági lét, amelyben az emberek ugyanúgy élnek, mint a földön, szükségleteik, igényeik, munkájuk is ugyanaz, ott éppúgy születnek, házasodnak stb. mint itt, tehát a földi foglalkozásuknál használt kedves tárgyaikat magukkal kell vinniük. E hasonlóság, vagy azonosság folytán az emberek hite szerint – még a múlt században is – a társadalom és a másvilágra került egyén közötti kapcsolat változatlanul fennmaradt ugyan, legfeljebb tartalmában és formájában módosult. *Roheim, Tagányi, K. Kovács és Bálint* szerint³² is az említett koncepcióból kiindulva kell megérteni azt a szokást, hogy a halottat mindazzal ellátják, amije a világban megvolt és amire „odaát” szüksége lehet.

A jogtörténészek azonban a temetéshez fűződő jelenségre más, közvetlenebb magyarázatot ismernek, ami nem ellentétes az előbbivel. E magyarázattal *Tagányi* is foglalkozott.³³ Eszerint a társadalom kezdetleges, ősi viszonyok között nem ismerte az öröklést, hanem a halott birtokában volt valamennyi vagyontárgyát a sírjába kellett tenni, házát felégetni, vagy ezeket megsemmisíteni stb. Évezredekken keresztül az európai népek nagy részénél babonás félelemmel húzódtak el a halott ingóságaitól, amit az ősi római közmondás így fejezett ki: „mobilia ossibus inhaerent” (az ingóságok a csontokhoz, ti. az ősök csontjaihoz tapadnak).³⁴ A fejlődés eredményeként egy későbbi időszakban már nem semmisítették meg a halott valamennyi vagyontárgyát, hanem ez a szokás jelképes cselekményre zsugorodott össze és az ingóságok csak egy részét tették a koporsóba, az egész szimbólumaként. A keresztény vallás hatására azután az a további módosulás is bekövetkezett, hogy a halott helyett, vagy ezzel párhuzamosan hasonló részt a szegényeknek is adtak. Persze az igazság az, hogy a teljes magyarázathoz még elég sok részletkérdés tudományos kutatására van szükség.

A hazai szokás szerint sok végrendeletben³⁵ maga az elhalt követelte néhány kedves holmijának a koporsóba helyezését; ilyen esetben a hátramaradottak és a halott között olyan „jogi” kötelem is keletkezett, amelyet a szokásjog feltétlenül végrehajtani rendelt. Ezen alapszik egyébként az a szokás is, hogy a halott utolsó kívánságát teljesíteni kell, mert egyébként „a lelke visszajár” és zavarja az élőket, vagy átok nehezedik arra, aki nem akarja ezt figyelembe venni. A múlt század végéről több bírósági ügy bizonyítja, hogy a halott lelkétől való félelem mennyire reális alapokon nyugodott és milyen bűnügyeket eredményezett. Sok helyen ugyanis a községre vagy a családra nehezédő bajokat, betegségeket, járványokat a halott visszajáró lelkének tulajdonították, és ettől a terhes, nyomasztó, félelmes lelki állapottól úgy akartak megszabadulni, hogy éjszaka felbontották a sírját, a testét fejszével összeaprították, a szívét átszúrták, majd arccal lefelé visszatemették.³⁶ A hatóságok ilyen esetben halottgyalázás címén eljárást indítottak.

*Balassa*³⁷ a régi népi hiedelem alapján még arra utal, hogy a halott akkor is visszajár, ha nem tudott valakitől elbúcsúzni, ha lopott vagy csalt, ha a tartozást nem adták meg, vagy ha – amint ezt már érintettük – nem temették el vele azt, amiről végrendelkezett.

A halott ravatalozása után került sor a *búcsúztatásra*, amelynél a koporsó körül a hozzátartozók, a rokonok és az ismerősök álltak. *K. Kovács László*³⁸ a hóstátiak temetkezéséről szóló kitűnő munkájában hívta fel a figyelmet a rendelkezésére állt, de nem teljes adatok alapján arra, hogy hagyománytisztelő helyeken a koporsó körüli állásnak meghatározott szokásjogi szabályai maradtak fenn, amelyek a nemmel és a vérségi, a rokonsági fokkal (de nem a korral!), így a halott hátramaradott vagyonának az öröklési rendjével is bizonyos mértékben összefüggést mutattak. Eszerint az apa a halott fejénél foglalt helyet. A koporsó

egyik oldalán a férfiak, a másik oldalán a nők álltak, mégpedig az ország nagyobb részében a férfiak a halott bal oldalán, a nők a jobb oldalán, a Székelyföldön és a kolozsvári Hóstátban pedig éppen fordítva. A férfiak oldalán levők olyan sorban álltak a koporsó mellett, ahogy a nagycsaládi szervezeten belüli szabályok szerint majd a vagyont örökölték, nem pedig életkor szerint; hátuk mögött pedig felsorakoztak a távolabbi rokonok.

Bálványosváralján egy fiatal legény temetésénél viszont azt tapasztaltuk, hogy a rokonok a koporsó két oldalán kor szerint helyezkedtek el; egyik oldalon az öregek, a másik oldalon a fiatalok, nemre való tekintet nélkül. *K. Kovács* feltételezését tehát, mint sok más kérdést is, csak bővebb adatismeret esetén lehet majd lezártnak tekinteni.

A temetés

A temetés megszervezését a gyász említett kötöttségei miatt a család, a házbeliek nem végezhették, ezért rendszerint olyan valakit kértek fel e feladat ellátására, aki a családhoz közel állt. A temetés hivatalosan felkért ügyintézőjét *halottasembernek*, *bejárónak*, régebben *funerátornak*,³⁹ Erdélyben *halottas gazdának* nevezték. Átányban⁴⁰ (Heves m.) a bejáró szerepének a betöltésére a keresztkomát kérték fel. Sok helyen egyébként is a keresztszülők feladata volt a 2-3 éven aluli gyermek eltemetése és a költségek viselése is, ők öltöztették be a halotti ruhába és vitték ki a koporsót a temetőbe.⁴¹

A halottas ember feladatát képezte a haláleset hivatalos helyeken való bejelentése, ő kérte fel a lelkészt a búcsúztatásra, a harangozót a szokásos jeladásra; megszervezte a koporsó elkészítését, a sírásást, az eltemetést, a rokonság meghívását a torba. Némely helyen mind ezért a rokonok voltak kötelesek helyt állni, a falvak egy jelentős csoportjában azonban más volt a rend. Pl. Bálványosváralján a sírásást, a fejfacsinálást, a koporsó- és a zászlókészítést folytatólagos sorrendben azok végezték, akiknek ehhez a képességük megvolt és a kurátor már előre meghatározta, hogy a következő halottnál ki kerül sorra. A munkákhoz az anyagot mindig a gyászoló család adta.

Sok helyen a *céh*, az *utca*, a *szomszédság* vagy az a *társadalmi kör* szervezte és finanszírozta a temetést – esetleg tagjai munkájának igénybe vételével –, amelyhez a halott tartozott. A múlt század második felétől a hagyományos társadalmi kötelékek elsorvadtak, az általános egyesületek céljai megváltoztak, ezért közös, önkéntes temetkezési-biztosítási egyesületek létesültek; ezeket váltották fel elsősorban a községi, majd a teljesen üzleti alapokon nyugvó temetkezési vállalkozások.⁴²

Erdélyben a temetés megszervezésére több száz évvel ezelőtt érdekes szervek, a *kalandos-társulatok* és a *dékánságok* alakultak.

A kalandos-társulatok őseit a már I. László király 1092-ben kiadott egyik törvényében szereplő confraternitásokra, egyházi társulatokra, a kalandos testvérekre lehet visszavezetni, de később felvett nevükön csak a 16. század óta szerepeltek, amikor elkülönültek a céhtől és az lett a funkciójuk, hogy tagjaik kölcsönös megsegítését, kulturális nevelését, szórakozását és eltemetetését szervezzék meg. Ez a középkori szervezet a kolozsvári Hóstát városrész földműves (magukat földészeknek nevezték) lakossága körében, eredeti népi formájában, szokásjogi úton 1944-ig szinte teljes épségben fennmaradt, de a feladata ekkor már csak a temetés külső rendezésére szorítkozott. Az említett városrészben a területi megosztásnak megfelelően a nagyobb utcák szerint több társaság és az egyes társaságokon belül is több körzet működött.

Az elhalálózást a társaság vagy a körzet fejével, a kalandos apával kellett közölni, aki a régi céhtáblához hasonló eszközzel értesítette erről a társaság tagjait. Az értesítést a következőképpen szövegezte:

„Ma délután 4 órakor temetés lesz
Szamosköz utca 62 szám alól halot
Idős Kovács József minden
Társaságbeli tag megjelenjen
Büntetés terhe által

1941 július 5-én

Albert György elnök⁴³

A táblaküldés meghatározott rendben történt. A kalandos apa átadta a szomszédjának és így járt szomszédról szomszédra a tábla, míg végül visszatért a kibocsátóhoz. Nagyobb társaságokban két táblát bocsátottak útra, a két szomszéd útján, és akinél ezek találkoztak, volt köteles azonnal az apához visszavinni. A sírásás a fiatalabb tagok kötelessége volt a társaság sírásó felszerelésével. A temetésen minden tagnak meg kellett jelennie. Régebben a mulasztókat, a tábla továbbadásában vagy a megjelenésben vétkeseket a kalandos apa testi-
leg is megfenyíthette, újabban pedig pénzbüntetéssel sújtotta.

Kalandosok hasonló módon Kolozsvár mellett Magyaregerbegyén és Gyalun is működtek.⁴⁴

Nagyjából ugyanilyen, szokásjogilag fenntartott szervezettel fejtették ki tevékenységüket Bánffyhunyadon (v. Kolozs m.), valamint Szatmár megyében a dékánok is.⁴⁵ Minden utcának külön dékánja volt és ez a megbízatás évről évre házsorjában szállt tovább. Haláleset alkalmával a dékán két szomszédjával indította a táblát azzal a szóbeli meghagyással, hogy másnap harangozáskor legyenek a házánál. Akinél a két tábla találkozott, visszavitte azokat a dékánhoz és megismételte az üzenetet. A sírásás kötelezettsége is házsorjában terhelte a tagokat és aki elmulasztotta, a munkát a számlájára végeztették el.⁴⁶

Régen a céhmester a céhtag vagy hozzátartozója elhunytakor azonos módon, táblajáratással adott értesítést a temetés napjáról.⁴⁷ Ennek módját a céhszabályzatok határozták meg.

A búcsúztatás után a halott koporsóját kivitték a temetőbe. A kiszállítás, a sírásás, a sírnál való búcsúztatás, a sír befedése földdel – az említett kivételektől eltekintve – rendszerint a közeli rokonság feladatát képezte. A búcsúztatásnál – a háznál és a sírnál egyaránt – közreműködött az egyház is. *Tagányi*⁴⁸ hívta fel a figyelmet a halottnak a községben való körülhordozásával kapcsolatos szokásra, amit – véleménye szerint – a halottnak a községtől, a rokonságtól való elbúcsúztatásaként kell felfogni. Hódmezővásárhelyen régen a kórházban elhaltakat ott ravatalozták fel, majd a templom és a városi háza, vagy szülőháza érintésével (egy percre itt meg is álltak) vitték ki a temetőbe. Mint említettük, a sírásás és behantolás a rokonok, a szomszédok, vagy valamely ismerős kör, társaság stb. feladata volt. Ezen általános kötelezettségből mint csökevény maradt meg az a szokás, hogy a koporsóra a közel-állók földrögöt dobtak. A sírásásra való vállalkozással, vagy a göröngynek a sírba dobásával a halott iránti tiszteletet is kifejezték.

Fiatal lány vagy legény halála esetén sok helyen a temetőbe való kikísérésük szinte teljesen a lakodalmi menet képét öltötte magára. Lakodalomról is volt szó, a *halott lakodalmáról*, mert barátai, cimborái, társai látszat-házasságkötés formájában megülték a lakodalmát. Ilyenkor a leányt menyasszonyi ruhába, fátyollal, koszorúval, koronával ékesítve ravatalozták fel. A halottnak párt választottak, menyasszonyt, vagy vőlegényt, aki közvetlenül a koporsója után ment, őt nászmenet módjára a koszorúspárok, a nyoszolyólányok követték, olyan öltözetben, mintha tényleg lakodalomban menetelnének. Ha a halottat nem kocsin szállították, a koporsót leányhalott esetében fiúk, fiú esetében pedig leányok cipelték. A menetet zenészek követték, a szülők pántlikákat osztogattak, a sír mellett (a temetőn kívül, vagy a háznál) tort ültek, vígan, zenével, tánccal egybekötve. Ha a tort a háznál tartották meg, a halottnak is terítették élő párja mellett, de ebből a tálból senki nem evett. Az így eltemetett fiatalnak a Hajdúság sok községében fehér színű fejfát állítottak.⁴⁹

A bukovinai székelyeknél a halottat kísérő legények a fejükre bokrétás kalapot tettek, a lányok fehérbe öltöztek, a hajukat kibontották, a guzsalyukra fehér kendőt kötöttek és a koporsó két oldalán lépdéltek.⁵⁰ A Bakony alján és Kisküküllőben a tort a temetőben ülték meg, kaláccsal, pálinkával és rövidke táncal.⁵¹ Szeged-Felsővároson a halottat megénekelő asszony az evés-ivás után fejére tette a borosüveget és énekelt, táncolt.⁵² A kheräre törzsbeli cigányok ugyancsak énekelték és táncoltak ebből az alkalomból.⁵³ Csongrád megye több városából (Csongrád, Szegvár stb.) és Kecskemétről⁵⁴ is maradtak fenn hasonló leírások. Hajdúdorogon a görög katolikusok és a görög keletiek még a 20-as évek végén is eljárták a temetőben a menyasszony táncát.⁵⁵ Ezzel összefüggően már csak egy kiegészítő szokást szeretnénk megemlíteni. A hazai románok régen, ha ifjú legény vagy leány halt meg, fenyőfát hoztak az erdőből, a halottas háznál feldíszítették és a temetőben a halott fejéhez tették.⁵⁶

Miért tartották meg a halott lakodalmát? Ez is a másvilági lét követelményeivel állt összefüggésben és nagyon régi, pogánykori hagyományokra vezethető vissza. Alapja ugyancsak az a félelem volt, hogy a halottnak a teljes másvilági nyugalomához mindenre, így a lakodalomra is szüksége volt, tehát az ehhez való jogát is teljesíteni kellett. „Nem szűkölködve házastársban – írta K. Kovács László⁵⁷ –, az útravalóul adott dolgokban elnyervén a hozományt is és a lakodalmat is ellakván, semmi oka nem lehetett többé az elhunynak, hogy hazajárjon és hátramaradottait kísértse, gyötörje...”

A ravatalon való búcsúztatás után a halottat újabban nem a temetőbe, hanem elhamvasztás céljából krematóriumba vihetik. Ennek személyi feltétele hatályos jogunk szerint, hogy a halott már életében így rendelkezék, vagy a rokonsági fok szerint a legközelebbi hozzátartozója kérje. A test elégetett hamvát a krematórium urnában adja ki.

Régebben a temetés egyházi gyászszertartás formájában történt. Ma lehetőség van polgári gyászszertartás szervezésére, ami tanácsi feladat és – a halott hozzátartozóinak igénye esetén – a temetést végző vállalat köteles megrendelni. Tartalma: gyászbeszéd, énekkar működtetése vagy gépzene.

A temető

A halottat a temető földjében helyezték örök nyugalomra. Ez kezdetben a templom körül terülhetett el, hiszen Kálmán király törvénye a kizárólagos temetkezés helyéül a „templom csarnoká”-t jelölte meg. Számos tárgyi emlék azt is bizonyítja, hogy a világi és egyházi előkelőségeket rendszerint a templom oltára alatt, vagy az alatta kiépített közös kriptában temették el. A lakosság temetkezési helyét *templomkertnek* vagy *cinteremnek* nevezték, ami ha megtelt, az egészet felásták, a csontokat egy helyre összegyűjtötték és újra kezdték a temetést.⁵⁸

A 16. század közepe óta a reformátusok a templomkertben, vagy a templom aljában való temetkezést elvetették és a helyiségen kívül rendeztek be maguknak temetőt.⁵⁹ Ennek ellenére sok helyen található a papnak és hozzátartozóinak a sírköve a cinteremben, tehát a 19. század elejéig mégis temetkeztek oda.⁶⁰

A 18. század közepétől általánossá válik a községen kívül fekvő temető használata. Kivételekre csak néhány esetet tudunk. Pl. Torockóról olvashattuk, hogy sziklába véstek helyet a koporsó számára,⁶¹ vagy a régi Sárreten a vízi emberek a csak csónakkal megközelíthető szigetek kiemelkedő fáin állták el halottaikat.⁶² Egészen kivételnek tűnik a Küküllő völgyében Nagykend, ahol a kertekben, vagy a szántók végében három magántemetőt és 21 családi temetőt fedeztek fel. A magántemető több család közös tulajdonában áll és csak azok temetkezhetnek oda, akiknek „jussok”, „részek” van, másoknak meg kell vásárolniuk a sírhelyet. Néhány falu a Borsavölgyében ugyancsak lehetővé teszi a családi kertben való

temetkezést.⁶³ Apró csecsemőt nem ritkán a ház körül, a keresztleletlen, az öngyilkost vagy kivégzett személyt a temető árkában földelték el.⁶⁴ Ekkor templomban is már csak kisméretű temetkezést.⁶⁵

A 18. század végén azután egészségi okokból és helyszűke miatt megindult a temetők végleges és teljes kilakoltatása a községek belterületéről a külterületre, sőt hatósági intézkedések azt is előírták, hogy a temető mennyire lehetett a községtől; rendszerint 3–500 méterben szabták meg a távolságot. Ez a folyamat a múlt század közepével le is zárult.

A temetők kezdetben az egyház tulajdonában álltak, kezelésüket a fenntartó egyházak végezték és a használat rendjét is – állami előírások figyelembe vétele vagy éppen mellőzése mellett – meghatározták.

Néhol a céhek, vagy a mintájukra szervezett már említett *temetkezési társaságok*, vagy a *bányapénztárak* tartottak fenn tagjaik számára temetőket. Ezek önrendelkezési jogát az állami és városi szervek éppenúgy, mint az egyházak egyaránt elismerték.⁶⁶ Mint egyébként az egyházak, a jog alapján az említett szervek is a temetőt önhatalmúlag kezelték, a sírhelyeket kijelölték és a temetőben önállóan intézkedtek.

A múlt század közepétől ritkán már *községi temetőket* is állítottak fel, amelyeket a községek kezeltek (1876: 16. tc. 116. §-a) és ezekben a törvényesen bevett vallásfelekezetek tagjai vegyesen temetkezettek (1868: 53. tc. 22. §-a). Ennek ellenére századunk közepéig többségben maradtak az egyházi temetők és a vallási alapon elkülönülő temetkezés szokása megtartotta uralkodó jellegét. Hódmezővásárhelyen pl. református, katolikus, unitárius, zsidó és nazarénus temetők mellett szegények, pogányok temetőjét is létesítettek, ahová őket valóságukra való tekintet nélkül temették. Egyvallású községekben is sokszor több temető állt rendelkezésre, város- vagy községrészenként; pl. Átányban (Heves m.) alvégi és felvégi temetőt találhattunk.⁶⁷ Kalotaszeg több községében külön volt a *csepleszek* (jött-mentek) és a keresztleletlenül elhaltak,⁶⁸ Bárádon (v. Bihar m.) a gazdagok és a szegények temetője.⁶⁹ Debrecenben egykor minden nagyobb utca végén koleratemető állt. Elkülönített temetőket találunk csatamezők közelében állampolgárság szerint (pl. orosz, szerb, amerikai stb.), vagy máshol elesett hősi halottak részére, mint pl. Debrecenben a honvéctemető.

A temetők felügyeletét és kezelését régen az egyházak, a 18. század utolsó negyedétől már az állami szervek, a városi és községi előljáróságok (ma tanácsok) végezték, de a temetőügy tényleges és korszerűsége törekvő rendezése csak a 19. század második felében indult meg. Kezdetben a Helytartótanács, majd a megyék és városok adtak ki ilyen irányban rendelkezéseket. Ezek között említésre méltó a temető bekerítési és őrzési kötelezettsége, a temető táblákra osztása és sok helyen 30–60 évi időtartamra ún. temetési forgók kialakítása, utak létesítése, a sírok megvásárlási idejének rendezése stb.

Kik használhatták a temetőt? A temetőt egyházi szempontból szentelt helynek tekintették, tehát csak a tisztességes, becsületes híveket volt szabad benne eltemetni. Így nem kerülhettek a temetőbe az eretnekek, a boszorkányok, az öngyilkosok, a halálra ítélték, a vilám által agyonsújtottak, a keresztleletlenül elhaltak, stb. Egy időben a nem ismert okból és erőszakos úton meghaltakat (katonák, hajdúk stb.) is kirekesztették a temetőből, ill. a papok külön ajándékot követeltek ilyen esetben, de azt a törvény megtiltotta (1486:63. tc.).

A reformátusoknál 1595-ből találunk olyan előírást, hogy a temetési szertartást meg kell tagadni azoktól, akik az Istent megvetik, az egyházi előírásokat nem tartják meg. Ezeket ún. *számártemetéssel* (egyházi szertartás, szokásos kikísérés nélkül, a temető árkában való elhantolás) kellett eltakarítani, ami a 17. század folyamán megfélemlítő hatású fegyverező eszköznek bizonyult.⁷⁰

A reformáció idején a szabad vallásgyakorlat a temetőkre is kiterjedt a templom- és haranghasználat joga mellett, de a közös használat is lehetővé vált (1647:10. tc.). A 17. század közepén egy törvény a temető használatát bárki részére szabaddá tette, városlakó és oda-

utazó részére egyaránt (1649:12 tc.). Mai jogunk szerint a köztemetőben és a felekezeti temetőben bárki jogosult temetkezni, mindenféle megkülönböztetés nélkül, a temetőre érvényes előírások és szokások megtartásával.

Ma a temetőkkel kapcsolatos rendelkezéseket a 10/1970. (IV.17.) ÉVM–EüM. számú együttes rendelet tartalmazza. Ez előírja, hogy a temetőt sírhely táblákra, a táblákat sorokra kell osztani; a sírokat és a sorokat számozni kell. A temetés rendjére azt tartalmazza, hogy az elhaltat az elhalálozás ideje szerint sorrendben következő sírba kell temetni, kivéve a ketős, vagy a családi sírhelyeket. A sírhely használati idejét 25, a sírboltét 60–100, az urnáét 10 évben szabja meg. Síremlékek, sírboltok eltávolítása esetén azt ki kell üríteni és a holttest maradványokat – ha a hozzátartozók más helyre nem szállítják át – 25 éves porladási idő után közös sírba kell helyezni.

A sírhely

A sírhelyek kijelölése és kiadása a temetőt fenntartó testület önrendelkezési jogához tartozott, amire nézve írásbeli szabályzatok vagy a kialakult gyakorlatot fenntartó szokásjogi szabályok érvényesültek. Általános szabályként látszik kiemelkedni, hogy minden községi lakost, sőt az ott elhunyo idegent is megillette az *eltemettetés joga* és az ehhez szükséges *sírhely*. Ez utóbbi abból is fakadt, mert a községek rendszerint babonás okokból tiltották a halott ember átszállítását a területükön.

A temető beosztására, a sírok kijelölése céljából régen két főszabályt követtek: a *sortemetést* és a *családi rendszerű temetést*; az utóbbinak két változatát ismerték: a családi síroknak a falu rendjéhez igazodó, vagy attól nem függő elhelyezését.

A sortemetés azt jelentette, hogy a temetőben a sírokat szabályosan kiképzett utak két oldalán az elhalálozások sorrendjében helyezték el, aminek következtében még férj és feleség sem kerülhetett egymás mellé. A Helytartótanács 1777-ben igyekezett a sortemetést általánossá tenni⁷¹ az országban, de ebben a törekvésében nagy ellenállásra talált. A kiadott rendelkezést néhány évtized alatt a megyék és az egyházak ugyan többször is megismételték, ennek ellenére a kívánt eredmény még sem következett be. E szabályt részlegesen inkább nagyobb városok követték.

A családi rendszerű temetkezés nyomai szinte az egész országban fennmaradtak. A családok ugyanis közös sírban, egymás mellé szerettek temetkezni és ezt a hagyományos igényt semmiféle külön rendelkezés nem volt képes megváltoztatni. Férj, feleség és gyermekek rendszerint egy sírban feküdtek, mégpedig úgy, hogy a mélyre leásott sirtól jobbra és balra egy-egy üreget ástak az oldalfalba. Ezt nevezték kissírnak, vagy padmalyos, part alá történő temetkezésnek.⁷² Sok helyen a sírban a férfiak és az asszonyok helyét is szabatosan előírták. Pl. Nádudvaron a padmalyt a férfiak részére a sír baloldalán, a nők részére a jobboldalán készítették el.⁷³ Kalotaszegen az elhalálozás sorrendje volt a döntő: a padmalyba a két első halott, a sír közepére a később elhunyt került.⁷⁴ Alkalmazták ilyen célból az oldalfülkés megoldást is.⁷⁵

A családi síroknak a temetőben való elhelyezésében is sok helyen rendszer ismerhető fel. Régen a temetőt a családok ugyanabban a sorrendben osztották fel egymás között, ahogy a faluban laktak, tehát akik a faluban való letelepedéskor szomszédok lettek, azok ezt a szomszédi viszonyt a temetőben is megtartották. Ez a kapcsolat kimutatható volt többek között Abásfalván (Udvarhely m.),⁷⁶ Tiszacsegén (Hajdú m.),⁷⁷ Bodoson (Háromszék m.),⁷⁸ Szigetközben (Kisalföld)⁷⁹ és Pákozdon (Hunyad m.).⁸⁰ Így a temető – írta *Balassa Iván* –, szó szerint a halott falu volt, és benne sok olyan törvény érvényesült, mint az élő faluban.⁸¹

A sírgödör megásása régen a család, a rokonság, vagy annak a szervezetnek (céh, kalandos-társaság stb.) volt a kötelessége, amely a temetést rendezte. Kiemelkedő, közmegebecsülésnek

örvendett személy sírjának a megásására munkatársai, barátai önként vállalkoztak. Napjainkban ezt a munkát a fogadott sírásó vagy a temetőcsősz végzi. A sírhelyet általában egy méter szélesre, két méter hosszúra és mélyre méretezték. A sír rendszerint nyugat-keleti tájolású volt.⁸²

A család a sírhelyhez sohasem jutott ellenérték fizetése nélkül. A szerzés jogcíme használati jog vagy tulajdonjog lehetett. Általánosnak a határozott időre szóló használati jogot tekintjük, amit – főleg a 19. század közepe óta – újra meg kellett váltani. Azt megelőző időkben a sírfoglalás is gyakori lehetett, tehát az elhanyagolt, számon nem tartott, kihalt családok sír-helyeit mások vették birtokba. Tulajdonul a kripták helyeit szerezték meg.

A sírok védelméről a falvak előljárói vagy az egyházak rendszeresen gondoskodtak és megbüntették azokat, akik a kiszabott vagy szokásos rendet megsértették.⁸³ A polgári korban a védelmet az egész ország területére egységesen szabályozták. A kihágási törvény előírta, hogy aki sírt, síremléket bemocskol, aki a köztemetőt, a kerítését szándékosan megromlítja vagy bemocskolja, azt három napig terjedő elzárással vagy pénzbüntetéssel kell sújtani (1879: 40. tc. 80. §-a). Szigorúbban vették a sír vagy síremlék megromlását, elpusztítását vagy megsemmisítését, mert ezeket három évig terjedő fogházzal lehetett büntetni (Btk. 420. §). Napjainkban rendelet mondja ki, hogy pl. földtani kutatást temetőben nem szabad végezni [9/1961. (III. 30.) Korm. sz. r. 20. §-a]. Büntetőjogunk a temetőnek és a sírnak fokozott védelmet nyújt, ha tanácsi tulajdonban áll, vagy ha egyúttal műemléknek számít.

A meghalt ember sírhelyét emlékezetül megjelölték, személyi adatait tartalmazó *sírjellel* látták el; a feje fölé katolikus községekben keresztet, reformátusokban és unitáriusokban fejfát (fűtül való fa, gombfa, kúgomb, sírkő stb.), a lábaihoz pedig lábtól való fát vagy kopjafát (ezeken hozták ki a koporsót a temetőbe)⁸⁴ állítottak. Sokan a fejfában emberi alakot vélnek felismerni; a fejfa és a kopja kivitelezése, az alkalmazott színek a szokásnak megfelelően a halott nemével, életkorával és társadalmi helyzetével összefüggésben kereszténység előtti keleti hagyományokat őriztek.⁸⁵ A fejfák feliratai és jelzései Kalotaszegen és sok más helyen keletre tekintettek, a láb felé.⁸⁶

Régebben, amikor még az írni-olvasni tudás faluhelyen csak szűk körre korlátozódott, a fejfákra semmit nem írtak, azonban a fejfa külön formájából a lakosság a halott személyére mégis következtetni tudott. A fejfa önmagáért beszélt és a halott személyiségének sok fontos jelét tanúsította. Ezek rejtélyét, a fejfák társadalmi vonatkozású jelbeszédét a néprajzosok tárták fel; főleg *Balassa Iván* és *Kós Károly* kutatásai jártak eredménnyel.⁸⁷

Hogy a halott melyik családból vagy nemzetségből származott, azt a sír helyéről (a rokonnok egymás mellé temetkeztek) lehetett megtudni.⁸⁸ Az Alföld több helyén, a fakitermeléssel foglalkozó székely falvakban más jel is mutatott erre, mert a fejfára ráégették a család tulajdonjegyét.⁸⁹ A fejfának az átlagosnál nagyobb, díszesebb kivitele a halottnak vagy a családjának a vagyoni helyzetét jelezte.⁹⁰

Nagyon sok helyen a sírjel a halott nemét is elárulta. Nádudvaron (Hajdú m.) pl. kontyos fejfát kapott az asszony, csónakformájút a férfi, két-kontyos fát a kétszer férjezett asszony.⁹¹ Nagybajomban (Somogy m.) a férfiak fejfája kúpos, domború végződésű, az asszonyoké viszont homorú volt. A Székelyföldön a férfiak kopjafáját ugyancsak a csúcosság jellemezte, a nőké pedig a tulipánszerű végződés.⁹²

Az életkorra a fejfa színezéséből lehetett következtetni. A csecsemő és kisgyermek fejfája kék, a még nem házas fiúk és leányoké rózsaszín, a középkorúaké barna, az idősebb felnőtteké fekete volt.⁹³ Máshol a még nem házas fiatalok fejfáját sárgára, kékre, zöldre vagy fehérre is festették, ahogy a helyi szokás megkívánta.⁹⁴ Több adat igazolja, hogy a hősi halottak vagy egyéb módon, de erőszakkal meghaltak fejfáját pirosra, vörös színűre festették.⁹⁵ Kalotaszegen a fiatal leány sírját a többitől a „gyászoló”, a saját barátnői kendőiből,

szalagokból összeállított zászló vagy szalagokkal díszített bokréta különböztette meg.⁹⁶ Székelyföldön a kopjába fűzött zászló színe is az életkort jelezte: fiatalnál fehér, öregnél fekete,⁹⁷ Besenyőtelkén (Heves m.) fiatalnál kék, vagy piros.⁹⁸ Baranyában egyes helyeken a sírkereszt gyermeknél fehér, kék vagy zöld, felnőtteknél fekete lehetett.⁹⁹

A halott rangját a kopjafa vagy a zászló jelezte,¹⁰⁰ foglalkozását pedig a sírjelre faragott különböző ábra, pl. kasza, ekevas, búzakalász, szőlőfürt, faragóbárd, fejsze, hegedű, hal, fűrész stb.

Városokban az írásbeliség hamarabb szerephez jutott a sírjeleknél is, mint falun. A faanyagból való sírjeleket kiszorította a kő, a téglá, a vas, végül a beton. A feliratok a halott személyét, személyiségét közérthetőbben publikálták a maradandóbb anyagból készült sírjeleken, mint a fában. Tartalmuk is több adatot tükrözött: a halott nevét, születési és halálozási időpontját naptári napban kifejezve, házastársának a nevét, a foglalkozását, a vallását stb. Sőt sokszor a fényképét is. Példaképpen bemutatunk néhány sírfeliratot:

Nyárszó (v. Kolozs m.)¹⁰¹

Bálint Bori
volt a nevem
66 év volt
életem
Kovács Ist-
ván volt a
párom nyú-
galomom ide
várom meg-
halt 1940. III.
hó 7 dikén ide
hejeztük
örök nyúgalo
mra béke
poraira

Kovács
István
volt a nevem
év volt
életem
Bálint Bori
volt a nejem
kivel 45 évet
éltem meg
halt
ide hejeztük
örök nyúga-
lomra Béke
poraira.

(Az évszám hiányzik, mert Kovács István még élt a lejegyzés időpontjában.)

Kolozsvár Hóstát¹⁰²

itt járó ály meg tekints e
Sirkőre elhunyt máté
János temető helyére. Ide
Jus tejis holnap vagy késsőre.
Ha mester szégem kérded:
Szántó vető voltam, de
Már e setét bolt leve az én /
Boltam. Életem évejit hat
Van tavaszt értem szeretett
Nőmmel 38 éveket békében
Töltöttem. Ne sisár (igy!) engem
Hiv életem párja meg
Hidegült testem tested

Ide várja. Ez követ emelte
Hiv szerető nője: Jakab
Sára 4 életben levő
Gyermeki: János Anna
Sára Mihály, kik aty (igy!)
Kat Busan fájlaják. Meg
Holt Janu: 10 én 1860 ban.

*Dél-Bihar megyéből*¹⁰³

Lőrincz Julianna a sirba leszállak
Édes panyóm közt nyugalmat találak.

—
Antal Ferencz volt a nevem mig éltem,
Sulyos betegségem sirba döntte engem.

—
Itt nyugszik két kis testvér
Az ő lelkök már Istennél
E világot idehagyva
Áldás béke poraikra.

*Bodony (Heves m.)*¹⁰⁴

Itt nyugszik
Fodor Márton
sz.1904.m.h.1923 év
november 20 állit
otta
szülei
Fodor János
és Forgó Piroska.

Hódmezővásárhely (Kincses-temető)

Népünk egykori biráját
Egyházunk volt hiv gondnokát
T. Szücs Istvánt sok hiv szava tette
Után ide sirva tette
Gajdár Judit gyász özvegye
Kitől hat édes gyermeke
János, Judit, Julianna
Pál Lidia és Maria,
Mint György, István, Teréz, Anna
Sára, Erzsébet magzatja
Előbbi kedves társától
Korán hunyt Kristó Sárától

Ezek szeretett párjaik
Számos kedves családjai
Öntve könnyeik záporát
Áldva pihentető porát
Mehalt 61^{ik} évében
August. 19–1853.

A tor

A temetés befejező aktusának tekinthetjük a tort, aminek megtartása az örökösökre, rokonokra szokásjogi kötelezettségként hárult. Ennek fontosságát valójában úgy is felfoghatjuk, mint a társadalmi ellenőrzés egyik eszközét; akik ebben jelen voltak, bizonyíthatták, hogy az illető valóban meghalt.

A fiatal halott lakodalmának ismertetésénél láttuk a tor eredeti módon való megülését, közvetlenül a sírnál. De nemcsak fiataloknál, hanem időseknél is előfordult a sírjukon való lakomázás, pl. nők temetése alkalmával a karlócai görög-keletiek között, vagy a Turóc megyei németeknél, akiknél az örökösök valamely szülő halála esetén a síron egy kenyeret szétvágtak és a sírásók, továbbá a koldusok között elosztották.¹⁰⁵ E szokásnak még más csökevénye is fennmaradt; pl. Orbán Balázs figyelte meg, hogy a székelyek Udvarhelyszék és az Erdővidék némely falujában a sírnál lövöldöztek, kardjátékokat tartottak.¹⁰⁶

A tor egyébként rendszerint két részből állt: a szegények-koldusok, majd a rokonság, ismerősök, szomszédok megvendégeléséből.¹⁰⁷

A torba való meghívás, az asztalnál való ülés, az étkezés stb. rendjére helyi szokások voltak az irányadók. A mértéktelen étel- és italfogyasztás, részegeskedés, mulatozás miatt a közigazgatási hatóságok rendszerint tilalmazták a torozást, de nem sok eredménnyel.¹⁰⁸ Bukovinában a tor megtartását a túlvilági életben való hittel indokolták; azt tartották, hogy „annyi van neki a másvilágon, amennyit eltoroznak”; az andrásfalvi református egyházközség 1892-ben kimondta, hogy tagjai temetési torban nem vehetnek részt, de a helyzeten ez sem sokat változtatott.¹⁰⁹ Hasonló tilalmak országszerte voltak ismertek, de még a 20. század közepén sem igen múlt el temetés tor nélkül. Kétségtelen azonban, hogy ezek a torok már csendesebben, nyugodtabb viszonyok között folytak le. Ugyanez jellemezte a hazai németek, románok, szlovákok stb. torozási szokásait is.

A tor értelmére ugyanaz a koncepció ad magyarázatot, mint a tárgyak koporsóba helyezésére: a halottat megvendégelték, ellátták a hosszú útra élelemmel, itallal, mert hitük szerint egyébként félniök kellett attól, hogy szelleme visszajár és zavarja az élőket.

A halottak kultusza

A halottakat eltemetésük után is tisztelettel, sokszor mágikus félelemmel övezték. Sírjaikat rendszeresen meglátogatták. Ha más halott temetése alkalmával kimentek a temetőbe, együtt családtagjaik sírjait is végigjárták, virágot helyeztek rá. Sok helyen az örökösöknek és a rokonoknak egyenesen erkölcsi kötelességük volt az évforduló alkalmával a sír felkeresése, feldiszítése, újabb tor tartása és a szegények megajándékozása; ez leginkább az első és az ötödik évben történt, de később már feledésbe ment. A végső sírjel, síremlék vagy kripta használatba vétele avatással, kis családi ünnepély rendezésével történt. Kiemelkedő személyiségek sírját közpénzen gondozták, időnként társadalmi megmozdulás formájában megkoszorúzták; régi síremlékeket műemlékként ma is védenek.

A hazai románoknál sűrűn megismételték a tort; pl. Oravicabányán (v. Krassó-Szörény m.) és környékén a temetés után 9, 20, 40 napra, fél és egész évfordulón és a halott nevénapján.¹¹⁰ Az ún. kherāre-cigányok a temetés után hat hétre és egy évre pomāna-t ültek, amikor a halott részére is terítettek és az első falatot mindenki egy tányérra tette, majd azt a temetőben a halott lábánál elásták.¹¹¹ Ez mind áldozat volt a halott részére, hogy ezáltal szellemét távoltartsák.

Halottak napján (november 1, Mindenszentek napja) az élők tömegesen látogatták meg a temetőben halottaikat; a katolikusok gyertyákat égettek, a halott fejéhez feszületet tettek, és szentelt barkát.¹¹² Régen a görögkeleti és görög katolikus vallásúak Biharban, Hajdúdorogon a halottak napját húsvét után egy héttel tartották; ekkor edényeket és kalácsot vittek a sírra és azt a pappal megszenteltették.¹¹³

A halott személye iránti kegyeletet sokféle szokás védte. Közismert volt az a szabály, hogy elhalt emberről semmit, vagy csak jót volt szabad mondani. A vándorcigányoknál a halott nevét tabunak tekintették, amit többé, vagy legalábbis hosszú ideig nem volt szabad kiejteni.¹¹⁴ Mai jogunk kegyeletsértés címén bünteti a halottak becsületének vagy emlékének a megsértését vagy rágalmazását (Btk. 181. §).

JEGYZETEK

- 1 A gyász idő előtti megszakításának a szokása egyes cigány törzseknél élő gyakorlat volt. A megszakítás módját egy lány, akinek apja hét hónappal előbb halt meg, így mesélte el: „Nagyon férjhez akartam menni. A vőlegényem is sürgette már az esküvőt, viszont én még gyászban voltam. De mégis elszántam rá magam, hogy elszakítom a gyászt. Ősi szokás szerint leterítettem egy fekete kendőt a földre, s erre egy borral megtöltött poharat tettem; kicsit imádkoztam apámhoz, aztán a poharat a földhöz vágtam, a kendőt pedig ketté szakítottam. Az üvegcserepeket, meg a kettészakított kendőt még aznap este elástam apám sírjának a lábához. Most már jöhetett az esküvő. . .” (Erdős, 1958, 118–119.).
- 2 K. Kovács, 1944, 30–31, 41–47.
- 3 K. Kovács, 1944, 31.
- 4 Erdős, 1958, 111.
- 5 Orbán, 1873, 138.
- 6 Réső, 1867, 281.
- 7 Tudományos Gyűjtemény, 1823, V. 78; 1826, XII. 18.
- 8 Dömötör, 1960, 129.
- 9 Dömötör, 1960, 128; *Önéletírások*, 1974, 359.
- 10 László, 1944, 483; Erdélyi Múzeum, 1914, 116–117; K. Kovács, 1944, 130.
- 11 Kodolányi, 1959, 251.
- 12 K. Kovács, 1944, 125–126, 136–137; *Ethn.*, 1942, 200–201.
- 13 K. Kovács, 1944, 137.
- 14 K. Kovács, 1944, 136.
- 15 *Ethn.*, 1942, 200–201.
- 16 Országos Levéltár, IM., K 579, 1709. sz.
- 17 Réső, 1867, 174. Egyedülálló szokást jegyzett fel *Moldován* a Szentgyörgy (v. Beszterce-Naszód m.) környékén levő román falvakból; itt fehér zászlót tűztek ki a templom tornyára, ha a halott leány vagy fiú volt, és hat hétig fenntartották (*Moldován*, 1913, 189).
- 18 Fél Edit: Adatok a gyász-színekhez és párhuzamok (*Ethn.*, 1935, 6–17.); Fél Edit: Újabb adatok a zöld gyász-szín magyarországi előfordulásához (NÉ., 1940, 417.); Balassa Iván: A magyar gyász-színek kérdéséhez (*Ethn.*, 1945, 69–70.); *Bátky* Zsigmond: Adatok a fehér gyászviselethez (*Ethn.*, 1911, 33–40, 101–105); *Berze Nagy*, 1940, 232; Réső, 1867, 174.
- 19 *Erdei*, é. n., 226.
- 20 K. Kovács, 1944, 29.
- 21 K. Kovács, 1944, 32.
- 22 Réső, 1867, 14.
- 23 K. Kovács, 1944, 160; *Csete*, 1942, 205; *NNY.*, 1938, 18; *Morvay*, 1956, 73.
- 24 K. Kovács, 1944, 162.
- 25 *Róheim*, é. n., 168.
- 26 *Berze Nagy*, 1940, 230.
- 27 *Róheim*, é. n., 168.
- 28 K. Kovács, 1944, 187–188.
- 29 *Róheim*, é. n., 173.
- 30 Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. Bp., 1974. II. 362–366.
- 31 *Bodrog*, 1962, 156.
- 32 *Róheim*, é. n., 166; K. Kovács, 1944, 160; *Tagányi*, 1919, 47; *Bálint*, 1943, 224.
- 33 *Tagányi*, 1919, 47–48.
- 34 Érdemes párhuzamba állítani ezt a mondást azzal, ahogy Nyárszón (v. Kolozs m.) a koporsóba rakott holmikkal kapcsolatban vélekedtek: „Amit a halott magával visz a sírba, az mind az ő öröksége” (*Ethn.*, 1942, 200). Még inkább tükrözta a római mondásban megfogalmazott ősi elvet a tirpákok nézete, mely szerint a halott holmiját nem szabad eltulajdonítani, mert felettük a halottnak még ereje van, azzal rendelkezik. Meg kell tehát semmisíteni, a koporsóba tenni vagy elajándékozni, mert az utóbbi által a halott már elveszti hatalmát a tárgy felett (Márkus Mihály: *A bokortanyák népe*. Bp., 1943, 217–218.).
- 35 A végrendeletek nagy tömegben tartalmaztak olyan hagyományokat, amelyekben a végrendelező maga írta elő, hogy mit tegyenek a koporsójába, vagy mit fogyasszanak el a torban. Pl. Hód-

- mezővásárhelyen 1786-ban Darabont Andrásné rendelte, hogy „harmadik lepedőmet tegyék a koporsómba... az új szoknyámat tegyék a koporsómba... a jobbik ingvállamat hagyom a koporsómba.” (*Tárkány*, 1961, 253).
- 36 Ethn., 1898, 252; 1899, 80, 334, 415, stb.; *Róheim*, é. n. 163; *Moldován*, 1913, 211.
- 37 *Balassa*, 1973, 237.
- 38 *K. Kovács*, 1944, 212–217, 223–241.
- 39 *Kiss*, 1921, 6; *Dömötör*, 1960, 129.
- 40 *Fél-Hofer*, 1969, 166.
- 41 *Morvay*, 1956, 202, 212–213; *Gönczi*, 1895, 73.
- 42 Corp. Stat., III., 715; Erdély c. folyóirat Erdély népei c. melléklet (1900, 1. sz., 9–10. oldal). Pl. Szentgálon (Veszprém m.) földműveskör, iparos-kör, polgári-kör, katolikus-kör működött. A halott rokonsága a temetés után a kör tagjait 10–50 liter bor erejéig megvendégelte és ekkor megemlékeztek a halottról is. Hódmezővásárhelyen 1866-tól 50–200 forintos betéttel, átlag hat-száz taggal 21 temetkezési társulat jött létre, amelyek a tagok halála esetére nemcsak az eltemetést, hanem 300–1500 forintig terjedő összeg kifizetését vállalták a hozzátartozók részére. Így ezek érdekeltté váltak abban, hogy a több társulatnál bejelentett tag minél hamarabb meghaljon. A híres bűnügy, Jáger Mári bábaasszony pere, az említett lehetőség kihasználásán alapult, aki ugyanis a rokonok megbízása alapján sorra megmérgezte a társulati tagokat (Hódmezővásárhely Levéltára, IV. B. 1406, 3367/1895. eln., 2966/1896).
- 43 *K. Kovács*, 1944, 85. A táblákat és a szokást ugyanitt kellő részletességgel tárgyalja.
- 44 *K. Kovács*, 1944, 136.
- 45 *Jankó*, 1892, 161; Corp. Stat., III., 715.
- 46 A dékánok egyéb közérdekű, kommunális jellegű kötelességeire most csak utalunk. Ők szervezték meg a közmunkákat, pl. az utak, a dűlők felmérését, rendbentartását, a tűzoltást, a marha-összeírást stb. (*Jankó*, 1892, 161.).
- 47 *K. Kovács*, 1944, 135.
- 48 *Tagányi*, 1919, 47.
- 49 *Dankó*, 1977, 55.
- 50 *Belényesy*, 1958, 59–60.
- 51 *Szendrey*, 1942, 131.
- 52 *Kálmány*, 1881, 216. A szokás pécskai előfordulására l. *Bálint*, 1946, 66; *Bálint*, 1943, 226.
- 53 *Erdős*, 1958, 112.
- 54 Ethn., 1934, 81. Itt 1725-ben pellengér mellé állították Polgár István feleségét, mert fiuk halálát zenével és táncsal ülték meg. További irodalmára lásd: *Élet és Tudomány*, 1944, 459; *K. Kovács*, 1944, 287–299; *Róheim*, é. n. 181, 188.
- 55 *Béres András*: Halottak húsvétja. Ethn., 1973, 356. Figyelemre méltó ezzel összefüggésben, hogy már az 1279-i budai zsinat tiltotta a temetőben való táncolást.
- 56 *Moldován*, 1913, 190.
- 57 *K. Kovács*, 1944, 286.
- 58 *Sápi*, 1965, 152.
- 59 *Benedek*, 1971, 279.
- 60 *Péterfy*, 1977, 137.
- 61 *Orbán*, 1871, 223.
- 62 *Szűcs Sándor*: Sárréti pákásztemetkezések (Ethn., 1948, 72–77.). Ő örökítette meg a csónakon és a csónakban való temetkezés régi szokásait is.
- 63 *Péterfy*, 1977, 138.
- 64 *Jankó*, 1892, 164; *Balassa*, 1973, 230.
- 65 *Balassa*, 1973, 227.
- 66 *K. Kovács*, 1944, 319.
- 67 *Fél-Hofer*, 1969, 310.
- 68 *Jankó*, 1892, 164.
- 69 *Balassa*, 1973, 231.
- 70 *Benedek*, 1971, 281. Az elnevezés bibliai eredetű, a zsidóknál ugyanis a megdőglött teherhordó szamarat a város kapuin kívül temetetlenül hagyták.
- 71 Az 1777. szeptember 2-án kelt rendeletet közölte *Kodolányi János* (*Kodolányi*, 1959, 244).
- 72 *Balassa*, 1973, 231–232; *Kós*, 1972, 228; *K. Kovács*, 1944, 356–365.

- 73 *Balassa*, 1973, 232.
 74 *Jankó*, 1892, 164.
 75 *Péterfy*, 1977, 139.
 76 *K. Kovács*, 1944, 340.
 77 *K. Kovács*, 1944, 339.
 78 *Balassa*, 1973, 230.
 79 *Timaffy*, 1960, 167.
 80 *Kós*, 1972, 243.
 81 *Balassa*, 1973, 230.
 82 *Jung*, 1978, 160, 272; *Péterfy*, 1977, 139.
 83 *Balassa*, 1973, 237; *Balassa*, 1962, 220. A temetőt az állam is védte (pl. 1471: 9. tc.).
 84 *Györffy*, 1942, 424. A fejfákra nézve értékes összefoglaló és területi áttekintést nyújtó anyag található *Nagy Dezső*: A magyar fejfák és díszítményei c. munkájában (Folklór Archívum, Budapest, 1974, 2. sz.).
 85 *Kós*, 1972, 253–258.
 86 *Jankó*, 1892, 166.
 87 *Balassa*, 1973, 226; *Kós*, 1972, 253–274.
 88 *Kós*, 1972, 230.
 89 *Tárkány*, 1961, 230; *NÉ.*, 1915, 78; *NÉ.*, 1927, 116; *Tárkány*, 1965, 389.
 90 *Kós*, 1972, 267.
 91 *Ethn.*, 1972, 306.
 92 *Élet és Tudomány*, 1974, 117–122.
 93 *Ethn.*, 1972, 306; *Dankó*, 1977, 53.
 94 *Kós*, 1972, 267; *Dankó*, 1977, 54.
 95 *Kós*, 1972, 255; 267; *Balassa*, 1973, 235; *Balassa*, 1945, 70; *Dankó*, 1977, 53.
 96 *Bene Lajos*: Kalotaszegi fejfák. Erdély, 1905, 112–120.
 97 *Tagányi*, 1919, 49.
 98 *Ethn.*, 1911, 125.
 99 *Berze Nagy*, 1944, 230.
 100 *Róheim*, é. n., 170; *Orbán*, 1868, 140, 142; *Kós*, 1972, 256.
 101 *Ethn.*, 1942, 214.
 102 *K. Kovács*, 1944, 380.
 103 *Györffy*, 1942, 425.
 104 *Morvay*, 1956, 13.
 105 *Tagányi*, 1919, 50.
 106 *Orbán*, 1868, 140. 142.
 107 *Kiss*, 1921. 13.
 108 *Belényessy*, 1958a, 338–339; *Barabás*, 1964, 55; *Schram*, 1957, 17–19.
 109 *Belényesy*, 1958, 59, 138.
 110 *Moldován*, 1913, 208.
 111 *Erdős*, 1958, 118; *Tagányi*, 1919, 48.
 112 *Kiss*, 1921, 13; *Róheim*, é. n., 168; *Balassa*, 1973, 237.
 113 *Béres András*: Halottak húsvétja, *Ethn.*, 1973, 353.
 114 *Erdős*, 1958, 111, 124.

IRODALOM

- Balassa* Iván, 1945: A magyar gyász-színek kérdéséhez. *Ethn.*, 69–70.; 1962: Történeti néprajzi adatok az Erdővidékről. *Népr. Közl.*, 217–225.; 1973: A magyar temetők néprajzi kutatása. *Ethn.*, 225–240.
Barabás Jenő, 1964: Békés megye néprajza a XVIII. században. Gyula.
Bálint Sándor, 1943: A parasztelek rendje. In: A magyar nép. Bp., 201–248.; 1946: A halálhoz és temetéshez fűződő néphagyományok. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. I. Szeged, 58–63.

- Belényesy Márta*, 1958: Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél. Bp.; 1958a: Somogyi adatok a halottsiratás és halotti tor történetéhez. Népr. Közl., 338–342.
- Benedek Sándor*, 1971: A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja. Órisziget.
- Berze Nagy János*, 1940: Baranyai magyar néphagyományok. III., Pécs.
- Bodrogi Tibor*, 1962: Társadalmak születése. Bp.
- Corp. Stat. = *Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen*, 1885–1904: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Bp., I–V. kötet
- Csete Balázs*, 1942: Temetés a kalotaszegi Nyárszón. Ethn., 200–215.
- Dankó Imre*, 1977: Fehér fejfa – kék fejfa. Múzeumi Kurír, 53–57.
- Dömötör Sándor*, 1960: Órség. Bp.
- Erdei Ferenc*, é. n.: Futóhomok. A Duna–Tiszaköz és népe. Bp.
- Erdős Kamill*, 1958: Cigány-temetés. Népr. Közl., 107–126.
- Fél, Edit-Hofer, Tamás*, 1969: Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village. New York–Bp.
- Gönczi Ferenc*, 1895: Muraköz és népe. Bp.
- Györffy István*, 1942: Magyar nép, magyar föld. Bp.
- Herman Ottó*, é. n.: Hagyaték. EA 182/B
- Jankó János*, 1892: Kalotaszeg magyar népe. Bp.
- Jung Károly*, 1978: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. (Újvidék)
- Kálmány Lajos*, 1881: Szeged népe. Ős Szeged népköltése. Arad.
- Kiss Lajos*, 1921: Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. Ethn., 1–16.
- Kodolányi János*, 1959: A temetők és temetkezések rendjének szabályozása a XVIII. században. Népr. Közl., 244–252.
- Kós Károly*, 1972: Népélet és néphagyományok. Bukarest.
- K. Kovács László*, 1944: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár.
- László Gyula*, 1944: A honfoglaló magyar nép élete. Bp.
- Moldován Gergely*, 1913: A magyarországi románok. Bp.
- Morvay Judit*, 1956: Asszonyok a nagycsaládban. Bp.
- Orbán Balázs*, 1868: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból. I. Udvarhelyszék. Pest.; 1871: V. Aranyosszék. Pest.; 1873: VI. Barcaság. Pest.
- Önéletírások*, 1974: Szerk.: *Hoppál Mihály, Küllös Imola, Manga János*, Bp.
- Pétefy László*, 1977: Faragott sírkövek és díszítményeik a nagykendi temetőben. Folklór Archivum, 7, 79–163.
- Réső Ensel Sándor*, 1867: Magyarországi népszokások. Pest.
- Róheim Géza*, é.n.: Magyar néphit és népszokások. Bp.
- Sápi Lajos*, 1965: A régi debreceni temetők és síremlékek. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964. Debrecen. 151–190.
- Schram Ferenc*, 1957: Temetkezési szokásaink. Bp.
- Szendrey Ákos*, 1942: A magyar áldomás. Ethn., 123–131.
- Tagányi Károly*, 1919: A hazai élő szokások gyűjtéséről. I. rész. A családi és öröklési jogszokások. Bp.
- Tárkány Szűcs Ernő*, 1961: Vásárhelyi testamentumok. Bp.; 1965: A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon. II. Ethn., 359–410.
- Timaffy László*, 1960: Nagycsaládi hagyományok a Szigetköz népi temetkezésében. Arrabona, Győr, 167–178.

V.

TAKÁCS BÉLA

A fejfák esztétikája

Nem sok fáradságba és időbe került, hogy átnézzük azt a meglehetősen kevés irodalmat, amely a hajdú-bihari temetők fejfáinak művészetével, esztétikájával foglalkozik.

A magyarság tárgyi néprajzához, közelebbről a fafaragáshoz tartozó fejfákról csak az utóbbi években jelentek meg hosszabb, de a teljesség igényére még nem törekvő tanulmányok. Korábban néhány illusztrált cikk és közlemény foglalkozott a népi díszítőművészetnek e különleges ágával, helyét és fontosságát csak napjainkban találta meg az etnográfia keretében.¹

Ha számottevő irodalma nincs is, de művészettörténete van és volt a hajdú-bihari temetők fejfáinak. Meg kell azonban mondanunk, hogy e művészet feltárásával elkéstünk. Pusztult és pusztul református temetőink fejfaállománya. Múzeumaink sajnos későn vették észre ezt a folyamatot, a gyűjtéssel elmaradtak, rajz, vagy fénykép alig maradt fenn róluk, a fejfákból tűzifa lett, kevés került belőlük a múzeumokba. Ezt a tényt Zoltai Lajos a debreceni temetők fejfáival kapcsolatban már 1928-ban megállapította, amikor így ír egyik munkájában: „nem lehet eléggé sajnálnunk, hogy a szemünk láttára pusztuló régi szép fejfák tanulmányozása későn jutott eszünkbe.”²

A fejfakutatás ma a néprajztudomány homlokterébe került. Amint említettük, napjainkban egyre több részlettanulmány foglalkozik a temetők és fejfák leírásával. Ez a valóban tiszteletreméltó igyekezet néha furcsa, számunkra még szokatlan feldolgozásokat eredményez. Gondolunk itt elsősorban egy közelmúltban napvilágot látott, meghökkenítő tudományos igényességgel készült tanulmányra, melyben a szerző a temetőkultúrát kommunikációs modellbe illeszti, és a halott hovatovább „adó”, az élő hozzátartozó „vevő”, a fejfákból „közlemény”, a temetőből „kódrendszer” lett, amely „vizuálisan dekódolható”. Így váltak a temetőben tapasztalható, időjárás okozta károk, egyáltalán a rongálódások „zajok”-ká, melyeket a „jelcsatorna”, vagyis a hagyomány a sírok gondozása által „kiszűr”. A temetők szemiotikáját, ezt a „szinkretikus üzenetrendszert” a szerző szerint el lehet helyezni „egy tágabban értelmezett kontextusba – a magyar paraszti kultúra változási folyamatainak komplexumában”.³

Távol áll tőlünk, hogy az olvasót ilyen – idegen szavak szótára és technikai ismeretek nélkül aligha érthető – tudományos szöveggel terheljük. Erre nem is mernénk vállalkozni magasabb információs technikai képzettség hiányában. A fejfák szépségét egyszerű szavakkal próbáljuk leírni, mint ahogy ezek a fejfák sokszor azért szépek, mert anyagszerűségükben egyszerűek, amilyen egyszerű volt magyar parasztságunk előtt a halál ténye és törvényszerűsége.

Tanulmányunk címe nem zárja ki, hogy a református temetők fejfáinak kialakulásával, múltjával általánosságban is foglalkozzunk. Az ilyen irányú próbálkozásunk egyébként nem sok sikerrel kecsegtet, mert kevés adatunk van arra vonatkozólag, hogy a XVII–XVIII. században, de még a XIX. század első felében is, milyen fejfák, sírjelek állottak falusi, városi temetőinkben. A fennmaradt gyér adatok mindenesetre azt bizonyítják, hogy visszafelé haladva az években és évtizedekben, a fejfák díszítése egyre gazdagabbá válik. Ennek az a magyarázata, hogy az írásbeliség hiánya miatt különböző tárgyi jelekkel; formákkal, köz-

ismert szimbólumokkal kellett a fejfának elmondania mindazt, amit a későbbi felirat egy-
magában pótol. A vésett szövegből bárki olvashatta, hogy ki fekszik a sírban, hány éves
volt, mikor született és halt meg, néha még az elhunyt foglalkozását is rávésték a fejfára.
A felirat azonban – kevés kivétellel – nem zárta ki és nem tette feleslegessé a díszítést, leg-
feljebb leegyszerűsítette. Ugyanis népünk díszítő ösztöne nemcsak a mindennapi élet hasz-
nálati tárgyait, munkaeszközeit látta el faragott, vésett, festett vagy hímzett és minden esetben
művészi motívumokkal, hanem ez a készség megmutatkozott – szintén művészi fokon – a
temetők fejfáinak faragásában, vésett díszítményeiben is. A fejfák méretét, szépségét sok
esetben a hagyomány, az elhunythoz fűződő személyes kapcsolat, esetleg a társadalmi, va-
gyoni helyzet határozta meg, mindenesetre a fejfák „a monumentálisnak nevezhető faragások
első csoportját alkotják” a magyar néprajznak ezen a területén.⁴

A fejfákon alkalmazott vésett, faragott ornamentika nem valamiféle speciális ága a népi
díszítőművészetnek, tehát nem külön, csak erre a célra tartogatott mustrakincs. Ugyanazo-
kat a motívumokat, formákat megtalálhatjuk a fafaragás egyéb területein is. A kapubálvá-
nyokon, a faragott bútoron a rozettát, az életfát, a tulipánt, a leveles ágat vagy a koszorút
ugyanúgy alkalmazták, mint a fejfákon. Még az egyes motívumok jelentése sem változott
azáltal, hogy a dísz a fejfára került. A kapubálványra vagy a fejfára vésett rozetta egyaránt a
gonosz szellem elűzésére szolgált.⁵

A Hajdú-Bihar megyei református temetők fejfái egy csoportját képezik annak a típusnak,
amely általánosságban jellemző a Tiszántúlra. Balassa Iván megállapítása és saját felméré-
sünk szerint ezen a tájegységen *csónak alakú* fejfák találhatók túlnyomó többségben, keve-
sebb helyen fordul elő az *oszlopos, kontyos, az ember alakú, vagy a táblás* fejfa.⁶

Felvetődhet a kérdés, hogy a tiszántúli református temetők egységes típusba sorolható fej-
fáinak kialakulásában volt-e szerepe a Tiszántúl központjának, Debrecennek? Nagyon
csábítónak látszik az a feltevés, hogy Debrecen mint a tájegység legnagyobb települése, a
reformáció kálvini irányának szellemi centruma ilyen vonatkozásban is éreztesse hatását,
ezt azonban régebbi adatok hiányában nem mernénk határozottan kijelenteni. Azt viszont
tudjuk, hogy *a temetők helyének kijelölésében az 1567-es debreceni zsinatnak döntő jelentősége
van.* A reformáció kálvini vagy helvét iránya abban is szakít a régi római katolikus szokással,
hogy megtöltje a templomba, de még a templom körüli helyre: a „coemeterium”-ba, illetve
a cinterembe való temetkezést is. A debreceni alkotmányozó zsinat két cikkelye foglalkozik a
temetéssel és a temetőkkel. Az ún. „magyar szövegű hitvallás” kimondja, hogy az írás (ti.
a Biblia) „nem kötelezi egy helyre a temetést, hanem mindenütt szabad, a pápisták azért
temetköztenek a szentölt varáslott földbe, mert az szentöbnek vélik . . . tiszta helynek, nem
dögösnek kell lenni, a hol prédikálnak.” Az ún. „nagyobb cikkek” rövidebb formában me-
gerősítik a fent idézett végzéseket, amikor kimondják: „A Krisztus a városon kívül temettetett
el. A kegyes királyok is mindnyájan a zsinagógákon kívül temettettek el. Soha se temetkeztek
oda, ahol áldoztak vagy tanítottak. Gonoszul cselekszenek azért, a kik a pápistáktól meg-
fertőztetett földbe temetik, sokak botrányára, halottaikat.”⁷

Méliusz Juhász Péter mint a debreceni hitvallások szövegének alkotója a reá jellemző
következetességgel gyökeresen szakít a római egyház temetkezési szokásaival, a temető-
kultusszal. A temetőt „dögös helynek”, sőt „pervátának”, vagyis árnyékszéknek nevezi,
mert az egyházi élet minden tevékenységét, az egyházi intézmények működését, így a teme-
tést és a temetőt is a Biblia szigorú zsinórmértékéhez igazítja. Ami ezzel nem egyezik meg,
ami csak hagyomány, helytelen gyakorlat, azt könyörtelenül megszünteti. Az eddig a temp-
lom körül elhelyezkedő temető tehát a település perifériájára kerül, és ahol két felekezet –
katolikus és református – van, ott megoszlik. A kálvinisták általában már nem temetkeznek
a római katolikus temetőbe, és viszont. Az már más kérdés, hogy a debreceni zsinat határo-
zatai nem érvényesülhettek minden református vidéken. Erdélyben és a felvidéki részeken a
temető továbbra is a templom körül helyezkedett el, azonban a Tiszántúlon erre nem talá-

lunk példát. Esetleg egy-két helyen a tekintélyes földesúr, a patrónus sírboltja, a prédikátor sírja helyet kapott a templomban vagy a templom mellett, a nép azonban a közös, felekezet szerint megosztott, egymástól rendszerint távol eső temetőt használta.

Ilyen értelmű határozatokat olvasunk az 1649-ben megjelent Geleji Kánonokban; a LXXVI. kánon kimondja: „A hívek lelkétől megvált testeit... az első rendű pártfogókat kivéve, kik ősi jog szerint a templomokban vagy kápolnáknak szoktak temetkezni – a városokon és helységeken kívül fekvő temetőkben tisztességesen kell eltemetni.”⁸

Adatok hiányában nem tudunk határozott választ adni arra a kérdésre, hogy a reformáció előtt, az egységes római katolikus vallást tartó magyar népünk milyen sírjelet használt a temetőben? Fejfa volt-e ez, vagy kereszt? Egy XVI. század végéről származó feljegyzés szerint az alföldi temetőkben kopjafákat és fejfákat látott Georgius Dousa holland utazó.⁹ Ez arra enged következtetni, hogy a reformáció előtt temetőinkben sírjelként a fejfát, kopjafát használták őseink, tehát csak a reformáció elterjedése és megerősödése után vált általánossá a katolikus temetőkben a kereszt sírjelként való használata. A reformátusok azonban továbbra is a fejfát használták, amelynek gyakorlata egyes néprajzkutatók szerint visszanyúlik a honfoglalás előtti korba.¹⁰

Arra vonatkozólag, hogy a keresztet mint sírjelet csak a reformáció után kezdték alkalmazni a katolikus temetőkben, bizonyítékul szolgálhat az a tény is, hogy középkori templomaink nem voltak kereszttel jelölve, hiszen a reformáció előtt csak katolikus, esetleg görögkeleti templomok voltak hazánkban, tehát ezeket nem kellett megkülönböztetni a más vallású kultuszhelyektől. Ha a templomon nem volt kereszt, még kevésbé lehetett a temetőkben. Ezt a véleményt támasztja alá Balassa Iván egyik tanulmánya, amelyben ezt írja: „Szent Gallen kolostorának a IX. századból származó temetőkert alaprajzán csak fákat – ti. gyümölcsfákat – találunk, míg a sírhantokon csupán füvet jeleznek; feltűnő az is, hogy egyetlen síron sem mutat az ábrázolás keresztet. Minden valószínűség szerint hasonlóak lehettek a mi középkori temetőink is, mert az egyház ezen a területen is igyekezett egységet elérni.”¹¹

Amikor tehát Georgius Dousa az alföldi temetőkben kevés keresztet és annál több fejfát látott, ez nem azt jelentette, hogy a keresztet „megfogyatkoztak” a temetőben, hanem éppen ellenkezőleg ebben az időben kezdtek elszaporodni a véleményünk szerint már korábban általánosan használt fejfák és kopjafák mellett.

Nem tudjuk elfogadni egyik néprajzkutatónk feltevését, aki Georgius Dousa adataira hivatkozva megállapítja: „Az akkoriban új hiten levő kálvinisták a katolikusok és luteránusok keresztje helyett valami régiforma külön fejfaalakot választottak halottjaik sírjai számára.”¹² A hagyomány tárgyaihoz annyira ragaszkodó népünkről nehéz lenne feltételezni, hogy az adott esetben egyszerűen „választ magának valami régiforma fejfaalakot”. Véleményünk szerint ezt nem kellett „választani”, mert a fejfa és a kopjafa korábban is megvolt, és ennek használata élt tovább a református temetőkben. Valójában tehát a katolikus vallású magyarságunk hagyta el az ősi formájú sírjelet és kezdte alkalmazni a keresztet.

Dolgozatunk bevezetőjének szánt fentebbi elvi rész után rátérünk a téma érdemi tárgyalására. A Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáinak esztétikai vizsgálata során előbb a formát, majd a díszítményeket, végül a fejfák színezését ismertetjük.

I. A FORMA

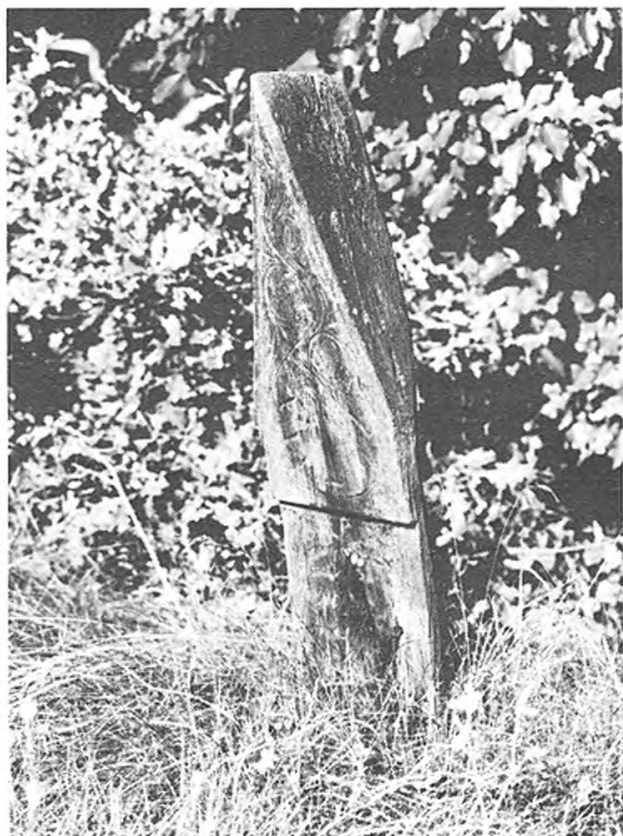
1. Csónak alakú fejfák

Ezt a fejfátípust először 1930-ban ismertette, mondhatnánk: fedezte fel Solymossy Sándor a szatmárcsekei református temetőben; az elnevezés is tőle ered. Kétségtelen, találó ez a meghatározás a fejfa formájára, mert ha a fejfát vízszintes helyzetben szemléljük, tökéletes csónak, illetve fél csónakformát mutat. A csónak ívelt, ötszögletűre faragott testét, élben végző-

dő orrát pontosan utánozza ez a fejfa forma. Solymossy Sándor a kelet-ázsiai szigetvilág, valamint az ugor és vogul népeknél szokásos ún. „csónakba temetkezés” analógiáját alkalmazta az ilyen alakú fejfák hazai kialakulására, és ezekben az ősmagyar fejfatípus továbbélését akarta bizonyítani. Véleménye szerint a honfoglalás utáni magyarság már csak azért is megtarthatta a régi, ha nem is a „csónakba temetkezés”, de a folyón túli temetkezési szokást, a csónak formájú fejfák sírjelként való használatát, mert legtöbb település a folyók mentén alakult ki, vagy a településeket hatalmas kiterjedésű mocsarak vették körül. A temetők a lakott településen kívül, a folyón túl, mocsaras részen különálló dombon helyezkedtek el, ahová a halottakat csak csónakon szállíthatták át. A folyók későbbi szabályozása, a mocsarak lecsapolása semmit sem változtatott a fejfa formáján, ez az ősrégi csónak alakját továbbra is megtartotta.

Solymossy Sándor véleményét először Domanovszky György jeles néprajzosunk igyekezett megcáfolni, amikor kijelentette: „mivel a honfoglaló magyar sírok egyikénél sem fordul elő csónakos temetkezés, egyelőre le kell mondanunk ennek a fejfatípusnak ezen szép eredetéről.”¹³ Hasonlóképpen elveti a csónak alakú fejfák kialakulásának Solymossy Sándor által képviselt teóriáját Nyárády Mihály, akinek véleménye szerint a szatmárcsekei, de általában a csónak alakú fejfák alakja azért olyan, amilyen, hogy az esővíz könnyebben lefolyjon róluk, a formának csupán állagvédő szerepe van. Ami pedig a fejfák profilírozott, ember arcra emlékeztető faragását illeti Szatmárcsekén, szerinte ennek semmi köze a csónakban fekvő halott arcéhez, ez egyszerűen speciális dísz a történetesen csónak alakra emlékeztető fejfán.¹⁴

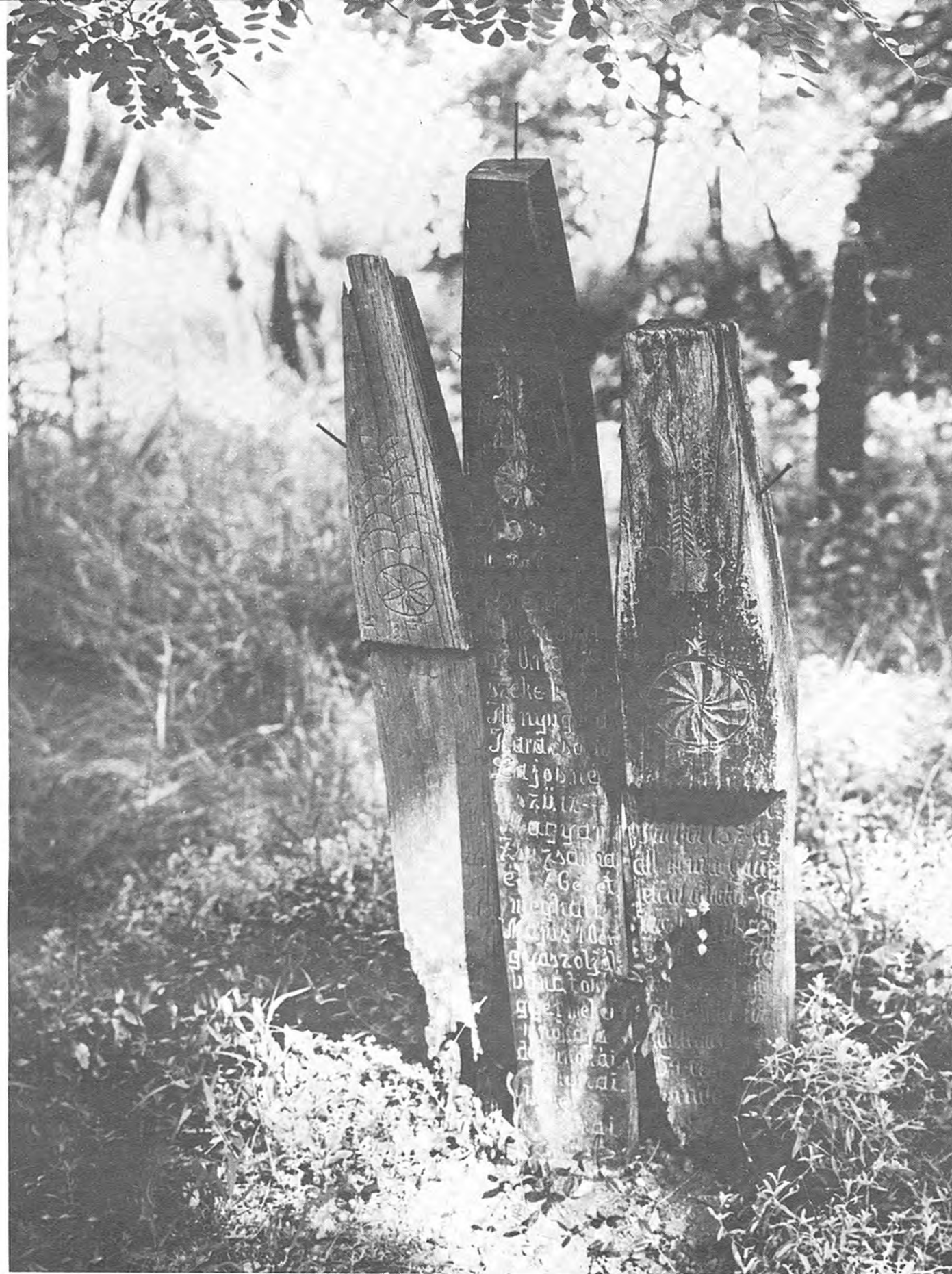
Nem szándékozunk a még máig is eldöntetlen vitába beleavatkozni, annyit mindenesetre kijelentünk, hogy Solymossy Sándor elképzelése sokkal megalapozottabb, mint a teóriáját

1. kép. Csónak alakú fejfa. Debrecen

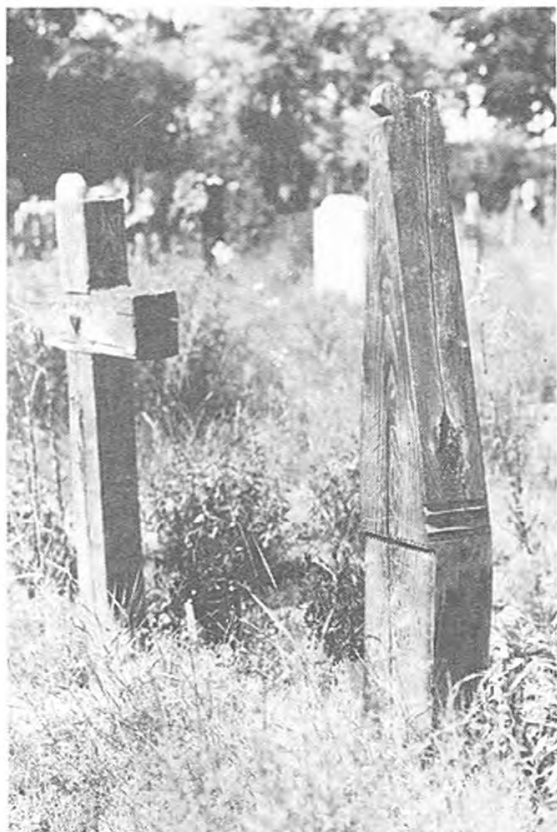
2. kép. Csónak alakú fejfa. Debrecen

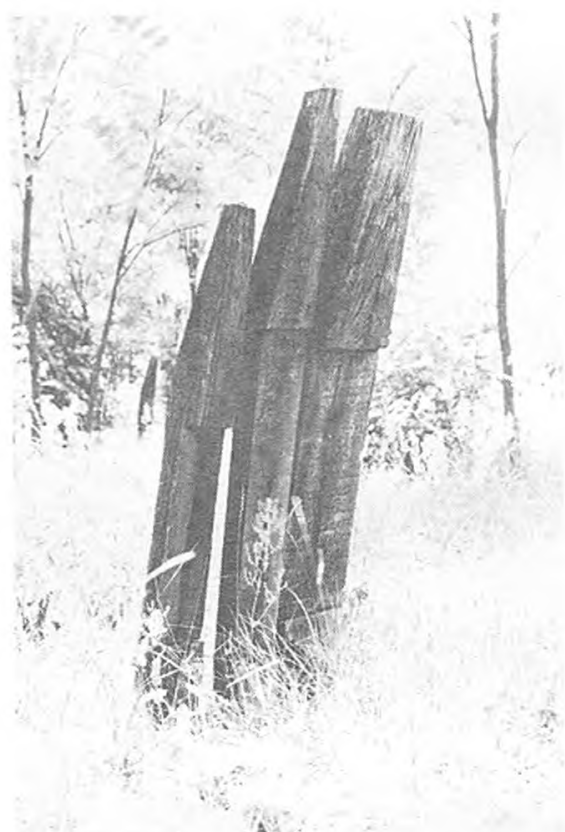
3. kép. Csapott tetejű, csónak alakú fejfák. Berettyóújfalu

cáfoló vélemények. A magunk részéről hajlandók vagyunk elfogadni Solymossy Sándor magyarázatát a csónak alakú fejfák eredetére és kialakulására vonatkozólag.

Anélkül tehát, hogy a csónak alakú fejfák genealógiájának vitáját eldöntenénk, megállapítjuk azt a cáfolhatatlan tényt, hogy a Hajdú-Bihar megyei református temetők nagy részében csónak alakú fejfák találhatók. Hatvannyolc temető fejfátípusáról szereztünk be adatokat, és ezek közül huszonkilenc temetőben csúcsos, élben végződő, tehát klasszikus csónak alakú fejfát, tizenegy temetőben ugyanilyen formájú, de nem élben végződő, hanem vagy ferdén csapott, vagy felül lekerekített tetejű, esetleg felül egyéb tagolással díszített fejfát találtunk. Temetőink több mint 50%-ban tehát csónak alakú fejfát használnak sírjelként.¹⁵

4. kép. Csónak alakú, felül faragott fejfa.
Álmosd

5. kép. Csapott tetejű, csónak alakú fejfák.
Hajdúbagos

Amint látjuk, a csónak típuson mint egységes stíluson belül helységenként különféle formák alakultak ki. Az ideális csónakforma az idők folyamán változott, sőt néhol eltorzult. Csak a debreceni fejfák vonatkozásában mondhatjuk ki, hogy itt az alak változatlanul megmaradt. Ezt Zoltai Lajos már 1928-ban megállapította: „A fejfák alakja nálunk mindig ugyanaz. Hossznégyszöges oszlop, amelynek nyerges tető formájára faragott feje kissé előrehajlik. A fejfa fejének ilyen bánatos lecsüggesztése azonkívül, hogy gyakorlati célt szolgál, egyúttal jelképes kifejezése a sír felett lengő gyásznak és ott örködő kegyeletnek. A fejfák sziluettjének azt a gazdag változatosságát, szellemes leleményességét, amely közelebb a karcagi, távolabb pedig a Duna-Tisza közti, kalotaszegi és a székely kálvinisták fejfáinak olyan szép, művészi, festői jelleget ad, a mi fejfáinkon hasztalan keressük. A legkülönfélébb formák felvételére olyannyira alkalmas kopjafák Debrecenben nincsenek. Hat temetőben csak két kopjafát találtam. A hagyományos formától eltérő fejfa is legnagyobb ritkaság.

6. kép. Csónak alakú fejfák. Monostorpályi

7. kép. Csónak alakú és faragott fejfák. Hajdúbagos

A nyerges tetejű, búsuló fejú fütülvalófa, úgy látszik, régóta meghonosodott jelvénye a debreceni református síroknak. Nem tudjuk biztosan: a XVIII. század előtt is, mindig ugyan-ezt a formát kedvelték-e? Népünk szívós konzervativizmusa valószínűsíti e célszerű fejfaalak korábbi használatát, abból is következtetve, hogy a múlt század legelejéről való városi térképek a temetők területét hasonló alakú fejfák figuráival jelölik.¹⁶

A debreceni típushoz hasonló fejfaformák az alábbi református temetőkben fordulnak elő: Álmosd, Ártánd, Báránd, Bihartorda, Esztár, Földes, Hajdúböszörmény, Hajdúbagos, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúvid, Hosszúpályi, Mikepércs, Monostorpályi, Józsa, Nádudvar, Nagyléta, Nagyrábé, Nyíracsad, Nyirábrány, Nyírmártonfalva, Pocsaj, Püspökladány, Szerep, Téglás, Tiszacsege, Vámospércs, Váncsod, Vértes, Újléta.

Bagaméron, Bakonszegen és Hajdúdorogon a fejfák szintén csónak alakúak ugyan, de sokkal zömökebb kivitelben készültek.

A csónakalak felső élrészének vízszintesen csapott formáját láthatjuk a berettyóújfalui, biharnagybajomi, biharugrai, hajdúbagosi, sápi és a sárándi temetőkben. Ugyancsak csónak alakúak, de felső élrészükön félkörívesen kiképzettek a bihartordai, bojti temetők fejfái.

A felül csapott és lekerekített fejfákon kívül különleges tagozódást láthatunk a berek-böszörményi és a hajdúböszörményi, valamint a hajdúnánási temetők fejfáin. Ezeknek a fejfáknak a tetején néha gomb van, vagy a felső élvonaluk gerincesen képzett, azaz a lekerekített élvonal két oldalán domború tagozódás húzódik végig.

A felső élvonal kialakításának egy másik variációja az álmosdi, hajdúsámsoni, monostorpályi és nagylétai fejfákon fordul elő. Itt a fejfák előlnézetben tökéletes csónakformát mutatnak ugyan, profilból szemlélve azonban feltűnik a felső él hullámvonalasan tagolt kiképzése.

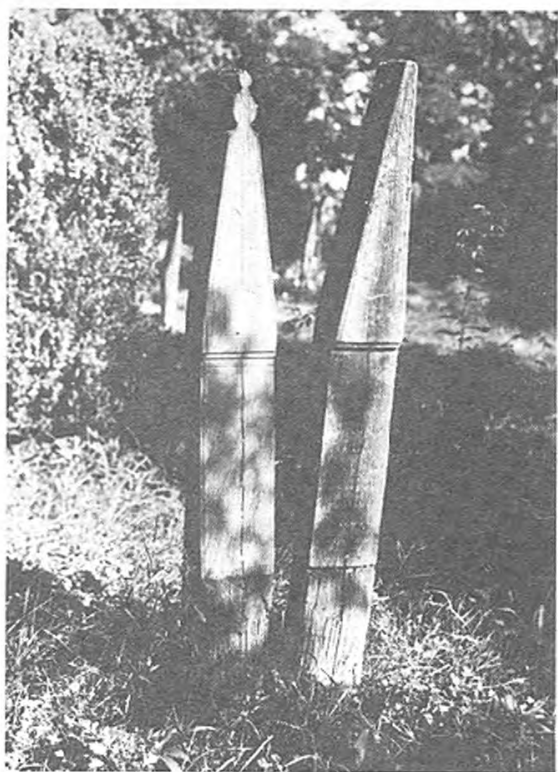

8. kép. Csónak alakú, felül lekerekített fejfák. Püspökladány

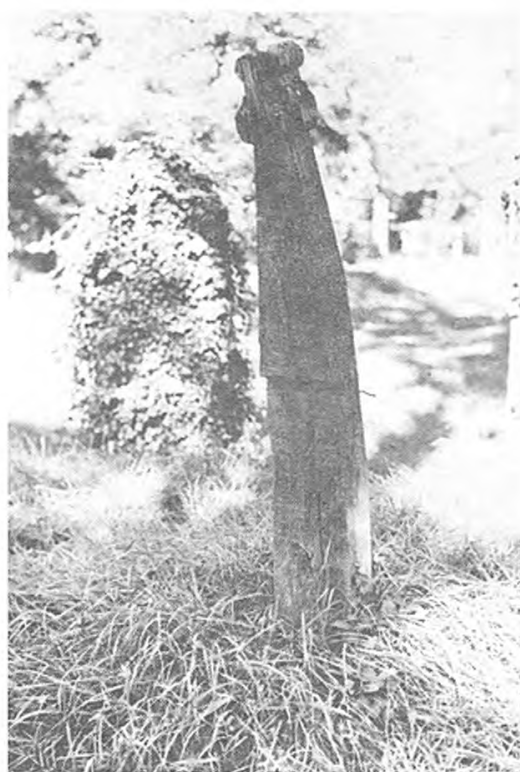

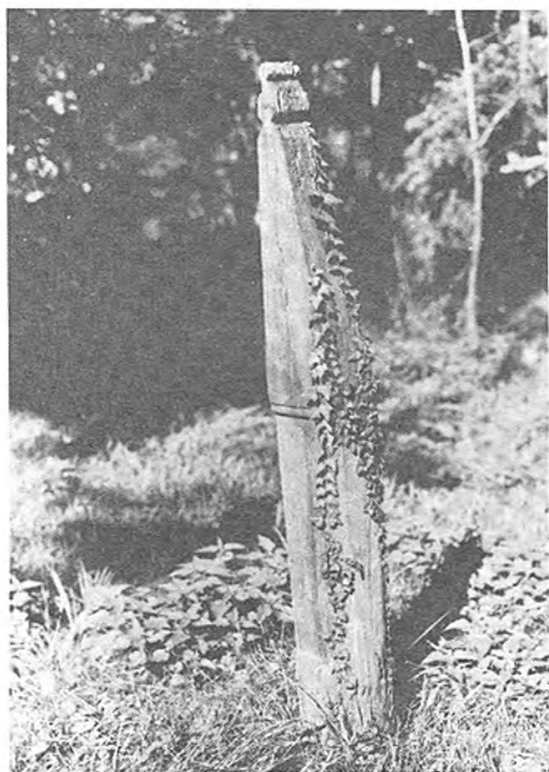
9. kép. Csónak alakú, felül lekerekített fejfák. Püspökladány

10. kép. Csónak alakú és felül tagolt fejfa.
Hajdúböszörmény

11. kép. Csónak alakú, felül tagolt fejfa.
Hajdúböszörmény

12. kép. Csónak alakú, felül tagolt fejfa.
Hajdúböszörmény

13. kép. A csónak alakú fejfa felső része.
Hajdúböszörmény

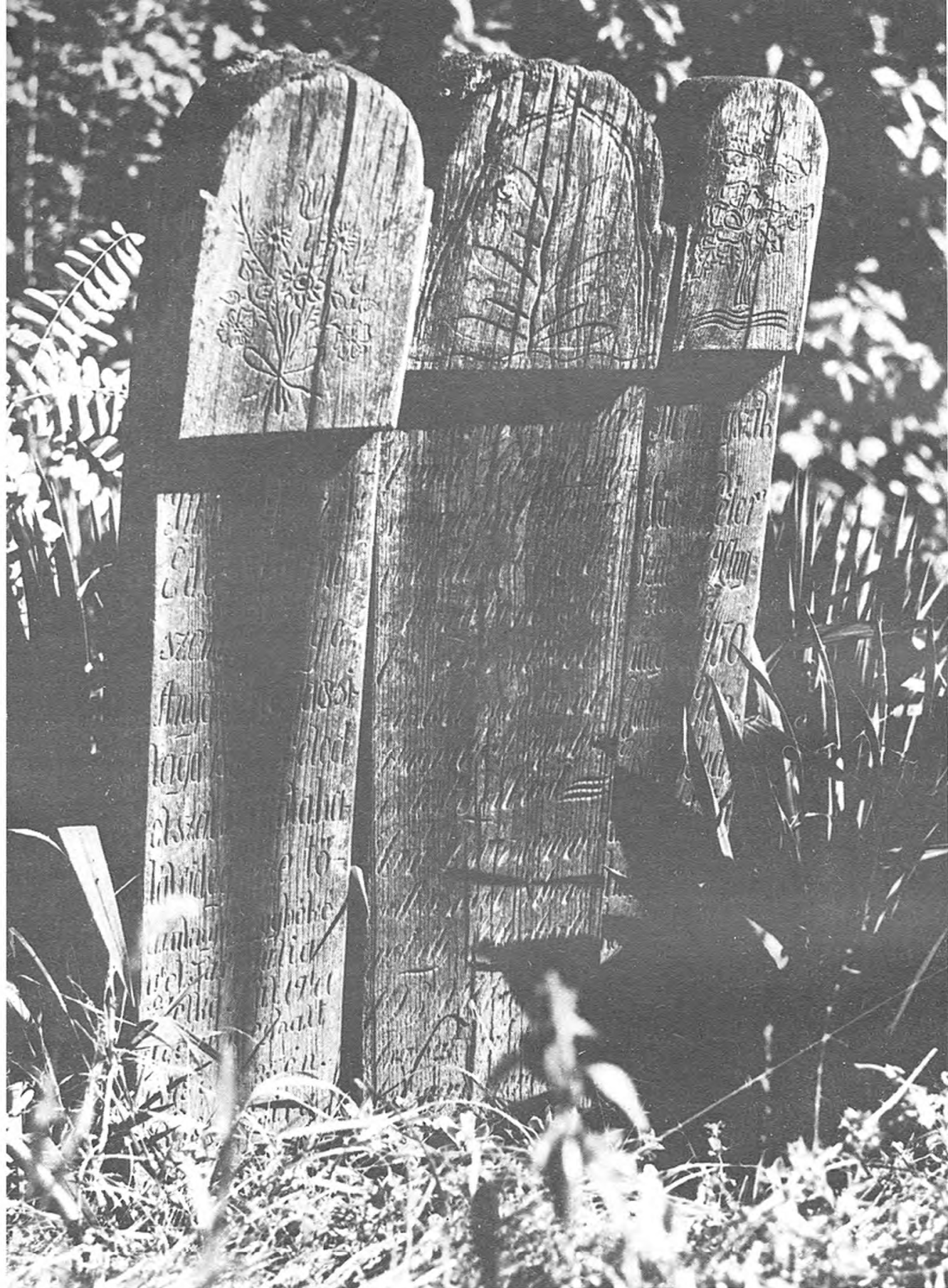
14. kép. A csónak alakú fejfa felső része.
Hajdúböszörmény

Említettük a csónakalak eltorzulását is. Ennek példáját elsősorban a szerepi temetőben láthatjuk, ahol a fejfák elveszítve klasszikus csónak alakjukat, egyszerű kihegyezett oszlophoz hasonlítanak. Ilyen sírjelek a józsbai és kismarjai temetőben is előfordulnak az egyébként szép formájú fejfák mellett.

Debrecen kivéve, amelynek csónak alakú fejfaját típusa egységesnek mondható, Hajdú-Bihar megye területén más temetőekben nem találjuk meg ezt az egységes rendet. Különböző formájú és nagyságú fejfák tarkítják a temető képét, ami nyilván abból adódik, hogy az egyes helységeken több mester foglalkozott fejfafaragással, stílusuk és tehetségük különböző volt, nem követték minden esetben a hagyományt, de különbözött a megrendelők vagyoni, társadalmi helyzete is, ami az egyszerűbb vagy díszesebb, az elnagyolt vagy művészi módon faragott fejfa formájában nyert kifejezést.

2. Oszlopos fejfák

A Hajdú-Bihar megyei református temetők sírjeleinek másik nagy csoportját az oszlop alakú fejfák alkotják. A forma kialakítása különösebb mesterségbeli tudást nem igényel, legfeljebb a felső rész tervezésében mutathatta meg ügyességét a faragó, barkácsoló ember. A négyzet vagy téglalap keresztmetszetű fejfák oszlopos teste felül legtöbbször ívesen legömbölyített, néha vízszintesen vagy ferdén csapott formájú. A felső rész, amely rendszerint díszített, minden esetben kissé előreugrik, hogy a fejfa előlapjára vésett szöveget valamennyire védje a lefolyó esővíztől.

15. kép. Oszlopos, felül lekerekített fejfák. Kaba

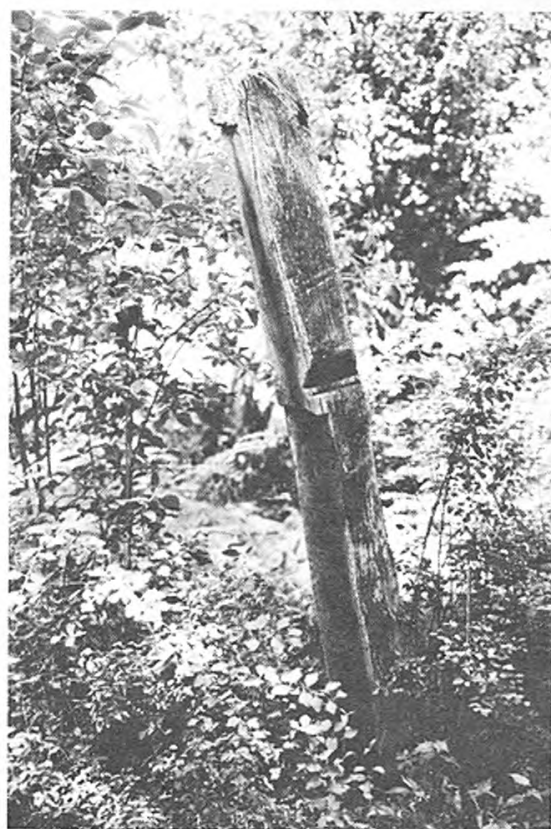
16. kép. „Együtt a család”. Oszlopos fejfák. Kaba

17. kép. Oszlopos fejfák. Hajdúszoboszló

18. kép. Oszlopos fejfa. Hajdúszoboszló

19. kép. Kokadi fejfa.

Négyszögletes, illetve téglalap keresztmetszetű, felül legömbölyített formájú fejfák a következő temetőkben találhatók: Bagamér, Bakonszeg, Balmazújváros, Biharkeresztes, Bihar-nagybajom, Biharugra, Derecske, Gáborján, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúszovát, Hajdúvid, Kaba, Kismarja, Komádi, Konyár, Magyarhomorog, Mezősas, Nyíradony, Nyírábrány, Sáránd, Sárretudvari, Téglás, Tépe, Zsáka.

Átmenetet képeznek a felül legömbölyített és felül csapott fejfátípusok között azok a fejfák, amelyek a hajdúszoboszlói és a sárándi temetőkben fordulnak elő. A szoboszlói fejfák szinte kivétel nélkül oszlopos alakúak ugyan, azonban a felső rész trapéz formára van kialakítva. A sárándi temetőben is megtalálható ez az alak.

Felül vízszintesen vagy ferdén csapott fejfák vannak a csökmői, furtai, gáborjáni, hajdúhadházi, mezőpeterdi, kismarjai, komádi, konyári, körösszakáli, körösszegapáti, nagykereki, polgári és sárándi temetőkben.

Az oszlopos fejfák nagyon szép együttesét a bárándi, a derecskei, a kabai és a szoboszlói temetőkben szemlélhetjük. Ezekben a temetőkben csak elvétve akad egy-egy csónak alakú sírjel. Néha három-négy fejfa áll szorosan egymás mellett, amelyek meghatározó kifejezései a családi közösség síron túl is érvényre jutó erejének.

Már a csónak alakú fejfák ismertetésénél mondtuk, hogy különlegességnek számít az a temető, ahol kivétel nélkül azonos formájú vagy legalább egymáshoz hasonló fejfák találhatók. Az oszlopos fejfák esetében ugyanez a helyzet. Ez a típus is változásokon ment át, helyenként szintén elkorcsosult, sőt néha meghökkenítő formákat hozott létre a változatosságra törekvő emberi igyekezet. Furcsának tűnhet, de azt kell mondanunk, hogy temetőink igazi szépsége ott mutatkozik meg teljes nagyságában, lenyűgöző erejével, ahol a fejfák egyformák! A sablon itt sohasem válik monotonná, az uniformizálás unalmassá.

20. kép. Kokadi fejfák.

Vegyes érzésekkel szemlélhetjük azokat a temetőket, ahol a fejfakészítő mesterek változtatásokat eszközöltek a hagyományos formákban. Ilyen vegyes; szinte semmiféle típusba nem sorolható fejfák vannak a hajdúdorogi temetőben. Találunk itt zömök csónak alakú; felül legömbölyített; kör keresztmetszetű és elől egyszerűen befűrészelt, a felirat helyén bal-tával kinagyolt fejfát, továbbá ember alakú; pontosan meg nem határozható formájú fejfákat.

Szintén nehéz feladat típusba sorolni a kokadi temető fejfáit. Az itteni formákban ötvöződött az oszlopos, a csónak és a kontyos alak. A fejfa alsó része oszlopos, négyzetes keresztmetszetű, a felső rész fordított és elnyújtott szív formát mutat, amelynek tetején néha előre-hajló konty helyezkedik el, a középrész két oldalról lépcsőzetesen befűrészelt tagozódású. Hasonló típusú fejfa a hajdúbagosi temetőben is előfordul, azzal a különbséggel, hogy ennek a teteje nem élben, nem kontyban, hanem hármastagozódású faragványban végződik. A kokadi fejfák jó példái annak, hogy népünk formakincse miképpen változik, olvaszt magába – ha nem is mindig szerencsésen – más és más elemeket, és ezeket próbálja egyénivé, legálábbis egy településen belül sajátossá tenni.

3. Ember alakú fejfák

Ez a fejfátípus eléggé ritka a mai Hajdú-Bihar megyében, mégis beszélünk róla, mert a magyarhomorogi temetőben, stilizált alakban ugyan, de előfordul.

1916-ban Győrffy István tanulmányt írt a Dél-Bihar falvairól és építkezéséről, amelyben négy fekete-körös-völgyi református temető fejfaanyagát is feldolgozta. Megállapította, hogy az itteni „magyarság kopjafát sohasem használ, sőt a fejfa alakja sem igen egyezik az alföldi magyarságéval. Főleg két típust kedvelnek, egyiket emberformájú típusnak mondhatnók, a másik szabványos forma. A két típus között számos átmenet van.”

Győrffy István a jánosfalvi (Körösjánosfalva), a magyarremetei (Remete), a tárkányi (Köröstárkány) és a gyantai temetőkben találta meg az ember formájú sírjeleket, mégpedig olyan kivitelezésben, amely semmiféle kétséget nem hagy afelől, hogy készítőjük emberalakot próbált utánozni. Az egyik remetei fejfának nemcsak feje, nyaka, válla van, hanem az alkalmazott virág- és egyéb díszítményekben felfedezhető a két szem, az orr, a két kar és az ezek közötti mellí részen elhelyezkedő szív stilizált ábrázolása. A tárkányi temető egyik fejfáján a régi női főkötő mása jelenik meg.¹⁷

Amint említettük, az ember alakú fejfa megyénkben, a szintén Dél-Biharhoz tartozó Magyarhomorogon található meg gazdag változatosságban. A fekete-körös-völgyi fejfátípussal szoros rokonságot tartó homorogi fejfák négy csoportba oszthatók. Az első és leggyakrabban előforduló csoportba tartozó fejfák négyszögletes, oszlopos testén rövid nyakon elhelyezett, hátrafelé ívesen csapott, elől egyenesre vágott fejformát alakítottak ki. A nyaki rész több esetben pálcátaggal díszített, amely olyan hatást kelt, mintha a nyakon széles gallér volna. Ez a forma a második típusba tartozó fejfáknál már leegyszerűsödik, és a fejet az oszlop tetején kialakított félkörív sejteti, a gallérból lépcsőzetesen felfelé tartó, befűrészelt tagozódás lett. A harmadik típusnál a nyaki rész teljesen eltűnik, az oszlopos fejfa tetején csupán egy alig kiemelkedő félkörív szimbolizálja a fejet. Végül a negyedik csoportba az oszlopos, felül lekerített, sima testű fejfák tartoznak.

Nagy József a homorogi temetőben lerajzolt egy, az általa megkérdezett szakértők véleménye szerint „hegedűnyak”-ra emlékeztető fejfaformát is. Véleményünk szerint ez a fejfaalak a tárkányi női főkötőt utánozó fejfa stilizált változata, tehát női fejet akar utánozni, nem pedig a hegedű ívelt nyakát.¹⁸

Bihar megyében 1878 nyarán Rómer Flóris folytatott régészeti és néprajzi kutatómunkát, amelyről útinaplójában számol be. A naplóban mindössze két adat található a bihari teme-

21. kép. Ember alakú fejfa. Magyarhomorog

tők fejfáiról. A belényesi temetőről Rómer ezt írja: „Ft. Szabó László esperes úr szíves volt fölvezetni a közös temetőben, mely a városon kívül dombon fekszik, és a hol nekem a phrygiai szabású liliomokkal is díszített fejfák tűntek fel. Hasonló, de előre álló, és így az írásokat, melyek rajtuk vannak, mintegy védő fejfák vannak a bihar megyei északi temetőben is, és a más országrészekben felállítottaktól abban különböznek, hogy ezeknek tetejei, a talán hajdanta látott török turbános oszlopoktól elütnek avval, hogy a parasztos ízlésű, többféle, egymás fölött alkalmazott bemetszésű tagozatokkal ellátvák.”

Sajnos, Rómer Flóris leírása alapján nehezen tudjuk elképzelni, hogy száz évvel ezelőtt milyen lehetett a „phrygiai szabású liliomokkal díszített”, ugyanakkor „parasztos ízlésű”, bemetszett tagozatokkal ellátott belényesi fejfa. Bélavárán készült naplójában Rómer Flóris megjegyzi: „Feltűnt nekem Erdélyben, hogy a férfi vagy a katonaságra való oláh fiúk sírhalmán van rongyokkal ékesített hosszú pózna, talán a lándzsa jelképe, és ez egészen megegyezik az orosz szláv és tatár nemzetek szokásaival, kiknél a halmok sokáig, míg tudni illik rokonaik élnek, ilyen kitüntetésben részesülnek. Vajjon nem volt-e ez így az ősrégiségben a halotti halmokkal honunkban is. Ki tudja?”¹⁹

Számunkra az a feltűnő, hogy Rómer Flóris a zászlós kopjákat az oláh fiúk és férfiak sírhalmán látta, holott ez a sírjel kifejezetten székely, illetve magyar sajátosság volt, és az ma is Erdélyben. Erről Kós Károly így ír: „1. Az erdélyi és alföldi magyarság körében (pontosabban a Tisza mentén, a Mezőségben és Udvarhelyszéken) a zászlós kopjafával kiegészített fejfa általánosan használt sírjel volt. 2. A kopja elsősorban a harcost (katonai szolgálatot teljesítő, fejedelmet, viadalban elesettet) illette meg, de odatűzték hozzátartozóik fejfáihoz is. Harcos temetésekor zászlós kopjafának elől vitele, majd összetörése és a sírhantba tűzése a katonai pompa legfontosabb része volt. 3. A fejfa felismerhetően emberi alak: legfőbb része a fej, illetve az ezt jelző süveg, – sisak, – kalapforma faragvány. 4. Mind a fejfa, mind a hozzá tűzött kopjafa formája, kivitelezése és az alkalmazott színek a halott nemével, életkorával és társadalmi helyzetével kapcsolatosak. 5. A fejfafaragás módja és a kopja alkalmazásának szokása egyaránt kereszténység előtti ősi, keleti hagyomány.”²⁰

Rómer Flóris adata azért is érdekes, mert ebből kitűnik, hogy a zászlós kopjákat a románság is alkalmazta sírjelként, azzal a különbséggel, hogy ezek nem a magyarságnál használt rövid nyelű, fejfára erősíthető formájúak voltak, hanem hosszú nyelű, valóban lándzsához hasonló póznák, melyeket a kereszt mellett szűrtak le a földbe. Amint említettük, a zászlós-kopjafás, illetve fejfás sírmegjelölés az erdélyi magyarságnál jelenleg is szokásban van. Arra nincs adatunk, hogy a románság használja-e ezt a sírjelet napjainkban, de nem is tartozik a kérdés témánk keretébe.

4. Kontyos fejfák

Különleges alakú fejfát használnak a nádudvari temetőben a nő sírhalmának megjelölésére. Az oszlopos fejfa előlapja felfelé összeszűkül, majd hátrafelé félkörívesen lekerekített formájával női kontyot utánoz. Ilyen „kontyos fejfát állítottak az asszonyoknak, csónak állásút a férfiaknak, két kontyos fát kapott a kétszer férjezett asszony. Idősebb, tehetősebb ember fejfája testesebb, díszesebb, a gyermeké vékonyabb” – írja Zentai Tünde a nádudvari sírjelekről szóló tanulmányában. „A kontyos és csónakos fejfa női-férfi megkülönböztetése a két világháború között még élő gyakorlat volt. Megállapítható, hogy a harmincas-negyvenes évektől ez a kötött jelölési rendszer felbomlik, a kontyos fejfák alkalmazása már következtelenül, nemtől elvonatkoztatva történik.”

Mondottuk, hogy a nádudvari temetőben a férfi fejfája, helyi elnevezéssel élve „fütül való fája” csónak alakú. Ennek eredetéről ezt a magyarázatot hallotta Nádudvaron Zentai Tünde: „a falut víz vette körül, a temetkezés vízen kívül történt, azért, hogy a halott lelke ne jöhessen

22. kép. Kontyos fejfák. Nádudvar

23. kép. Kontyos fejfa. Nádudvar

24. kép. Kontyos fejfa. Nádudvar

25. kép. A kontyos fejfa felső része. Nádudvar

26. kép. Csónak alakú és kontyos fejfa. Nádudvar

haza. Akinek rendezetlen ügye maradt, holtá után visszajár, de a vizen a lélek nem tud keresztül jönni. A temetésre a holttestet kis csónakon szállították, és ezt a csónakot állították jelnek, ennek emlékére készítik ma is csónakállásúra a nádudvari fejfákat.”²¹

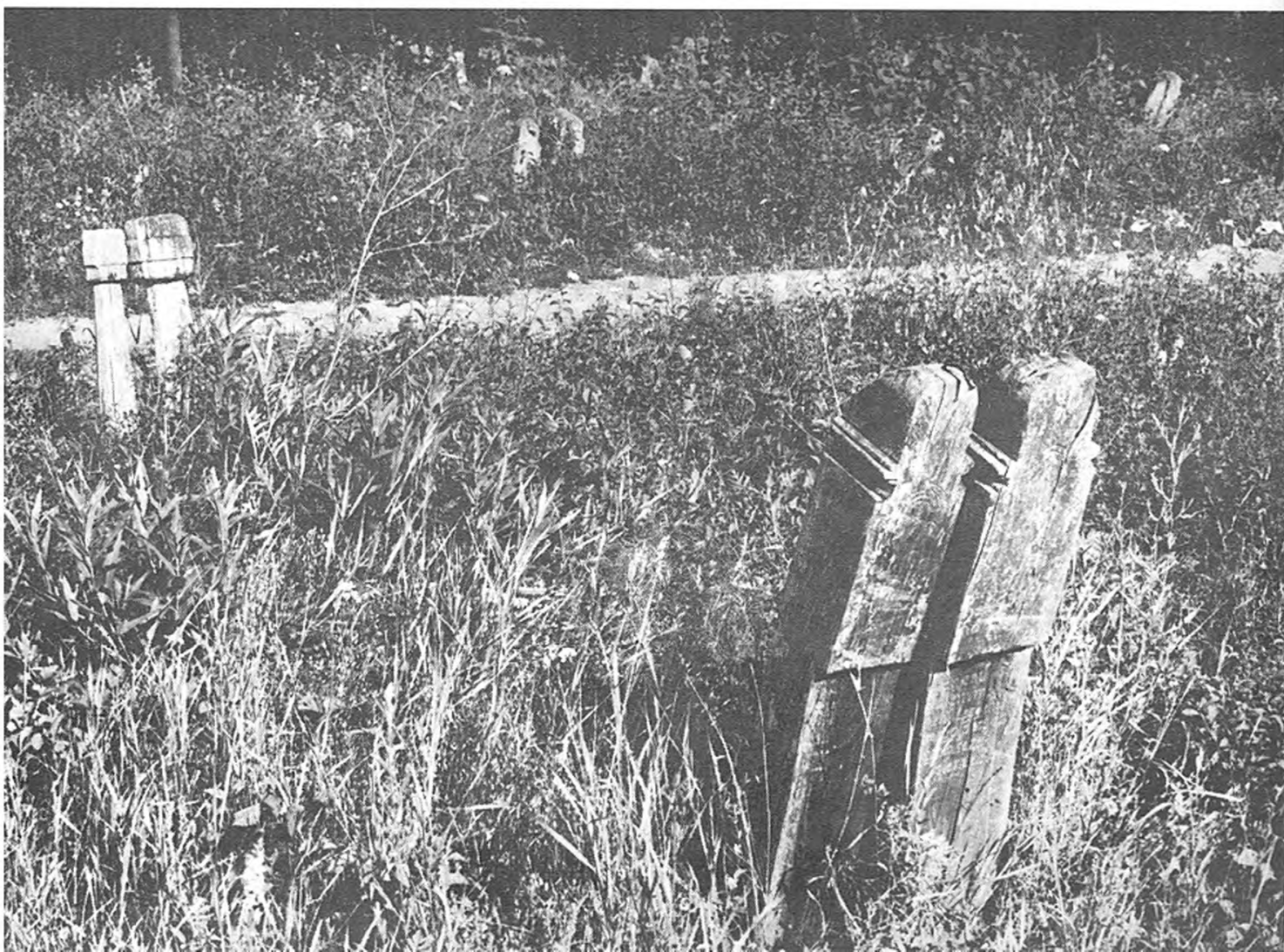
Nem valószínű, hogy az az egyszerű, idős parasztember, aki az adatot a néprajzkutatóval közölte a csónak alakú fejfák eredetéről, olvasta volna Solymossy Sándor elképzelését a csónakba temetkezés ősi szokásáról, és ennek alapján adta volna a magyarázatot. Solymossy Sándor elmélete tehát nem is olyan tarthatatlan, mint ahogy némelyek gondolják.

Zentai Tündének ezt írta 1971-ben az említett idős parasztember, név szerint Balázs Lajos: „ha megemlékszik valamikor a nádudvari kontyos fejfákról valamilyen írásába, mindig említse meg, hogy a nádudvari nők még életükben kivívták maguknak, hogy holtuk után is megőrizték és jelezték női mivoltukat a kontyos fejfával, és büszkék voltak rá, hogy ők tovább vitték a nemzetet. De már kezd eltűnedezni a demokrácia alatt a temetőbe a kontyos fejfa és a csónakállású fejfa is és ami még van az is pusztul kifelé. . .”

5. Táblás fejfák és a „lábtul való fák”

A táblás fejfák első csoportját azok a lapos, deszkából készült, felül rendszerint lekerekített tetejű fejfák alkotják, amelyek a sírkövek formáját utánozzák. Ilyen típusú fejfák előfordulnak a kabai temetőben, és ilyen formájúak a körmösdpusztai temető sírjelei is. A táblás fejfák második csoportját azok a rendkívül egyszerű, valóban táblával ellátott fejfák képezik, amelyeknek négyzetes keresztmetszetű oszlopára csak egy simára gyalult deszkalapot szö-

27. kép. Fejfák és lábtul való fák. Magyarhomorog

28. kép. Lábtul való fák a magyarhomorogi temetőben

gezték. Erre vésték vagy írták rá az elhunyt nevét és egyéb adatait. Hajdú-Bihar megyében csak a monostorpályi temetőben fordulnak elő ilyen táblás fejfák, melyeknek oszlopos teste esetleg felül ék alakúra fűrészelt, vagy vízszintesre vágott.

A Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáinak ismertetéséhez hozzátartozik a „lábfák”, vagy „lábtul való fák” leírása is. Ennek alkalmazása nem általános a Tiszántúlon, mindössze öt temetőben találtunk nyomára a dél-bihari falvakban, ami azt mutatja, hogy Erdélyből származott át a lábfa használata.

Győrffy István szerint a lábfa tulajdonképpen két rúd, amelyen a koporsót viszik a sírhoz. A rudakat nem szokták hazavinni, hanem a sírba eresztik le a halott lába mellé, úgy, hogy abból 2–3 arasz kint marad a sír behantolása után is. A dél-bihari részekben több helyen kifáragták a rúd végét, tehát eredeti funkcióját már elvesztette, csupán dísz lett belőle a sírhant láb felőli részén. Győrffy István a gyantai temetőben huszonkilenc féle lábfát rajzolt le, amelyeknek teteje gömbbel, tulipánnal és egyéb faragott dísszel van ellátva.²²

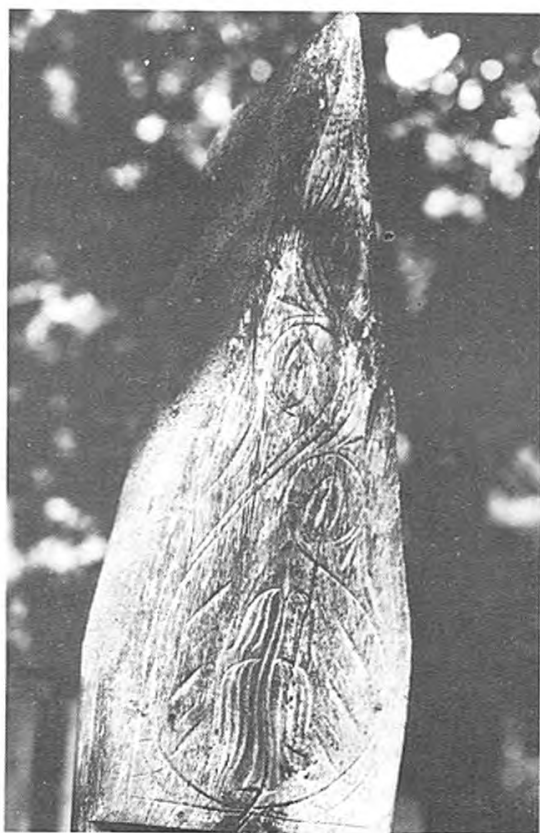
A mai Bihar megye területén az ártándi, a körmösdpusztai, a magyarhomorogi, mezősasi, a váncsodi és a zsákai temetőkben található „lábtul való fa.” Faragásuk általában egyszerű: sima, négy vagy nyolcszögletű gomb. Az ártándi lábfa még faragott, de a zsákai temető lábfaja közönséges rúd, amely a fejfával egyenlő magasságban áll a sír végén. A fejfára és lábára erősített, a sír hosszanti irányában elhelyezett másik rúdra fűzik fel a koszorúkat, tehát az ártándi és a zsákai temetőben a lábfa elvesztette eredeti rendeltetését, és már csak egy lábfát használnak, de ezt is koszorútartónak. A kismarjai temetőben hasonló módon helyezik el a koszorúkat, a lábfát azonban ágas fa, vagy karó helyettesíti.

II. A DÍSZÍTMÉNY

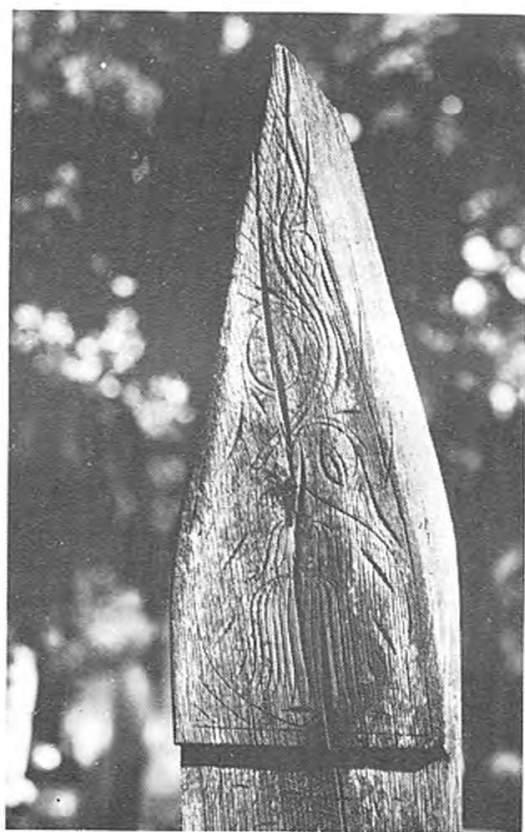
1. Szomorúfűz

Temetőink fejfáinak szépsége nemcsak a formában mutatkozik meg, hanem az alkalmazott vésett és faragott díszítményekben is. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a fejfákat mindig és mindenütt ellátták több-kevesebb díszítménnyel, és azt is megállapíthatjuk, hogy a régi fejfákon sokkal gazdagabb formában jelentkezett népünk díszítő ösztöne, mint a maiakon. Bizonyítja ezt a Debreceni Református Kollégium Múzeumában levő fejfagyűjtemény, amely az 1934-es budapesti Országos Református Kiállítás anyagából került a múzeumba. A fejfák között néhány évszámos, a XIX. század közepéről származó darab is található. Az egyik, Foktőről származó, 1847-ben készült fejfa faragott és vésett díszítése magas művészi készségről tanúskodik. A hatalmas testű, valóban monumentális méretű, szépen tagolt fejfát domború felirat, domború, hat- és nyolcágú csillag, vésett szomorúfűz díszíti. Ennek alapján tehát bizonyosra vehetjük, hogy a szomorúfűz mint fejfamotívum már a XIX. század elején ismert volt a református temetőkben.

Különösen kedvelt dísz volt és kedvelt ma is Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáin a szomorúfűz. Zoltai Lajos a debreceni temetők művészetéről írva a szomorúfűz használatát bibliai eredetűnek tartja. Hivatkozik a 137. zsoltár 2. versére, ahol az olvasható, hogy a babiloni fogságban élő zsidók bánatukban hárfájukat fűzfákra akasztották. Bár Zoltai Lajos megállapítja, hogy a héber szó eredetileg nyárfát jelent, ami a Károli-féle fordításban jelenik meg először fűzfa formában, ennek ellenére ragaszkodik ahhoz az elgondoláshoz, hogy „a bibliát

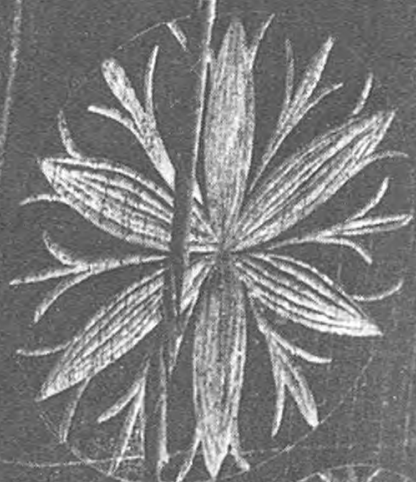
29. kép. Szomorúfűz a debreceni fejfán

30. kép. Szomorúfűz a debreceni fejfán

31. kép. Szomorúfűz a püspökladányi fejfán →

ABER
ITT
NYUGSZIK

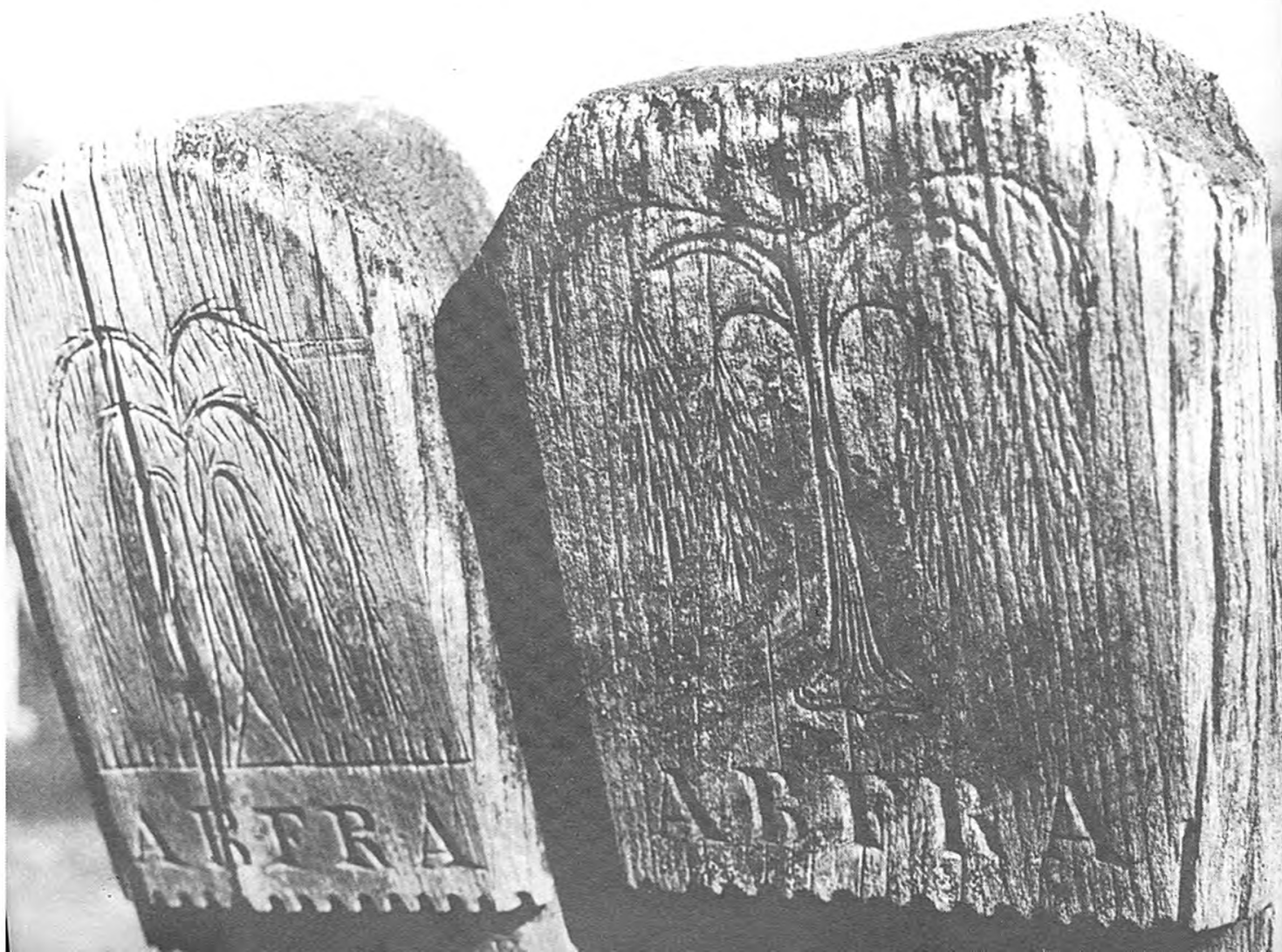
olvasó néptömegek naiv képzelődése az eszmetársulás révén szomorúfűz alatt látta búsulni a fogságba hurcolt zsidókat. Vagyis a vallásos nép a fűzet, éppen a szomorú fűzet mint a gyásznak és bánatnak ó-testamentumi eredetű jelvényét becsülte, éppen ezért alkalmazta fejfáin.”²³

Számunkra Zoltai Lajos magyarázata erőltetettnek tűnik. Sokkal közelebb áll az igazsághoz a Viski Károly által megfogalmazott elmélet a szomorúfűzrel kapcsolatban. Szerinte a szomorúfűznek „más tárgyon, mint a fejfán, sohasem lesz helye. Igaz ugyan, hogy a fűz nem régi, kedvelt fája a magyarnak s kétségtelenül modernebb temetőkultusz tette népszerűvé s a fejfákra is közvetlen környezetükből, éppen a temetőkből került. De viszont nincs más növényi díszítő elemünk, amelynek annyi változata volna, mint ennek . . . a szomorúfűz már a legrégebb fejfákon előfordul.” Viski Károly a legrégebb, évszámos fejfát a nagyszalontai temetőben az 1850-es évekből találta, vagyis a szomorúfűz használatát innen számítja.²⁴

Véleményünk szerint a szomorúfűz mint fejfamotívum a XIX. század elején, a biedermeier stílus elterjedésével egy időben került a fejfákra, és ugyanebben az időben került díszként a nyomtatott gyászjelentésekre is.

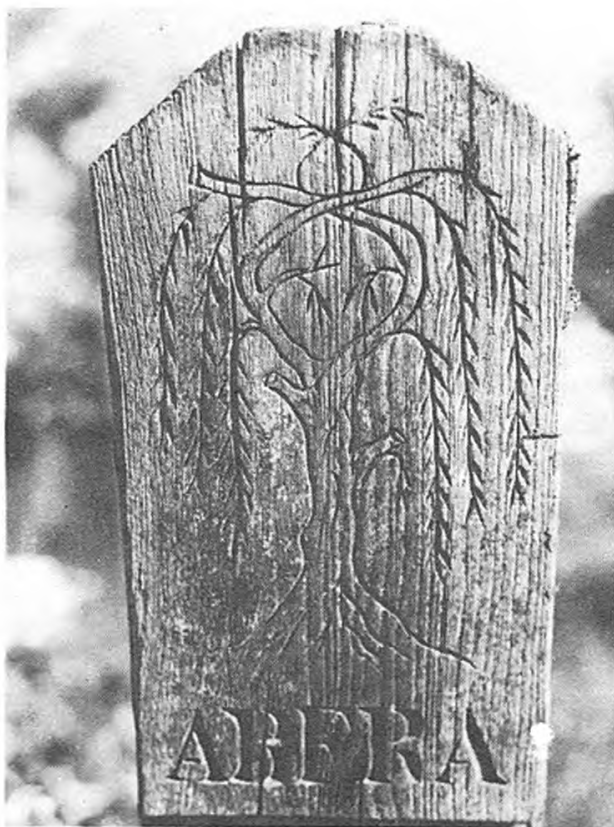
Bármilyen eredete van a szomorúfűz fejfadíszként való alkalmazásának, megállapíthatjuk, hogy ez a motívum különböző formában ugyan, de minden Hajdú-Bihar megyei temetőben előfordul. Több olyan temető van, ahol a szomorúfűz az egyetlen vésett dísz a fejfákon. Ártánd, Álmosd, Balmazújváros, Báránd, Hajdúböszörmény, Biharkeresztes, Biharnagybajom, Derecske, Földes, Hajdúsámson, Hajdúszoboszló, Hosszúpályi, Komádi, Körösszakál, Mezősas, Nagyléta, Nagyrábé, Nyíracsad, Nyirábrány, Nyírmártonfalva, Sáp, Sárrétudvari, Tépe, Vámospércs, Váncsod, Vértes temetőinek fejfáit csak szomorúfűz díszíti.

32. kép. Szomorúfűz a hajdúszoboszlói fejfán

A debreceni temetők régi fejfajrait Zoltai Lajos hagyatékából a Déri Múzeum őrzi. Zoltai Lajos csoportosítása szerint a régi debreceni temetőkben ötféle formában, illetve elrendezésben jelentkezett a szomorúfűz: 1. A homlok rész központi díse a fűz, és magában áll, kíséző motívumok nélkül; 2. A fűz alatt napkorong, esetleg csillag helyezkedik el; 3. A szomorúfűz körül indadisz van; 4. Az indadisz elmarad, a szomorúfűz körüli teret gazdag virág- és lombdíz tölti ki, „a virágzás részint a magyar népies művészet legkedveltebb virágait és leveleit stilizálja, részint művészettörténeti stílusok szerint renaissance, barok és rokokó szabályait követve dolgozik”; 5. A díszes keret ismét megjelenik és körülveszi a szomorúfűzet, „az üres tér tele van, hol népies, hol classicisalo virág- és lombdíszekkel.”²⁵ Zoltai Lajos nagyon óvatosan fogalmaz, amikor a fejfák „népies” díszítményeiről beszél. Ha alaposabban megvizsgáljuk a Zoltai Lajos által lerajzolt és részben közzétett fejfamotívumokat, azonnal szembetűnik, hogy ezek a díszítmények többnyire távol állnak a népművésztől, legfeljebb némi jóindulattal nevezhetők „népies” vagy „magyaros” faragványoknak. Néhány esetben pedig a túlszűfolt és erőszakolt díszítőelemek a giccs határát súrolják. Gondolunk itt a putókkal, repdeső angyalkákkal dekorált debreceni fejfákra, amelyek ismertetésére még visszatérünk.

A szomorúfűz többféle változatban jelenik meg a Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáin. Legáltalánosabb és legegyszerűbb ábrázolása, amikor az egyenesen növő törzsből két oldalt lehajló leveletlen gallyal vésik. Ilyen egyszerű, szinte már alig felismerhetővé stilizált formában jelenik meg a magyarhomorogi fejfákon. A törzs és az ágak hajlításával számtalan variáció alakult ki az idők folyamán a fejfafaragók ötlete nyomán. A szomorúfűz több esetben dombon áll, a gyökerei is látszanak. Rendkívül érdekes a csökmői fejfákon levő szomorúfűz-ábrázolás: itt ugyanis annyi gyökere van a fának, ahány gyermeke volt, illetve van az elhunytak. Gyakran helyezik a szomorúfűzet kétfülvű edénybe. Ilyen ábrázolást láthatunk a hajdúböszörményi, hajdúhadházi, nagyszalontai és a nyírábrányi régi és új fejfákon. A debreceni köztemető ma is meglévő, 1930–40-es évekből való fejfáin a szomorúfűz egyszerűbb formában, tisztábban, zsűfoltástól mentesen jelenik meg.

33. kép.
Szomorúfűz a hajdúszoboszlói fejfán

2. Rozetta és csillag

Magyar népművészetünk egyik kedvelt, gyakran alkalmazott jelképe, díszítő motívuma a rozetta. Szöttesekben, pásztorfaragásokon, bútorokon, kapufaragványokon, cserépedényeken egyaránt előfordul ez a görög eredetű díszítmény, amely „valójában a napisten kőkori eredetű jelképe és világszerte alkalmazott gonoszűző varázsjel” – írja Kós Károly.

A rozettának mint a temetéssel és temetővel kapcsolatos jelképnek az általunk ismert legrégebbi ábrázolása egy 1767-ből származó epitáfiumon található. Az epitáfium, készítése után pontosan kétszáz évvel, 1967-ben Hajdúnánásról került be a Debreceni Református Kollégium Múzeumába. A puhafából készült, 81 × 53 cm nagyságú, téglalap alakú, felül csúcsban végződő sírfelirat deszkája feketére festett. Két oldalán és alul ívelt vonalú szegőléc van, felül a szegő és a csúcsban végződő tetőléc által bezárt háromszögben vésett rozetta helyezkedik el. A tábla szépen vésett, iniciáléval kezdődő szövege így hangzik:

„Állj meg ki jutottál e gyász sír halmához,
Hideg tetemimnek készült nyugalmához.
Értsd meg ki légyek én jövel e táblához,
Azután majd foghat lábod vett utyához.
Én Dobrai István Krisztusnak szolgálja
voltam s ugyanannak megért gabonája,
Mivel a mikoron érkezett Postája
Éltem hetvenhárom esztendőt számlálja.
Ez heljben Ur Nyájját a mig legeltettem
Negyvenkét esztendőt jó Úramtól vettem,
De már hivatalom látod hogy le tettem,
Mivel mennyből követ érkezett érettem. Anno 1767.”

A szöveg végén, illetve a tábla jobb sarkában vésett tulipán rajza látható.

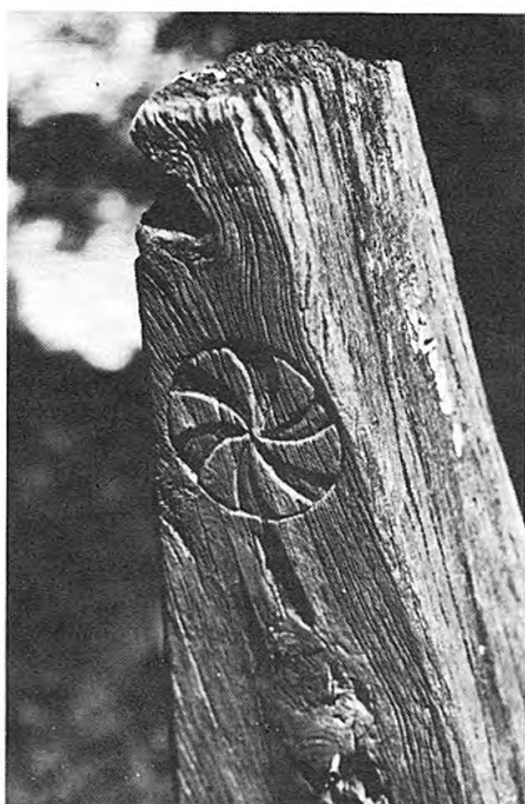
A rozettának, forgó rózsához hasonló, a hajdúnánási epitáfiumon szereplő formája a katonasági fejfákon, kapubálványokon fordul elő. Leegyszerűsített, körzővel szerkesztett alakban viszont sok hajdú-bihari temetőben megtalálható a fejfa homlokát díszítő, körben elhelyezett rozetta. Ma már semmiféle kultikus jelentősége nincs, de mint öröklődő hagyomány és megszokott fejfadísz tovább él a temetőkben. Berettyóújfaluban legtöbbször a szomorúfűz alatt helyezkedik el a rozetta, mintegy belőle nő ki a fűzfa. Hajdúbagason a rozetta fölött edényben elhelyezett életfa áll. A gáborjáni temetőben már csak a régebbi fejfákon fordul elő a rozetta, az újabbakon szomorúfűz látható. Egyszerűbb ábrázolásban láthatjuk a rozettát a csónak, ember alakú, oszlopos, táblás fejfákon a hajdúböszörményi, hajdúnánási, konyári, magyarhomorogi, monostorpályi, nagykereki, sárándi, téglási és a zsákai temetőkben. Stilizált, de szép formában található a két-három rozetta a püspökladányi temető fejfáin.

A rozettával rokon fejfadísz a csillag. Ez a motívum ritkábban fordul elő ugyan temetőinkben, de hogy már régen alkalmazták, bizonyítja a foktői fejfa 1847-ből származó csillagos díszítménye.

A csillag négy-, öt-, hat- és nyolcágú változatban jelentkezik a hajdú-bihari temetők fejfáin. Mondanunk sem kell, hogy a csillag ágainak száma semmiféle kapcsolatban nincs azzal a jelképrendszerrel, amelyet akár a múltban, akár a jelenben a csillaghoz fűztek, illetve fűznek. A csillag minden esetben a vallási hovatartozást, a református mivoltot szimbolizálta és szimbolizálja. Tehát a csillag nem a végzet jelképe, mint Egyiptomban, Görögországban és Rómában volt. A fejfára vésett ötágú csillagnak semmi köze a munkásmozgalmi szimbólumhoz vagy az öt világrészhez, a hatágú csillag nem Dávid király vagy a zsidók csillaga, még ak-

34. kép. Rozetta a püspökladányi fejfán

35. kép. Rozetta a berettyóújfalui fejfán

kor sem, ha azt szabályos háromszögekből alkotva, vonalasan vésték a fejfára. Felvetődhet a kérdés, hogy egy református temetőben mi szükség van arra, hogy a fejfán kívül még egyéb jelekkel is érzékeltesék a vallási hovatartozást. Nyilván ebben is hagyománynak van nagy szerepe, és nem lehet rossznéven venni az egyszerű ácsmestertől, hogy nem tesz különbséget az ötágú és a nyolcágú református csillag között, és nem tudja, milyen óriási ideológiai ellentét van a két szimbólum között. Ez a szimbólumkeveredés napjainkban is előfordul minden felvilágosítás ellenére, mégpedig eléggé abszurd formában. Dankó Imre a hajdúböszörményi temetők költészetéről szóló tanulmányában bemutat egy, a Keleti temetőben levő, fejfa alakú, műköből készült sírjelet, amelyre ötágú vörös csillagot festettek, alatta pedig a református temetők fejfáiról jól ismert rövidítés: A.B.F.R.A. (a boldog feltámadás reménye alatt) olvasható.²⁶

Hajdú-Bihar megyében csillaggal díszített fejfák vannak a bakonszegi és esztári temetőben, ahol a csillag a szomorúfűz ágai alatt helyezkedik el. A hajdúböszörményi fejfák csillaga hatágú, néha a szomorúfűz ága fölé vésték. Az egyik hajdúnánási fejfa csillaga szabályos Dávid-csillag. Ugyanez a forma, sugárdíszekkel, a józsai temetőben is előfordul egy 1970-ben készült fejfán.

3. Tulipán

Aligha van népművészetünknek olyan ága, amelyben a tulipánmotívum elő ne fordulna. Nem tartozik témánk keretébe, és ezért nem is foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a tulipán honnan került a magyar musttrakincsbe, azt viszont nyugodtan kijelenthetjük, hogy mint fejfadíszítőanyag a legrégebbiek közé tartozik, és jóval megelőzi a szomorúfűz használatát. Ál-

36. kép. A nádudvari fejfán a rozetta oldalt jelenik meg

litásunk igazolására a hajdúnánási epitáfium vésett tulipánját említhetnénk 1767-ből, de van ennél régebbi epitáfiumos emlék is a debreceni kollégium múzeumában. A tiszadobi református temetőben, majd a templomban függött egészen 1967-ig az az 1677-ben készült, világosbarnára pácolt, téglalap alakú, három oldalán ívelt léccel lezárt, csúcsos tetővel ellátott epitáfium, melynek felső háromszögletű mezőjébe pontosan háromszáz évvel ezelőtt vésték bele az egyik nagyméretű tulipánt, a másik kettővel pedig a tábla feliratának első betűjét, az iniciálét díszítették. A szép formájú betűkből álló vésett szöveg így hangzik: „It nyukszik az Urban amaz tisztességes deaki tudományok mellett híven fáradozó Fancsikai Mihály uramnak teste, ki az ő Gyilkossa miat halálos sebben esvén lelkét Istennek csendesen ajánlotta életének 26. ész تندős korában die 25 Decembris, in anno 1677”.

A tulipánt utánozták plasztikus formában az erdélyi református temetők fejfáinak és lábfaínak végződése, ez jelenik meg a dél-bihari fejfák díszítőművein ágas-bogas vagy egyedülálló alakban, ezeket rajzolta le Győrffy István a nagyszalontai temetőben és Zoltai Lajos Debrecenben.

Sajnos a tulipánt mint fejfavirágot a szomorúfűz eléggé háttérbe szorította. A régebbi felmérések azt mutatják, hogy temetőinkben igen gyakori volt a tulipános fejfa, és ha valaki valóban szép fejfát akart készíteni, ezt elsősorban tulipánnal díszítette. Győrffy István a tárkányi temetőben tizenháromféle tulipánrajzot örökített meg, és ezek között csak egy díszítőműven látható a szomorúfűz, de ez is úgy, hogy a fűz tulipánban végződik. A szalontai fejfákon a tulipán mindig cserépbe ültetve és ágasan, néha egészen stilizáltan, de művészi formában jelentkezik. A régi debreceni fejfák tulipánjait kinyílt vagy himbó alakban ábrázolták, szívből kinöve, rózsza társaságában, olykor egyéb virággal, indákkal rendkívül telezsúfolt elrendezésben.

A tulipán mint fejfavirág leggyakrabban a monostorpályi temetőben fordul elő. Nagy József 84 rajzot készített 1968-ban az itteni fejfák díszítményeiről, és ebből 34 fejfán tulipánmotívumot talált.²⁷ A stilizált, néha ágas-bimbós tulipánok arányosan és ízlésesen töltik ki a fejfák ék alakú homlok részét. Több díszítmény szinte nem is kívánkozik a fejfára. Gyakori a tulipán a hajdúböszörményi temetőben is, néhány fejfán előfordul Bakonszegen, Hajdúhadházon, Hajdúnánáson, Józsan, Kokadon, Konyáron, Magyarhomorogon, Püspökladányban és Tiszacsegén.

37. kép. Tulipános fejfa. Kaba

4. Egyéb virág- és indadísz

A klasszikus fejfavirágok: a tulipán és rozetta, a közkedvelt szomorúfűz mellett a múlt század végétől kezdve újabb, de minden esetben növényi eredetű díszítő elemek tűnnek fel a Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáin. Itt elsősorban a debreceni fejfákon elburjánzott virágdíszekről kell beszélnünk, illetve megszólaltatnunk Zoltai Lajost: „Virágos fejfák: a debreceni fejfa-faragó művészet legbecsesebb alkotásai. Tulipánt, rózsát, rozsmaring, gyöngyvirág és szegfű; bogyó és makk; levelek, kacsok, indák a kedvelt elemek, melyekkel kiváltképpen a 70-es és 80-as évek fejfái tetszelegnek. A mester minél pazarabbul hinti tele virággal és levéllel a fejfa homlokzatát, annál leleményesebb azok művészi elrendezésében. A barokk ízlés régi hatásának tulajdonítom, hogy a legszebb fejfáink vésője nem ragaszkodik a szimmetriához, attól akárhányszor eltér. A virágos fejfák díszítésénél is bizonyos fejlődést vehetünk észre; a fejlődés fokozatait azonban csak rövid időközök választják el egymástól, sőt néha nincs is köztük időbeli távolság, csupán a motívumok megválasztása, – elrendezése és kivitelbeli különbsége állapítható meg. A hatvanas évekbeli fejfa készítője megelégszik a kicsipkézett ereszfő fölé egy indaszerű vagy meanderszerű pártával és a fries fölébe vésett két-három száron hajladozó virággal. A virágszárakat néha szabadon szétoszolva hagyja, máskor ko-

szorúba vagy szívalakba foglalja össze. Olykor pohárból növeszti ki. A hetvenes években tűnnek fel a dúsan virágzott fejfák, a népies virágmotívumokkal tele vésett fejfahomlokok. Méltó vetélytársai maradnak ezek még a nyolcvanas években is a Karacs kezéből kikerült classizáló fejfáknak. Számuk azonban nem lehetett akkora, mert én már jóval kevesebbet találtam belőlük, mint a Karacs-félékből. E népiesen virágzott fejfák mestere az eresz fölibe három-négysoros pártát is vés, felváltva növényi és geometrikus motívumokkal; a homlok széleit gazdag levelű indáival díszíti; közbül kínálkozó területet pedig hol stilizált pohárban álló, hol a felső és a két alsó szögletből induló tömött virágsokorral tölti be. A virág- és levélszárakat elnyújtja, mindig kecsesen hajladoztatja jobbra-balra. Szereti a tér jobb kitöltése végett a hosszú, láncsás leveleket meggörbíteni. E fejfákon előfordul néha, a homlok legszélesebb részén a koszorú is, melynek egyik ága álló és lekonyult láncsás, másik ága bolyhosbojtos levelekből áll. E most ismertetett dúsan virágzott népies fejfáknak idősb Hevesi Mihály ács volt művésztehetségű mestere. Képességét fia, ifj. Hevesi Mihály is örökölte, de ő nem foglalkozik hivatásszerűleg fejfafaragással. Csak rokonainak vés néha szívességből. A mostanában készült népiesen virágzott fejfák egészen más modort követnek, nem olyan szépek, számuk is igen kevés. Rózsás fejfák: Tulajdonképpen a virágos fejfákhoz tartoznak, de minthogy majdnem mindig letört ággal rajzolják a rózsát, még pedig a fejfa homlokának fődíszéül, középső helyre és mindig a gyermeksirok számára, külön csoportba oszthatók be. A letört rózságot a korai halál symbolumául ma is alkalmazzák, azonban nem olyan szépen kidolgozva, mint a 70-es és 80-as évek fejfáin láthatjuk. Akkor még Karacs, Szathmáry és a szintén elhalt Kocsis Sándor véste a rózsás fejfákat is.”²⁸

Neves várostörténésszünk himnuszokat zeng a régi debreceni virágos-rózsás fejfákról, mai mértékkel mérve azonban ez a „művészet” kétes értékű. A fejfa csónak formáján kívül ennek

38. kép. Rózsás fejfa. Kaba

a díszítménynek semmiféle kapcsolata nincs a népművészzel, némi jóindulattal talán az iparművészet keretébe sorolhatnánk a fejfák dekorálásának módját. Hivatásszerűleg űzött mesterség volt a múlt század végén, századunk elején Debrecenben a fejfafaragás és vésés, és a korra jellemző stílustalanság, a mindenáron szépre és tetszetősre való törekvés hozta létre a maga nemében ugyan páratlan, Debrecen lakossága számára azonban mindig idegen neo-barokk stílusú, művészi szempontból alacsony színvonalú fejfadíszítést. Szerencsére ennek a díszítési módnak már nyoma sincs a ma is meglévő debreceni fejfákon.

Sokkal tisztábban és nemesebben mutatkozik meg az ösztönös, semmiféle neostílustól nem irányított vagy rontott fejfavirágzás a falusi és mezővárosi temetőkben. A dél-bihari fejfák rozmaringjában és gránátalmájában nyoma sincs a mesterkéeltségnek, a nagyszalontai fejfák vésett díszei között megjelenő életfa kecses formája még a sírjelen is az élet szépségéről beszél.

Megyénk mai területén a fejfavirágzás izléses és mértéktartó formáját a monostorpályi temetőben láthatjuk. A hullámos-leveles száron elhelyezett négyszirmú virágokból álló dísz sok fejfán megtalálható. Ugyanilyen virágzás a bihartordai temetőben is előfordul. Böszörményben a fejfa szomorúfüzén nyílt ki a virág, vagy a fűz alá vésték a virágcsokrot. A konyári fejfákon a virág szintén csokorban jelenik meg, Újlétán viszont cserépből elhelyezve. A rózsabrázolás nagyon ritka, mindössze a csökmői temetőben találtunk nyomára letört bimbó formájában egy gyermek fejfáján.

Szintén ritkán fordul elő temetőink fejfáin az életfa, pedig ez a szimbólum nagyon régi és gyakran alkalmazott díszítő motívum a népművészetben. Csak három – a hajdúbagosi, hajdúhadházi, hajdúnánási – temető fejfáin fordul elő az életfa. Annál gyakoribb viszont a különböző formájú levél – és indafonat, ami néha egyedüli díszét alkotja a fejfának, többnyire azonban a homlok rész keretét adja, koszorú formában körülveszi a középen elhelyezett szomorúfüzet, egyéb virágot.

Különlegességnek számít a monostorpályi fejfákon előforduló makkos-leveles ágakból alkotott fejfadísz. Ezt a fejfamotívumot Debrecenben is megtalálta Zoltai Lajos a régi temetőben, ma azonban már csak Monostorpályiban maradt meg ez a népi fafaragó művészetben eléggé gyakori motívum. Plasztikus formában az erdélyi gombosfák díszítményei között is előfordul.

5. Figurális és vegyes díszítmények

Fejfáink figurális díszítményeiről szólva mindenekelőtt a régi debreceni temetők sírjeleinek – örömmel mondhatjuk – ma már nem létező díszítési módjáról, az angyalos fejfákról beszélünk. Zoltai Lajos 1920-ban kevés figurás fejfát talált a debreceni temetőkben és megállapította róluk: „kétségtelenül ügyes kézre és művészi törekvésre vallanak. Ábrázolásaik a keresztyén hit vigasztalását tolmácsolják; a lélek halhatatlan és feltámadunk; vagy a sír felett virrasztó szelíd kegyeletet fejezik ki. Emitt a szülék kedves gyermeke angyali alakban repülve száll a menny felé, kezében virágcsokorral. Amott két angyal kézen fogva vezeti a siratott leánykát, előttük repülő angyal harsonája adja hírül a mennybelieknek az új lakótárs érkezését. Másutt a koszorúzott koporsón angyalok térdepelve díszes vázában virágcsokrot tartanak. Mindhárom fejfa az idősebb és ifjabb Hevesi műve. Ismeretlen mestertől való egy fiúcska ügyesen kidolgozott fejfája. Sajátosan stilizált szomorúfüz felett lebegő rózsagallyon mandolint pengető amerette ül.”²⁰

A szerző még az érzelgős, édesbús szöveggel, a nyüzsgő angyalokkal sem tud meggyőzni bennünket arról, hogy ezek a díszítmények „művészi törekvésre vallanak.” Bizony gyarlók, az elkorcsosult kispolgári ízlésre jellemzők a puttós-amorettes fejfák. Elrettentő példái annak, hogy mire képes a giccs, a városi életformában miként satnyul el a népművészet.

Csak a szalontai temető fejfadíszai között található meg a madár figurája. „A madár a sír-
jelek csúcán a világ népei körében mindenütt előfordul, a Jenyiszej vidéki szamojédek zász-
lós dárdájától az amerikai indián totemoszlopig. A szilágysági temetési szokásokban a ha-
lottas lepedő (amellyel a halottat a koporsóba teszik) ugyancsak madaras mintával szőtt ab-
roszféle. A madár minden nép hitvilágában 'égi madár' jelentésű, amely a földi ember és a
mennybeli Isten közt közvetít, s a mennybe szálló lelket is jelképezi. A halál beálltát szintén
a 'halálmadár' jelzi, s a halott lelke madár képében száll ki a testből. Ilyen ősi mágikus érte-
lemmel került a mi fejfáink csúcára is a madáralak” – írja Kós Károly.³⁰ Bár a szalontai fej-
fákon a madár vésett formában a szomorúfüz tetején jelenik meg, virággal, illetve borítékos
levéllel a csőrében, a szimbólum tartalma ugyanaz, mint a faragott, plasztikus madáralak ese-
tében. A mai Hajdú-Bihar megye területén madaras fejfát nem találtunk.

Különleges, a megszokott formáktól teljesen eltérő plasztikus dísz alkalmaztak a hajdú-
nánási temető fejfáin. Az oszlopos, felül lekerekített fejfa kiugró homlok részére esztergált,
majd kettéfűrészelt bábót szögeztek, amely ilyen formájában, a fejfa felső ívét követő, szin-
tén szöggel ráerősített félköríves léccel, mintegy keretét adja a vésett dísznek, legtöbbször
szomorúfüznek. A fejfa tetejére állagvédelmi céllal bádoglemezt szögeztek. Néhány esetben
a bábalakú dísz a századforduló idején sorozatban gyártott ruhásszekrények konzol alakú,
akantuszleves faragványa helyettesíti, vagyis a rossz szekrényről lehullott, vagy leszedett
faragványt rászögezték a fejfára. Nyilvánvaló, hogy ez a díszítési mód erőszakolt, és a stílus-
romlás jele, mint ahogy a bábos megoldás is végeredményében erre mutat. Díszítményt álta-
lában sehol nem erősítettek és erősítenek szöggel a fejfára, különösen bútorról lekerült fa-
ragványt nem. Bábos díszű fejfa a hajdúvidi temetőben is előfordul, de itt az egyetlen báb
– meglehetősen értelmetlen céllal – vízszintesen van rászögezve a fejfa felső részére.

Erdélyi temetőkben gyakori, hogy „a fejfa homlokára díszítésül felvésték és még ma is fel-
vessik az elhunyt foglalkozását jelző szerszámokat, eszközöket, tárgyakat: a cigánynak a he-
gedűt vagy hegedűvonót, az ácsnak a szekercét, a favágónak a baltát, a csizmadiának a di-
kicset, a kovácsnak a kalapácsot, az asztalosnak a fűrészelt vagy a gyalut, a lakatosnak a csí-
pőfogót vagy a harapófogót, a halásznak a halat, az asszonynak az orsót és a lekipásztornak
a kelyhet vagy a Bibliát”.³¹ E jelvények – Kós Károly szerint – azonban viszonylag újabb ke-
letűek, s a helybeli papi és földesúri címeres, valamint a városi mesteremberek céhjelvényes
sírkövei mintájára készültek.

Néhány ilyen jelvény a Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáin is előfordul. A kokadi temető
egyik fejfájára boroskancsót és poharat véstek, a másakra létrát (?), a harmadikra nyitott
Bibliát, a negyedikre kelyhet. A kehely mint a református vallás szimbóluma előfordul még
a hajdúdorogi, monostorpályi temető fejfáin is. Az itteni fejfákon gyakori a kereszt jele,
ami azzal magyarázható, hogy a reformátusok nem engedték meg a sírnak kereszttel való
jelölését, tehát azt az átmeneti megoldást választották, hogy a keresztet rávésték a fejfára.
Ugyanilyen módon különböztették meg a bihartordai, a hajdúbagosi, kismarjai és a magyar-
homorogi temetőben a katolikus vallású halottak sírját: a fejfájukat kis méretű kereszt rajza
díszíti. Református sajátosság a fejfának Bibliával való díszítése. Monostorpályiban több fej-
fán megtalálható a Biblia, néha kehellyel a fedőlapján.

A kegyességet szimbolizáló szív figurája megyénkben eléggé ritka fejfadísz. A régi debre-
ceni temetőkben Zoltai Lajos még talált szívvel díszített fejfát, ma már csak Körösszegapáti-
ban egy fejfa viseli ezt a szimbólumot.

III. A FEJFÁK SZÍNEZÉSE

Balassa Iván foglalkozott először azzal a fejfakutató néprajzosok által meglehetősen elhanyagolt kérdéssel, hogy a magyar gyászszínekben milyen jelentősége van a fejfák festésének. Tanulmányában megállapította, hogy hazánk területén nemcsak a fekete színt alkalmazták a fejfák festésére, hanem előfordul a piros, kék, zöld, fehér, sárga szín is a fiatalon elhunytak fejfáin. „A fekete szín először mindenütt, mint az öregség jelzője nyomul be a temetőbe. A fekete és színes fejfák sokáig egymás mellett élnek, addig míg kortjelző különbség van köztük. Ma már a színes fejfa, akárcsak a színes gyász, elenyészőben van s helyét mindenütt elfoglalja a fekete.”³²

Hajdú-Bihar megye területén sem ismeretlen a fejfák színezése. Úgy gondoljuk azonban, hogy Debrecenben a fejfák mindig feketék voltak. Erre utal egy 1864-ből származó, Sági Lajos által is idézett levéltári adat, amelyben azt olvassuk, hogy a városi tanács bizottságot hozott létre a temetők rendezésére, illetve parkosítására „hogy ne kelljen pirulni az idegek előtt, kik fekete fejfáinkkal beültetett temetőinket egy törzsökig leégett erdőnek gondolják.”³³

A Bihar megyei Sárreuten a fekete színű fejfák mellett a vörösre festett fejfa is előfordult régebben. „Meg lehet ismerni a temetőben, ki halt meg természetes halállal, mert a természetes halállal elhaltak fejfái szalmapernyével feketítettek, az erőszakos halált szenvedettek pedig veres festékekkel vonatnak be” – írja Osváth Pál.³⁴ A Bihar megyei Köröstárkányon az idősebbek fejfáit sárgára, a fiatalokét pedig kékre festik – írja Kós Károly.

Legérdekesebb számunkra a nádudvari fejfák színezésének ma is meglevő gyakorlata. Az itteni temetőben azon túl, hogy a férfi sírját csónak alakú, a nőét kontyos fejfa jelöli, a fejfákat különböző, a halott korának járó színnel is megkülönböztetik. „A csecsemő és kisgyermek fejfája kék, az iskolát kijárt serdülő, még nem házas fiúé és lányé rózsaszín, a felnőtté fekete volt”, vagyis minden esetben megegyezett a koporsó színével. A kormeghatározás ugyanis a koporsó színében is kifejezést nyert, tehát a csecsemő koporsója fehér volt, a kisgyermeké kék, a serdülőé rózsaszín, a felnőtté fekete. Nádudvaron Zentai Tünde szerint a fejfát mindig festették és festik. „A fekete színhatást záptojással kevert korommal érték el, a rózsaszínhez vöröshagyma héjának a főzetét vegyítették, a kéket olajfestékekkel festették. A fekete régóta kátránnyal készült.”³⁵

Csak két színt használtak a fejfák – helyi elnevezés szerint „fütül való fák” – színezésére Berettyóújfaluban. Sándor Mihályné dolgozta fel az újfalui temetők művészetét. Tanulmányában az egyik adatközlő így mondta el a fejfa készítésének, festésének módját: „Fejszével faragom, a feje alatt befűrészlelem s azután legyalulom. A homlokra szomorúfűzfát vések, bötűzővel, kalapáccsal kopogtatom a bötűzőt. Felül írom: ABFRA, alája: Itt nyugszik e sötét sír öln N. N. ki hosszú szenvedés után elhunyt. Született: . . . . Meghalt: . . . Béke poraira! De elébb befestem feketére, hogy a bötű lássék. Veszek öt deka bécsi kormot, de lehet rendes korommal is, összekeverem két tojással. Marhamáját feldarabolok, mártom a festékbe, kenem a fára akkora helyt, amekkora kilátszik a földből. Megszárad két óraütés alatt s lehet bötűzni. Van csipkevésőm is, avval a fejfa homlokát kicsipkézem. Centi nagyságú csipkét csinál. Ez csak erre való. A fej alakja hegyes, hogy a víz lecsurogják róla; ez a szokás.” Juhász István, a másik adatközlő ezeket mondta: „Nagyon sokat csináltam fütül való fát. Akkorára szabtam, hogy 150 centit fent állják, 130 cm lent. A rendes fejfa homlokán a szomorúfűz 50 cm vót. Fejszével, bárdal faragtam, marhavérbe vagy tojásfehérjébe kevertem a kormot, azzal mázoltam, ha felnőttnek kellett, kékre festettem a gyerekeknek. A májjal is jó festeni, mert zsíros, lefolyik róla a víz. Van bötűzőm, amivel a bötűt vágtam. Gyermek korom óta emlékszem, mindig ilyen vót a fejfa.”³⁶

A két színű fejfa régebben a furtai temetőben is előfordult. A Debreceni Református Kollégium fejfagyűjteményében az egyik, 1931-ben készült furtai fejfa kék színű, 17 éves fiú

sírfáról való, ami azt jelenti, hogy a fiatalok fejfáit itt is megkülönböztették. Hajdúböszörményben még ma is fehér fejfát állítanak a fiatalon elhunyt sírjára. Mezősason az egyik hét éves korában meghalt kisfiú fejfája és lábja szintén fehér színű. A fejfák színezése – amint ezt már korábban Balassa Iván is megállapította – kiveszőben van. Általában a fekete színt használják a gyermek, a fiatal, az idős ember fejfájánál egyaránt. A különböző színnel és módszerrel mázolt fejfák festése az évek folyamán természetesen lekopik. Ha nem festik újra, a régi fejfák egységes szürke színűvé válnak.

*

Temetőink, illetve fejfáink művészete a növekvő életszínvonallal arányos mértékben csökken. Tehát minél több pénz jut a temető vagy a halottkultusz kielégítésére, annál nagyobb mértékben váltja fel temetőinkben a szépen faragott, vésett fejfát a monumentális méretű, műköből és betonból készült síremlék. Ilyen értelemben a jövőben – mert az életszínvonal emelkedésével továbbra is számolnunk kell – aligha beszélhetünk majd a fejfák esztétikájáról, de még a temetők művészetéről sem, ugyanis a temetőkből lassanként eltűnik a fejfa, és a helyét, illetve funkcióját betöltő sírkövek művészi értéke – esetleges kivételektől eltekintve – szintén semmivé válik. Értékelésükben csak egy szempont jöhet majd számításba: különbséget tenni, hogy melyik izléstelenebb a másiknál?

Talán túlzásnak látszik pesszimista véleményünk, netán lesújtó bírálatunk a ma és a jövő temetőművészetéről. Ha azonban megnézzünk egy új temetőt, ez a vélemény és bírálat azonnal jogosnak fog tűnni. Vegyük például a hajdúnánási új köztemetőt: egy most még teljesen fáatlan, illetve apró csemetével beültetett, fejfa nélküli, több milliós költséggel kiépített, sivár betontenger! A 10–15 000 forintos síremlékeken, amelyek szinte az örökkévalóság számára készültek, tobzódik a giccs: csókolózó gipszgalambok, a vallás hovatartozását jelző, műköbe ágyazott üveg keresztiek, csillogó üveg- és fémkelyhek, szívet fájdtató feliratok, porcelánba égetett – életerős férfiakat, nőket ábrázoló – az elhunytira emlékeztető arcképek díszítik a sírköveket. Megdöbbenő a tarkabarka művirág a műkö kelyhekben, vagy a sírköre erősítve dróttal, madzaggal, a télvíz idejére nyontakaróval behúzott, ennél fogva valami elképesztően groteszk formát öltő síremlékek. Ezt a sivár látványt csak fokozza a modernsége törekvő ravatalozó hevenyészett épülete, a kéményre emlékeztető, harang nélküli torony imitációjával. Nem tudjuk, hol készült e ravatalozó épület prototípusa, de a formája, mint a ragályos betegség elterjedt a nagyobb hajdúsági városok temetőiben.

Régebben állítólag „nevető fejfák” is voltak temetőinkben, vagyis rigmusba szedett szöveg mondta el, hogy ki volt, mi volt életében a sírban nyugvó ember. Osztjuk Balassa Iván véleményét, aki helyesen állapította meg: ezek közül a humoros sírfeliratok közül alig van olyan, amelyet valóban keresztre vagy fejfára véstek volna.³⁷ Ma a humor úgy mutatkozik meg a temetőkben, hogy sokan még életükben elkészítetik a síremléket, vagy azért, mert hozzátartozó híján nem lesz, aki haláluk után ezt megcsináltassa, vagy azért, mert a hozzátartozók esetleg elfelejtkeznek erről a nemes kötelességről. Tehát az elkészült sír várja lakóját, márványba vésetik a nevet, születési évet, természetesen a halál évének bizonytalan volta miatt a második évszám elmarad, azonban a sírfelirat szintén előre készül, esetleg így: „Elfáradt testem csendesen pihen már a sok földi kínszenvedés után.” A humor abban van, hogy az, aki így elfáradt a sok földi kínszenvedés után, éltes korban ugyan, de vígan gereblyézi a homokot a saját sírköve körül.

Temetőművészetünk hanyatlását Kós Károly is érzékeli, amikor ezeket írja: „Ékes fejfáink – népi kultúránk egyik legtöbb figyelemre méltó, ősi eredetű, jelentős társadalmi vonatkozású és művészi értékű hagyatéka... Míg a városok és a városi divatokat utánzó községek temetőinek korábbi egységes képét az utóbbi nemzedékek során egyre több, teljes izlésrombolásról árulkodó, a legkülönfélébb anyagok, technikák és formák alkalmazásában

egymáson túltenni akaró síremlékek bontották meg, fejfás temetőink nagy részénél még érzékelhető a régi falusi temetők egyféle demokratikus rendje. A temetőkert kellemes összhangját biztosítja fejfáinak a közösség hagyományos formanyelvén szóló, de mégis minden esetben egyéni változatú kivitelezése.”³⁸

Ékes fejfáink egyes típusainak összegyűjtése, fényképben, rajzban való megörökítése fontos múzeumi feladat. A fejfák néprajzi szempontból való, tájegységenkénti feldolgozása szintén sürgős kutatómunkát igényel. E tanulmányunkkal is ezeknek a feladatoknak az elvégzéséhez szeretnénk hozzájárulni.

JEGYZETEK

- 1 A Hajdú-Bihar megyei temetők fejfáival hat tanulmány foglalkozik. Ebből hármat *Zoltai Lajos* írt: Művészet a debreceni temetőkben. Debreceni Képes Kelendárium. 1920; Debreceni fejfák. Debr. Kép. Kal. 1921; A kálvinizmus és a művészet Debrecenben. A debreceni temetők művészete. Db. 1928. *Viski Károly*: Szalontai fejfák vésett díszítése. Népr. Értesítő, 1913. *Sándor Mihályné*: Fejfák (fűtől való fák) Berettyóújfaluban. Múzeumi Kurír. 1970. 4. sz. *Zentai Tünde*: Nádudvari sírjelek. Ethnographia. 1972.
- 2 *Zoltai L.*: A kálvinizmus és a művészet... Db. 1928. 17. lap.
- 3 *Kunt Ernő*: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XIII–XIV. Miskolc. 1975. 479. lap.
- 4 *Györffy I.–Viski K.*: A magyarság néprajza. II. köt. 342. lap.
- 5 Fejfák. Összeállította: *Olasz Ferenc*. Utószót írta: *Kós Károly*. Bp. 1975. 184. lap.
- 6 *Balassa Iván*: A magyar temetőkről – orosz nyelven: O vengerszkih kladbiscsah. Folia Ethnographica. I. (1949) 2–3. sz. *Nagy Dezső*: A magyar fejfák és díszítményeik. Folklor archívum. 2. Szerk.: *Hoppál Mihály*. Bp. 1974. 19. lap.
- 7 *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1881. 554; 592. lap.
- 8 *Geleji Katona István*: Egyházi kánonok... Kecskemét. 1879. 39. lap.
- 9 *Olasz F.–Kós K.*: Fejfák. 174–175. lap.
- 10 *Nagy Dezső*: i. m. 10. lap.
- 11 *Balassa Iván*: A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethnographia. 1973. 235. lap.
- 12 *Solymossy Sándor*: Ósi fejfaformák népünkénél. Ethnographia. 1930. 69. lap.
- 13 *Domanovszky György*: Fejfák Szatmár és Szabolcs megyéből. Néprajzi Értesítő. 1937. 425. lap.
- 14 *Nyarády Mihály*: A szatmárcsekei ref. temető fejfái. A Nyíregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve. 1960. 210–13. lap.
- 15 Az adatokat egyrészt kérdőívek formájában, másrészt a helyszínen gyűjtöttük össze. Nagy segítséget nyújtott ebben a munkában *Nagy József*nek az 1960-as években végzett ilyen irányú tevékenysége. Dolgozatai, fejfárajzai a Déri Múzeumban találhatóak.
- 16 *Zoltai Lajos*: A kálvinizmus és művészet... 18. lap.
- 17 *Györffy István*: Dél-bihar falvai és építkezése. Néprajzi Értesítő. 1916. 111. lap.
- 18 *Nagy József*: Hajdú-bihari ezermesterek. Db. 1970. 38. lap. 94. rajz. Déri Múzeum.
- 19 *Sz. Máthé Márta*: Rómer Flóris bihari munkássága. Déri Múzeum Évkönyve. 1974. 295; 300. lap.
- 20 *Olasz F.–Kós K.*: i. m. 178. lap.
- 21 *Zentai Tünde*: Nádudvari sírjelek. Ethnographia. 1972. 305–309. lap.
- 22 *Györffy István*: Dél-bihar falvai... Népr. Ért. 1916. 114. lap.
- 23 *Zoltai Lajos*: Művészet a debreceni temetőkben. Debr. Képes Kalendárium. 1920. 55. lap.
- 24 *Viski Károly*: Szalontai fejfák... Népr. Értesítő. 1913. 73. lap.
- 25 *Zoltai Lajos*: Művészet a debreceni temetőkben. Debr. Képes Kalendárium. 1920. 55. lap.
- 26 *Dankó Imre*: A hajdúböszörményi temetők költészete. Hajdúsági Múzeum Évkönyve. 1975. 124. lap.
- 27 *Nagy József*: Nyírségi barkácsolók. 1968. Kézirat. Déri Múzeum.
- 28 *Zoltai Lajos*: Művészet a debreceni temetőkben. Db. Képes Kalendárium. 1920. 56. lap.
- 29 *Zoltai Lajos*: i. m. 58. lap.
- 30 *Olasz F.–Kós K.*: i. m. 184–185. lap.
- 31 *Nagy Dezső*: i. m. 22. lap.
- 32 *Balassa Iván*: A magyar gyász-színek kérdéséhez. Ethnographia. 1945. 69. lap.
- 33 *Sápi Lajos*: A régi debreceni temetők és síremlékek. Déri Múzeum Évkönyve. 1962–64. Db. 1965. 159. lap.
- 34 *Osváth Pál*: Bihar vármegye Sárréti járás leírása. Nagyvárad. 1875. 44. lap.
- 35 *Zentai Tünde*: i. m. 306; 308. lap.
- 36 *Sándor Mihályné*: Fejfák... Berettyóújfaluban. Múzeumi Kurír. 1970. 4. sz. 22–23. lap.
- 37 *Balassa Iván*: A magyar temetők... Ethnographia. 1975. 3. sz. 234. lap.
- 38 *Olasz F.–Kós K.*: i. m. 171. lap.

VI.

SÁPI LAJOS

Régi temetők Debrecenben

A közeli és régmúlt idők emlékének leghálásabb őrzője a temető. A sok szomorúság, amely életünkben körülvesz bennünket, itt találja meg végső nyugvóhelyét, pihenését akkor is, ha az még hosszú évekig elevenen él a hátramaradottak lelkében. De itt élnek tovább a különböző korok rég elfelejtett tárgyi emlékei is, amelyek az utókornak sokszor felbecsülhetetlen értéket jelentenek. Bátran elmondhatjuk, a kegyelet mellett valóban a megnyugvást, a pihenést jelenti e hely számunkra. Ezt a hangulatot árasztja felénk az ősi tölgyek árnyékában csendesen meghúzódó debreceni temetőnk is. Az elköltözöttek emlékét a temető csendjében a hozzátartozók tehetségük és ízlésük szerint virággal, koszorúkkal, síremlékekkel, néha értékes képzőművészeti alkotásokkal örökítik meg, hogy látható formában is leróják kegyeletüket meghalt szeretteik iránt.

Ez a gyakorlat természetesen nem mondható el a több ezer évvel korábbi temetkezési helyekről, amikor a sírablók és más kártevők ellen számtalan esetben éppen a temetkezés helyének a legnagyobb titokban tartását tekintették a legfőbb gondjuknak, hogy a halottaik földöntúli nyugalomát, zavartalan pihenését biztosítani tudják. Így a sírok megjelölésére általában nem is alakulhatott ki számottevő gyakorlat, amely esetleg művészi formában is jelentkezett volna. Még a leghíresebb egyiptomi temetkezési helyek, a piramisok, masztabák létesítésénél is a legnagyobb gond mindig a halott valóságos helyének az eltitkolása volt minden fondorlatos, félrevezető építési mód alkalmazásával. Így nálunk a történelem előtti időből temetőművészetéről nem is beszélhetünk, annak ellenére, hogy Debrecen területén már több korábbi temetőt tártak fel és a sírok mellékleteiként igen értékes (rendszerint használati) tárgyakat találtak. Ezeket ugyanis nem a halott iránti kegyeletből helyezték a sírba, hogy ismerősök és ismeretlenek hosszú időn keresztül lássák a hátramaradottak kegyeleti megnyilvánulását, nem is az eltávozott emlékének dicsőítésére tették, hanem, hogy az akkori hit szerint segítsék a túlvilági életben való boldogulását. Legtöbbször a véletlen folytán megtalált ilyen temetkezési helyek igazítanak el bennünket elődeink életmódjáról, szokásáról, letelepedési helyéről.

Debrecen beépítésre kijelölt és nagyrészen már felhasznált területéről a véletlen folytán időről-időre előbukkannak a különböző korok temetkezési helyei, amelyek azt igazolják, hogy időszámításunk előtt már e terület lakott hely volt. Így *Zoltai Lajos*, Debrecen történetének nagy kutatója 1927-ben a Tóció város felőli oldalán, az úgynevezett László és Szántay halmokból bronzkori urnatemető sírjait tárta fel gazdag leletanyaggal. Majd 1933-ban *Sőregi János*, a későbbi múzeumigazgató, régész, közel az előbbi lelőhelyhez, a jelenlegi Ács, Építők és Fűrészt utcák területén egy kiemelkedő dűneszerű homokdombon – az előbbi leletnek szinte egyenes folytatásaként –, hasonló bronzkori urnatemetőt tárt fel. Jelentésében leírta, hogy az egyik sírban 23 cm magas füles nagy urna és a mellette levő 7 cm magas kis csupor épen került napvilágra. Megemlíti továbbá, hogy a sírok közelében tűzhelyek nyomait is felfedezte, amik arra vallanak, hogy ezek a népek közvetlen a lakóhelyük közelében temetkeztek. Együtt éltek halottaikkal.

A debreceni sportrepülő-tér talajának egyengetése közben 1939-ben ismét a véletlen következtében a Tóció partjához közel, a Böszörményi út nyugati oldalán a jelenlegi transformátor

állomással szemben, az újabb kőkorszakból származó több sírból álló temetőt tártak fel, edény és egyéb használati tárgy mellékletekkel. A Mikepércsi út mellett rézkori, majd 1936-ban ugyanitt római kori sírokat tártak fel a régészek. 1936-ban a Szabolcs utca 4. szám alatt sírleletként népvándorláskori emlékek kerültek napvilágra.¹ A város területén ezek a temetkezési helyek azonban még nem igazolják egy összefüggő, állandó település létezését, csak amellet tanúskodnak, hogy a különböző korokban az itt átvonuló népek alkalmasnak találták e helyet huzamosabb letelepedésre.

Fentiek ismeretében a régi debreceni temetők leírásánál csak a most élő város igazolható állandó településének kialakulása után keletkezett temetkezési helyekkel foglalkozom, amelyek őrzik e sokat szenvedett város küzdelmes múltjának történelmi emlékeit.

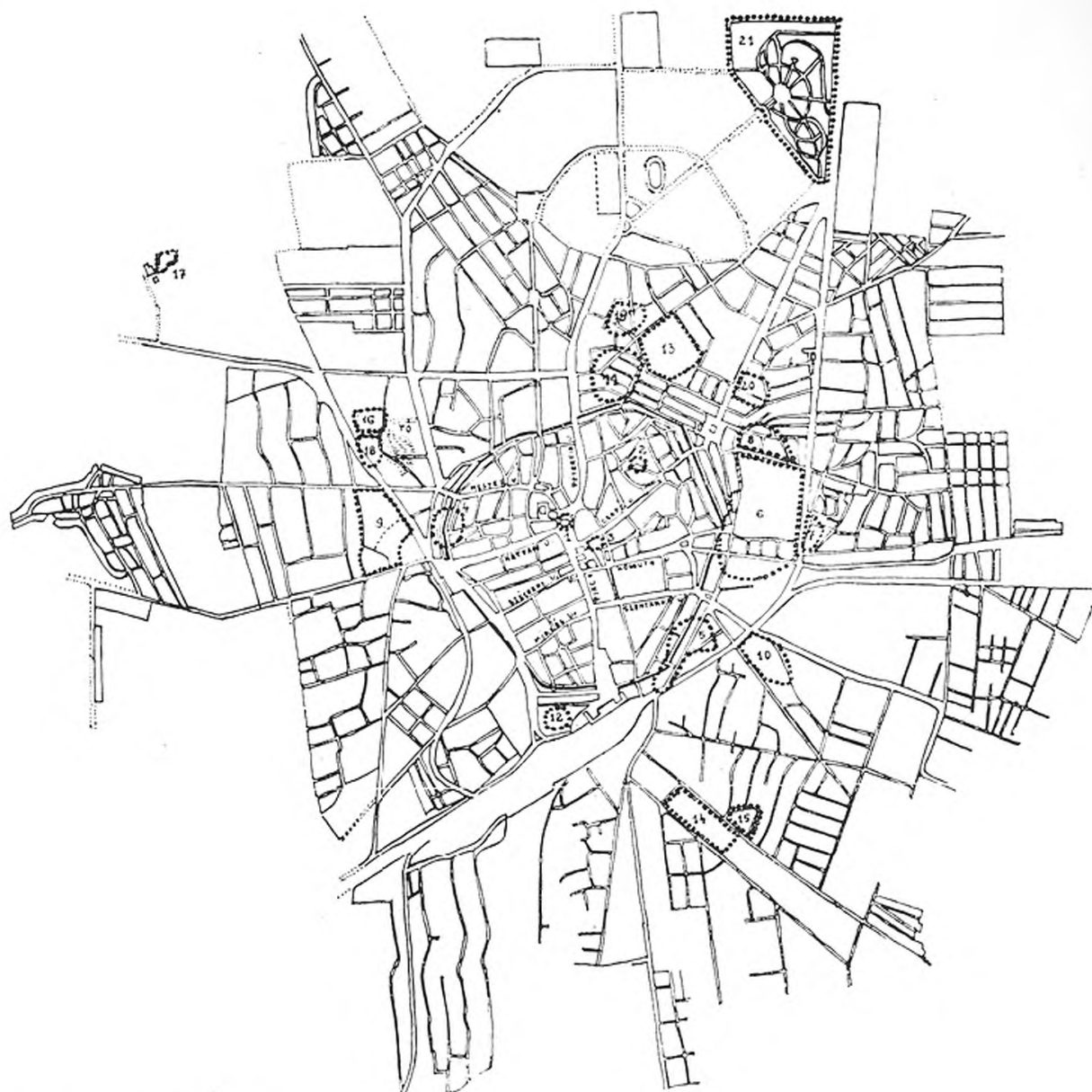
A város fejlődésében régi vágya vált valóra a debrecenieknek 1932-ben, mikor megnyitották az új köztemetőt. Eltűnt Debrecen utcáiról a sárga homokkal felszórt gyászház udvar, az éneklő deákokkal kísért jellegzetes halottasmenet, és megszűnt a régi felekezeti temetőbe való temetkezés. Szegényebb lett a város egy évszázadok során kialakult egyházi és társadalmi szokással, a halottat kísérő harangzúgással, de ezzel együtt megszűnt a halottas házaknál a ravatalozás is, ami – különösen nyári meleg hónapokban – igen egészségtelen volt.

A bezárt temetők ma már lassan átalakulnak lakónegyedekké, parkokká; iskolák, kórházak létesülnek a helyükön, és a régi halottak birodalma fölött új városrészek épülnek, új élet sarjad ki. Mielőtt teljesen eltűnnének a város életéből a régi temetők; szükségesnek látom megemlékezni azok kialakulásáról, a szokássá vált temetkezési módokról, valamint az itt gyakorlattá vált síremlékek használatáról, jellegzetes fejfákról, mert ezek szorosan összefüggnek a város fejlődésének történetével.

A várost kialakító megülések helyei – minden valószínűség szerint – a honfoglalás ideje körül keletkeztek, a környezetből kiemelkedő legmagasabb részekben mint halmaztelepülések. Így a keleti részen Domb és Monti ezredes utca, északkeleten Szappanos, Meszena és Kölcsey utca, míg nyugaton Csemete, Görbe és Kertész utca környékén keletkeztek – az 1961-es utcahálózatot véve alapul –, amit igazolni látszanak az 1771-ből reánk maradt legrégebbi telekkialakulásokat is feltüntető városi térkép adatai.² Független – valószínűleg egy későbbi – település volt délen a Teleki és Vigkedvű Mihály utcák helyén, mely önálló jellegét 1811-ig megtartotta. Ebben az évben ugyanis teljesen leégett ez a városrész, mely az új telekrendezés során beolvadt a város egyetemleges szerkezetébe.³ E települések temetkezési helyei minden valószínűség szerint a területükhöz legközelebb eső, alkalmas, dombos helyek lehettek, ahol a talajvíz nem zavarta a temetkezés rendjét. Valamennyi helyét ma már pontosan nem tudjuk megállapítani. Valószínű, hogy a keleti rész temetője éppen a későbbi Dobozi temető helyén feküdt, míg a déli részé már pontosan megállapítható a későbbi feltárások alapján. Ugyanis az 1812-ben felszámolt terület délkeleti határán, a jelenlegi Wesselényi utca területén találtuk meg a Boldogasszony falva temetőjét, amely rész e település régi nevét viselte. A temető keletkezésének idejét azonban nem ismerjük.

Az első ismert temetkezési helyet csak a XIII. század végéről lehet kétséget kizáróan meghatározni, amikor már kialakult a város összefüggő települési egysége. Ez időben épült fel ugyanis a Szent András templom⁴ amely a mai Nagytemplom helyén állott és körülötte alakult ki az első általunk ismert temető. (1. ábra, a térképen 1. számmal jelölve.)

E korban bevett szokássá vált a keresztyénség felvételével az egyházi és világi vezetőknek a templom oltára alatt vagy esetleg alatta kiépített kriptában való temetése, míg a lakosság többi része, a templom körüli térségen temetkezett. E területet később ajtókkal elzárt fallal vették körül. Régen a temetőkertnek coemeterium, vagy magyaros szóhasználatnál cinterem volt a neve. A templom körül így bekerített terület aránylag elég szűk volt,⁵ ezért időnként, amikor a temetkezésekkel megtelt, az egészet felásták, a csontokat egy helyre összegyűjtötték, és újra kezdték a temetkezést az így szabadabbá vált területen. Ezt igazolta a templom mögött létesített emlékkert ásási munkáinál előkerült igen sok emberi csont. A Szent András-temp-

1. kép. A régi debreceni temetők helyszínrajza

lom, amely az egykori feljegyzések szerint a leégett korábbi helyére épült 1297-ben gótikus stílusban, 1802-ben ismét leégett. Ekkor lebontották a templomot a körülvevő kőfallal együtt, hogy helyére felépüljön a mai Nagytemplom. A kerítésfal alapja ma is fellelhető a föld mélyében, s 1955-ben a vízvezetéki főnyomócső lerakása alkalmával több szakaszán napvilágra is került. De későbbi időben, valószínűleg a reformáció felvétele után nem sokkal – a templomkertet már nem használták temetkezési helyül, hanem – szakítva a katolikus egyház bevett szokásaival – a lakott területen kívül kijelölt temetőkbe temetkeztek a református vallásra tért debreceniek.

A város 1235-ből származó első írott emléke után nem sokkal a váradi püspökségnek adót fizet Debrecen második egyházközsége, a Szent László egyháza, amely az északkeleti első megülések helyén feküdt.⁶ A templom pontos helyét nem ismerjük, így a körülötte kialakult temetőt sem tudjuk pontosan meghatározni. Valószínűen a Szappanos utca könyök szerű be-türemlésében, vagy a Maróthy György utcában volt, melyet az itt kialakult telkek egy központ

felé mutató iránya látszik bizonyítani. A térképen 2. számmal jelzett terület így csak feltételezett temetkezési hely. Ezen egyházzal utoljára 1503-ban történt említés, amikor Corvin János herceg a körülötte levő puszták telkei benépesítését földesúri gondjának tekintette. Ez időben Szent Lászlófalva mint külön település már megszűnt és egybeolvadt Debrecen város többi lakott részével.

A XIV. század elején szerzetesrendek telepedtek meg Debrecenben és megépítették kolostoraikat. Az elsők között volt a Domonkos-rend, melynek kolostora valószínűleg a református kollégium helyén állott,⁷ de arról, hogy valóban itt volt-e, mennyi ideig működött és temetőt tartott-e fent, semmi írott vagy tárgyi bizonyítékot fellelni nem tudtam.

A Ferenc rendi barátok – ordo fratrum minorum – rendje első ízben 1312-ben telepedett meg Debrecenben, amikor Debreceni Péter fia Jakab földesúr egy rommá lett templom köveit és tégláit adományozta a monostoruk felépítéséhez.⁸ Ma már nemcsak írásos, hanem tárgyi bizonyíték alapján is igazolni tudjuk, hogy a minoriták klastroma Csapó utca elején, a volt város istállója helyén állott a Szűz Máriáról nevezett egyházzal együtt, és körülötte hosszú időn keresztül fenntartott temető volt. E megállapítás helyessége mellett tanúskodik az a sok koraközépkori téglák, melyet az új tanítóképző iskola alapítása során az ott lebontott régi épületek alapfalaiban találtak, középkori és újabb keletű téglákkal vegyesen befoltozva. Azt pedig, hogy huzamosabb ideig volt használatban a körülötte elterülő temető, bizonyítja a Csapó utca 5–15. szám alatti 1955-ben épült új bérház alapítása során napvilágra került mintegy 5 szekér mennyiségű emberi csont, mely között megszámlálhatatlan törött és száznál több ép koponya volt. E csontok szinte kizárólag az 1550-es évek előtt kerültek eltemetésre. Részben a korábban említett szűkös temető miatt időnként elvégzett csontok összegyűjtése, részint az e területen a temető felhagyása után végzett falalapárokás következtében a csontok oly kis helyen voltak összetömörítve, hogy helyenkint a réteg magassága a két métert is megközelítette. Zoltai Lajos jegyzetei szerint „a kolostor szentelt földjében és sírboltjában sok előkelő polgár holtteste porladt el. Itt kívánta eltemettetni magát Tar András főbíró is 1527-ben kelt végrendeletében írottak szerint.”⁹ Azt pedig Szapolyai János király udvari káplánja, Szerémi György jegyezte fel, hogy Török Bálint özvegyét, Pemflinger Katalint is, a reformáció buzgó pártfogóját a Debreceni Ferencrendiek sírboltjában temették el.”¹⁰ A térképen 3. számmal van feltüntetve e temető helye, de a terület nagyságát pontosan megállapítani ma már nem lehet.

A nyugati részen létesült ősi település első temetkezési helyét szintén csak valószínűsíteni tudjuk. Itt az írásos emlékek kutatása során a XVI–XVII. és XVIII. századi jegyzőkönyveket kell igazolásul elfogadni, ahol gyakran nyer említést „Szent Mihály” „utca” és a halottak védőszentje nevét viselő „Szent Mihály dombja”.¹¹ Ez bizonyítja, hogy a városnak ezen a részen is volt temetkezési hely. A múlt század második felében a Csapó utca környékén a gázvezetékek részére végzett árokásás során régi sírokat találtak. Fentiekből Zoltai Lajos a Szent Mihály utcát a mostani Mester, esetleg Csemete utca helyén gondolta feltalálni, míg a Szent Mihály dombját a Mester, Cserepes vagy Jókai utcák környékén, esetleg Jókai utca végén a Csapó, Vendég és Pesti utcák helyén. Valószínűbbnek találta azonban Szent Mihály Dombját a Csige kertben a mostani Hősök temetője körül keresni, ahol a későbbi időben járványos temetőt létesítettek.¹² Bármelyik feltevés helytálló lehet, de egy bizonyos, hogy a Jókai utca végén, a Csapó utca környékén a középkorban temető volt, amikor még ezen a részen vonult el a határt jelentő városárka. E terület 4. számmal van a térképen megjelölve.

A város déli részén levő Boldogfalva – mely korábban önálló település volt – temetkezési helye (a térképen 5. számmal jelölve) a Teleki és Wesselényi utcák helyén feküdt. E temető 1811-ig, megszűnésének idejéig Boldogfalvai vagy Varga utcai temető néven ismeretes.¹³

Legnagyobb és legrégebbi temetője Debrecennek a Kossuth utcai temető volt, az 1932-ben bezárt felekezeti temetők közül, mely a régi városárkán kívül feküdt. A középkorban mint Nagy temetőről emlékeznek meg róla. Majd később a nagy debreceni főbíróról, kit ide te-

mettek, Dobozi temetőnek nevezték.¹⁴ A XIX. század második felében, mikor a Nyíregyháza felé menő vasútvonal megépítésével ketté vágta a temetőt, megkülönböztetésül a térképen 6. számmal jelzett területet Cegléd utcai, majd Kossuth utcai temetőnek, míg a 7. jelűt, a vasútvonalon túl levő kisebb részt Rakovszky temetőnek nevezték el az ide eltemetett ugyancsak debreceni főbírósgát viselt Rakovszky Dánielről.¹⁵ Az úttal elválasztott 8. számmal jelzett északi kisebb részt Csapó utcai temető néven ismerték.

A Dobozi temetőről az első hiteles feljegyzést Méliusz Péter püspök nevével együtt találjuk, akit 1572. december 17-én „a várostól keletre fekvő temető kertben a nagyobbik domb tetején tették sirba s föléje nagy követ gördítettek.”¹⁶ A Kossuth utcai temető város felőli részén elterülő, e szoroson vett Dobozi temetőt 1888-ban lezárták. Az 1920-as években pedig a dombokat elhordták és a helyén most bérházak állanak.

Debrecen 1932-ben bezárt legrégebbi felekezeti temetője a második világháború után néhány évig még megmaradt eredeti állapotában, de a benne levő sírhantok és emlékművek majdnem kivétel nélkül elpusztultak, amelyeket a hozzátartozóik az új köztemetőbe nem szállítottak át. Csak néhány erősen megrongált emlékmű és dűledező fejfa dacolt még a környéken pusztulással az utolsó években.

Látva a temető állagának tarthatatlanságát, valamint figyelembe véve a város egyre gyorsuló fejlődését, a város vezetősége 1960-ban úgy határozott, hogy a temetőt felszámolja és azt tervszerűen beépíti. Országos tervpályázatot hirdettek a beépítési terv elkészítésére, s a beérkezett tervek alapján – azokat többször módosítva – az egész Dobozi temető területét beépítették. Itt létesült az új Dobozi lakótelep és a Fényes Udvar ormótlan, 10 emeletes, hatalmas vasbeton épülettömegeivel. A régi temető helyén ma már vidám, viruló élet folyik.

Többször esik említés a XVII. század jegyzőkönyveiben a Tócskert mellett fekvő „Kistemetőről”. Sőt 1722-ben azt jegyzik fel, hogy „Keresztessi István Tócs kertben Ó-temető mellett, Délről azon Temető Nyugatrul Békéssi Péter... szomszédságát tevő maga szerzett szőlőjét adta örök áron reá szorulván az árara... Bajomi Mihálynak Feleségének Ladányi Annának maradékjoknak.”¹⁷ E temető helyét sem a reánk maradt régi térképek alapján, sem a feljegyzések gondos átvizsgálása után sem sikerült meghatároznom. Zoltai Lajos úgy emlékszik meg róla feljegyzéseiben, hogy „ez a temető nem egy sem az eltűnt Csige tava mellett fekvő Szent Mihály dombjával, sem a mostani Hatvan utcai temetővel. Semmi nyoma sincs.” A városi levéltárban levő Kovács György által 1811–12 évben keresztülvezetett és 1812-ben rögzített városszabályozási térkép a jelenlegi Honvédtemető utca és a volt Miskolci utca környékén a Csige kertben levő mélyen fekvő területet vízállásos helynek jelöli, amely az itt közölt térképen *Tó* beírással van megjelölve. Kétséget kizáróan e területet nevezhették Csige tavának, mely a Tócs kerttől igen távol esett.

A térképen 9. számmal jelzett Hatvan utcai temető helyét Palágyi Pál és Veresmarti János szenátor 1700 nyarán jelölte ki,¹⁸ minthogy „a Hatvan utcai kapun kívül levő régi temető igen megtelt”. Veresegyházi Tamás püspököt 1716. március 29-én,¹⁹ majd Csokonai Vitéz Mihályt, Debrecen nagy költőjét is 1805. január 28-án e temetőben temették el.

E bezárt felekezeti temető – területében erősen csökkentve – ma még mint felhasználásra váró parkterület van megtartva, de itt egy nagyarányú kórház fejlesztés létesítését tervezik, amelynek építése megindult.

Debrecenben a reformáció idején a lakosság oly egységesen vette fel az új vallást, hogy a katolikus templomok és temetők teljesen megszűntek. Még 150 évvel később, 1704-ben a királyi biztos megállapítása szerint az egész városban csak egyetlen család, a királyi harmincados családja katolikus.²⁰

Minthogy azonban az 1714–15. évi pozsonyi országgyűlés azon feltétel mellett iktatta be a szabad királyi városok közé Debrecen, ha a katolikus templom és a ferencesek rendháza részére telket jelöl ki, felsőbb nyomásra újra megindult a katolikusok letelepedése Debrecenben. Ez természetesen maga után vonta az újabb katolikus temető kijelölésének szükségét is.

Ez meg is történt 1716-ban, amikor a városi tanács az új plébániának átadta a térképen 10. számmal jelzett terület északi részét, ahol Kállay János a tiszántúli kerületi tábla elnöke 1774-ben temetőkápolnát és alája 8 fülkés sírboltot építtetett.²¹ Későbbi időben a felmerült szükségletnek megfelelően a temető újabb területekkel gyarapodott.

A katolikus vallási és világi vezetők azonban eleinte nem e közös temetőbe, hanem a Szent Annáról nevezett piarista templom sírboltjába temetkeztek. E kriptá 19 öl hosszú és 11 öl 3 láb széles a régi mértékegység meghatározása szerint. Itt van eltemetve gróf Csáky Imre váradi kardinális püspök, a templom alapítója, valamint I. és II. Fáy János polgármester is.

A királyi rendelet alapján betelepült ferences barátok pedig a rendjük eltörléséig a Várad (korábban Deák Ferenc, ma Beloiannis) utcai kolostoruk kápolnája alá temetkeztek. A törvényszéki épület építésekor, 1893–94-ben e helyről emberi tetemek és réz feszületek kerültek elő, Zoltai Lajos feljegyzései szerint. A Petőfi tér és Beloiannis utca sarkán épült egykori ferences kolostort később a XIX. században már „dohányabaldónak”, dohánygyárnak használták, amelynek helyén épült törvényszéki épület az 1944. szeptember 15-i bombázás során teljesen elpusztult és a helyén létesült a jelenlegi Petőfi téri bérház a Beloiannis és Teleki utcák között.

A Helytartó Tanács 1777-ben kiadott rendeletére 1778-ban felterjeszti a Városi Tanács jelentését a temetők állapotáról.²² A jelentés ekkor hat köztemetőt sorol fel, amelyek mind kívül vannak a város kerítésén, a kapuktól kisebb-nagyobb távolságra.

1. A Hatvan utcai kapu előtti temető, melynek kerülete 813 1/2 öl; keletről-nyugatról szőlőskert határolja (ti. a Turás és a Hatvan utcai kert.)

2. A Péterfia utcai temető, mely 20 ölnyire fekszik a város árkától, kerülete 471 öl. Kerítése nincs (körülbelül a Bem József, Ajtó, Kut, Hadházi és Damjanich utcák által határolt telek-tömb területén, melyet a térképen 11. számmal jelöltem.)

3. A Cegléd és Csapó utcai kisebb temető, 150 ölnyire a város árkától, kerülete 668 öl. Kerítése nincs. (Ez volt a Csapó utcai temető.)

4. A római katolikus temető a térképen 10. számmal jelölve. A Szent Anna utca kapujától 235 ölnyire fekszik. Kerülete 220 öl. Körül van árkolva.

5. A helv. hitv. Szent Anna utcai temető, a kaputól 70 ölnyire. Más néven Boldogfalvai temető. Kerülete 733 öl, körülárkolva.

6. Cegléd utcai nagy temető, a kapuktól 14 és 150 ölnyire, kerülete 1390 öl. Körülárkolva. (A volt Kossuth utcai temető.)

A jelentés a keletkezésükről azt írja, hogy a katolikus temetőt kivéve, melyet 1716-ban jelöltek ki, emlékezetet meghaladó időben történt. Az előbb leírtakból ismeretes, hogy a Hatvan utcai temető nem sokkal volt régebb a katolikus temetőnél, és mégis úgy tüntették fel, mint nagyon régi temetőt. Valószínűen a régi betelt és felhagyott Hatvan utcai temetőt lényegében azonosították a most jelentett temetővel.

Az 1944. évi bombatámadás során elpusztult Ispotály templom körül is kerültek elő sírok. Azt azonban nem lehetett megállapítani, hogy azok egy kijelölt temetőből valók-e, továbbá azt sem, hogy azok az Ispotály XVII. századi odatelepítés idejéből, vagy egy korábbi, esetleg az első ispotályi templom idejéből, a XVIII. század elejéről valók-e. Előkerülésének módja és ideje nem volt alkalmas arra, hogy részletesebb vizsgálatot indítsunk felderítésére. A térképen 12. számmal van e terület megjelölve.

A város fejlődése s lakosainak szaporodása következtében a XIX. században szűknek bizonyult a szinte évszázadok óta alig növekvő város területe. Ezért a határt jelentő városárkát kijebbet kellett helyezni. Ezért az árokhoz közel fekvő temetőket Hranzi Farkas királyi biztos utasítására bezárták és újabb helyet jelöltek ki részükre.²³

Így került sor 1812-ben a régi Péterfia temetőnek a felszámolására és a térképen 13. számmal jelölt új Péterfia utcai temető területének kijelölésére, amely 1932-ig volt használatban.²⁴

Hasonlóképpen 1812. február 8-án zárták be a Boldogfalvai temetőt és helyette a Mike-

pércsi útfélen a 14. számmal jelölt, most már Várad utcai temetőnek nevezett területet jelölték ki a déli rész temetkezési helyéül, amely temető szintén az új köztemető megnyitásáig, 1932-ig volt használatban. Petőfi Sándor lakásának ablaka előtt – amely a mostani Petőfi téren állott – e temetőbe vonult ki a halottas menet, mikor a „Temetésre szól az ének, temetőbe kit kísérenk” kezdetű versét megírta. E kis földszintes házat már lebontották és helyén az új állomásépület keleti szárnya áll.

A Városi Tanács 1844. január 22-én tartott ülésén a 32/1844. szám alatt beterjesztett jelentés alapján ismét egy újabb temető kijelöléséről döntöttek,²⁵ mely 15. számmal van a térképen jelölve. A jelentés szó szerint a következő:

„Jelentés.

Az Izraeliták Temetkezési helyének kimutatásáról, ki méretéséről s'ki tövekelteséről, mely történt Január 17-én 1844.

Fischer Józsefnek a többi itteni lakó Izraeliták nevében is a T. s Ns. Tanácshoz nyújtott, s onnan a Választott Hites Közönséggel eredetiben közlött abbéli folyamodása, mely szerént számokra egy temetkezési helynek ki jelezését kéri, fel olvastatván, s tárgyalatván:

A' kérelemhez képpes a Választott Hites Közönség a' Homok kerttől dél nyugotra az úgy nevezett Varga Uttzai Cholerás Temető mellett, mivel ezen helyre mint állítódik már egy Izraelita temető is, egy 200 négy szeg öl térséget vélne kiszakítandónak.

Helybe hagyódik és a' 200 négyszeg öl Sidó Temetőnek kiméretésére kimutatására, és ki tövekeltesére Senátor Simonffy Dániel és Népszószóló Vetsey József Urak, teendő Tudósítás mellett azon utasítással ki küldetnek, mi szerint az itt lakos és oda temetkezni kívánó Izraelitáknak szorossan hagyják meg, hogy halottjaikat legalább egy ölnyi mérségre temessék, és a' Felsőbb helyről rendelt azon szabályt is, hogy a' ragadós betegségen kívül meghóltak 48 óra előtt el ne temettessenek mindenkor pontosan meg tartásuk.”

A kimérést a jelentéshez csatolt vázlatrajz szerint Somogyi Károly földmérő végezte 10 × 20 öl nagyságban. E terület idők folyamán többször bővítésre került. A Helytartó Tanács engedelmé alapján pedig deszkakerítés helyett téglafallal vették körül a temetőt. Amióta a köztemető megnyílt, ez az egyedüli felekezeti temető Debrecenben, amely megszakítás nélkül használatban van.

A szabadságharc 1849. augusztus 2-án Debrecenben lezajlott szomorú végű utolsó csatájában elesett hős honvédek eltemetésére nyitottak ismét új temetőt a Csige és Köntöskert végében az elesettek közelében, amely 16. számmal van feltüntetve a térképen. E temetkezési hely mint Honvédtemető a csata magyar és orosz halottjait közösen fogadta magába. Hosszú időn keresztül mint zárt temetőkertet tartotta fenn a város, de az 1914-es világháború alatt ismét megnyitották, mint hősi temetőt, és a hősi halált halt katonákat díszes halottas menettel kísérték ide az akkor még életben volt 1848-as öreg honvédek vezetésével. A díszlovásokkal kísért temetéseken előbb három 1848-as ruhába öltözött öreg honvéd, majd kettő és annak elhalálása után csak egy honvéd jelent meg a végtisztesség tételeken, amelyek hetenként többször is megismétlődtek, míg 1917. évre az utolsó 1848-as honvéd is végleg elmaradt.

Azóta is használatban volt e temető. A második világháború alatt új területtel bővítették ki a Csigekert utcáig, de ez újabb részre már nem temetkeztek, és a most folyó iparfejlesztés során beépítették.

Az 1849. augusztus 2-i csatának Debrecen határában, a Hosszúpályi útfélen, az erdőszenen is van egy kis temetője, ahol egy üldözött honvédhuzártisztnek Szarka kapitánynak temetkezési helyét ápolja kegyelettel a város közönsége.

A térképen 17. számmal jelzett területet az első világháború idején 1916-ban alakították ki a régi városi téglagyár mellett, mint orosz hadifogolytemetőt. Ide temették el a ragályos be-

tegségben elhalt, túlnyomórészt orosz hadifogoly és magyar katonákat. E temetőt, ahol a tömegsírok lakonikus rövidségű feliratai csak arról adnak számot, hogy a közös hant alatt 50, egy másik sírdomb alatt 25, majd újabb 50–50 és így tovább jelzett tetem nyugszik; az első világháború megszűntével lezárták.

Az első világháború többi halottjait az akkori időben használatos felekezeti temetőkben hantolták el, helyenként elkülönített táblákban. Legnagyobb részben a Hatvan utcai temetőben. Ezt a részt külön kerítéssel látták el és a második világháború végéig kegyelettel gondozták. Azóta teljesen elpusztult s a helyét már részben beépítették.

A most megjelölt temetőkön kívül a város lakosságát időnként megtizedelő súlyos járványokban elhaltak részére külön temetőket jelöltek ki és használtak felsőbb rendeletre. Így Zoltai Lajos leírása szerint „a XVIII. század legpusztítóbb dögvészétől hulló debreceni ember beletemetkezett a Csige tavánál emelkedő homok dombokba.”²⁶ E helyet az 1812-ben Kovács György által készített térkép is úgy tünteti fel mint pestises temetőt (18. számmal jelölve). Valamennyi járványtemetőt ma már pontosan meghatározni nem tudjuk, mert a járvány elmúltával azokat lezárták és újabb használatból tiltották.

Az 1739. évi pestis temetői a Mester, Péterfia, Csapó és Várad (volt Deák Ferenc utca, ma Petőfi tér egy része) utcák kapuin kívül jelöltettek ki, az egykorú feljegyzések szerint. A fent említett Mester utcain kívül a Péterfiai a jelenlegi Hadházi, Kardos és Dobsina utcák által határolt területen (19. számmal jelölve), a Csapó utcai pedig a Csapókert előtt a Szabadság útja, Mikes Kelemen utcáknál a régi zsidóváros helyén, ahol most a kézilabda sportpályája áll, határozhatók meg. (20. számmal jelölve.) A Várad utcai pestises temetőnek minden nyoma elveszett.

A város lakosságát pusztító 1831. évi utolsó nagy kolerajárvány lefolyásáról Szűcs István az 1871-ben megjelent Debreczen Város történelme című könyvében szomorúan emlékezik meg: „Az 1831-dik évet Debreczenre nézve az epemirigy pusztítása tevé emlékezetessé. Már az év elején közösen tudva lett a magyar hazában, hogy az orosz birodalomban hirtelen elterjedt choleraanak naponkint ezrenként esnek áldozatul, s meglehetősen jósolni, hogy minden közlekedési zárlat mellett is, ez ország a ragálytól menekülni nem fog. A városi előljáróság – támogatva a felső hatóságok által is, a dolgok állásáról előre értesíté a népet, s inté, hogy megijedni nem kell, – a felől is biztosítá, hogy tisztéhez képest ő a nyavalya ellen minden óvó szabályokat s előintézkedéseket megteend. És midőn a féltelmes ragály közelgésének győző bizonyosságai a tiszai szálások által lehozott cholera nyomai a közel vidéken már kezdének mutatkozni; azonnal állandó egészségügyi bizottmány alakítottatott, [. . .] A kívülről jövő idegenek a különböző állomásokon vigyázó örök által csak nagy óvatossággal, s csak jó útlevel mellett bocsáttattak a városba be. Az itt állomásozó katonaság, egészségügyi tekintetből a külvárosi sátrakba helyeztetett el; a gyanúsoknak tetsző betegek részére pedig az epreskerti ház jelöltetett ki. . . Meghirdettetett az is, hogy a beteggel orvos megérkezéig miként kellének bánni. A száznak ecetes vízzel kiöblintése, a betegnek ágyba fektetése, fodormentából vagy székfűből készült meleg herbatheának itala, a betegnek flannellel vagy posztóval dörgölése, felmelegített ruhának a hasra alkalmazása, testnek izzadásba hozása, szobának eczettel kifüstölése, hol pedig cholera folytán halálozás állana be, ajtónak, ablaknak kinyitása, a bentlakók megfüstölése, ház földzetének chlór mésszel locsolása stb. ajánltattak. De különösen ajánltatott mértékletes életrend, bátorság és Istenben vetett erős bizodalom, mint leghatásosb óvszer a cholera ellen.

Minden ekkinti előintézkedés mellett is azonban nem kerülheté el a város, bekövetkezését az öldöklő nyavalyának. Július 24-én estve mutatkozott első jelensége az erőltetett hányással és hasmenéssel együttjáró mirigy halálnak. A július 15-től szeptember 4-ik napjáig dühöngő cholera áldozatainak megnyíltak a rendes temetőktől elkülönített borzasztó sírok, melyeknek tágas üregeikbe hordták a nyikorgásukkal is rettegést hirdető halál-szekerek azon 2152 ember áldozatot, kiknek Szent-Anna, Hatvan és Péterfia kapukon kívül levő sírdombjaik

máig is felismerhetők. Legtöbb haláleset – e gyászos korszakban – augusztus 5-én volt, mely napon 186-an hullottak el. Október 3-dik napjától fogva szabadult fel a vesztegzár alól a város s ez időtől fogva lett a halotti temetésre járó deákoknak is ily minőségben újólág engedélyezve eljárásuk; és a vidékeli szabad közlekedés megnyitása.” Ebben az időben Debrecen lélekszáma alig érte el a 30 000 főt.

E kolerajárvány temetőinek kijelölésére 1831. július 28-án tartott üléséből „az egészség dolgára ügyelő Kis Bizottság” az alábbi jelentést tette, az eredeti feljegyzés szerint:²⁷

„A Felsőbb K. Rendeléseknél fogva az ilyen veszedelmes nyavalyában a meg holtak temető helyeinek külön kellett lenni a’ Rendes Temető helyekről Senátor Laky László és Népszószóló Pándy Károly urak kiküldtettenek a’ végett, hogy minden fő uttza előtt nézzenek ki Temető helyeket, – stb.

Még ezen Rendtartási Jegyző könyv ki irt cikkelye vétele előtt Népszószóló N. Pándi Károly úrral ki menván a három alsó Járási Ucczák kapui előtt Temető helyeknek szakaszandó helyek köz részére; a Czegléd Ucczai kis ajtó, az Anna és Várad Ucczai kapuk előtt három helyen szakasztottunk ki temető helyeket nevezetesen:

A Várad Ucczai kapu előtt a’ régi pestises temető végibe a rendes mostani Temető nyugati oldalánál, a’ Homok és B. falvai kertek között.

Az Anna Ucczai kapu előtt a R. Catholicusok Temető helyek végibe a Csere fele, két szekérút közt egy felemelkedett dombos helyen. A Czegléd Ucczai kis ajtó előtt, az Olaj útó mellett levő régi pestises temető északi oldalába, ugyan csak két szekérút közt egy darab plágát a’ Csapó Uttzai Temetőnek déli oldala erányába.

Mind ezen három alsó Járási Temető helyeket csóvakkal körös körül fel csóvázattunk; és az ezekről készült Tudósításunkat az Egésség Dolgára Ügyelő Ns. Bizottságnak Tudomány végett még 25/ Juli a. c. írásba beadtuk. Most pedig a T. N. Tanácsnak is ezen Jelentésünket hivatalbeli kötelességünk szerént bemutatjuk.”

E temetők pontos helyét ma már megállapítani nem lehet.

Lassan-lassan eltűnnek már a rendes temetők határai is. Mint előbb említettük a temetők nem voltak körülkerítve – az izraelita temetőt kivéve –, hanem legjobb esetben csak a város kerítéséhez hasonlóan körülárkolvá és líciummal benöve. A temető határát így a szükség szerint könnyen változtatták. Csak az első világháború alatt, illetve után készítettek a Honvédtemető, a Hadifogolytemető és a Hatvan utcai temető külön részén eltemetett hősi halottak táblája köré maradandó kerítést. A felekezeti temetők bezárása után azonban az utóbbi kerítése elpusztult.

A sírok elhelyezésére semmi rendszer nem volt meghonosodva. Mindenki választott magának a hozzátartozói számarányának megfelelően helyet és ott az elhalálozás idejétől függetlenül, tetszés szerint temetkeztek. E sírhelyek majdnem kizárólag összefüggő családi sírhely jellegűek voltak s a legritkább esetben találtunk egyedül álló sírhantot.

Ha valamelyik család megfogyatkozott, a sírjait nem gondozta, a mellette levő nagyobb lélekszámú család e területet felhagyottnak nyilvánította és rátemetkezett.

A város és az egyház ügyintézésének 1752-ben bekövetkezett kettéválása természetesen még inkább gazdátlaná tette a temetőket, mivel a város megtartotta a tulajdonjogot, de nem vállalta a gondozást.²⁸ A használata viszont megmaradt az egyháznál, behatóbb rendelkezési jog nélkül. A katolikus egyház már 1862-ben egyházi bizottságot hozott létre a temető rendezésére, egy állandó temetőbizottság alakított az általa alkotott rendszabályok szigorú betartására.²⁹

A temetők állapotát legjobban az a két hírlapi közlemény tükrözi vissza, amely a Debrecenben megjelent „Hortobágy” című hetilapban látott napvilágot 1864. március 13-án és 27-én a temetőkeretek rendezéséről akkor folyó javaslat körül felmerült vitáról.³⁰ Ez év tavaszán ugyanis a Gőzmalom társulat 3000, a Takarékpénztár pedig 500 frt-ot ajánlott fel a temetők rendezésére. E felajánlás alapján mind az egyház, mind a város részéről közös bizottságot

küldtek ki a temetők rendezési tervének elkészítésére. Még mielőtt az előzetes tervet ismertethette volna a kiküldött bizottság a közgyűlésben, Sárváry Jakab főiskolai tanár a tervezett rendezés ellen irányuló újságcikket tett közzé, amely a javaslat elfogadtatását lehetetlenné tette. A rendezési tervre nézve rosszul végződött közgyűlés után Komlóssy Imre, a kiküldött bizottság egyik tagja, komoly bírálatot írt e cikke, hibáztatva íróját, de ez a temetők állapotának megváltoztatásán már nem segített.

Sárváry Jakab megállapította cikkében, a régi Dobozi temetőben tett sétája alapján, hogy ott a város előjáróinak síremlékét igen szép számmal lehet fellelni, melyeket megháborgatni bűnnek tartott. Leírása szerint, közvetlen a város akkori határán levő Dobozi temetőben – a jelenlegi Cegléd utca végénél – két nagy homokdomb volt, amelyek tetején feküdt Méliusz Péter püspök, Komáromi Csipkés György bibliafordító pap, Baranyi Mihály főbíró, valamint menyé, Dobozi Erzsébet sírköve. A másik dombtetőn öt régi sírkövet talált egymás mellett a Dobozi család temetkezési helyén, körülötte több neves előjáró síremlékével. E jelentős régi síremlékeknek a helyén maradása mellett szállt síkra a dombok meghagyása és fásítása érdekében, s a terület állandó parkká alakítását javasolta. Kifogásolta a temető határának tervezett megváltoztatására készítendő javaslatot, mert sürgősnek tartotta a már akkor is nagyon szétterjedt város további növelését és javasolta, hogy inkább felfelé fejlődjön a város emeletes házak építésével, semmint vízszintes irányban.

Komlóssy Imre a válasznak szánt cikkében kifejti, hogy „talán a legnyomorultabb kis faluban is rendesebben temetkeznek mint Debrecenben; legalább nem rendetlenebbül.” A kerítés nélkül álló temetőkben a gondozott sírok nem tarthatók fenn kellő biztonsággal a felelőtlen elemek pusztításától. A rendszer nélküli temetkezés – bármennyire növelnék is a temetők védelmét – a temető rendezett jellegét nem nyújtaná. E hírlapi vita megjelenése után a fent említett bizottság négy pontban összefoglalt javaslatot tett a temetők rendezésére.

I. A temetők, így elsősorban a Dobozi temető határát közel négyszög alakra kell venni és az így szabályozott területet téglafallal javasolta körülkeríteni, míg a vasút felőli részen kettős akácfasor ültetését tanácsolta.

II. A temető belső területét szabályos táblákra kívánták felosztani, utak beiktatásával s ezeken belül pontosan meghatározott sorokat jelöltek ki az egyes sírok részére, melynek mérete 8 láb hosszú és 5 láb széles volt, két sír között 2 láb közzel elhelyezve. A temetést 30–40, esetleg 50 éves temetési forgóval tervezték. Családi sírhelyeket is terveztek, valamint sírboltokat. Valamennyit előre meghatározott sorrendben elhelyezve. Azoknak a családi sírhelyeknek, melyek már e rendezés előtt kialakultak, módot nyújtottak a további fenntartásukra, külön ligetes elrendezés beiktatásával. Azt, hogy a most tervezett rendezést keresztülvihessék és fenntarthatassák, az anyagi fedezetét is biztosítani kívánták s ezért a különböző sírhelyeknek előre meghatározott méltányos megváltási díját állapították meg. Javaslatot tettek a sírok kötelező gondozására.

III. A rendszabályokra szó szerint a következő javaslatot tették: „Pontos térrajza készíttetik a temetőnek, melyen a szakaszok, utcák és utak, a fentartani kívánt régiebb sírhelyek és sírboltok, úgy az új temetkezési helyeken a három féle sírok helyei térmértékileg kijelöltessenek. A temető felügyelő fogja a térrajz szerint kimutatni az új sírok helyeit; ezen felügyelő nélkül sírhelyet foglalni, sírgödört ásni nem szabad. E felügyelőnél fizettetik le előre a temető fentartási-költségeinek fedezésére szolgáló mérsékelt díj, mely a régiebb fentartani óhajtott családi sírokra és sírboltokra is értendő.”

IV. E pontban a temető felügyeletére tettek javaslatot, melyet a városi hatóság és az egyház kebeléből alakítandó 4 tagú bizottság látott volna el. Alkalmaztak egy helyi felügyelőt, ki a sírok kijelölésén kívül a temető gondozását is végezte volna.

Bármennyire is szükséges és időszerű volt a rendezésre tett javaslat, azt a tárgyalás során nem fogadták el. A legnagyobb ellenállást a sírok osztályozása és a megváltási díj fizetése váltotta ki. Annyi eredményt értek azonban, hogy a javaslatnak megfelelően felügyelőket,

temetőcsöszöket alkalmaztak és megindult a temetők fásítása. Megváltozott a temetőknek az a szomorú képe, melyet Komlóssy Imre cikkében így jellemzett: „Többen, kik más városokban csínnal rendezett temetőkerteket láttak, elszomorodva tűnődtek régóta magokban s beszélgették egymás között, miként lehetne e rendetlenségen segíteni, hol kell kezdeni, hogy e régi megrögzött rendetlen szokást megszüntetni lehessen; hogy ne kelljen pirulni az idegenek előtt, kik fekete fejfaínkkal beültetett temetőinket egy törzsökig leégett erdőnek gondolák.”

Bár az ismertetett javaslat nem nyert elfogadást, a temetők rendezése most már nem került le napirendről és úgy a városi tanácsban, mint az egyház ülésein szinte állandóan tárgyaltak róla. De a korábban megnyilvánult ellenállás miatt csak 1888-ban jutottak el annyira, hogy a régi Dobozi temetőt bezárták s a temetkezést benne eltiltották.³¹ A temetők külső megjelenésének elbírálásánál figyelembe kell venni a debreceni embernek azt a tulajdonságát, hogy a végsőkig ragaszkodik a régi, általa jónak tartott szokáshoz. Vélt, vagy valóságos joga mellett a végsőkig kitart s még akkor sem hajlandó azt feladni, ha reá nézve hátrányt jelent. Figyelembe kell venni továbbá azt a körülményt is, hogy a temetőkeretet díszítő tartósabb síremlék készítéséhez 60 kilométeres körzetben követ találni nem lehetett s így egy sírkő beszerzése, hazaszállítása és felállítása komoly gondot okozott a régi időkben.

A köztemető létesítésének a gondolata változatlanul tovább élt, és a város 1909-ben Pogány Móric budapesti műépítésszel készíttetett egy nagyarányú krematóriumtervet, melynek távlati képét feltüntető aquarellt most is őrzi a városi levéltár.³² Sőt 1918-ban a város köztemető céljára egy száz katasztrális holdnál nagyobb területet jelölt ki a Kossuth utcai temetőtől keletre az Olajútó és a régi Kincseshegy környékén elterülő majorsági földeknél. E temető kialakítására és benne ravatalozóval egybeépített halotthamvasztó tervezésére a város országos tervpályázatot hirdetett és a beérkezett tervek közül kivitelre Kocsis Tivadar és Kaisz Gyula budapesti építőművészek terveit fogadta el.³³ A terv a kijelölt terület természetes vetődéseit meghagyva alakította ki az új temetőt, míg a régi, megszüntetésre javasolt temetőket „erdőcskékké, parkokká” kívánta kialakítani. A temető központjában egy dombra helyezte el a ravatalozó és halotthamvasztó épületét. E terv megvalósulását azonban a város első világháború utáni súlyos anyagi helyzete lehetetlenné tette. A jelenlegi (21. számmal jelzett) köztemető 100 kat. hold területének kialakítása a debreceni Nagyerdő ősi tölgyesében 1928-ban vette kezdetét *Borsos József* városi építész tervei alapján, s 1932-ben nyert befejezést a ravatalozó és halotthamvasztó felépítésével. Ezzel valóra vált egy régi álom, hogy kerítéssel körülvett rendezett temetőben helyezhessék el a debreceniek is szeretteik tetemeit örök nyugovóra. Bár a halotthamvasztó kemence is elkészült 1932-ben, annak üzembehelyezését a katolikus államhatalom a kálvinista Rómának, ahogy Debrecen emlegették, nem engedélyezte annak ellenére, hogy ebben az időben már Bécsben, sőt Rómában is használatban volt a halotthamvasztó kemence, így az országunkban elsőnek csak 19 év múlva, 1951. április 1-én kezdhetette meg működését a halotthamvasztó.

A bezárt felekezeti temetők korábbi használata nem szorítkozott kifejezetten egy vallást követők befogadására, mivel alig volt már olyan család az utóbbi években Debrecenben, amelyikben vegyes vallású házasság ne fordult volna elő, s így a temetőkben is gyakori volt a szomorúfüzes síremlék mellett a kereszt megjelenése. Némegyszer egy síremléken mind a kettő. Sőt a Kossuth utcai református temető északi részén a Temető (Landler Jenő) utcán létesített egyemeletes lakóházak alapásási munkáinál 1957-ben a XIX. század második feléről származó, római katolikus papi díszben eltemetett halottat találtak, koporsójában nagy réz feszülettel.

Legrégibb ismert síremlék a Dobozi temetőből származó Méliusz Péter püspök koporsó alakú sírköve. (2. kép) E felírás nélküli sírkő azonosságát kétséget kizáróan igazolni nem lehet. Zoltai Lajos 1908-ban kiadott „Jelentés Méliusz Péter sírja kereséséről” című könyvében lefektetett kutatási adatok azonban megnyugtatólag igazolják feltevésünket. A leírás

2. kép. Méliusz Péter sírköve

szerint a sírkő a régi Dobozi temető város felőli, vagyis a nyugati oldalán emelkedő, tojásdad alakú nagy dombon feküdt, több régi feliratos, kiemelkedő egyházi férfi síremléke közelében. A dombot azóta elhordták, s innen szállították be a követ a városi múzeumba 1907-ben. A városi múzeumnak az új Déri Múzeumba történt átköltözése alkalmával 1929-ben a síremléket is átszállították. Előbb a Déri téren, a múzeumtól délkeletre kialakított parkban helyezték el, majd 1971-ben átszállították a református Kollégiumba és itt a lépcsőház előterében helyezték el.

Méliusz Péter halálakor 1572-ben a város jegyzőkönyvének 328-ik lapján így jegyezték fel a temetést:

„16. Decembris. Honorabilis ac summa eruditione praeditus vir D Petrus Melius, pastor ecclae Debrecinensis, ac Superintendens aliarum ecclesiarum Hungaricalium partium Regni inferiorum vigilantissimus, decima animem in manus Domini Commendans, vitam finyt. Qui die sequenti non sine lacrymis multorum, Comitanta ingenti caterva, in horto sepulturae ad orientem, in vertice collis majoris tumulo est conditus. Quo ingens saxum involutum est.” Sárváry Jakab a „Hortobágy” című hetilap 1864. március 13-i számában a sírkő azonosságának bizonyítására magyar szöveggel így közli a bejegyzést: „December 16-án. A tiszteletes és széles tudományú férfiú, Méliusz Péter uram, a debreceni egyház lelkésze és az ország alsó részeiben levő magyar egyházak buzgó szuperintendense, december hónap 16. napján éji 11 órakor lelkét az Úr kezeibe ajánlván életét végezte. Következő napon sokaknak könnyhullatása közben, déleesti két órakor, roppant nép kíséretében, a napkelet felőli temetőkertben, a nagyobbik halom tetejébe temettetett, hová egy roppant terméskő borított.” A közel száz évvel ezelőtt a szájról szájra szálló hagyomány szerint Méliusz Péterének tartott sírkövet az így közölt bejegyzés szerint azonosnak találta. Azt, hogy a sírkő nincs felírással ellátva, Méliusz Péter puritánságával magyarázta Zoltai Lajos, mivel életében is mindig az egyszerűsége törekedett. Ha az 1572. évi bejegyzés alapján figyelembe vesszük, hogy a követ huzamosabb időt igénylő munkával nem dolgozták meg s talán eredetileg sem látták el felírással. Bár a felírást a későbbiekben pótolhatták volna, az is meglehet, hogy a név bevésését csak felületi, kis méretű mélyítéssel végezték, ami az idő viszontagságának kitett kőnél évszázadokon keresztül a felső réteg kifagyásával és a kőréteg lemállásával eltűnt. A kőben szegény Debrecenben még az is szokatlannak tűnik, hogy a váratlan temetésre rendelkezésre állott a hatalmas, ha nagyolva is, de mégis síremléknek kidolgozott kő, ami egyben bizonyíték is amellet, hogy a reánk maradt sírkő ez időben egy használatos síremlék forma lehetett. E feltevést igazolják a későbbi évekből származó sírkövek formalakulásai is.

A Méliusz Péter síremlékének tartott sírkő anyaga, valószínűleg piszkei, vörösmárvány, amelynek felülete erősen kifagyott. Ezt a kőfajtát a későbbiekben is előszeretettel használták Debrecenben síremlékek készítésére. A sírkő koporsó alakú, ötszög keresztmetszetű fekvő hasáb. A keresztmetszet mérete a hasáb teljes hosszában egyenlő. A két homlok oldal a fekvő alapsíkra merőlegesen van lemeteszve. A kő kialakítását vizsgálva, az élek nem egyenesek, a síkok ferdek s figyelembe véve a kő kifagyását, csak nagyolt megdolgozásának látszik. Hossza 2,33 méter, szélessége 0,68 méter, magassága 0,30 méter a széleknél, a gerincnél 0,42 méter. Alakjára nézve elüt a kora középkorban hazánkban használatos domborműves fekvő síremlékektől, melyeket a kriptákban történt temetkezéseknél használtak, bár még megtartja a sírt lefedő aránylag lapos formáját, de kialakítása már határozottan a koporsóhoz hasonlít. A síremléket minden alapozás nélkül közvetlen a sírra helyezték el s így az a frissen hantolt sír ülepedésével megsüllyedt, a körülötte levő talaj mozgatásával, valamint a nyírségi homokot hozó szél segítségével pedig majdnem teljesen eltemetődött s a fű benőtte. A feltárásnál, Zoltai Lajos leírása szerint, úgy kellett a földből kiásni.

A Méliusz sírkövétől északkeletre 8,30 méter távolságra feküdt a felkutatás idején a Dobozi temető nagy dombján Komáromi Csipkés György bibliafordító református lelkész, volt kollégiumi tanár 1678-ból való szakrofágja. (3. kép.) A Méliuszéhoz hasonlóan ezt is félig a homokba elmerülve találták meg, és szállították be a városi múzeumba, majd a Déri tér parkjába, ahol jelenleg is fekszik.

Méretére nézve még nagyobb³¹ mint a Méliusz sírköve. Hossza 1,96, szélessége 1,06, átlagos magassága 0,57 méter. Anyaga hazai, valószínűen tokaji trachit.

Alakja méginkább a koporsóhoz hasonlít mint a közel száz év előtti Méliuszé. Kereszt-

metszete a sírkő teljes hosszában állandó, egy téglalap két felső sarkának lemetszésével kialakított hatszög. A függőleges oldalak az alapsíkra merőlegesek. A síremlék egyik vége az alapsíkra függőlegesen van kiképezve teljes felületén, míg a másik vége hasonlóan az oldalsíkok formálásához a felső részen lemetszve készült. Bár a kő e helyen bányarepedésből eredően sérült, az eredeti kialakítás kétséget kizáróan megállapítható.

A 0,40 méter széles ferde lapot felírásra használták fel a kő három oldalán. E sírfelirat elég szűkszavú, mert ifj. Bölöni Sándor által a Századok című folyóirat 1875. évfolyam 278. lapján közölt végrendelet szerint Komáromi György azt a kívánságát hagyta meg feleségé-

3. kép. Komáromi Csipkés György síremléke

nek, Balogh Katának, hogy „Epitaphiumot ne csináltasson, hanem egy nagy követ hozasson reá... arra is bár ha nevetem fel is, de egyéb titulusomat fel ne metszesse.”

Így a kő két oldali ferde lapján nagy kerek betűkkel, kis mélyítéssel ék alakban vésték fel latinul, illetve magyarul a halott nevét, amelynek több betűje ma is szépen olvasható. A felírás teljes szövege Zoltai Lajosnak a Debreceni Protestáns Lap 1916. július 15-i számában közöltek szerint az egyik oldalon

GEORG C COMN; (=GEORGIUS C; COMARINUS),
a másik oldalon

QOMAROMI GYÖRGY.

Az utolsó három betű már a kő végén kialakított ferde lapra került. A szarkofágnak, amely nincs olyan időtálló kőből készítve, mint a Méliuszé, felületén mély kifagyások láthatók. De így is megállapítható, hogy a kőmetszés előírásainak megfelelően dolgozták ki egyszerű sík képzéssel.

A Méliusz sír keresése alkalmával 1907-ben a Dobozi temetőben levő nagy domb keleti oldalán találták meg egymás mellett elhelyezve az 1692. augusztus 13-án elhunyt Baranyi Mihály főbíró és az 1701. február 6-án meghalt menyé, ifj. Baranyi Mihály felesége Dobozi Erzsébet koporsó alakú sírkövét. Mindkét kő erősen sérült, csonka állapotban került be a múzeumba, amelyeken a felírás már alig olvasható összefüggően.

Dobozi Erzsébet unokája 1787-ben közzétette a két kő felírásának teljes szövegét,³⁴ mely a következő:

A szarkofág felső lapján:
Triste Monumentum.

Az egyik oldalon két sorban:
Spect. Perillustris ac Generosus Dominus Michael
Baranyi de Varad Inclyti Comitatus Bihor Vice Comes,

Másik oldalon két sorban:
Lib. Regiaeque Civitatis Debreczen Iudex Primarius.
Obiit Anno Aetatis 48. 13 Augusti 1692.

A másik sírkő felirata a következő volt:
A felső lapon:
Triste Monumentum Anno 1701 erectum

Az egyik oldalon két sorban:
Perillustris ac Generosi Domini
Stephani Dobozi Filia primogenita Elisabetha Chara

A másik oldalon két sorban:
Conjux Grosi Domini Michaelis Baranyi Iunioris
Ratissima. Obiit Anno Aetatis suae XXIV. 6 Februarii.

E két síremlék feliratából megállapítható, hogy az közel sem olyan szűk szavú, mint az előbb említett síremlékek feliratai. Szövegezésben követi az epitáfiumokon használt terjedős leírást.

A két síremlék pontos formáját, méreteit meghatározni már nem lehetett sérülései miatt, de a többi ép állapotban megmaradt és nem sokkal később készített sírkövek alapján vissza-idézhetők.

Egyike a legjobb állapotban megmaradt síremlékeknek az 1710-ből származó Dobozi III. István sírköve, mely az előbbiekhöz hasonlóan a Déri téren van elhelyezve. (4. kép.)

A kő hossza 2,00, szélessége 0,78, magassága 0,47 méter. Alakjára nézve állandó keresztmetszettel bíró széles oldallapján fekvő hat oldalú hasáb. A fekvő síkra merőleges két 0,18 méter magas oldallapja sima megdolgozású. A két ferde oldallap tükörszerűen mélyítve kifaragott tábla szélén finoman tagozott párkányzat fut körül. E két oldallap belső sima felülettel kialakított tükrében 4-4 sor latin szövegű feliratot véstek be. Hasonló kiképzésű a sírkő keskeny felső lapja is. Itt egy sor írást jegyeztek fel. A végső oldalakon, amelyek függőlegesek az alapsíkra, a fej felőli résznél tükrös kiképzéssel keretezve reliefszerű kiala-

4. kép. Dobozi III. István síremléke

kítással a Dobozi család domborműves címerét tartalmazza, a sima részen néhány betű bevéséssel, míg a másik vége sík felülettel további felírás bevésésével készült. A kő felülete több helyen kifagyott, és évről évre egyre jobban porlik, mállik. A teljes szöveg ma már nem olvasható ki rajta. Szűcs István, a Debrecen történetének írója, az 1871-ben megjelent könyvében³⁵ még teljes egészében így közölte:

„A koporsó alakú sírkő egyik végén a család címere (sólyom madár zöld dombon, három búzakarászt tartván fel lába egyikében) és D. I. 1710. 29. August, másik végén pedig: Anno aetatis (suae) 27. olvasható. A koporsó tetején: Colossus lugens anno 1710. creatus (1710-dik évben állított gyászravatal) betűzhető ki. A koporsó jobb oldalán következő versek olvashatók:

Dobozy illustris Stephanus requiescit in umbra
Tertius, hoc Patriae spes tumultus humo;
Anglia vidit eum, mirataque Belgica tellus
Bis, sed lethali vulnere pestis abít.

(E versek értelme magyarul ím ez: Harmadik jeles Dobozi István nyugszik az árnyékban, a haza reménye, a földbe temetve. Két ízben látta őt Anglia, s csudálta őt Belgium, de a dögvésznek halálhozó sebe miatt elenyésszék.)

A kőkoporsó bal felén e versek olvashatók:

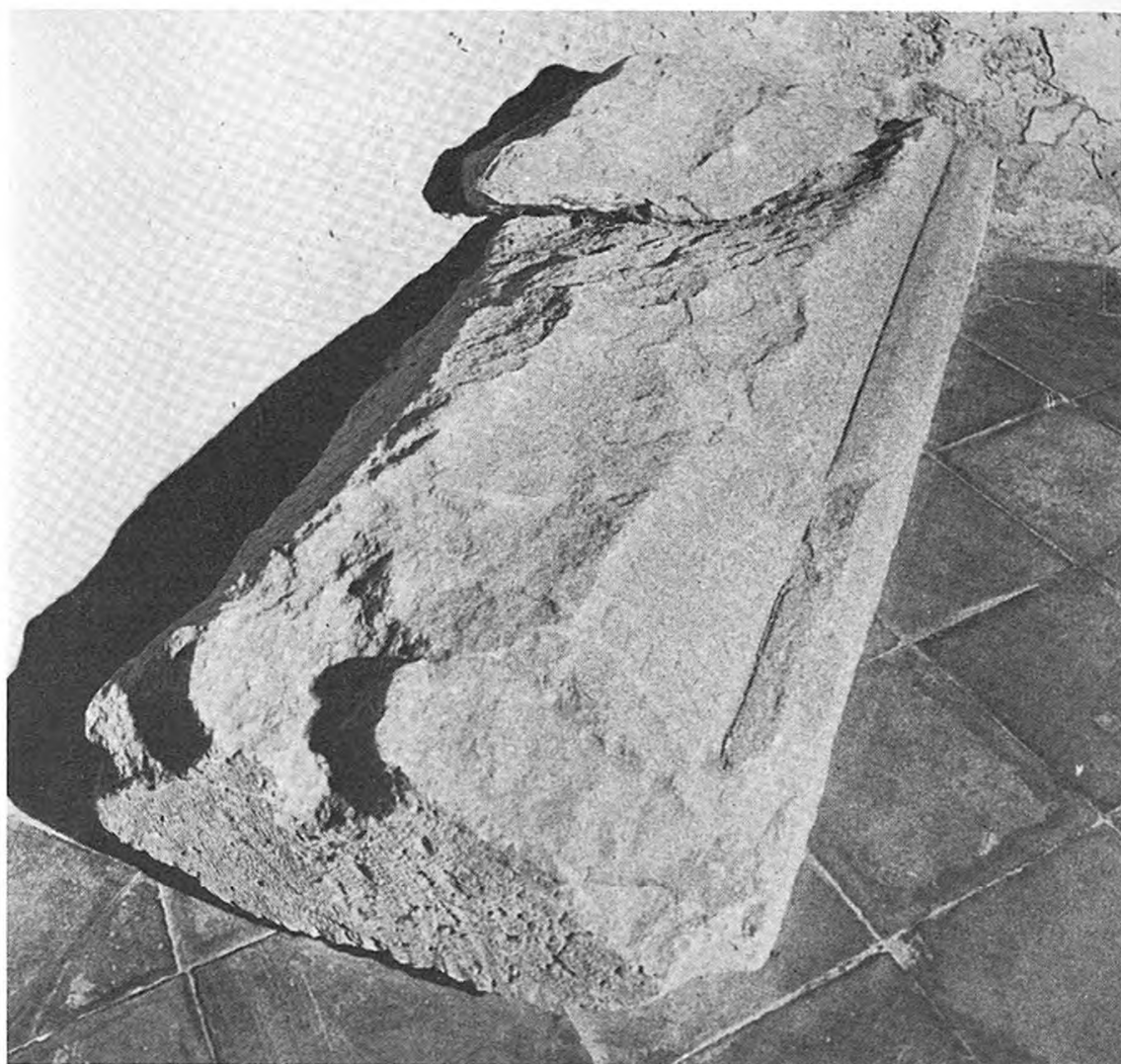
Magnanimum sequitur generosa propago parentem,
nomen jure gerens, Patris et omen habens,
Ut virtute Patrem, sic fatis aequat eundem
Sorsque manet juventem, quem miseranda senem.

(A lelkes apát követi nemes sarjadéka, joggal viselvén atyjának nevét és jelentőségét. Miként erényével, úgy halálával is egyenlővé lőn atyjával; s az ifjút éppen oly szánandó sors érte, mint az öreget”.)

Az egykori feljegyzések szerint e síremlék eredetileg a Dobozi temető déli részén emelkedő hátsó legmagasabb dombon feküdt, még további három hasonló síremléssel a Méliusz sírkövet tartalmazó dombtól délkeletre. E síremlékek szintén a Déri téren nyertek elhelyezést. Így az 1735-ben elhalt Baranyi II. Mihály főbíró sírköve, Domokos Lajos főbíró fiának, Imrének és egy pontosan meg nem állapítható személynek erősen sérült síremléke. Ezen sírkövek egy nagy családhoz tartozó halottaké. Külső alakjukra a kövek hasonlóak egymáshoz, mind fekvő koporsó alakú kiképzésűek.

E korból valók a Kistemplom építésére nagy alapítványt tett Báthori Szabó András és neje, Mészáros Anna sírkövei, amelyek a Kossuth utcai temető belsejében feküdtek s innen szállították be a Kistemplom előcsarnokába 1936. május 3-án, ahol végleges elhelyezést nyertek. (5. kép.) Mindkét kő teljesen egyforma. Bár koporsó alakú, fekvő hatszögű keresztmetszetű, mégis lényegesen eltér az előbb ismertetett síremléktől. Ugyanis a keresztmetszete nem azonos a kő teljes hosszában, hanem kónikusan szélesedik és magasodik az egyik vége felé. Még inkább hasonlít a ma is használatos koporsó alakjához. A kövek végei függőlegesen vannak lemetszve és minden tagozat nélkül állanak, címert nem tartalmaznak. Különbözik a felírásra szolgáló ferde lap kiképzése is, amely az előbbihez hasonlítva nincs tükröszerű tagozattal keretezve, hanem a kő teljes hosszában azonos kialakítással fut végig. A tagozatok egyszerűek. A kő hossza 1,92, szélessége 0,90, illetve 0,76, a magassága 0,50, illetve 0,44 méter.

5/a kép. Báthori Szabó András és Mészáros Anna sírköve

A beszállítás idején már erősen kopott volt a kő felülete, így a latin nyelvű felírást csak részleteiben tudta Zoltai Lajos az alábbi magyarra fordított értelemmel feljegyezni:

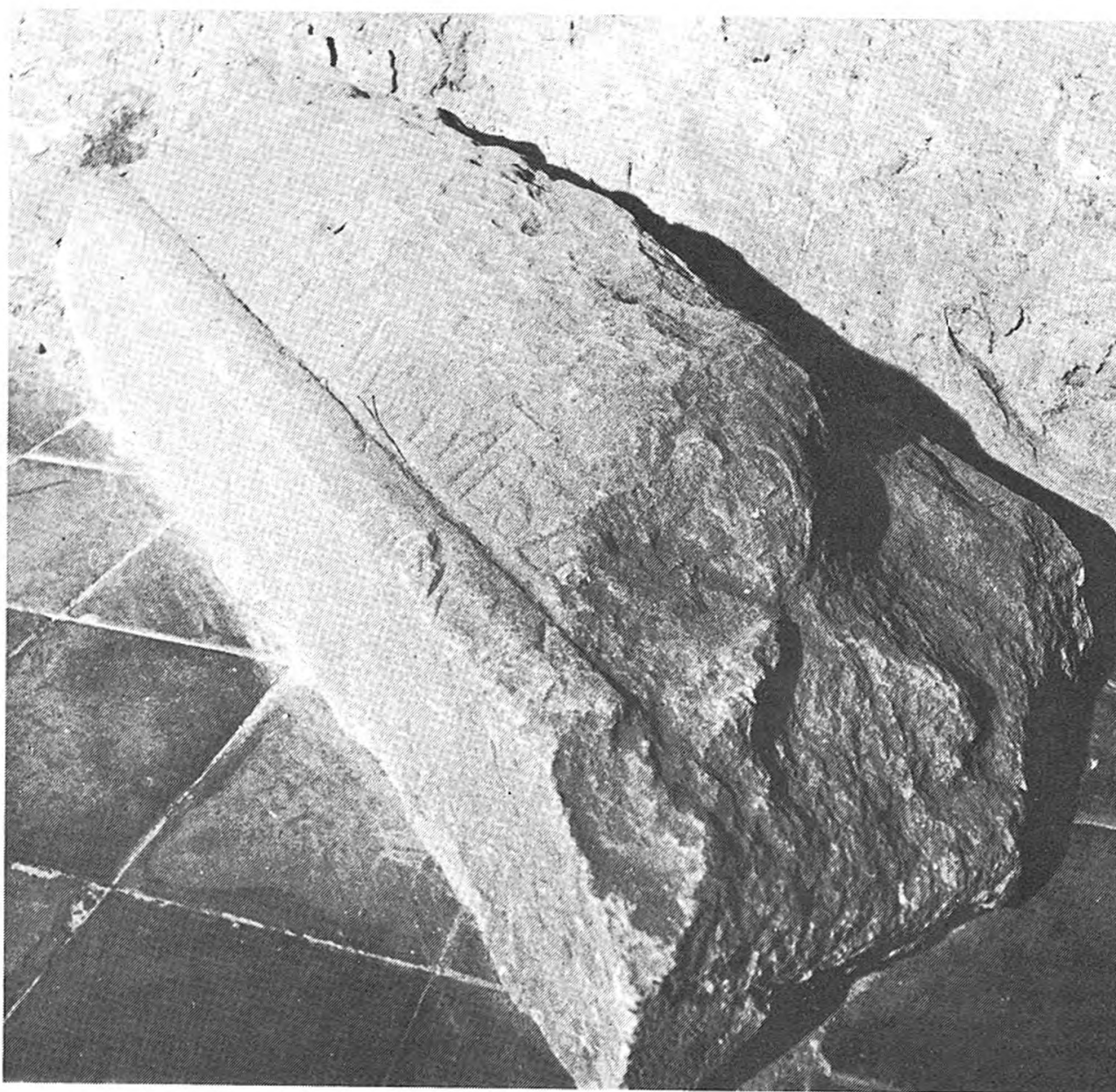
Az egyik kövön:

Nemzetes és Érdemes Báthori Zabó András úr Debrecen Szabad királyi Város Jámbor Szorgalmas... Buzgó Polgára a Köznép Fájdmárára Meghalt 74 éves korában MDCCXVI.

A másikon:

...zomorú emlék Nemzetes, Kegyes, Jámbor, Nemeslelkű, bőkezű, Mészáros Anna úrnő. Bátori Zabó András Debr. Sz. Kir. Város Polgára felesége... Meghalt Életének LX. évében MDCCXX.

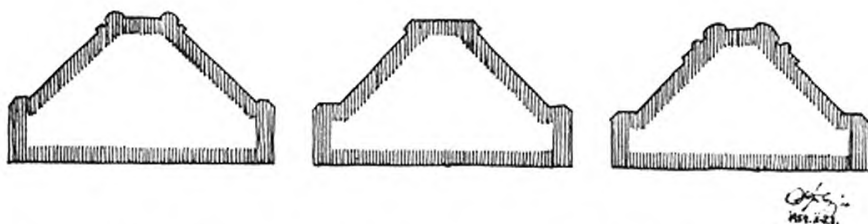
A Kossuth utcai temető egykori csószházához vezető úttól jobbra feküdt az 1729-ben elhunyt borosjenői Domján István és felesége két teljesen azonos kivitelű sírköve. E korból az utolsók voltak a temetőben, amelyeket még eredeti helyükön találtam meg 1959-ben.

k.
te:
n:

5/b kép. Mészáros Anna (Báthori Szabó András neje) síremléke

Ma már ezek is a Déri téren fekszenek az előbb ismertetett síremlékek mellett. Ezek a korporsó alakú síremlékek a legdíszesebbek az eddig leírt emlékművek között. (6. ábra.) Hatszög keresztmetszetűek, s ellentétben a Báthori Szabó András sírkövével, állandó keresztmetszetű hasábok és nem kónikusak. Mindkét vége függőlegesen lemetszett és tagozott keretetéssel, valamint domborműves családi címeres faragással díszített. A címer kiképzése ugyan nem követi hűen a heraldikai előírásokat, így több szabadsággal mintázták illetve faragták meg. Úgy a felső mint a két ferde lapja, mely a felírások elhelyezésére szolgál, dús tagozatú keretetéssel mélyítve tükörszerűen van kiképezve. A felső lapon egy, a két ferde felületen két-két sor latin nyelvű felírást véstek be. A kő eredeti hosszát ma már nem lehet pontosan megállapítani, mert mindkettőnek az észak felé néző vége törött, hiányos. Jelenlegi hosszúsága 1,45, szélessége 0,77 és magassága 0,45 méter.

6. kép. Dobozi III. István (1710), Báthori Szabó András (1716) és Borosjenői Domján István (1729) sírkövének keresztmetszeti rajza

A koporsó alakú síremlékek használata a későbbi időkben mind ritkábbá vált, s mint egyik késői megjelenését találjuk Simonffy Sámuel volt főbíró sírkövénél 1821-ből. (7. kép.) Eredetileg a Kossuth utcai temető középső főútjánál feküdt, majd a tetem átszállításával a köztemetőbe helyezték át a felesége síremlékével együtt, amely már egy új stílus keletkezésében fogant, mint később látjuk. A kő hatszög keresztmetszetű, koporsó alakú fekvő hasáb, a fej felé kónikus szélesedő és magasodó mérettel, de minden tagozat nélküli sima felületi kiképzéssel mint a Méliusz Péter és Komáromi Csipkés György síremlékénél láttuk. A felső részen egy, a két ferde lapján két-két sor latin szövegű felirattal. A kő hossza 2,10, szélessége 0,62, illetve 0,46, magassága 0,48, illetve 0,36 méter.

Valószínűen a most ismertetett koporsó alakú sírköveken kívül még több hasonló ki-

7. kép. Simonffy Sámuel sírköve

magas henger alakú követ két párhuzamos oldalán lemetszették s táblaszerű felirati sík alakították ki mindkét felületen. A kifelé néző homloklapon Szombati István volt főbíró míg a sírhant felé néző oldalon felesége adatait jegyezték fel az alábbiak szerint:

Emlék-kő
mely
Néh. Tek. Nemes Vitzl.
Szombati István
úrnak
Sz. K. Debreczen Város
20 esztend. volt
Hív Főbírájának
Ki ennek kebelében
született 1736-ban
Meholt 1810-ben
S egyszersmind
47. eszt. volt
Kedv. Házastársának.

IX. Esztendeig volt
kegyes özvegyének
Néh. tekint. Nemes
Veresmarti Susánna
Asszonyinak
Ki
Él... 74 esztend.
1819-ben múlt ki
mint
Buzgó istenfélőknek,
Özvegyek, árvák,
Oskolák pártfogóinak
Gyámolinak
1827-ben emeltetett.

9. kép. Rachbauer Josepha síremléke

A síremlék feliratát, amelyet 1957-ben még majdnem teljes egészében lejegyeztem, ismeretlen személyek annyira megrongálták, hogy ma már a református egyház által megóvásra bezállított sírkövön egyetlen betű sem ismerhető fel kétséget kizáróan. Mentése elkésve történt.

A Szombati–Veresmarti hagyaték felhasználásával épült fel később 1887-ben a Petz Sámuel által neogót stílusban tervezett Kossuth utcai templom, melynek kertjében levő emlékoszlopot az adományozók emlékére emelték.

Ugyanebből az időből való Simonffy Sámuel volt főbíró feleségének majdnem teljesen azonos kiképzésű, előbb már említett sírköve, melyet az exhumálás alkalmával, férje sírkövével együtt helyeztek el a Kossuth utcai temetőből a köztemetőbe a korábban bemutatott koporsó alakú sírkövek legutolsó képviselője mellé. (7. ábra)

A Simonffy Sámuelné sírkövét, bár a Szombati–Veresmarti síremlékhez hasonlóan egy henger alakú kő két oldalának párhuzamos síkokkal való lemetszése által alakították ki, de csak egy oldalát képezték ki feliratos résznek és nem kiugró táblaszerűen, hanem 2 cm-es bemélyítéssel. A sírkő tetejét félgömbszerűen képezték ki az oldallapoknak megfelelő lemetszésével. A felirati rész felett a halált ábrázoló koponya és lábszárcsontpár van domború reliefszerűen kifaragva.

A klasszicista idők formakeresésének egy másik jellegzetes emléke a katolikus temetőben Rachbauer Josephának emelt 2,32 méter magas háromélű kő síremlék, amelynek tetején minden valószínűség szerint egy kereszt állott, de az már elpusztult, az 1957. évi felvételem idején. (9. ábra.) Eredeti állapotában a tetején elhelyezett díszítéssel meghaladta a 2,50 métert. Felírásnak csak a homloklapját használták fel, amelyen két ágból alkotott koszorúban reliefszerű domború faragással egymás mellé állított két homokórát helyeztek el az élet mulandóságára emlékeztetőül. A felírás eredetisége mellett még hűen követi az epitáfiumokon használt terjengős sírfelirat formáját.

E háromélű síremlék forma alkalmazását a későbbi időkben még többször megtaláltam. Így a Kossuth utcai temetőben az 1870-es években már a romantikus stílus idején is készítették dús tagozatos lábazattal ellátott obeliszkyszerű sírkövet szürke gránitból Baranyi László és neje, Zennovicz Júlia részére háromélű kiképzéssel. Itt is csak egy homloklapját használták a felírás részére, de később a leányuk nevét, „mint kegyes jóltevőjét” feljegyeztette egy második lapjára a „Debreczeni Reformata Ekklezsia”. Mint az előbbi kísérletezés, úgy ez a sírkőforma sem lett általánossá, s használata nem terjedt el szélesebb körben. A Kossuth utcai temető felszámolásával ez a síremlék is elpusztult.

Debrecen egyik legjellegzetesebb síremlékének, Csokonai Vitéz Mihály műemlékké nyilvánított öntöttvas obeliszkjének nemcsak a külső megjelenése, hanem a történelme is ma már külön irodalomvá vált. Az 1805-ben meghalt és szegénysoron a Hatvan utcai temetőben eltemetett költő búcsúztatásáról és a sírja felé helyezett epitáfium feliratáról Domby Márton, az akkori „kollégiumi Senior” az 1817-ben kiadott emlékiratában a következőkben emlékezett meg:³⁶

„Meghólt Csokonay 1805-dikben Debreczenben az Édes Anya Házánál . . .

Akkori Kollégiumi Hivatalom, barátságom, és az édes Anya kérése arra bírván: én adtam meg neki az Emberiség eránt tartozó utolsó kötelességet, az eltemettetést, minden Esmerőinek kivált az őtet tisztelő 's szerető Kollégiumi Ifiúságnak nagy részvétele, 's megindulása között, kik gyanítván előre, hogy Csokonaynak nem fog megengettetni az az ott szokásban levő legtisztességesebb halotti pompa, hogy neki az egész Ifiúságot tisztesség' tenni kirendelyék, seregenként jöttek hozzám az eránt, hogy az ő tisztesség tévő megjelenhetéseket tsináljam ki, a' mi félig meddig meg is lett.

Arra a' száraz fára, mellynek fatális nagy rendeltetése az, hogy azon szép Magyar Lélek takarója a' Csokonay teste' hol fekvését, a' Hatvan Utzai Temető homokjában mutassa, ez a' Felülírás, melyet akkor zavarodott fővel készítettem, vagyon felmetzve:

Hic jacent.
 Ovidius, Virgilius, Horatius
 in MICHAELE VITÉZ CSOKONAY
 cum viveret, uniti, cum mortuus, sepulti
 Cujus
 si Studia quacras
 Erat Ornamentum Studiorum
 Decus Rei Patriae Literariae
 Gloria Parnassi Hungarici
 Exemplum Ingenii ultra aetatem capacis
 si Mores
 Blandus sine Adulatione
 Aequus sine Durtie
 Delectans sine Vanitate
 Exspiravit Anno aetatis XXXII-o
 (quem
 Si ex Operibus, Prudentiaque aestimes
 Seculum vixisse dicas)
 laetus et vividus
 Vivens Poetae, mortuus Christiano more
 Datus Literis Hungaricis brevi solatio
 Ereptus perpetuo damno
 Dignus immortalitate
 At eum exstitisse unquam Hungari laetentur
 Occubuisse doleant."

Gulyás Pál debreceni költő „A legelső Csokonai-életrajz (Domby Márton Csokonai-tanulmánya 1817-ben) című munkájában, amely az Ady Társaság kiadásában (Budapest–Debrecen–Kassa–Pécs 1940) jelent meg, így fordította magyarra Domby Márton latin nyelvű szövegét: „Itt fekszik Ovidius, Virgilius és Horatius, – Csokonay Vitéz Mihályban eltemetve. Ő a Magyar Parnasszus díszje, – a nyájasan szóló és nyílt, tiszta lelkű, – a költő és keresztyén, – élt XXXII. esztendő és műveiben egy Évszázadot, – örvendjenek örökké a Magyarok, hogy élt, – és sirassák holtát örökké!”

Az 1805-ben meghalt költő sírjának méltó megjelölésére alakult bizottság szorgalmazására, az időközben szinte országos vitává fajult ellenvetések és sértődések miatt csak halála után 31 évvel készítették el Beregszászi Pál kollégiumi tanár tervei alapján a három öl (5,70 méter) magas öntöttvas obeliszket. (10. kép.)

A síremlék felállítási költségeinek gyűjtésére indított mozgalom, valamint a felirat Kazinczy Ferenc által ajánlott szövege körül támadt érzékenykedés és vita, amely az akkori magyar irodalmi életet mélyen felkavarta, hosszú éveken keresztül késleltette az emlékmű elkészítését. A Kazinczy által ajánlott szövegben ugyanis az a kitétel állott, hogy „Arcadiában éltem én is.” Ezt a gyanakvó debreceniek sértésnek tartották. Ugyanis az 1800-as évek elején használatos irodalmi lexikonban Arcadia igen jó marhalegelőnek volt feltüntetve, kivált szamarak részére. E felirati szöveget végleg el is vetették.

A jelenlegi síremlék tervezésével megbízott Beregszászi Pál okleveles mérnök, rajztanár a felállítás előtt, mint a sír jó ismerője, Vecsey Józseffel kereste fel a helyet, mely a Hatvan utcai temető északi oldalának legmagasabb természetes dombszerű emelkedésén helyezkedett el s akkor ott már csak a Csokonai Vitéz Mihály kidőlt fejfáját találták meg, – leírása szerint, – édesanyjának és ifjabb fivérének akkor még álló fejfái között. A fejfáról akkor má

10. kép. Csokonai Vitéz Mihály síremléke

hiányzott a költő barátja, Dombó Márton által szövegezett feliratot tartalmazó tábla, s csak a fejfára vésett Cs. V. M. betűk tanúskodtak annak valódisága mellett. Az igen nagy súlyt képviselő síremlék alapozása során, mely lényegesen nagyobb területen fekszik mint a költő sírja, a Csokonai család többi tagjának még meglévő csontjait is összeszedték és együtt helyezték el a síremlék alatt.

A síremléket körülvevő kőlabazatos vasrács kerítést csak később, a századforduló idején állították fel. Időközben az öntöttvas emlékművet a korrózió annyira megtámadta, hogy megdőlt és életveszélyessé vált, ezért lebontották és teljes felújítás után eredeti helyén felállították.

Az emlékmű, különösen az utóbbi időben többször volt kritika tárgya, mivel egyes vélemények szerint inkább hivatva lenne egy hadvezér, mint egy költő emlékének megörökítésére.

A síremléket szállító Sesztina János debreceni vaskereskedő véleménye minden bizonnyal más volt, mert a költő síremlékének öntésekor a saját családjához tartozó Bészler Susanna részére a Kossuth utcai temetőben levő sírkertjükben már 1836-ban egy kisebb, leegyszerűsített formájú, de hasonló síremléket készíttetett, sőt később a romantikus stílus meghono-

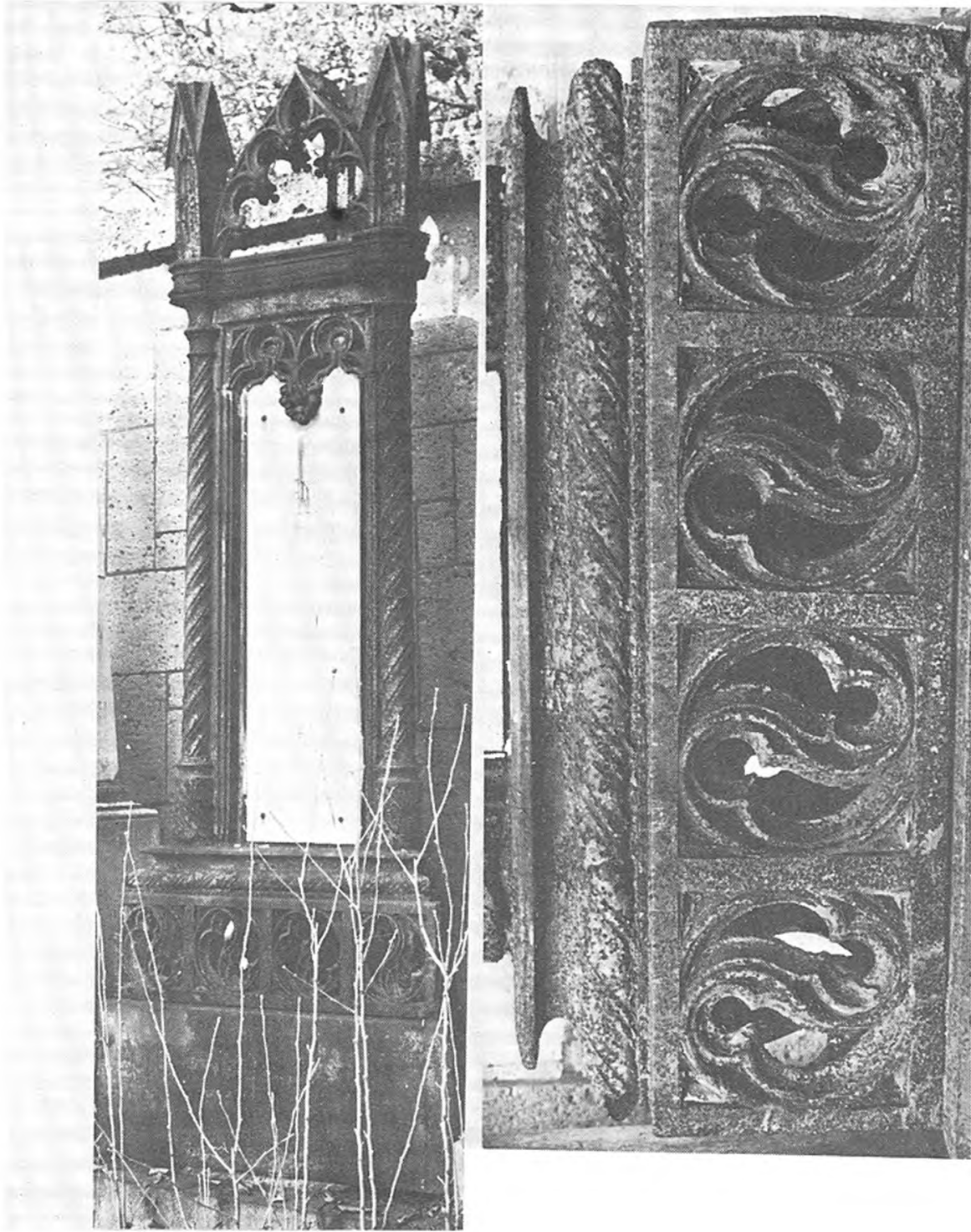

11. kép. Bészler Susanna síremléke

sodásának idején 1922-es keltezésű újabb síremléket öntetett neogótikus kivitelben Rickl Antalnén felirattal hasonló elgondolások alapján. Jelenleg átszállítva a köztemetőben vannak felállítva a Sesztina mauzóleum oldalfalánál. (11. és 12. számú képek.)

Ugyancsak a Kossuth utcai temetőben állott a költő síremléke hatására egy 1840-es években készült kisebb méretű öntöttvas obeliszk, melyet egy debreceni gyógyszerésznek készítettett a baráti köre. Ez az emlékmű a temető többi síremlékével együtt teljesen elpusztult.

12. kép. Rickl Antalné síremléke

A Csokonai Vitéz Mihály síremlékét tervező Beregszászi Pál sírja a Hatvan utcai temetőben alig 60 lépésre délre állott a költő sírjától. Emlékét szürke gránitból készült obeliszk őrizte. A temető jelenlegi gazdátlan állapota odavezetett, hogy a síremlék nyomtalanul eltűnt.

Visszatérve Csokonai vitatott síremlék formájához, ma már nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a különösnek tartott, klasszikus formaképzésre mi indította Beregszászi Pált. Ugyanis a felszámolt Kossuth utcai temetőben több hasonló kialakítású síremlék készült márványból és gránitból (13. és 14. számú képek) a XIX. század első felében a Debrecenben akkor virágzó klasszicizmus hatása alatt. Keletkezésük idején nem volt egyedül álló jelenség. Ezek a klasszicista stílusú, aránylag nagy méretű síremlékek a Csokonai obeliszkjének kialakításával határozott szellemi rokonságot árulnak el. Ma már nem tudjuk megállapítani, hogy a síremléket ki tervezte, s nem Beregszászi Pál munkáival állunk-e szemben? A síremlékeken az elhalálozási évszám ma már nem igazolja, hogy az a Csokonai síremlék hatása alatt készült-e, mivel nem ismerjük a síremlékforma első megjele-

13. kép. Klasszicista síremlék

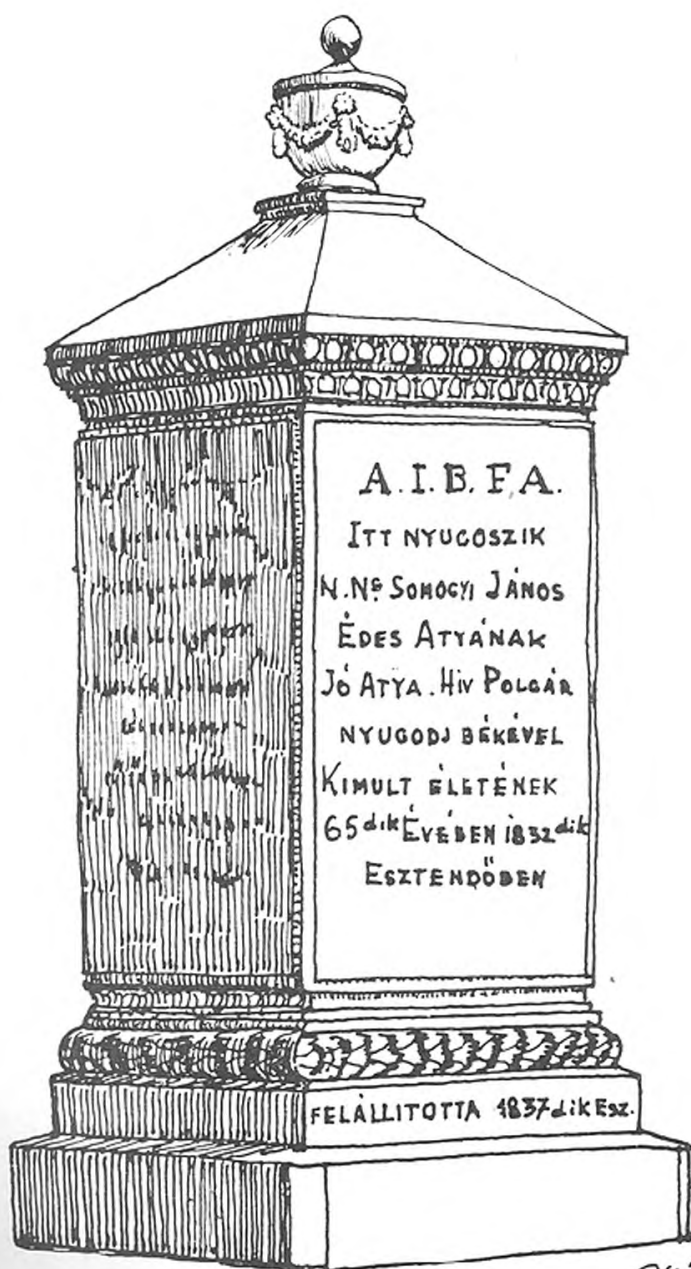

14. kép. Klasszicista síremlék

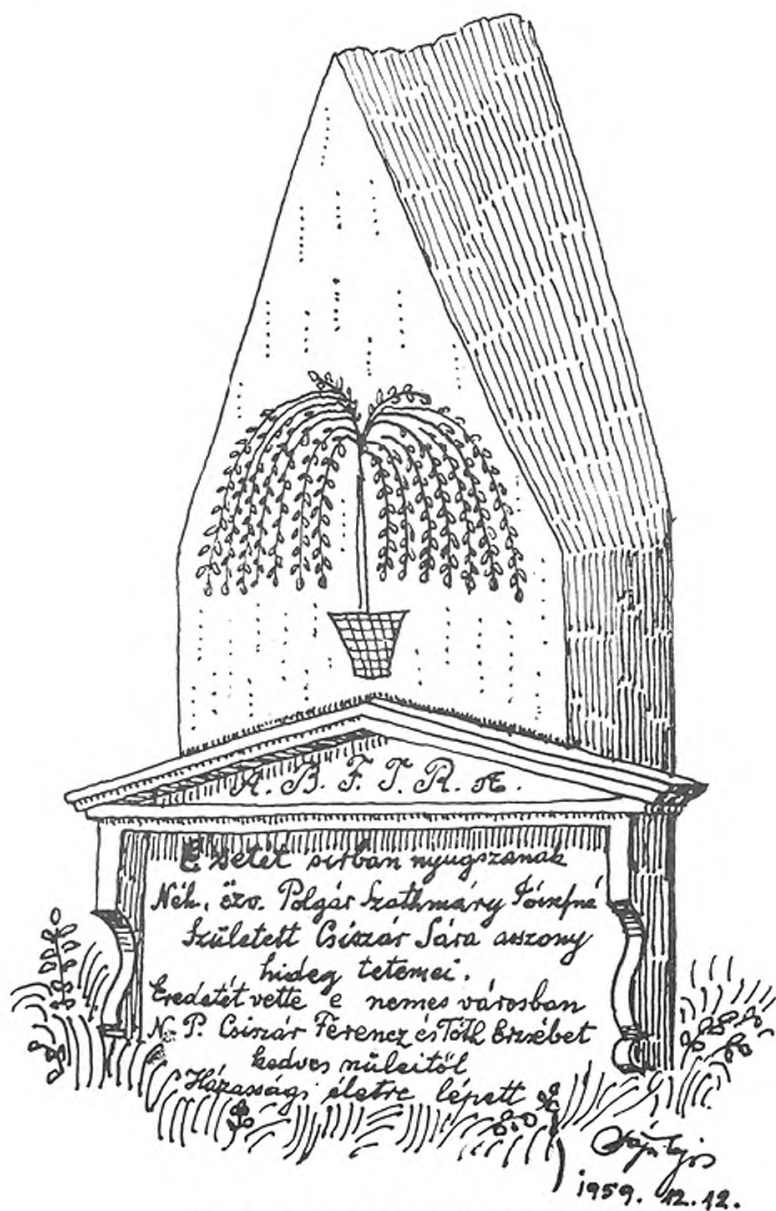
nését. De bárhogy is történt, e síremlékek tanúbizonyságul szolgálnak, hogy ez a formaképzés nem maradt egyedülálló jelenség Debrecenben.

A klasszicista stílus virágzásának idején Debrecenben tovább folyt a síremlékek kialakításánál a formakeresés. Ez időben készítették Somogyi Jánosnak a Hatvan utcai temetőben 1837-ben felállított igen finom díszítésű síroszlopát, melynek mind a négy oldalát feliratok elhelyezésére alakították ki. (15. sz. ábra.)

15. kép. Somogyi János síremléke

Hasonló síremlék volt a Kossuth utcai temetőben állott Németh Sándor síroszlopa, amely sérült állapotában is egyik díszje volt a temetőnek. A sírok megjelölésére azonban csak az 1830-as években kezdtek meg a márvány és a kő síremlékek állítását, melyet Beregszászi Pál jegyzett fel. Ez ideig, mind szegénynek, mind gazdagnak a hosszú éveken keresztül kialakult epitáfiummal ellátott fejfát használták valamennyi felekezeti temetőben síremlékként. Epitáfiumnak hívták, mint Csokcnainál is láttuk, azt a sokszor faragással ellátott fatáblát, melyet a fejfára erősítettek a terjedelmes sírfelirat elhelyezésére, mivel a fejfán az nem férhetett el. A temetés alkalmával a menet elején egy funerátor vitte az epitáfiumot, melyen a halott nevének és személyi adatainak kívül fel volt tüntetve származása és valamennyi jó tulajdonsága. A Hatvan utcai temetőben 1919-ben Zoltai Lajos lerajzolta Szatmáry Józsefné cserépbé állított szomorú fűzrel díszített fejfára erősített epitáfiumát, melynek alsó része már elkorhadt. (16. ábra.)

16. kép. Szatmáry Józsefné epitáfiuma

A rajzon a debreceniek által évszázadokon át használt népies siremlék egyik utolsó darabja van megörökítve. Az epitáfium díszítési formája megegyezett a mindenkor használatos házi bútorok díszítésével, minthogy készítőjük ugyanazok a mesterek voltak. A fejfát egyetlen rönkből faragták ki, a fej részénél csónakszerűen előre hajlítva. Az elhelyezésnél a sírhant fejrészénél az írást tartalmazó felületnek az út felé fordításával állították le, egy kissé kifelé döntve s így valóban búsan hajtotta fejét előre, mint ahogy az egykori feljegyzések megemlékeznek róla.

17. kép. Földbe süllyedt fejfa

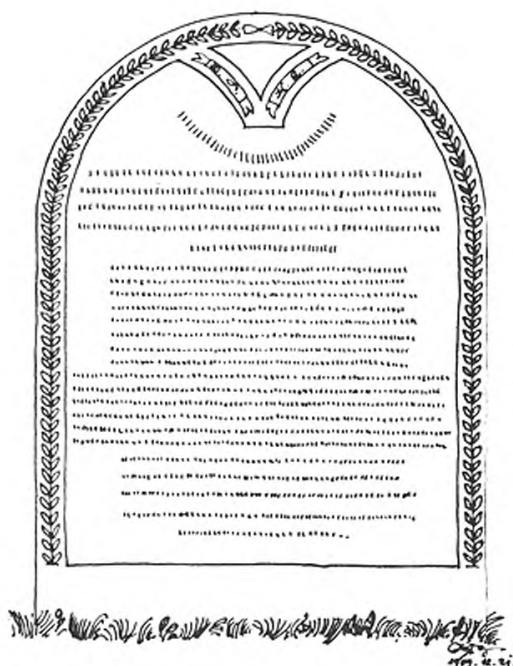

A fejfa készítésekor a rönk héját lefejtették és a földre kerülő részt a faragásnál keletkezett forgácsból és fahéjból rakott szabad tűzben megszenesítették, hogy a korhadásnak jobban ellenálljon. A többi részét feketére festették. 60–70 évesnél öregebb fejfát még így is alig lehet fellelni. A fejfát korhadásakor mindig lejjebb helyezték el a földben s így sokszor már csak a csónakszerűen kifaragott csúcsa jelezte egy-egy régi sír helyét, mint azt a köztemetőben felvett képen is láthatjuk. (17. kép.) A sírfeliratokat rendszeren tollforgató, tanult emberekkel írták meg s azt a hozzátartozók kegyeletből sokáig őrizgették. Nem egyszer a megemlékezést vers alakban örökítették meg, amely néha igen naivan hangzott.

A verses megemlékezésnek egyik szép példáját sikerült még az azóta felszámolt Hatvan utcai temetőben Dávid János és felesége részére készített 1846-ból való pizskei vörös márvány síremléken megörökítenem, amely már formájában átmenetet jelent a klasszikus stílus hatása alatt készített síremlékek és a romantikus stílus sírkövei között. (18. ábra.) Az emlékmű 1,40 méter magas, 0,87 méter széles és 9 cm vastag lapos táblaszerű kő volt. A bevészt díszítésű keskeny kerettel szegélyezett középső rész 1 cm mélyítéssel készült a bevészt szöveg részére. Az ívzáradékból levő két kis szalagdíszben valószínűen a kőfaragók, D. P. és K. E. saját névbetűiket vésték be.

A felirat szó szerint a következő:

Néhai boldog emlékezetű
DÁVID JÁNOS és hitvese KÓNYA ERZSÉBET
és unokagyermek DÁVID SÁNDOR sírjoknál emelte
ezen oszlopot DÁVID JÁNOS mint a boldogult
édes atyának kedvellett fia s unokagyermekének édes
Attya 1846-dik évben
Szüleimmel hamvadt porának sírjánál
Kedves Sándor fiam hideg árnyékánál
Szívem és érzésem lángjától buzdulva
Gyász könnyeim árja hantjokra tsordulva
Porló márvány falat kívántam emelni
Atyám' s anyám hamvait óhajtván tisztelni
Az itt nyugvó hideg plánéták kertjére
A bús magánosság setét éji elébe.
Nem külső fény 's pompa tsak tiszta szeretet fundált
most és reményteli tisztelet
És a boldogító vallás érzésének szelíden lobogó együgyű
méttésének
Világánál gyújtok magamnak világot képzelvén magamnak
a mulandóságot
Most már szent árnyékok atyám hült porai anyámért
éketlen földi gyász hamvai
Szeretett gyermekem Sándorom testének annak jéggé
fagyott hideg tetemével
Nyugodjatok itten sírotok árnyában és tsendes magánynak
békés hajlékában.
Ha engem az égi ditső szózatnak
Szent törvényi egykor mennybe felhívatnak
Majd örömet fel száll lelkem ti hozzátok
Addig is álmatok nyugtán aludjatok.
Béke hamvaitokon.”

18. kép. Dávid János síremléke

Bár kisebb méretű, de hasonló klasszicista stílusú sirtábla emlékművet mutat be a volt Kossuth utcai temető (19. számú kép) síremléke, amelyen terjedelmes szövegrész volt feljegyezve. E kor formakeresésének igen szép példája a babérkoszorúval övezett kettőtört oszlop a régi Kossuth utcai temetőből. (20. kép.)

A korábbi időkben a könnyen korhadó fából készült epitáfiumok megvédése igen sok gondot okozott a hozzátartozóknak. Kőből, márványból csak ritkán készíthették emlékműveiket, mert azt messze földről kellett szállítaniok, s emiatt igen drága volt. Ezért ismét a helyben fellelhető anyaghoz kellett folyamodniok. Legalkalmasabbnak látszott a jó debreceni agyagból égetett téglá, így az 1700-as évek végén már a sírok elé téglafalat emeltek s erre erősítették fel a fából készült epitáfiumot. Így a talajból felszívódó nedvesség nem pusztította el oly rövid idő alatt a fenyőfából készült felirati táblákat.

Az 1831-ből való „nemes Kémeri Mikó Nemzettségnek temetkező helye” már homlokzati díszítéssel készült téglából falazott epitáfium, amely vakolva, előugró párkánnyal épült. Eredetileg a Kossuth utcai temetőben állott. (21. kép.) Védelmére az idő viszontagságaitól, cserépfedéssel s kupás szegéssel látták el. A családot feltüntető felírás részére vörös márvány táblát erősítettek fel, míg a koszorúk elhelyezésére kovácsoltvas kampókat falaztak be. Az elhaltak epitáfiumát az így elkészített falra erősítették fel és mögötte ásták meg a sírt. Ezeket a falakat később falazott epitáfiumoknak nevezték el, s kiképzésük híven követte a mindenkori uralkodó építészeti stílus jellegzetességeit.

Mikor a klasszicista stílus a Kollégium és a Nagytemplom építésével meghonosodott, hatásukra Debrecenben a XIX. század elején a lakóházakon kívül szebbnél szebb klasszicista falazott epitáfiumok épültek a temetőkben. A századforduló körül pedig a sírboltok homlokfalát is epitáfiumnak képezték ki s itt helyezték el a felirati táblákat. Kialakításukban igen változatosak. A homlokfalon egy-két, sőt nem ritkán három falfülkét képezték ki a felirati táblák elhelyezésére. Az ebben az időben létesített epitáfiumok majdnem kivétel nélkül háromszög párkánnyal, timpanonnal épültek.

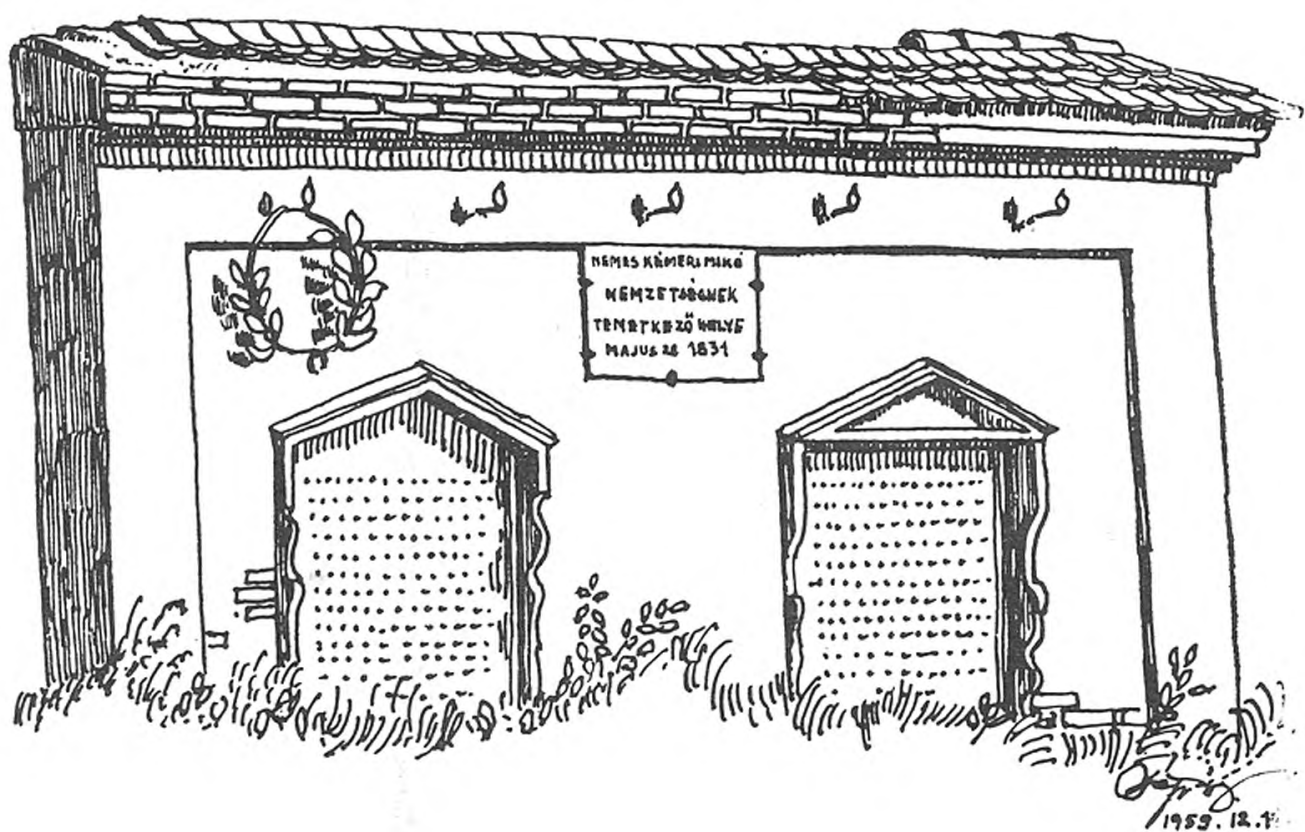

19. kép. Klasszicista sírtábla

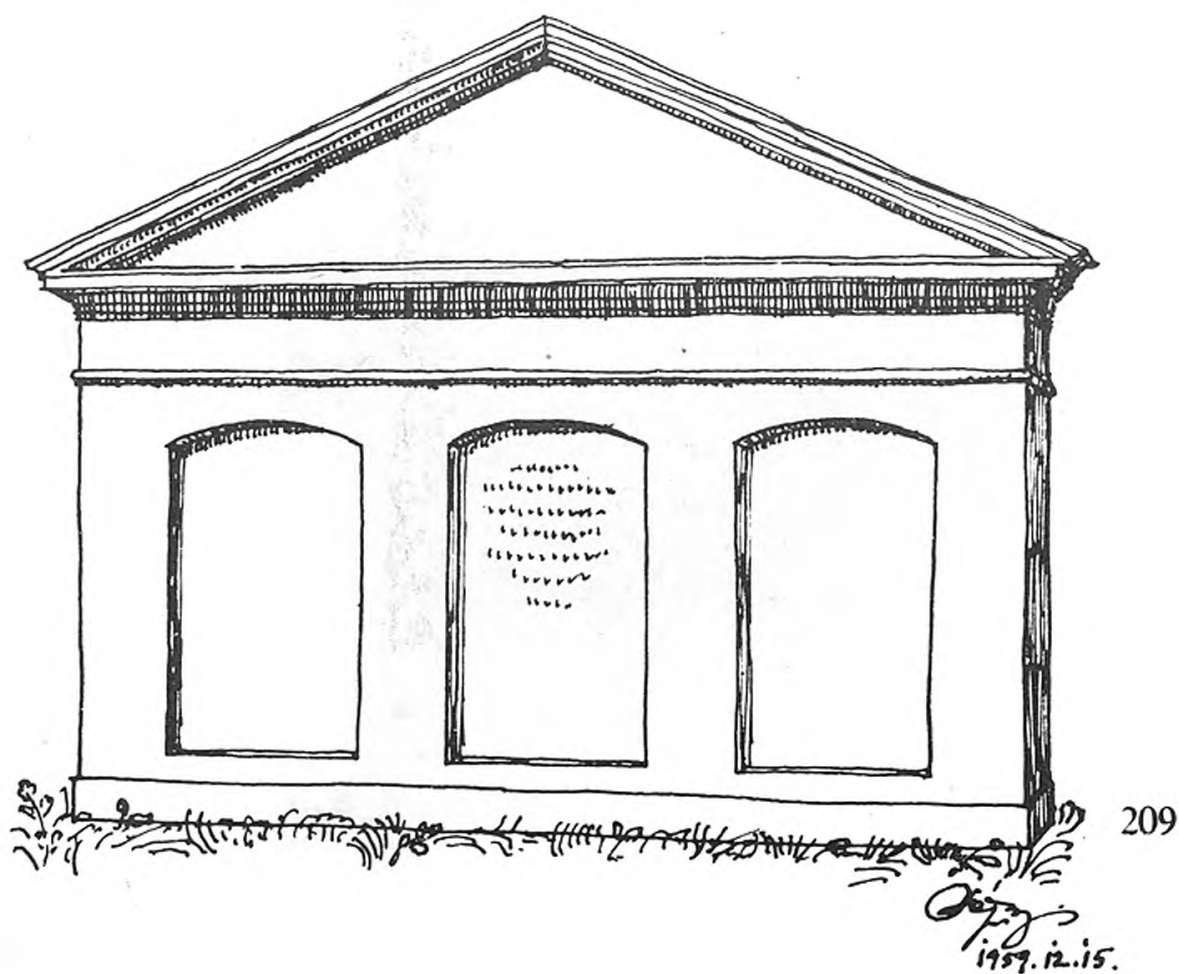

20. kép. Klasszicizáló síremlék

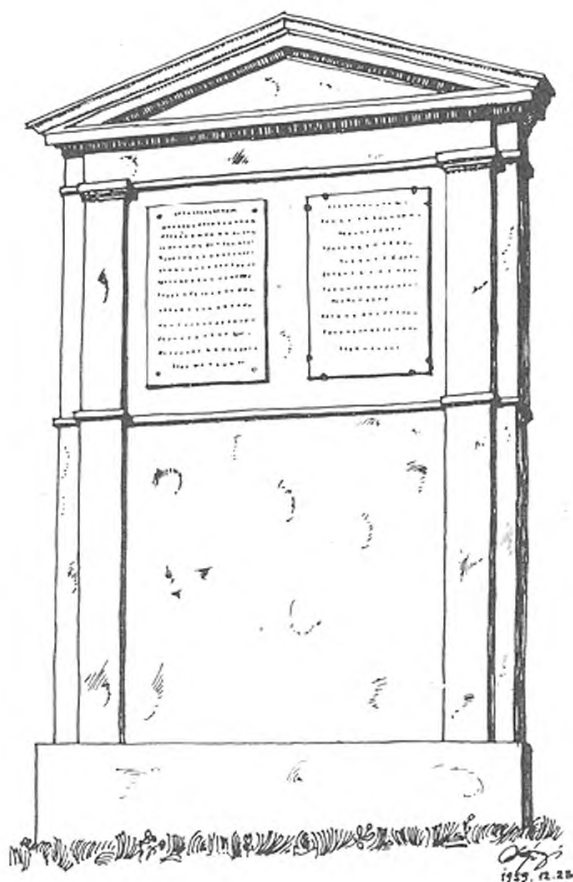
21. kép. A Kémeri Mikó család epitáfiuma

22. kép. Laky Lajos epitáfiuma

Így a volt Kossuth utcai temetőben Laky Lajos 1890-ből való síremléke igen nagy méretű falazott epitáfium volt, teljes hosszában elfekvő háromszög párkánnyal, a homlok részen három szegment íves lezárású fülkével, melyek közül a két szélső vakolt volt a későbbi temetkezők tábláinak elhelyezésére és csak a középső fülkében volt egy vörös márvány tábla befalazva és bevésve (22. ábra). Az epitáfium a klasszikus építészeti szabályoknak megfelelően lábazattal, nyakpárkánnyal, képszékkal és főpárkánnyal készült, homlokzati díszvakolással. Elpusztulása, illetve lebontása előtt 1957-ben sikerült róla még felvételt készítenem.

Jellegzetes síremlék volt a debreceni neves főbírónak, Rakovszky Dánielnek 1843-ban készült falazott epitáfiuma, mely a Kossuth utcai temetőtől keletre a vasútvonal által elszakított, Rakovszky temető legmagasabb természetes földkiemelkedésén állott. (23. ábra.) A környező talajtól mintegy két és fél méterre kiemelkedő dombtetőn hat métert meghaladó falazatával uralta a környezetet. Sajnos, avatatlan kezek 1954 márciusában ledöntötték és téglanyagát elhordták. A két tagozott oszloppal díszített emlékmű közepén végigfutó válaszpárkány az egész felépítményt kettéosztotta, s így azt a hatást keltette, mintha emeletes epitáfium lett volna, illetve kettőt helyeztek volna egymás fölé. A két oszlopot, tagozott képszék zárta le a nyakpárkány felett, melyen a hagyományos timpanon helyezkedett el. Vakolt felülete idők folyamán erősen megrongálódott. Az alsó mező sima volt, míg a felső részen két vörös márványtábla nyert felerősítést a feliratok részére.

23. kép. Rakovszky Dániel epitáfiuma

24. kép. A Budaházy család epitáfiuma

Rakovszky Dániel főbírósa alatt épült fel a jelenlegi debreceni városháza. S. Szabó József 1904-ben írt értekezésében az epitáfiumra vésett feliratot megörökítette, mely szövegében még hűen követi a hagyományokat.³⁷

„Itt nyugszik néhai Tekintetes, Nemes és vitézlett Nagy-Rákói és Kelemenfalvi Rakovszky Dániel úr, nemes szabad királyi Debreczen városának, a közhivatalok pályáján fokról-fokra hágva, elébb több évtizedeken tanácsnoka, nemegyszer országgyűlési követe, a közelebb le-

folyt 15 év főbírója; a helybeli ref. egyház és főiskola gondnoka; több tek. vármegyék és a debreceni n. t. egyházvidék táblabírája, egy vallása s e nemes város java mellett mindenkor hön buzgott mind kettőért sokat tett, fáradt férfiú. Érdemeit polgártársai hozzá fogytig hű ragaszkodással, a kegyelmesen uralkodó felség polgári arany érdempénzzel jutalmazák.”

A másik kőlapon a családban elhunytak személyi adatait jegyezték fel. Ezt követően a romantikus stílus térhódításának az epitáfiumok kiképzésében is érezhető a hatása. Egyre gyakoribb lett a nyerstégla modorban készített epitáfium, füles timpanon lezárással. Sőt Csécsi Nagy Imre orvostudor, főiskolai tanár nyerstégla modorban épült síremlékén a Kossuth utcai temetőben füles cserepekből alakítottak ki kis méretű falifülkéket a lábázatban és a képszékben.

A falifülkék kiképzése a vízszintes lezáródástól a szegment íven keresztül egészen a csücsíves koronázásig változott. Az epitáfium sírhant felé néző hátsó oldalát mindig simán, tagozás nélkül képezték ki.

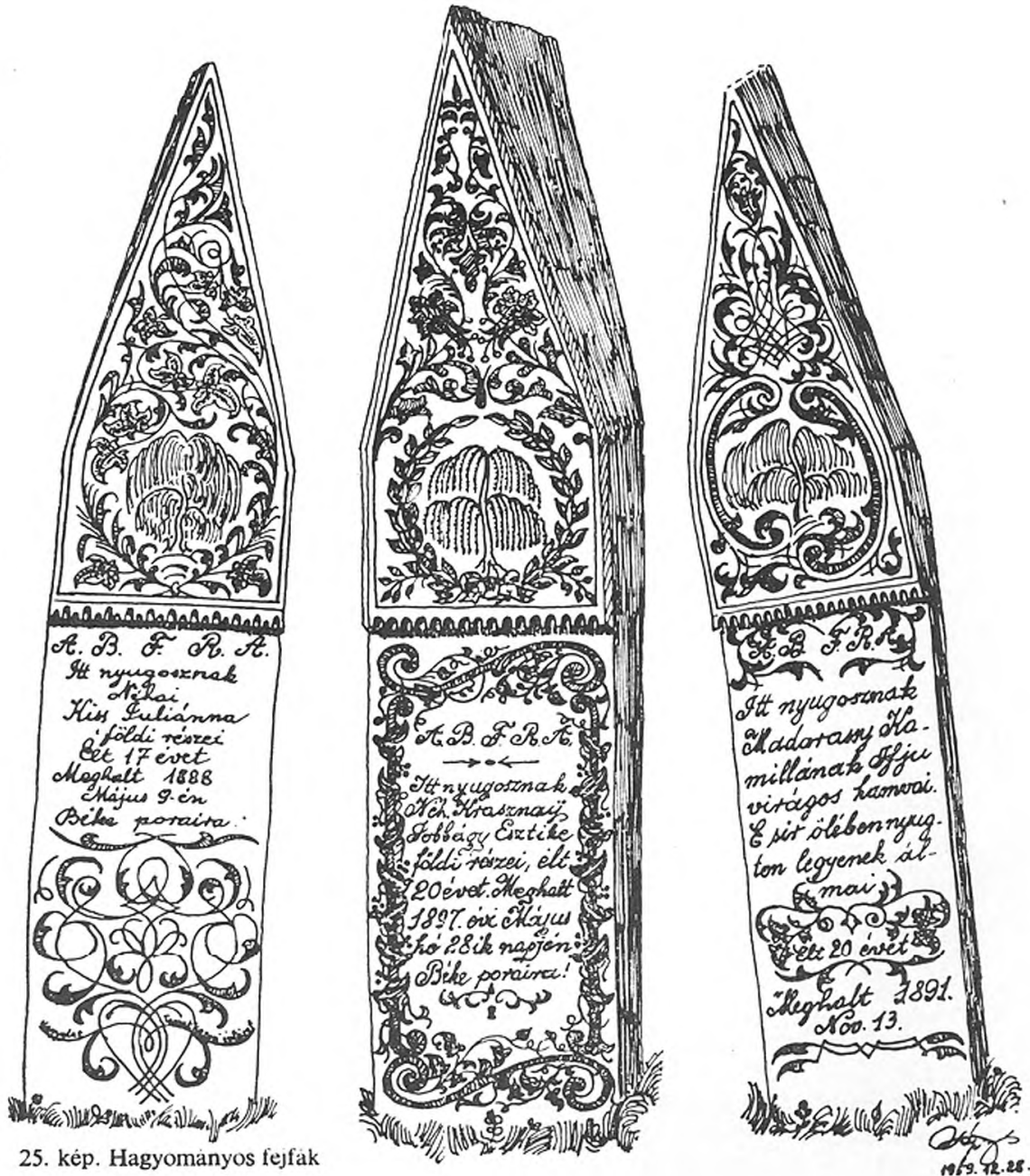
A Budaházy család Kossuth utcai temetőbeli, nagyméretű epitáfiumát 1938-ban a hamvaknak a köztemetőbe történt átszállítása alkalmával lebontották és ott az eredeti kőbetétek felhasználásával, klinker téglából falazva ismét felállították, jellemzésül a hagyományokhoz való ragaszkodásnak. (24. kép.)

A most ismertetett emlékművek mellett a sírok megjelölésére a legnagyobb részben azonban a csónak alakú fejfát használták valamennyi temetőben. Ennek anyaga helyben fellelhető volt és készítése különösebb megterhelést a gyászolóknak nem jelentett. Használata valószínűleg visszavezethető a reformáció felvételének idejére és a szokásos sírkeresztet váltották fel vele. A kifaragást és betűvésését helybeli asztalosok és ácsok végezték. Ezek közül a tehetségesebbek művészi szintre fejlesztették a díszítését.³⁸ A rönkből induló durva kifaragást az egyszerű ácsfejszével és bárdal végezték, míg a sima kidolgozásukra rövid gyalut használtak, amely a kisebb hajlatokban is eredményesen munkálkodhatott. A megfelelően elkészített fejfát feketére színezték és utána vésték ki rajta a díszítést és a felírást, s ez által a vésés világos fa-színével kellemes hatást értek el. A díszítés és a felírás bevésésére V alakú és különböző íves élű, fanyélbe fogott vésőket alkalmaztak nagyságrend szerint összeválogatva.

Alakra nézve a fejfák majdnem kizárólag egyformák, a jellegzetes csónak alakú végződéssel. Nagyon ritkán lehet látni egy-egy más vidéken (a Székelyföldön) használt kopjafát, amely azonban Debrecenben általánosságban követőre nem talált. A debreceniek megmaradtak a régi emlékeik mellett. Díszítésük annál változatosabb. Az általunk ismert legrégebbi fejfák díszítését Zoltai Lajos 1919-ben örökölte meg, amikor a különböző temetőkben 300-nál több fejfát rajzolt le, s ezzel megmentette azokat az utókornak.³⁹ E fejfák azonban legnagyobb részben a XIX. század második feléről valók. A régebbiek ekkorára már elkorhadtak.

A megörökített legöregebb fejfákon a hagyományos reneszánsz, barokk, sőt rokokó stílus tiszta díszítő elemei szépen felismerhetők. (25. ábra.) A későbbieknél a stílus tisztasága már elvész és a formai megjelenítésük erősen kevert. A református halottaknál a szomorúfüzet használták, majdnem minden esetben díszítésükben, míg a katolikusoknál a keresztet. Azt, hogy a református síremlékeken alkalmazott szomorúfüz díszítést mióta használják, hiteles feljegyzések hiányában ma már megállapítani nem lehet. A síremlékek kevés kivételtől eltekintve fából készültek, amelyek 60–80 évnél tovább még a legnagyobb gondosság mellett sem maradtak meg.

A fejfa díszítésénél azonban nem elégedtek meg a felső ékalakú rész kifaragásával, hanem a felirat felett és alatt is alkalmaztak díszítéseket. Sőt szokásos volt a felírást tartalmazó résznek díszes keretezése is. E fejfákat a temetkezési vállalatok előre elkészítették és szükség esetén a megrendelők kiválasztották a legmegfelelőbbet tehetségük, illetve anyagi erejükhöz mérten, melyre aztán csak a szöveget kellett felvésni. A temetés napján a gyászház kapujába az így elkészített fejfát, vagy a felírást tartalmazó koporsó fedelét kiállították s ezzel adták hírül a gyászt.

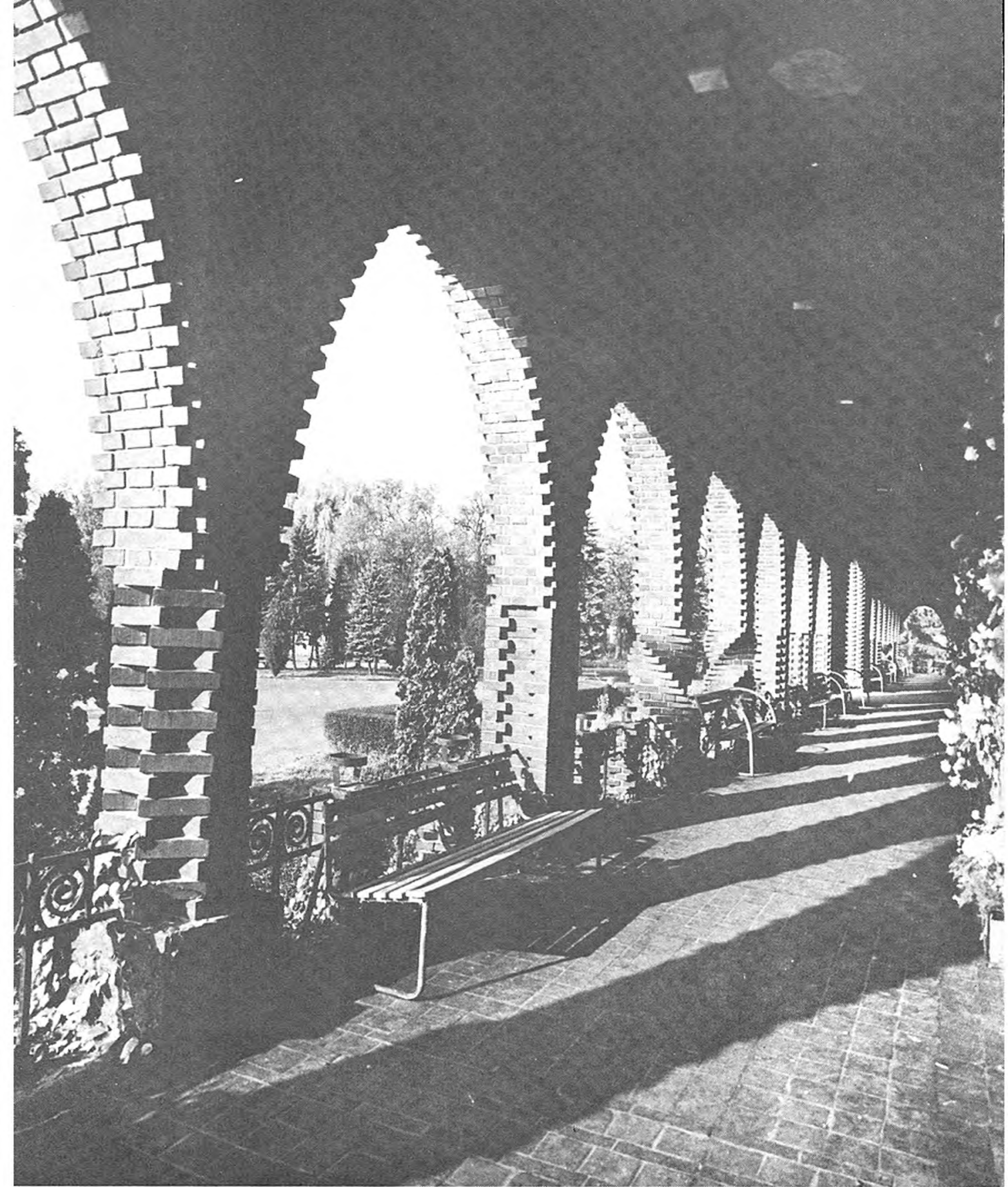

25. kép. Hagyományos fejfák

Egyszerűbb fejfáknál előszeretettel használták az inda, növényi díszítéseket. (26. ábra.) Ezek formaalakulása már erősen provinciális és kisebb művészi képzettséget árul el.

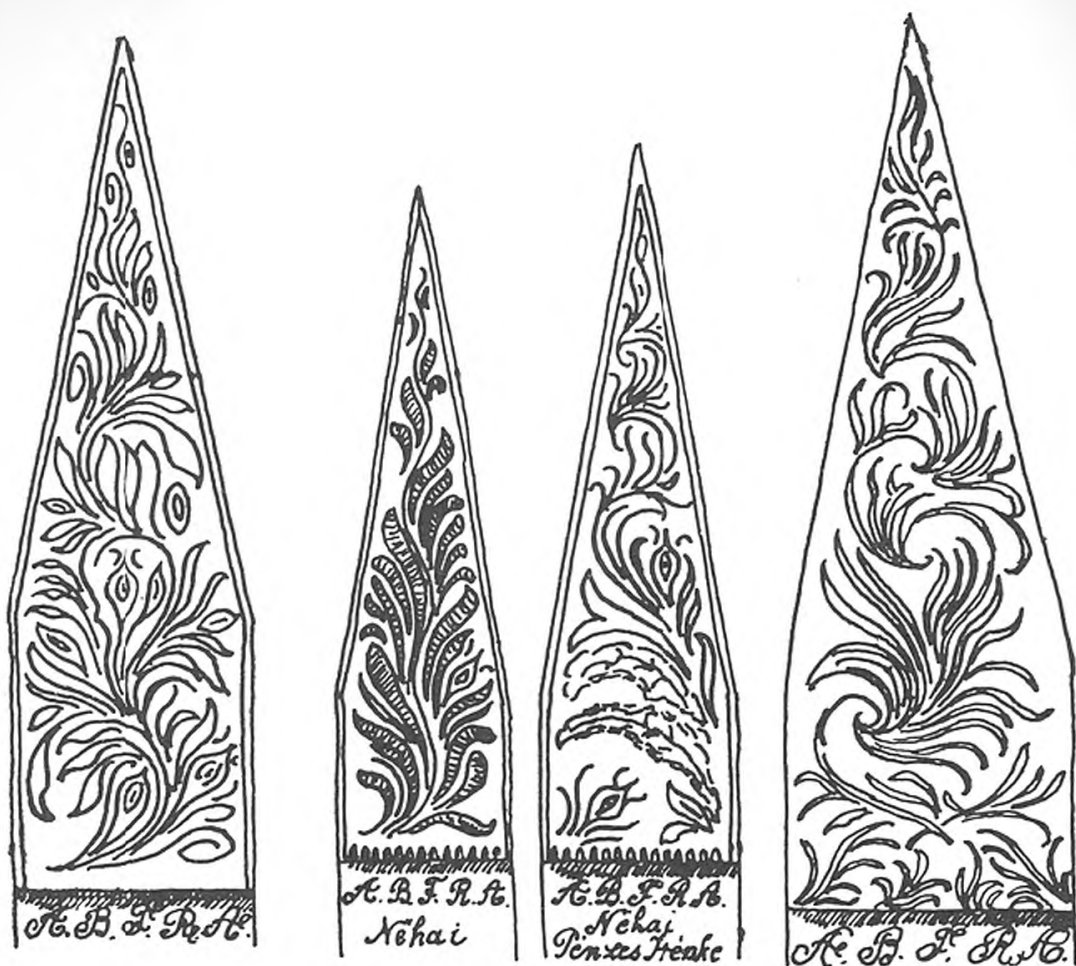
Sokkal díszesebbek a magyaros motívumokkal képzett fejfafaragások. (27. ábra.) Bár alkalmazzák a szomorúfüzet díszítésükben naturalista vagy stilizált formában, a klasszikus stílusok formái szerinti díszítésektől elrendezésükben lényegesen eltérnek. Díszítési formájuk szabadabb. Faragásuk dúsabb. Előszeretettel alkalmazták a szürhímzés díszítési elemeit. Az ügyesebb fejfafaragók figurális díszítésekkel is kísérleteztek, azokat alkalmazták munkáiknál. (28. ábra.)

Egyik magyaros mintájú 1888-ból való fejfán a Kossuth utcai temetőben a halotti ravatalt két tündérlő angyal díszíti, míg ugyancsak a Kossuth utcai temetőből való 1904-ből az a sírmlék, melyen a szomorúfüz felett rózságon ülő gitározó angyalt faragott ki a mestere. A díszítésnek ez a formája nem volt olyan általános, mivel igen rátermett és művészi érzékkel rendelkező faragót kívánt. A katolikus temetőben használt fakereszt már nem volt olyan egységes mint a reformátusoknál a fejfa, s annak díszítése, faragása is sok idegen hatásra vall. A művészies faragású fejfák lassan teljesen kipusztulnak, s ma már csak leegyszerűsített formában használják.

35. kép. A ravatalozó árkádos folyosója

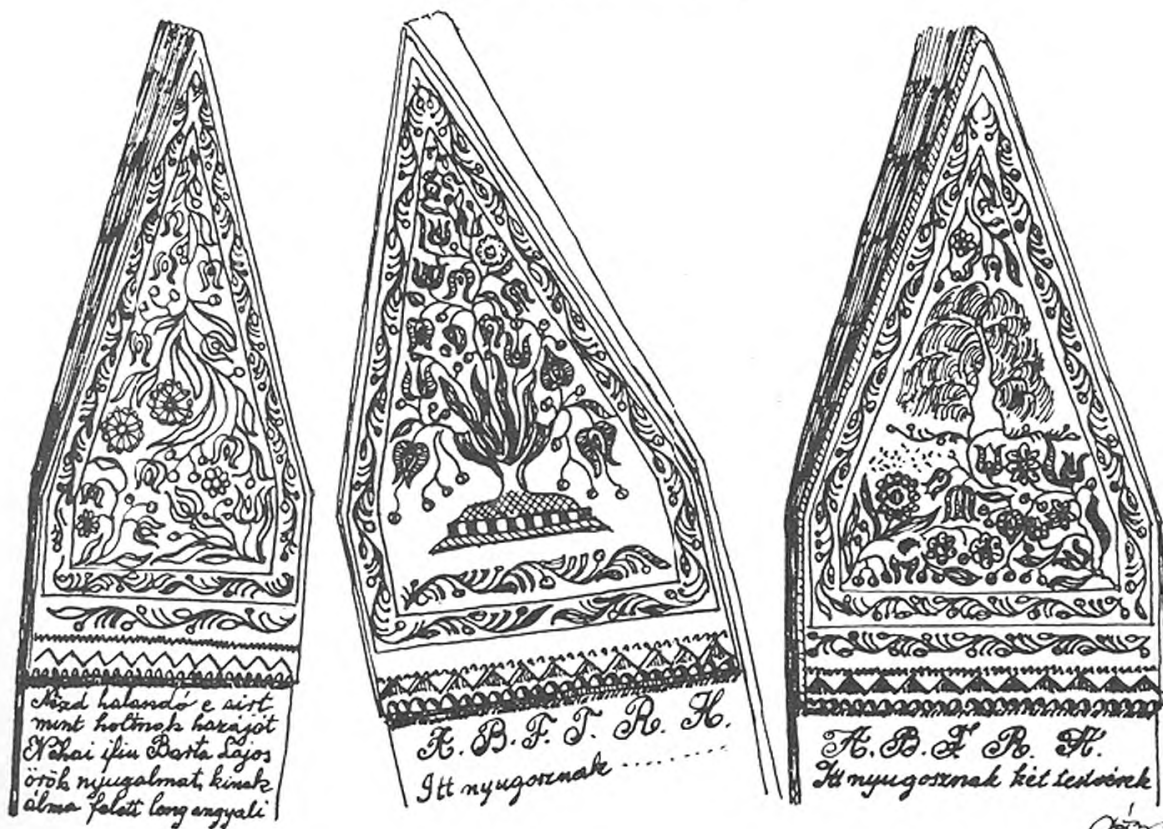

26. kép. Növényi díszítésű fejfa

1959. 12. 29.

27. kép. Magyaros mintájú fejfák

1959. 04.

A vasútvonal kiépítésével a XIX. század második felében megjavult a szállítási lehetőség Debrecenbe, s a távoli kő hozzáférhetőbb lett. Egyre több sírkövet állítanak fel a temetőkben. A legelterjedtebb a romantikus stílusú hazai, többnyire piszkei vörös márványból készült lapos táblaszerű síremlék, melynek formáját az ország valamennyi területén meg lehet találni. A homloklapjának díszítésére a gótikustól a reneszánszon keresztül a romantikusig minden stílusforma ismétlődik.

A XIX. század vége felé lett általánossá az obeliszkszerű alakú síremlék, mely szintén országosan egységes forma szerint alakult ki.

A XX. század elején *Somogyi Sándor* debreceni szobrász foglalkoztatásával kezd meghonosodni a más városokban levő temetőkben szokásos figurális művészi síremlékek alkalmazása.⁴⁰ Így a volt Kossuth utcai temetőben a Sesztina család részére, arányaiban ugyan kifogásolható, hatalmas kettőtört tölgyfa mellett búsuló női alakot mintáz meg bronzból, míg Aczél Ferenc síremlékén a várfokon kardja markolatára támaszkodó sisakos vitéz fejét formázza meg művészi kialakításban. A volt Péterfia utcai temetőben Vályi Nagy Gusztáv költő homokkőből készült síremlékén egy borostyánnal benőtt pihenő lantot mintázott. Több általa készített síremlék elpusztult vagy erősen megrongálódott. A dr. Nagy Lajos ügyvéd sírboltjának díszítésére mintázott hatalmas félköríves domborművet, mely eredetileg a Kossuth utcai temetőben állott, a Déri téren az iskola falába helyezték el. Egyik legjobb alkotása, a Kiss Áron püspök sírjára készített álló Krisztus alakos síremlék a Kossuth utcai temetőben állott, de annak felszámolásával elpusztult. Ma már csak a síremlékre készült domborműves püspökfejet őrzi a református egyházi múzeum.

Somogyi Sándor munkáját követően még több figurális síremlék készült, különösen a katolikus temetőben, de ezek kevés kivétellel nem debreceni művészek munkái voltak.

A köztemetőnek a megnyitásával Debrecenben valóságos újjászületett temetőkultusz fejlődött ki a második világháborúig. Úgy tűnt, mintha pótolni akarták volna a sok százéves múlt hiányosságait. Nemcsak a páratlanul festői természetes környezet emelte a temető szépségét, hanem sorra létesültek a szebbnél-szebb emlékművek, mauzóleumok, síremlékek. Neves szobrászaink munkái jelennek meg, mint Szentgyörgyi István fehér márvány női alakja, Medgyessy Ferenc és Debreczeny Tivadar debreceni szobrászok munkái is.

A szabadságharc 1849. augusztus 2-án Debrecenben lefolyt utolsó csatájában elesett hős honvédek emlékére a város Marschalkó János szobrászművésszel elkészíttette a porba hullott zászlón fekvő, haldokló oroszánt ábrázoló kő emlékművet, melyet évekig rejtegettek, míg 1867-ben a kiegyezés után a Református Kollégium előtti emlékkertben egy mesterséges dombon helyezték el.

A debreceni csata félszázados évfordulója alkalmával rendezett ünnepségek keretében az emlékművet 1899-ben a Honvédtemetőbe szállították át és itt állították fel az elesett honvédek sírja felett.

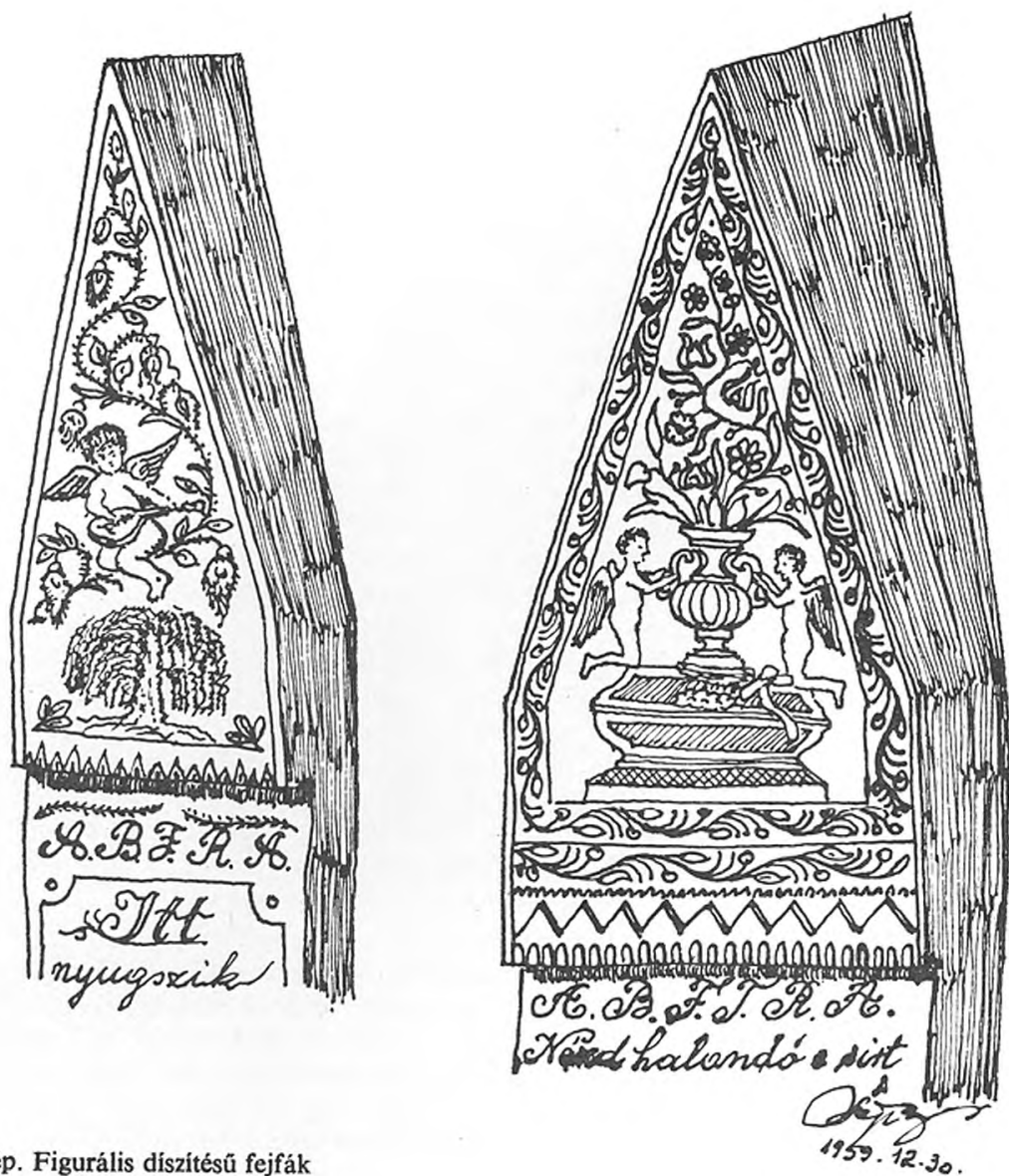
A szabadságharc eszméjének áldozva, Boross Sándor debreceni kőfaragó mester hazai vörös márványból faragott újabb emlékművet ajándékozott 1885-ben a debreceni csatában elesett honvédek emlékére. A romantikus stílusban elkészített közös síremléket 1885. március 15-én nagy ünnepség keretében avatták fel a Honvédtemetőben. Az emlékmű felírásának szövegét a debreceni csata évfordulóján évente tartott ünnepélyek alkalmával mindig felelevenítették, mely a következő:

„Honvédek” „névtelen félistenek” nyugosznak itt, akik hősiességgel küzdöttek a magyar hazáért, ennek szabadságáért és a nemzeti függetlenségért. Elvérzettek, dicsően harcolva a debreceni csatában.

1849. augusztus 2.

Legyen emlékek örök! Eszméik győzelmében érvélik el mielőbb a feltámadást!

Emeltetett 1885. márc. 15.

28. kép. Figurális díszítésű fejfák

A síremlékek készítése mindinkább veszt egyéni stílusából és a tehetősebb családok sokszor hivalkodva igyekeznek minél költségesebb emlékművet állíttatni. A XIX. század második felében a katolikus temetőben Revisnyei Reviczky Menyhért archaizáló stílusú faragott kőből épült mauzóleumot készíttetett, timpanonjában domborműves családi címerrel, a budapesti mauzóleumépítések hatása alatt. Ez időben végezte Debrecenben nagy építkezéseit a külföldi tanulmányútjáról hazatért Vecsey Imre építész, aki a kor ízlésének megfelelően a Hatvan utcai temetőben romantikus stílusban építette meg a család szokatlanul nagy méretű mauzóleumát. A Hatvan utcai temető bezárása után 1967-ben lebontották, és a helyét lakóházzal beépítették.

Épült még mauzóleum a Kossuth utcai temetőben is, de ez nem tért el az ország más területén szokásos hasonló létesítményektől.

Az első világháború utáni időkben a fahiány miatt műköből készített fejfákkal kísérletez-

tek a műkő és cementáru gyárak. A műkő fejfa alakját és díszítését mindenben az évszázadok óta kialakult debreceni fejfákhoz igyekeztek alakítani. Sőt készítettek reliefszerűen domború díszítéssel ellátott műkő fejfákat is. Bár e síremlékek sokkal hosszabb életűek mint a fából készült elődjük, huzamosabb kísérletezés után sem sikerült azokat népszerűsíteni. A régi temetőekben, melyekből a fa fejfák már teljesen eltűntek, csak néhány műkő fejfa hirdette utolsóinak e nem sikerült kísérletnek az emlékét.

Látva a sikertelenséget, a műkő fejfa készíttéssel felhagytak, és a műkő anyagának megfelelő formával készítettek kisebb-nagyobb emlékműveket. Ezeknek az elterjedése ma már az egész ország területére érvényes, semmi egyedi jelleget nem mutat.

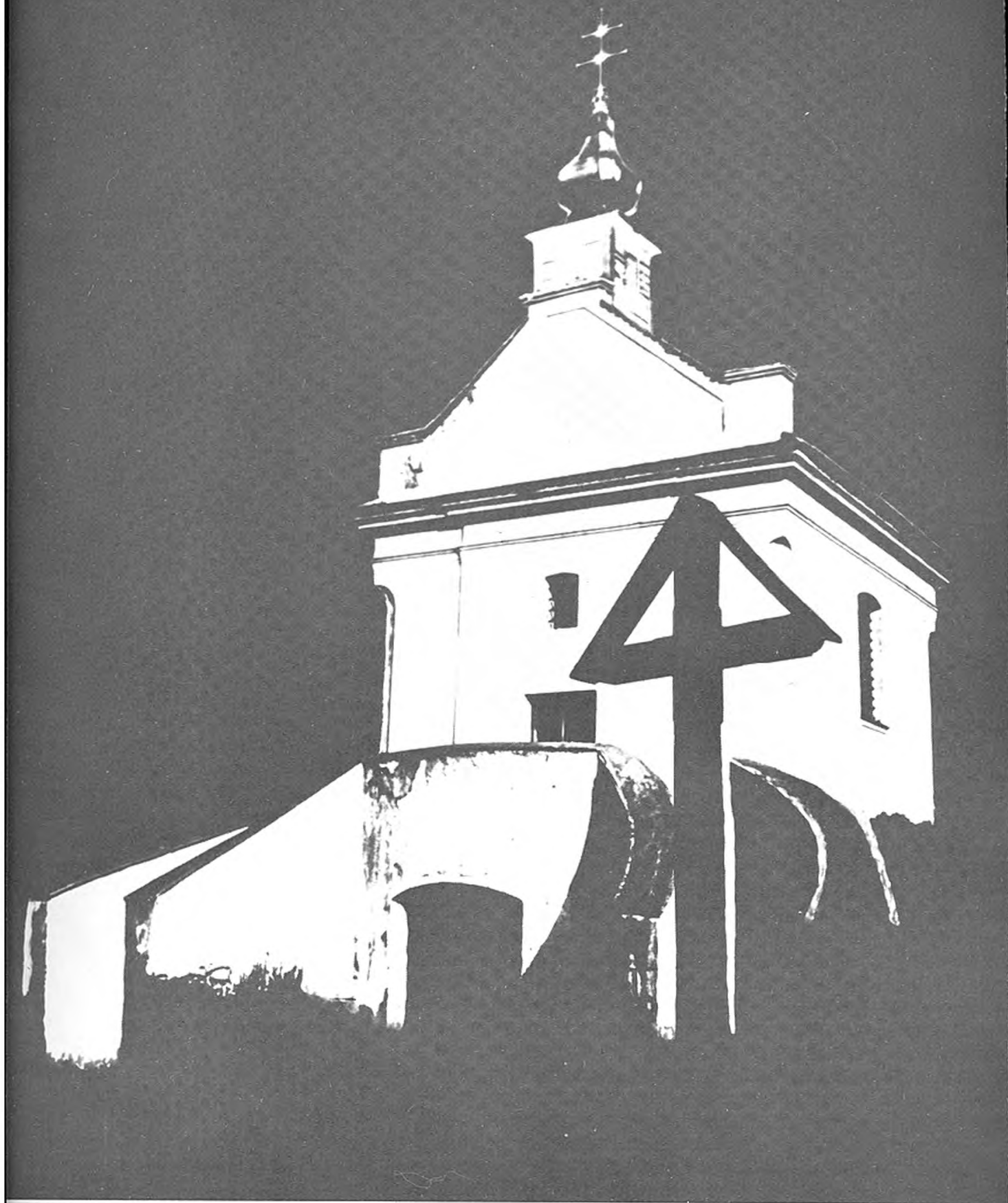
Az 1932-ben megnyílt köztemetőben az első szabályrendelet az egyéni sírokra a körülötte levő terepszinttől 1,20 méternél magasabb síremlék felállítását nem engedélyezte. E rendelkezéssel akartak gátat vetni az évszázados tölgyek alatt kialakított erdei temetőkertnek kőtár jellegűvé történő átalakulásának. Később a város vezetői között sok közgyűlési vitára adott okot ez a rendelkezés, és arra való hivatkozással, hogy a régi bezárt temetőkből nincs meg a lehetősége az értékes síremlékeknek az átszállítására, a város vezetősége, engedve a sok kérelemnek, megváltoztatta a szabályrendeletet. Ennek ellenére a korábbi helyes intézkedést belátva, a köztemetőben az egyes sírokon ma már majdnem kizárólag 1,50 méternél alacsonyabb síremlékek készülnek, és ezzel megőrizték hazánk egyik legszebb erdei temetőjének minden szépségét.

A temető tervezésénél előre meghatározták azokat a területeket, ahol nagyobb emlékműveket, mauzóleumot szabad építeni. Első években e rendelkezésnek megfelelően épültek ezek a létesítmények, de később már ettől is eltértek a temető egységes, tervezett megjelenésének a kárára.

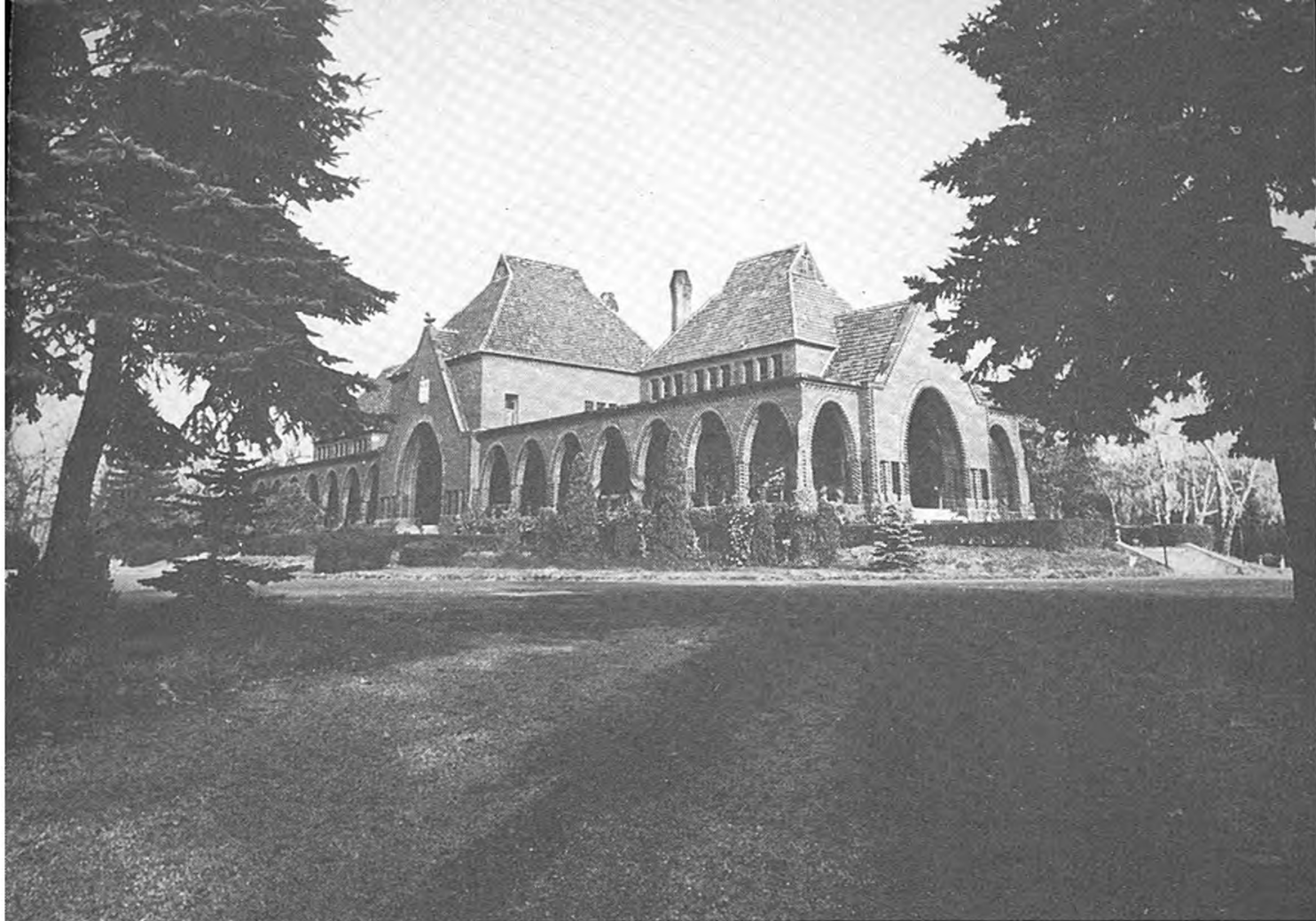
Korábban a felekezeti temetőekben ravatalozót nem létesítettek, mivel a temetés a halottasházaktól történt, s a csöszházak mellett csak egyszerű halottas kamrát építettek arra az esetre, ha az elhaltnak nem volt lakása, vagy ismeretlenül érte a halál Debrecenben. Csak a katolikus temetőben építtetett Kállay János, a tiszántúli kerületi tábla akkori elnöke 1774-ben temetőkápolnát és alája 8 fülkés sírboltot. Ezt a kápolnát azonban nem ravatalozásra, hanem istentisztelet tartására használták általában. Eredetileg provinciális barokk stílusban épült, félkörű szentély lezárással, a bejáratnál magas oromfallal, amelyet a fedélre helyezett, huszár-toronyként kialakított felépítmény zár le. Nagyon kedvező a kápolna elhelyezése a környezetből kiemelkedő magas dombháton, amely a síksághoz szokott debrecenieknél még szembevetőbb. Az épületet a XIX. század végén neoromán stílusú elemekkel díszítve állították helyre. Ezeket a részeket eltávolítva, a kápolnát az Országos Műemléki Felügyelőség 1962-ben igen gondosan helyreállította, s ma Debrecen egyik elsőrendű műemléke. Igen kár, hogy a tervezett kőtár megfelelő gazda nélkül nem valósult meg benne s így ismét a lassú pusztulásnak van kitéve. (29. számú kép.)

Az első valóban nagyszabású ravatalozó épület a köztemetőben épült fel 1931–32-ben. Bár a város vezetősége hosszú évtizedeken keresztül foglalkozott a köztemető létesítésével, ez csak az anyagi feltételek biztosításával 1930-ra érett meg, amikor Borsos József, a város akkori műszaki főtanácsosa beilleszthette a nagyszabású városrendezési tervébe az új köztemető és abban létesítendő ravatalozó és hamvasztó építését. A temető tervezésénél talán éppen az 1910-es években a „Magyar Iparművészet”-ben megjelent, s a nemrég elhunyt nagy erdélyi építőművésznünk, Kós Károly írására emlékezett Borsos József, aki művészetében oly sokszor fordult az erdélyi és székely művészi hagyományokhoz.

A korábban javasolt Csapókert homokbuckái helyett Borsos József Debrecen legszebb és legféltettebb részén, a várost ölelő s éltető, évezredes, gyöngyvirágos tölgyerdőben jelölte ki az új köztemető helyét. Az ívesen keringelő sírtáblákban a szabályos, mértani pontossággal kiosztott hantok között a régi fák megmaradtak, sőt idővel a pusztulók helyére újat ültetnek, hogy a temető erdei jellege állandóan megmaradjon.

29. kép. Katolikus temetőkápolna

30. kép. A köztemetői ravatalozó távlati képe

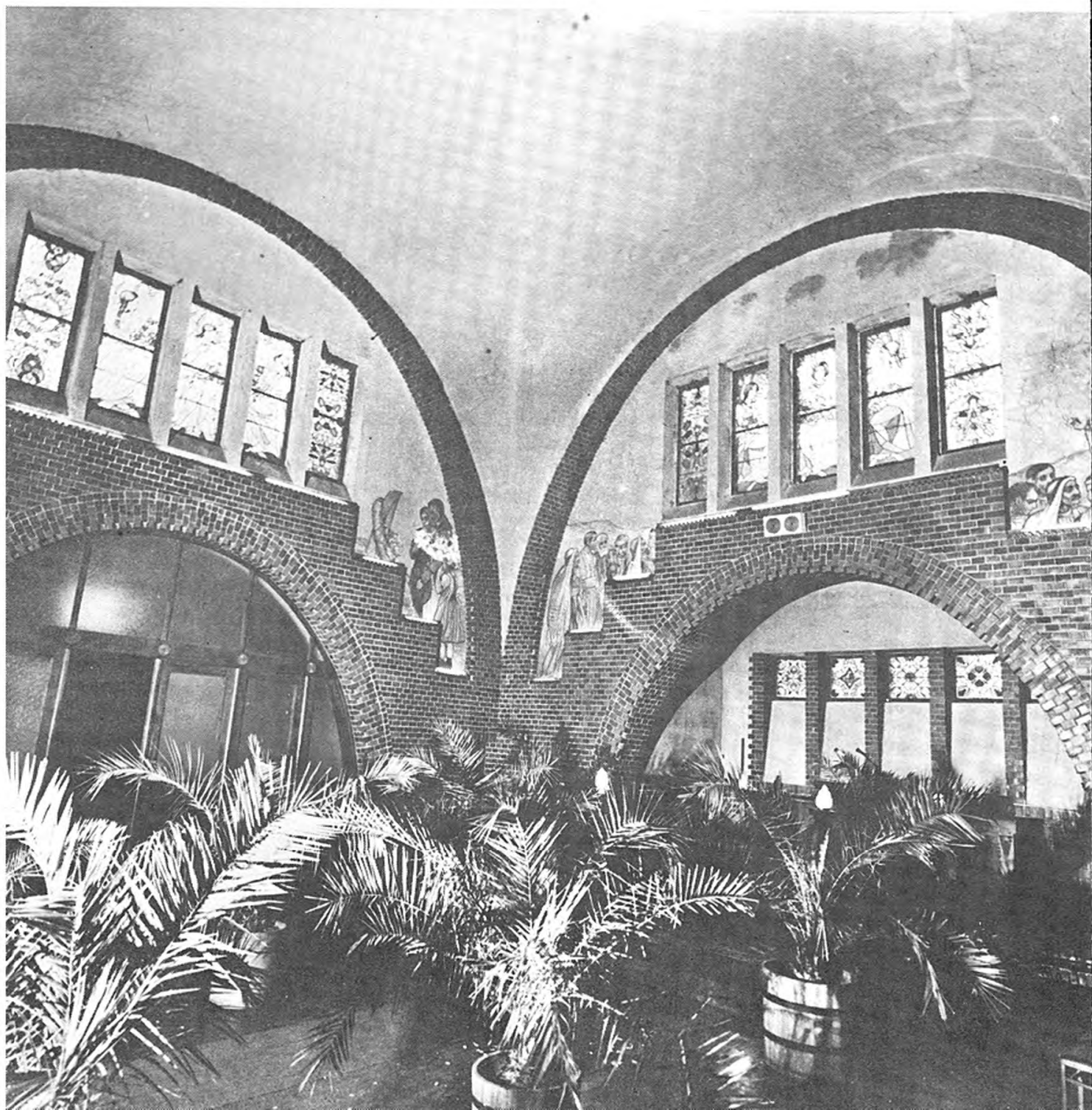
Borsos József a temetőbe vezető főút tengelyébe tervezte meg élete legszebb alkotását, a sötétbarna-bíbor színben játszó ravatalozót. A magas földszintes tagolású épület alagsorában helyezte el a temetést megelőző műveletek minden szükséges helyiségét. Innen hangtalanul működő hidraulikus emelőkön szállítják fel a ravatalra előkészített koporsót a szertartás helyére. Az alagsorban épültek fel a kétszintes hamvasztó kemencék is, így szertartás után a holtat vagy kiviszik a temetőbe elhantolásra, vagy az emelő segítségével lesüllyeszti a hamvasztóba.

A földszinten négy, egymástól teljesen független ravatalozó helyiség készült, valamennyi külön váróteremmel. A zöldesfekete andezit kőből épült alagsor felett a főhomlokzaton választköves mintás kötésben falazott, alacsony klinkertégla oszlopokon nyugvó boglyaíves árkádsor vonul végig a ravatalozó helyiségek előtt. (30. számú kép.) Az épület közepén hatáson kiemelve helyezkedik el a díszravatalozó, meredek hajlású magas, a gerincvonalán székeletesen visszavágott fedéllel. A ravatalozó bejárata előtt az árkád ívsorából két-két oszlopkötégről induló hatalmas boglyaíves homlokfal emelkedik ki orom lezárással. A mélységben erősen tagolt nagyméretű boglyaívboltozat homlokrészén elügrő, valódi arannyal borított zománcos klinker ív vonul végig, mint egy csillogó gyöngysor. Az ív feletti oromfalba helyezték el Debrecen város báránys címerét. A bejárat homlokfalát Attila kincse néven ismert, visszaforduló kosfejet ábrázoló mécses zárja le. E külső bolthajtás alatt áthaladva, kissé alacsonyabb ívű keretbe foglalt ajtó vezet a ravatalozó helyiségbe. Az emelt ívű vasbeton keresztboltozattal lezárt, nagyterem oldalfalait a padlóvonalától induló íves nyílások tárják fel, két oldalon a várótermekbe, északon a szertartási részhez, míg délen a karzat alatt elhelyezett bejárathoz. A terem oldalfala zöldesbarna színben játszó zománcozott klinkertégla burkolata lépcsőzetesen kíséri az ívek mintás kötésben falazott bolthajtását. A téglaburkolat feletti

vakolt fal alján *ifj. Kovács János* debreceni festőművész által készített freskó vonul végig, a hegyi beszédet elevenítve meg. A helyiség megvilágítására az ívek felett elhelyezett öt-öt ólombetétes üveglak szolgál, szárnyas angyal ábrázolásokkal, míg a kissé megemelt szertartási helyiség felső falfelületén öt magyaros, virágdíszes ablak helyezkedik el. A helyiség padlózata mintás kötésben ragasztott, sötét színekben játszó gumiburkolat. (31. számú kép.)

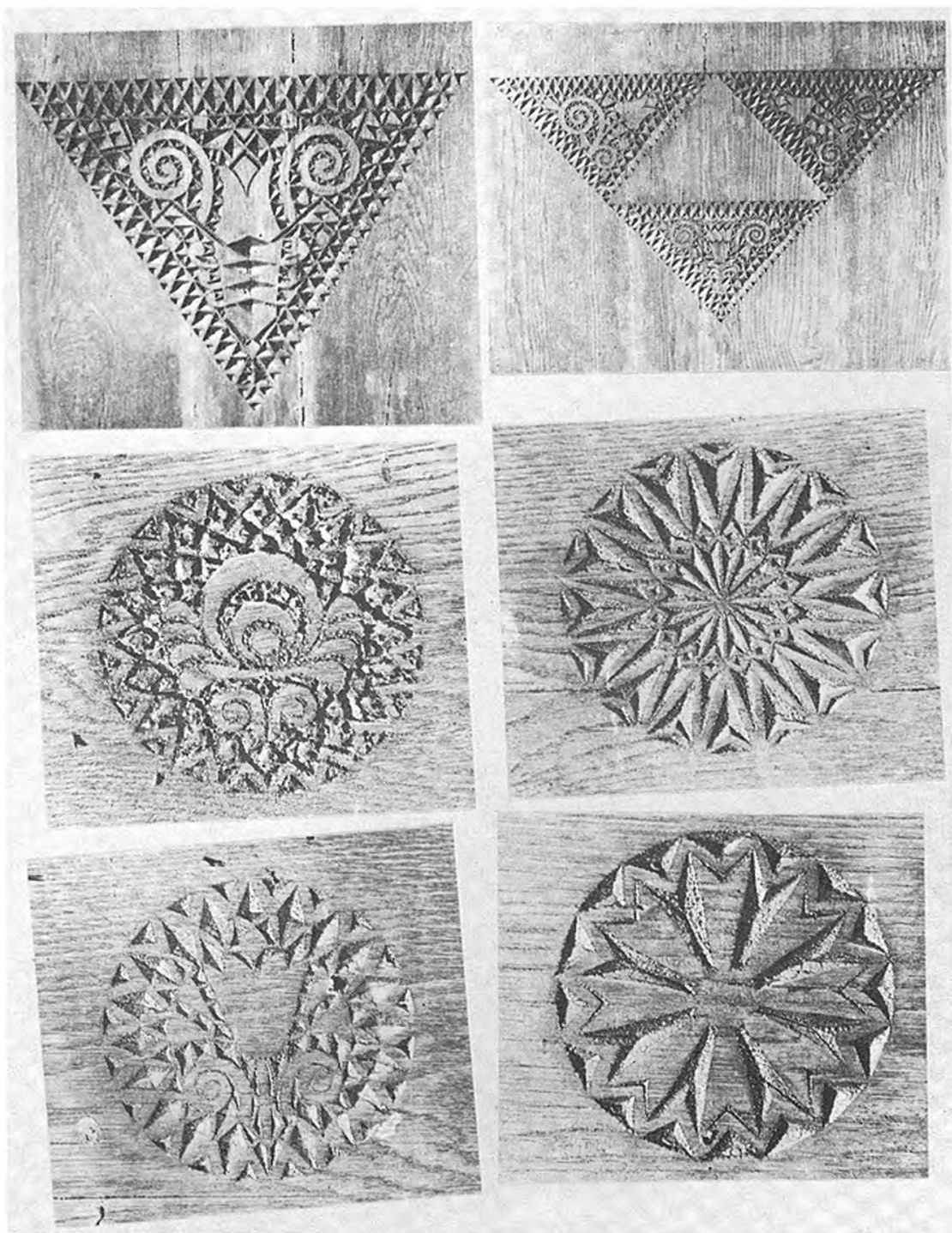
A ravatal alacsony klinkertégla szegélyes emelvény, amelynek közepén két díszesen domborított vörösréz henger zárja le a koporsót emelő nyílását. A tetem érkezésekor a záróhenger önműködően szétnyílik, majd távozása után a lift mozgására ismét bezárul. A zománcos téglá burkolatú ravatalozó helyiség a zöld színű nemes vakolattal készült, alul freskóval életkített magas keresztboltozatával és ólombetétes üveglakkaival kegyeletet ébresztő, lenyűgö-

31. kép. Az I. sz. ravatalozó belső képe

zö látványt nyújt. Minden fekete szín alkalmazása nélkül ünnepélyesen gyászos és kegyeletet sugárzó a helyiség. A saját színében fényezett nehéz tölgyfa ajtókon különböző magyaros mintájú faragások díszlenek. (32. számú kép.)

Hasonló, a laps fedélből erősen kiugró felfalazással és székelyesen visszavágott, zománcozott cseréppel fedett tetőszerkezettel készült az épület két végén elhelyezett másodosztályú

32. kép. A ravatalozó ajtófaragásai

ravatalozó terem. (33. számú kép.) A keleti barna, míg a nyugati zöld színű klinker falburkolattal. A termeket, a régi temetőházakat idézve, lapos mestergerendás famennyezet zárja le. A keleti terem freskóit és a pompázó színekben tartott üvegablakait *Haranghy Jenő* készítette, Attila temetését elevenítve meg a festményen, illetve a csodálatos halottas menetet az ablakokon. (34. számú kép.) A másik terem freskóit és üvegablakait *Holló László*, a szintén debreceni, kitűnő festőművész készítette. Az északra néző hátsó, kisebb méretű ravatalozó figurális üvegablakai *B. Kokas Klára* munkái. A ravatalozó előtt végig húzódó árkádos folyosó zárt fala urnafülkék elhelyezésére szolgál. (35. számú kép.)

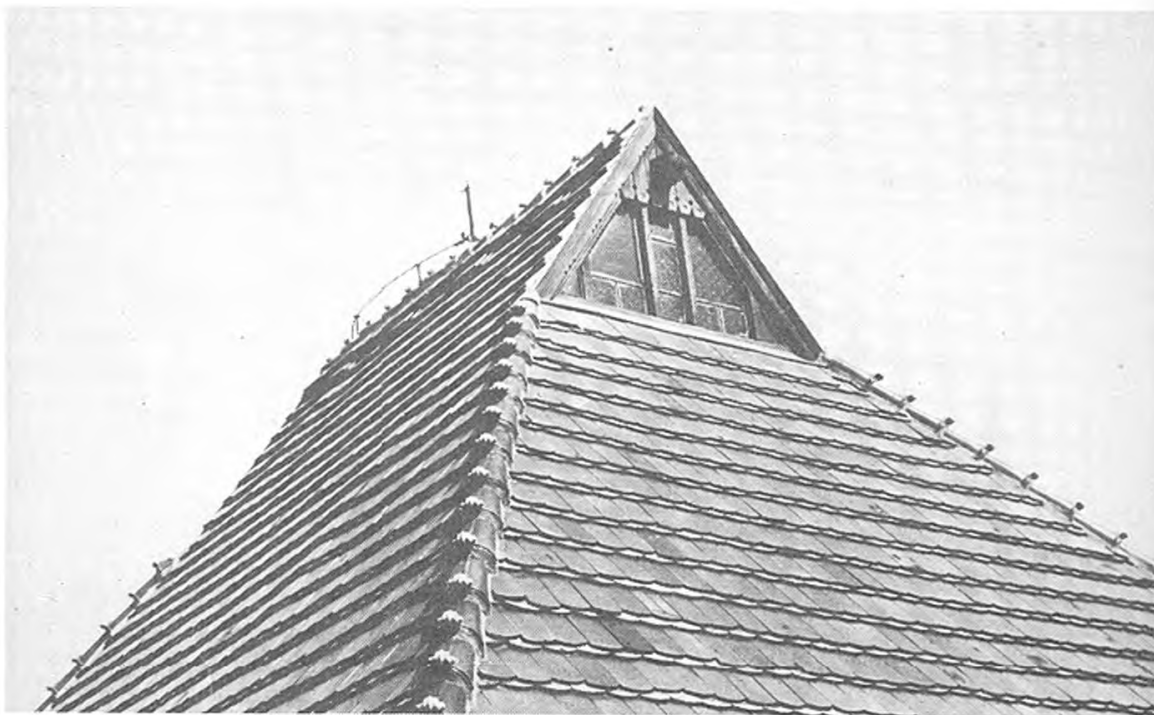
Az aprólékos gonddal készült ravatalozó előtt a tervező nagyméretű vízmedencét helyezett el, amelynek víztükre az épületet a környezetből még jobban kiemeli.

A temető főbejáratát hasonló műgonddal és szeretettel alakította ki *Borsos József*. Az andezit lábazon elhelyezett íves vonalú kerítés klinkertégla oszlopaikat magyaros díszítésű vasrács köti össze. Az út tengelyében, amely megegyezik a ravatalozó épület középvonalával is, a kerítést *Némethy László* debreceni szobrász hárommalakos Krisztus-szobra díszíti; (36. számú kép.) míg a medence halat fogó fiú szobrát *Nagy Sándor János* ugyancsak helybeli szobrász mintázta.

A köztemető létesítésével beteljesült a debreceniek régi vágya, hogy kerítéssel ellátott, rendezett temetőben aludhassák örök álmukat és többé már nem kell pirulni az idegenek előtt, „kik fekete fejfáinkkal beültetett temetőinket egy törzsökig leégett erdőnek gondolák.” A köztemető ma Debrecen egyik legszebb parkja.

Csak ne lenne annyira szomorú.

A köztemető és ravatalozó épület létesítésével egyidőben ébredt fel a gondolat a Honvédtetőben a hősök emlékére létesítendő nagyméretű mauzóleum építésére, mind az 1848–49-es, mind az első világháborúban elesettek emlékének méltó őrzésére. Így épült meg 1932-ben *dr. Lechner Jenő* és *Szontágh Pál* tervei alapján bíborszínű debreceni klinkertéglából a négyzetes alaprajzon induló nagyméretű hasábos kiképzésű emlékmű koralaprajzú lebegő kupolával, amelynek tartó szerkezetét a kettős katedrál üvegezés között rejtették. A szemlélő előtt

33. kép. A ravatalozó tetőkiképzése

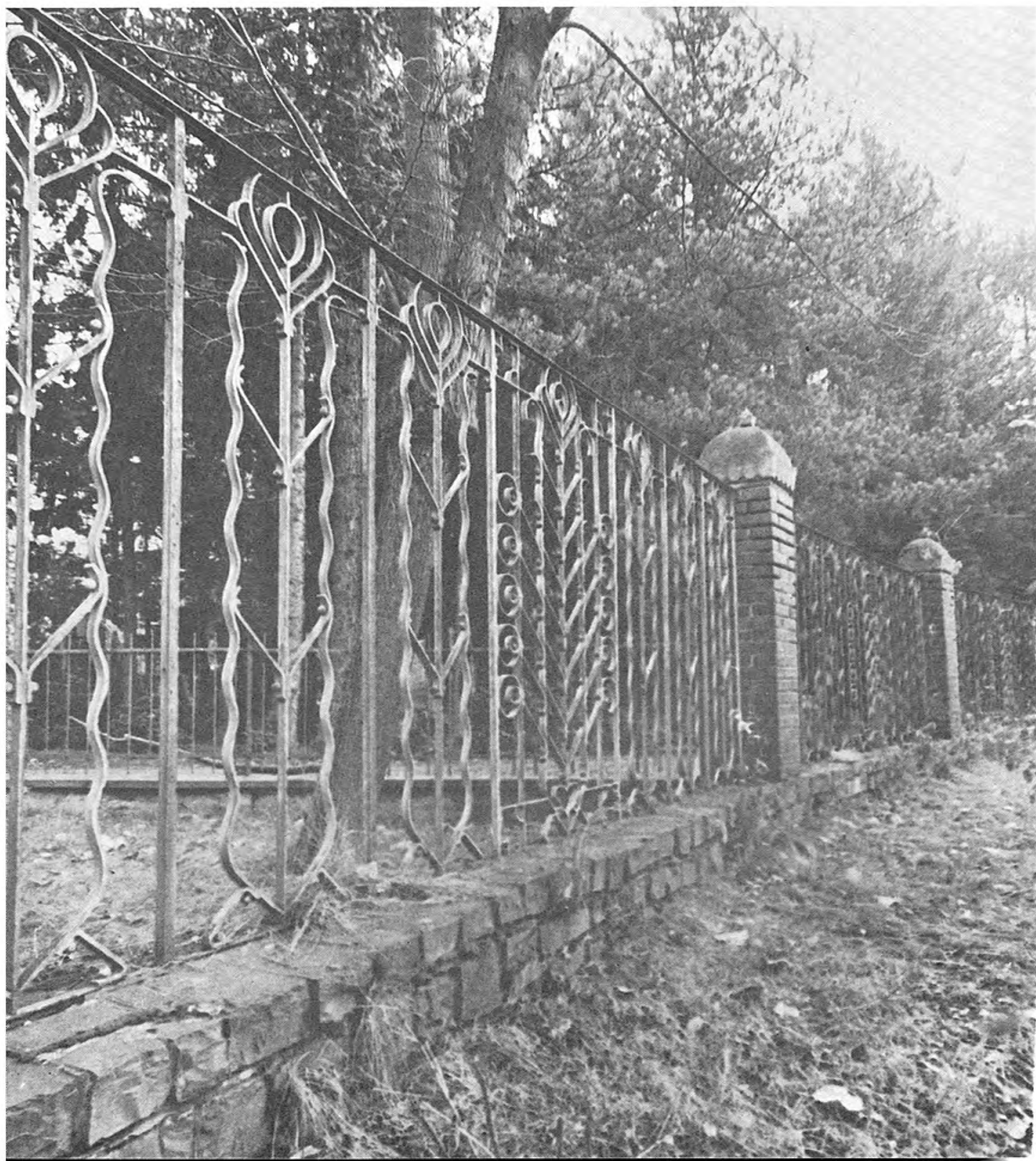

34. kép. A ravatalozó ún. Haranghy-terme

a levegőben lebeg a hatalmas kupola. Főbejárata előtt helyezték el az ide 1899-ben átszállított haldokló oroszlánt ábrázoló, Marschalkó János által mintázott 1849-es emlékművet. (37. számú kép.)

A Hősök temetője ma már szorosan beékelődik az egyre jobban fejlődő város ide telepített könnyűipari üzemei közé, ami a temető korábbi fenséges nyugalma már feledteti a látogatóban. A temetőket a fejlődő ember szükséglete hozta létre s azoknak kegyeletet őrző hagyománya szinte önkénytelenül ültetődött át nemzedékről-nemzedékre. Ezért, bár a város fejlődésével összefüggésben visszavonhatatlanul soron következik a már lakóterületbe eső régi temetők felszámolása, a múltat őrző s mindig a kegyeletet hordozó temetőknek a megszűnése pótolhatatlan hiányérzetet ébreszt bennünk.

36. kép. A köztemető kerítése

37. kép. A Hősök Mauzóleuma

JEGYZETEK

- 1 Déri Múzeum ásatási jegyzőkönyvei. Déri Múzeum adattára. Régészeti Gyűjtemény.
- 2 Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen 1972.
- 3 Sági Lajos: Ua.
- 4 Szűcs István: Sz. Kir. Debrecen Város Történelme. Debrecen, 1872. 272. old.
- 5 Szűcs István: Ua. 268. oldal után közölt térkép.
- 6 Bunyitay Vince: A váradai püspökség története, és Debreceni Állami Levéltár, Városi levéltár, Diplomagyűjtemény 370. szám.
- 7 Déri Múzeum: Zoltai Lajos hagyatéka.
- 8 Déri Múzeum: Ua.
- 9 Zoltai Lajos: A debreceni Városháza 400 éves története. Debreczeni Képes Kalendárium, 1932. évfolyam, 57–81. oldal.
- 10 Szerémi György Emlékiratai.
- 11 DÁL Városi Levéltár: Jkv. 1670: 844– 1676: 108– 1715: 598– 1718: 331– 1722: 549. Prot. Fass. 1744– 687.
- 12 Déri Múzeum 1931. évi „Jelentés” 22. A Déri Múzeumnak I. 86/1914. leltári számot viselő térképe Kováts György régibb és újabb rajzolataiból Beregszászi Pál állította össze 1811-ben: A Csigekert megett a Hősök temetője helyén is feltüntet egy temetőt, valószínűleg az 1739. évi pestises temetővel azonos. Lehet, ugyanott volt a hajdani Szent Mihály temető is, mert ez a domb viselte a halottak szentjének nevét.
- 13 DÁL Városi Levéltár DVT 480.
- 14 Zoltai Lajos: Jelentés Méliusz Péter sírja kereséséről 1908-ból.
- 15 Eredeti felvétel.
- 16 DÁL Városi Levéltár Jkv. 1572: 328, Zoltai: Jelentés stb.
- 17 DÁL Városi Levéltár: Jkv. 1722: 501.
- 18 Uo.: Jkv 1700: 737. lap. június 10.
- 19 Uo.: 1716: 85.
- 20 Csobán-Herpay: Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye szociográfiája 1940. 202 lap.
- 21 Déri Múzeum: Zoltai Lajos hagyatéka.
- 22 DÁL. Városi Levéltár. Rel: 1778: 148. A városi tanács felterjesztése a Helytartótanácsához, annak 1777. évi 4723. számú rendeletére.
- 23 DÁL. Városi Levéltár: Rel: 1778: 147 sz. és szám nélkül az 1785. évi vegyes iratok között Petróczy Ignác szenátor jelentése „de capella acre J. D. Comitibus Ivanni Kállay aedificata, a Helytartótanácsához. Uo. kir. biztosi jkv. 1812: 70.
- 24 DÁL Városi Levéltár: Kir. biztosi jkv. 1812: 100 lap és Prot. Polit. 1812: 32, 87 sz. Rel: 1812: 165– 1813: 412 sz.
- 25 DÁL Városi Levéltár: Jkv. 1844: 32
- 26 Déri Múzeum: Zoltai Lajos hagyatéka.
- 27 DÁL Városi Levéltár: Relatio 1831: 342.
- 28 Déri Múzeum: Zoltai Lajos hagyatéka.
- 29 Dr. Zelizy Dániel: Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása. Db. 381. Az 1862-dik évi dec. 18. és 22-én tárgyalt 1347. és 1361. számú püspöki leiratok.
- 30 „Hortobágy” Közhasznú és Mulattató tartalmú hetilap (megjelent Debreczenben) 1864. március 13-i (11. szám): Debreczeni Dobozy-temetőkert: Sárváry Jakabtól és az 1864 március 27-i (13. szám): Sírkert-rendezés: Komlóssy Imrétől.
- 31 Debreczeni Képes Kalendárium, 1919. Nagy József: Debrecen Köztemetője.
- 32 DÁL Városi Levéltár: Tervrajzok
- 33 Debreczeni Képes Kalendárium, 1919. Nagy J. stb.
- 34 Zoltai Lajos: Jelentés Méliusz stb.
- 35 Szűcs István: i. m. II. 349.
- 36 Csokonai V. Mihály Élete 'S Némely még eddig ki nem adott Munkái. Dombay Márton által. Pesten. Trattner János Tamás' betűivel. 1817.
- 37 Debreczeni Képes kalendárium, 1904. S. Szabó József: Rakovszky Dániel. 1761–1843.
- 38 Dr. Zoltai Lajos: A kálvinizmus és a művészet Debreczenben. A debreceni temetők művészete (Debrecen, 1928.)
- 39 Déri Múzeum: Zoltai Lajos hagyatéka.
- 40 Debreczeni Képes Kalendárium, 1913. Nagy József: Debreczen művészi síremlékei.

VII.

SZ. KÜRTI KATALIN

Temetőművészet Hajdú-Biharban
A debreceni köztemető képzőművészeti értékei

A jelenlegi megye területén (az egykori Szabolcs és Bihar vármegye részei, valamint a Hajdú-kerület) kevés a XVIII–XIX. századi, monumentális képzőművészeti alkotás. Hol láthatott az utazó szobrokat vidékünkön? Csak a temetőkben, kálváriadombokon és katolikus templomok előtt. Mivel reformátusok lakta vidékről van szó, elvétve került egy-egy útszéli Nepomuki Szt. János szobor. A vizek, utak védszentjét kultiválták katolikusaink, s Bárán-don, Egyeken és Balmazújvároson látjuk még ma is a templom előtt egy-egy oszlopos fülkében, vagy szabadon álló, feszületet tartó szobrát. Egyeken a római katolikus templom homlokzatán, Polgáron az 1760 körül kiépített Kálvária dombon állnak a XVIII–XIX. század fordulójától a kisméretű, kőből faragott plasztikák. Pontos ismerjük a Kálváriadombon levő síremlék, a háromszögletű obeliszk készítésének idejét: 1841-ben állíttatta rokonának Kovács Mátyás egri kanonok. A felső részen, mindhárom oldalon egy-egy finommivű domborművet látunk: „József a gyermek Jézussal”, „Krisztus feltámadása” és „Szt. Erzsébet a koldussal” jelenetét. Legszebb az utóbbi részlet: karcsú, nyújtott testű koronás nőalak pénzt ad az előtte térdelőnek. Mindhárom mű megkapó a mozdulatok, gesztusok hevesességének, szenvedélyességének kifejezésével. Az obeliszk három oldalán levő dombormű jelentős mester kezére vall, bizonyosan az egri érsekség által foglalkoztatottak sorából került ki a készítője. Ez az alkotás az egri egyházmegye művészetének kisugárzó hatását példázza, éppúgy, mint a *Hild József* terve alapján készült templom, amelynek oltárképeit – az egyekéhez hasonlóan – *Kovács Mihály* festette.

A terület képzőművészeti alkotásait – a római katolikus, görög katolikus, ortodox egyház mellett – a földesurak, a kegyurak gazdagították.¹ Elsősorban kastélyaikat díszítették, de szerepet vállaltak a templomok és temetők díszítésében (ez utóbbi esetben természetesen családjuk emlékének megörökítése volt a céljuk). Mezőpeterden a Gázsy család, Balmazújvároson a Semseyek, Hosszúpályiban a Zichy család vállalta kegyúri szerepét a templomok díszítésében. A nemesi síremlékek közül kiemelkedik a Gázsy-Pazoni családé, amely ketős nemesi címert ábrázol. Balmazújváros katolikus temetőjében 1851-ben állíttatott a kegyúr vaskeresztet és síremléket.² A XX. században sem volt különösebb fellendülés a megye területén. Hajdúböszörményben a 20-as években *Gách István* készített portrékat a Semberyek és a Cseh család kriptájára. Társadalmi összefogás hozta létre Dobó Sándor síremlékét 1927-ben (*Nagy Sándor János* tervét Harró Károly valósította meg). A bihari részeken csekély számú jelentős síremlék készült az utóbbi évtizedekben. Ki kell emelnünk a 60-as években készült berettyóújfalui ravatalozó külső díszét: *Bényi Árpád* mozaikját.

Debrecenben sem volt gazdagabb a plasztika fejlődése, ezen belül a temetőművészeté a XVI–XIX. században. Mint *Senyei Oláh István* festőművész írta: a Déri téren álló – Dobozi temetőből származó – XVI.–XVIII. századi egyszerű síremlékek „Debrecen komor nagyvonalúságának első jegyei.”³

Feltűnő és egyben jellemző, hogy 1830 körül még nem sikerült Debrecenben szobrot állítani *Csokonai Vitéz Mihály* sírjára. Megelégedtek egy nehézkes vasgúlóval, amelyet Beregszászi Pál tervei alapján Ungváron öntöttek és 1836-ban állítottak fel. Itt sem a művészi értékre, hanem a maradandóságra és mozdíthatatlanságra törekedtek (a vasból öntött obeliszk súlya 75 mázsa). Hogy a műnek mégis volt hatása, azt Petőfi Sándor 1847-es útinaplója ta-

1. kép. Síremlék a Kálvária-dombon 1841-ből, Polgár községben.

2. kép. A polgári síremlék részlete.

núsítja: „Estefelé értünk Debrecenbe. A temető mellett jöttünk el, hol Csokonai pihen. Hamuszín fátyolként lebegett az alkonyat köde a költő fekete vasszobrán”.⁴

E jelenségek láttán alakult ki Debrecenről az a vélekedés, hogy a kálvinizmus és a civis szellem gátolja a művészetek fejlődését. Elsőként *Kazinczy Ferenc* hívta fel erre a figyelmet. Debrecenben tett látogatásai, művészekkel, tanárokkal folytatott levelezései során tapasztalt észrevételeit levelezésében tette közzé. Lyka Károly elsősorban Kazinczy adatai alapján határozta meg a XIX. század eleji debreceni képzőművészet jellemzőit: a művészpártolás hiányát, s ebből következően a szobrászat fejletlenségét. Nem is lehet ellentmondani ennek, csupán motiválni újabb adatokkal.⁵

Változás a XIX–XX. század fordulóján történt, amikor egymást követően két szobrász telepedett meg Debrecenben: *Tóth András* és *Somogyi Sándor*. Kettőjük közül Somogyi nevéhez fűződik a sírszobrászat, a temetőművészet fellendülése, bár *Tóth András* (1858–1929) is készített síremlékeket. 1897-ben mintázta meg Révész Bálint püspök portrédomborműves síremlékét, 1904-ben pedig a Főiskolai Magyar Irodalmi önképzőkör megbízásának tett eleget: Fazekas Mihály obeliszkjére készítette el a „Fűvészkönyv”-et és a „Lúdas Matyi”-t jelképező emblémákat.⁶

KÁRPÁT MIKLÓS
FESTŐMŰVÉSZ
1836-1935

4. kép. Ravatalozó Berettyóújfaluban. Bényi Árpád mozaikja.

A szabolcsi származású, iparművészeti iskolát végzett Somogyi Sándor (1881–1960) 1905-ben került Debrecenbe.⁷ Első műve, a huszonhárom éves korában mintázott, 1905-ben felavatott monumentális Sesztina síremléke kivívta a debreceni közönség elismerését. Ettől kezdve elárasztották megrendelésekkel. A Sesztina síremléket Vályi Nagy Gusztáv, Kálmánchelyi Mór, Aczél Ferenc, Gondi Sándor, Kalocsa Róza, Kiss Áron, dr. Nagy Lajos síremléke követte. Kivéve Sesztina és dr. Nagy Lajos síremlékét, ezek az alkotások elpusztultak, vagy eltűntek a régi temetőkből. A Péterfia utcai temetőbe 1908-ra készült el Vályi Nagy Gusztáv költő síremléke. A tragikusan fiatalon elhunyt Vályinak a Csokonai-kör állíttatta a szobrot. A puha, homokkőből faragott síremlék repkénnyel befuttatott lant alatt gyermekre leskelődő halálalakot jelenít meg.⁸

A Kossuth utcai temetőt díszítette a tízes évektől Kalocsa Róza leányiskolai igazgatónő portré-medallionja, Aczél Ferenc hatalmas, mészkőből, bronzból készített síremléke (szárnyas magyar hadisten alak), Kálmánchelyi Mór családi síremléke (szomorúfűz, urna).

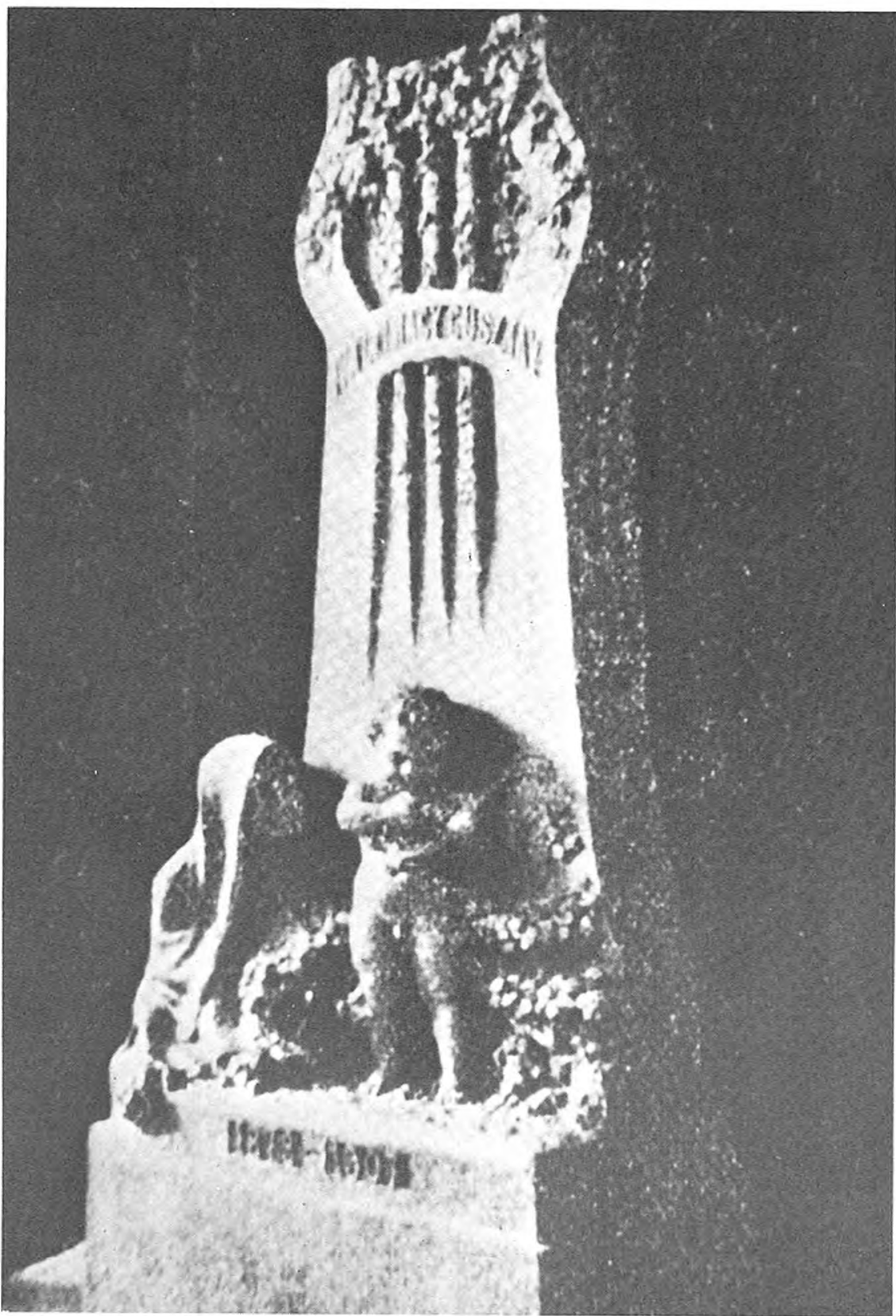
1913-ban mintázta Somogyi Gondi Sándor tanár és Kiss Áron püspök síremlékét. Az előbbi ión oszlopos romhoz támaszkodó, alélt, rózsát tartó nőalakot, az utóbbi Krisztus-alakot és a püspök portré-domborművét tartalmazza. Mindkettő a Kossuth utcai temetőben állt. Ugyanide állították fel a húszas években dr. Nagy Lajos műkö domborművét: a fa alatt álló, roskadt férfifigurát. Ez a relief az ötvenes években, a temető felszámolása után a Déri térre, az iskola falába került.⁹

Mint ismeretes, 1931-ben nyílt meg a Köztemető. 1928-tól 1955-ig folyamatosan szállították át a sírokat a felszámolt római katolikus, Dobozi, Honvéd, Hatvan, Péterfia és Várad utcai temetőkből. A kiadott tanácsai rendelkezések szabályozták a síremlékállítást, s ezzel

← 3. kép. Káplár Miklós síremléke Hajdúböszörményben. Medgyessy Ferenc reliefje. 1936.

5. kép. Somogyi Sándor: A Gondi-síremlék. Elpusztult.

6. kép. Somogyi Sándor: Vályi Nagy Gusztáv költő síremléke. Elpusztult.

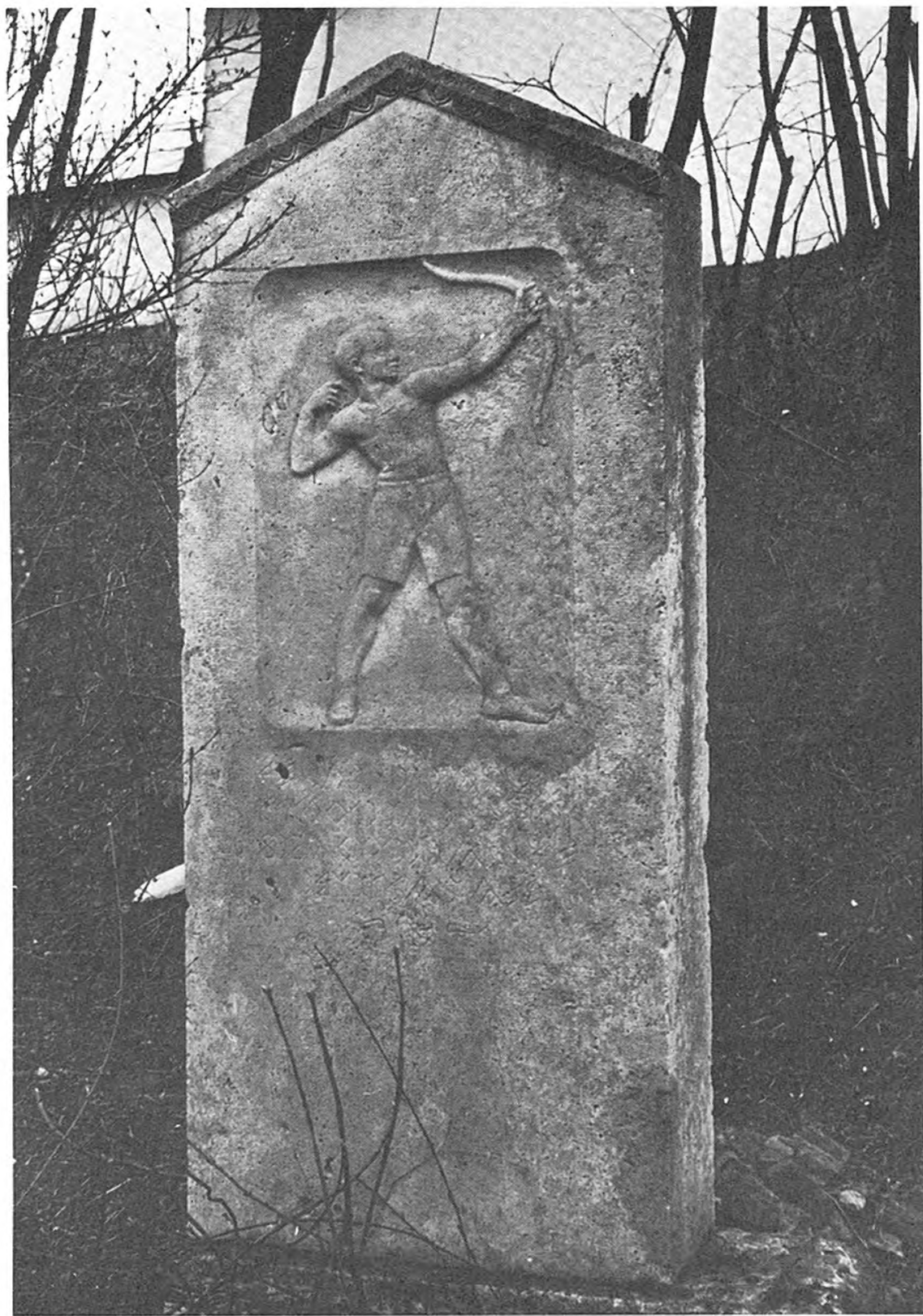
igyekeztek helyes irányba terelni a temetőművészetet. A debreceni Tanács 1930-ra építtette fel *Borsos József* tervei alapján a Krematóriumot, s megnyitotta Magyarország legszebb erdei temetőjét. Borsos azonban nemcsak az épületnek, hanem a többszáz holdas temetőnek, a hozzá vezető sugárútnak, tehát a teljes környezetnek a tervezője is volt. Az ő intenciói alapján készült el a Krematórium előtti medence, valamint a kertészeti tervezés *Pohl Ferenc* munkája alapján. 1931-ben pályázatot hirdetett a tanács jelképes szoborra (a bejárat elé) és a medencét díszítő alkotásra, valamint a Krematórium ravatalozó termeiben elhelyezendő freskókra, üvegablakokra. A pályázaton *Némethy László* és *Nagy Sándor János* szobrászok, *Toroczkai Oszvald*, *B. Kokas Klára*, *Holló László*, *Haranghy Jenő*, ifj. *Kovács János* festőművészek terveit fogadta el a zsüri, amelynek *Szentgyörgyi István* szobrászművész és *Bosznay István* festőművész voltak a tagjai. 1932-re már álltak a kivitelezett alkotások: a szobrok, a freskók, a sgraffitók.¹⁰ Ezt követően, családok megrendeléseinek több neves szobrászmű-

7. kép. Somogyi Sándor: Dr. Nagy Lajos siremléke a Déri téren.

8. kép. Somogyi Sándor: Sesztina-síremlék a Köztemetőben (1905).

9. kép. Medgyessy Ferenc: Láng-síremlék (1921). Magántulajdonban.

10. kép. Medgyessy Ferenc: Id. Medgyessy Ferenc síremléke a Köztemetőben.

vész tett eleget, a helyieken túl (*Nagy Sándor János, Némethy László, Debreceny Tivadar*) – *Szentgyörgyi István, Füredi Richárd, I. Lőte Éva*, stb. is. A Köztemető szobrai jó részét a debreceni Műkőgyár vitelezte ki, de önálló terveket készített a Műkőgyár tervezője, a később önállósodó *Poroszlai (Preisler) János* is. Ezen kívül *Harró Károly, Harkányi Ede* és fia készítette a temetőben levő számtalan műkő síremléket.

Külön kell szólnunk *Medgyessy Ferenc* szerepéről a XX. századi magyar síremlékszob-

11. kép. Medgyessy Ferenc: Oláh Géza és felesége,
Medgyessy Piroška síremléke a Köztemetőben (1950)

12. kép. Medgyessy Ferenc: Magvető. Rác Lajos sírján
a Köztemetőben (1932) ►

rászaton belül. Megbocsáthatatlan mulasztás, hogy nem került a debreceni Köztemetőbe reprezentatív Medgyessy-szobor. Nem a művészen múlt! Első debreceni síremléke dr. Láng Sándor fiának készült a római katolikus temetőbe. A művész egy ijazó fiúalakot jelenít meg mély reliefjén, alatta pedig rovásírást látni. A mű sajnos nem került a debreceni Köztemetőbe, jelenleg magántulajdonban van. 1925-ben halt meg Medgyessy édesapja, id. Medgyessy Ferenc pénzügyi főtanácsos. A szobrász 1928-ban örökölte meg édesapja portréját, s ezt a reliefet a Hatvan utcai temetőben álló síron helyezték el. A mű 1955-ben került át a Köztemetőbe.¹¹

Mint ismeretes, Medgyessy 1930-ban félév alatt készítette el élete főművét, egyben a magyar plasztika legjelentősebb szoboregyüttesét: a Déri téren álló négy heverő aktot.¹² A művész e siker után méltán remélte, hogy városa fokozatosan támogatja megrendelésekkel. Sorra pályázta meg 1930 körül a sírszobor és medenceszobor pályázatokat, de egyszer sem nyert. Keserűen írja naplójában: „Debrecennek tőlem semmi sem kell”.¹³ 1931-ben magánmegbízatásnak tesz eleget: tervezni kezdi barátja, egykori iskolatársa édesapjának, Dóczi Imrének síremlékét. El is készíti az álló nőalakot megjelenítő, klasszikus szépségű női szobrát, a megrendelő azonban nem veszi át a tervet. Medgyessy elkeseredett, de az idő őt igazolta: 1950-ben e terv alapján készítette el a budapesti Kerepesi úti temetőbe Lyka Károlyné síremlékét, sírszobrainak legszebbikét.¹⁴

1932-ben már a debreceni Köztemetőbe készítette el egykori osztálytársa, dr. Rác Lajos mezőgazdasági kamaraigazgató síremlék-reliefjét. A „Magvetőt” ábrázoló dombormű igen fontos alkotás Medgyessy életművében: a három évvel később készített „Magvető” című körplasztika gondolati és tematikai előzménye. Bár nem Debrecenben áll, meg kell említenünk Medgyessynek az ebben az időben, 1936-ban készített hajdúböszörményi Káplár Miklós síremlékét is.¹⁵

A felszabadulás után a város haladó művészeti szervezete, az Ady Társaság nagy tervekkel foglalkozik. Szobrot tervezet Medgyessyvel Ady Endre, valamint Juhász Nagy Sándor debreceni politikus emlékének. Dr. Juhász Géza irodalomtörténész az 50-es évek elején fölveti a debreceni írók, költők emlékének állítandó Pantheon tervét. Az idős Medgyessy Ferenc nagy lelkesedéssel vállalja a Pantheonban, vagy előtte elhelyezendő Géniusz szobor elkészítését. A tervet Medgyessy átadja a Képzőművészeti Vállalat kivitelezőjének, amely a három méteres kőfaragvány költségére 63 000 Ft-ot tervez.¹⁶ A Városi Tanács ebben az időben, 1953-ban nem tudta ezt az összeget vállalni, így elaludt a szobor ügye. Medgyessy keserűen írja kéziratnaplójában: „Most is bosszankodom, hogy nem csináltatták meg velem a Csokonai síremlék női alakját. Tudtam volna belehozni ismeretlen, új szépségeket”.¹⁷

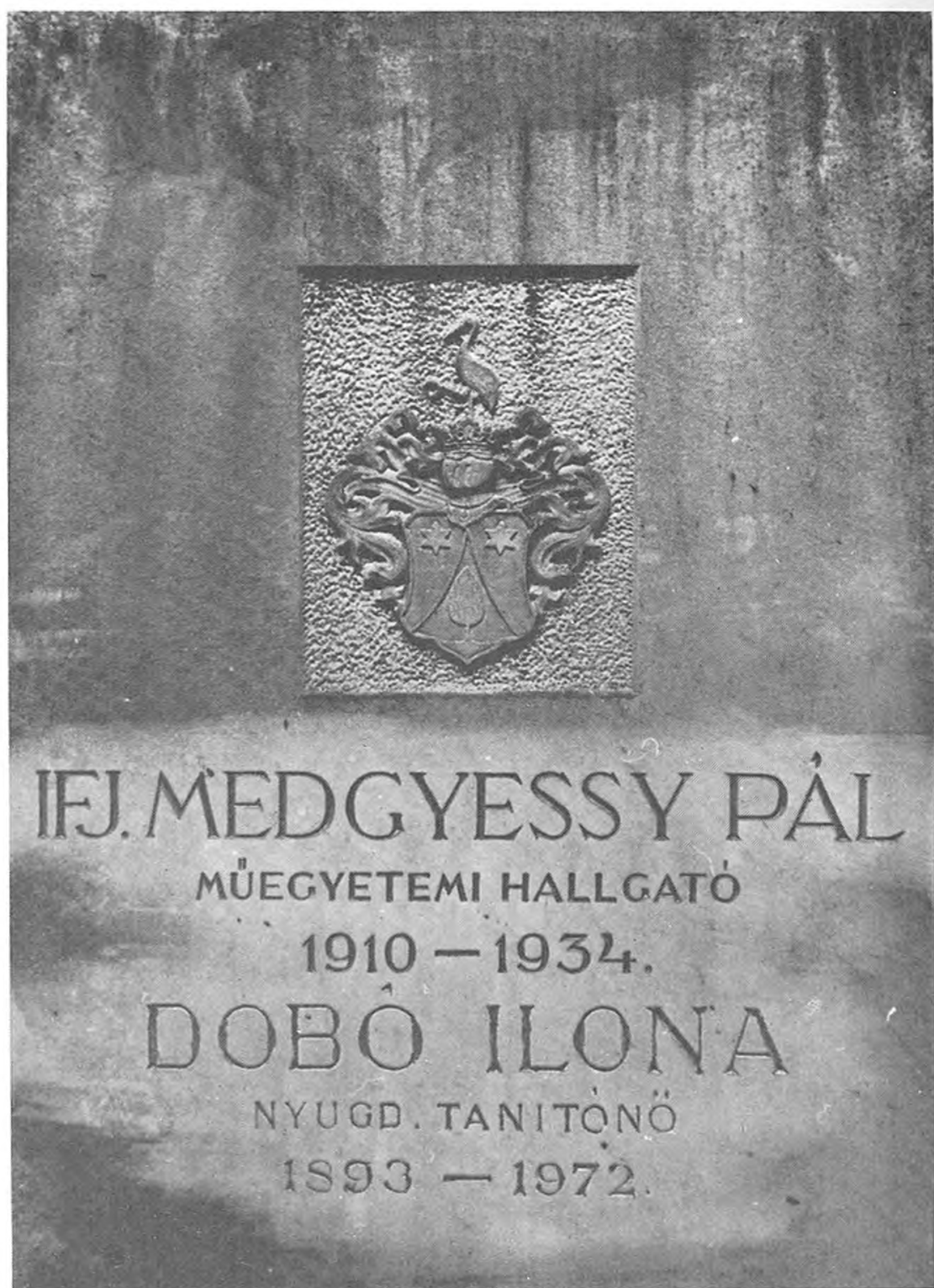
Az 50-es években Medgyessynek egyetlen szobra került a Köztemetőbe: az 1933-ban meghalt Piroska nővére (Oláh Gézáné) 1950-ben faragott síremlék relief.

A felszabadulás után alig került a Köztemetőbe művészi értékű sírszobor magánrendelésre. Az állam azonban egyre inkább feladatának érezte, hogy megörökítse azoknak az emléket, akik 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején, vagy 1944–45-ben, felszabadulásunkkor áldozták életüket a jövőért. Így került sor a szovjet hősi emlékművek Köztemetőbe való szállítására, s 1969-ben, a Tanácsköztársaság félévszázados évfordulóján a veterán síremlék elhelyezésére.

1970-ben épült föl a Krematórium utáni második épület: az urnák elhelyezését szolgáló Kolumbárium. Ez az épület 1972-ben kapta meg képzőművészeti díszait: *Duray Tibor* színes üvegablakait.

13. kép. Medgyessy Ferenc: Csokonai síremlékterve Juhasz Géza sírján a Köztemetőben.

14. kép. Ifj. Medgyessy Pál síremléke, családi címerrel (1934).

15. kep. Debreczeny Tivadar: Valyi Nagy tabornok siremleke a Köztemetőben. 1933.

A Köztemetőben levő alkotások leírása

A) Szobrok

A Köztemető bejárata előtt, a kerítés mélyedésében kapott helyet 1931-ben *Némethy László* jelképes szoborcsoportja, amely Krisztus alakjához hajló figurákat jelenít meg. A Krematórium előtti medence díszé *Nagy Sándor János* „Halas fiú” című bronzszobra, amely esztétikai szerepe mellett praktikus célt is szolgál: a hal szája a vízkiöntő. A főbejárattól egymást követik a szebbnél szebb bronz, műkő és természetes kőszobrok és domborműves síremlékek.¹⁸ *Somogyi Sándor* Sesztina-síremléke a Köztemető méretben és hatásában is legmonumentálisabb alkotása. A művész derékba tört hatalmas tölgyfa törzséhez támaszkodó, alél-tan álló jelképes nőalakban testesíti meg a belülről jövő gyászt, fájdalmat. A kidőlt fa a nagy vagyont szerző családfő halálával beállt veszteségre utal. Az egész művet, minden nagysága, monumentalitása mellett finom poétikusság, az emlékezet állhatatosságának érzékeltetése lengi át.

16. kép. Nagy Sándor János: Halat fogó fiú. A köztemetői medence díszé.

17. kép. Szentgyörgyi István: Troján Margit siremléke (Köztemető)

18. kép. Füredi Richárd: Kaffkáné síremléke a Köztemetőben.

Tovább haladva a Medgyessy család síremlékeit látjuk. Ifj. Medgyessy Pál sírjára valószínűleg Medgyessy Ferenc készítette 1934-ben a családi nemesi címert ábrázoló domborművet. Emellett áll id. Medgyessy Ferenc és felesége, Fodor Julianna szürke márvány obeliszkje, alatta pedig, a földre süppedve az önarckép-szerű portré-dombormű. Pár méterrel előrébb pillantjuk meg Oláh Gézané Medgyessy Piroska sírján azt a női aktot ábrázoló reliefet, amelynek első példányát 1934-ben Budapestre, a Kerepesi úti temetőbe (Kiss Ödön sírjára) készítette Medgyessy (s amely a háború alatt elpusztult).¹⁹ Mindkét domborműre (s az 1956-ban a Farkasréti temetőbe felállított Borosnyai Jolán és Szeréna síremlékre is) vonatkozik *Farkas Zoltán* szép jellemzése:²⁰ „Azt a testet és lelket fel nem oldhatóan lenyűgöző, vigasztalhatatlan fájdalmat hirdeti, mely nem talál enyhülést... Szép fiatal nő testébe öltözött, mely tagjainak végtelenül kimerült, felocsúdni többé nem tudó gombolyagával siratja a halottat... Nem ismerjük a kínzó fájdalomnak még egy magyar szoborba faragott szimbólumát sem, mely ennyire őszintén és ilyen komor erővel hirdetné a halál tragikumát.”

Nem messze *Poroszlai János* Mikecz Miklósné síremlékét látjuk, amely a kor divatos öltözékében, érzéki szépségében ábrázolja a fiatalon elhunyt asszonyt. Ettől jobbra, lefelé menve tűnik fel Rácz Lajos sírján *Medgyessy Ferenc* síremlék-reliefje. A „Magvető” dombormű erőteljes, középkorú, Medgyessy arcú parasztot ábrázol felgyűrt ujjú ingben, csizmában. Kötényt tartó keze, lendülő, magot szóró jobbja, előrebiccnő feje klasszikus, zárt kompozíciót alkot. A harmonikus zártság ellenére hihetetlenül dinamikus a mű, érzékelteti a munka, a vetés, a lépés ritmusát, de ezen túl, az életet szervező, nagy ritmusokat is. Részben a halott addigi tevékenységére utal ezzel Medgyessy (Rácz mezőgazdasági kamarai igazgató volt), részben, mint a későbbi „Magvető” körplasztikáján, általánosít, a tevékeny életet dicséreti és állítja a halállal szembe.

A Szabadság útja melletti bejáratnál, a kerítés falában Szentgyörgyi István márványszobra díszíti Troján Margit síremlékét. A 30-as években készült mű portrészzerű hűséggel ábrázolja a fiatalon elhunyt orvosnőt. A VII. sz. ligetben, egymáshoz közel áll *Füredi Richard* márványszobra Kaffkáné sírján (a fiatal nőt szorító, arc nélküli halálfigurájával) és *Debreczeny Tivadar* Vályi Nagy Frigyes bronz síremléke. Urnára boruló finom női aktja a Déri téren álló „Merengő” tartózkodott testhelyzetű rokona.²¹

A Krematórium felé visszatértünkben több műkö, természetes kő sírkövet látunk: a *Csanak József* terve alapján készült Debreceni Ferenc síremlékét, *Harkányi Ede* Okolicsányi-, P. Nagy Zoltán-szobrait, *I. Lőte Éva* Rimanóczy-domborművét, *Némethy László* Geréby-síremlékét.²² Ez a pucsitai márványból faragott szobor egy hatalmas kötömbbel birkózó erőteljes férfiaktot jelenít meg, az emberi küzdelem nagyságának szimbólumaként.

A díszsírhelyeken egyszerű, vagy plasztikai díszekkel ellátott oszlopok, sírkövek hirdetik a Debrecen történetében, művészetében jelentős emberek emlékét (Fazekas Mihályét, Oláh Gáborét, Ecsedi Istvánét, Zoltai Lajosét, Borsos Józsefét). Itt látható Juhász Géza professzor sírján *Medgyessy Ferenc* 1950-ben mintázott kisplasztikája: a Csokonai-terv kis modellje. A Génusz szobor Paionosz Nikéjét idézi egy szárnyaló, lantjára csapó nőalakkkal, akit lebénó ruhában, könnyed gráciával jelenít meg Medgyessy.

Az utóbbi években gyarapodott az emlékművek száma, részben ide helyezett, részben újonnan felállított alkotásokkal. A városközpontban létesült új felszabadítási emlékmű, valamint Tankcsata-emlék az 1945-ben felállított szovjet hősi oszlopok helyét foglalta el. A Köztemetőbe szállították át *Sah* moszkvai művésznő két hősi emlékoszlopát, amelyek a Krematórium mögötti tágas téren, fák közt helyezkednek el. 1969-ben, a Tanácsköztársaság évfordulóján helyezték el ifj. *Szabó István*: Veterán emlékművét a Krematórium előtti medence jobb oldalán, veterán sírok közt. A nagyméretű, kőből faragott alkotás egyszerűségével, póztalanságával kapja meg a nézőt és készíti mély megrendülésre. A jobb oldalon látható, több sorba tördelt Ady-versidézet adja meg a mű alaphangulatát, s közvetíti a Tanácsköztársaság veterán-

19. kép. Némethy László: A Geréby síremlék a Köztemetőben.

20. kép. Haranghy Jenő üveglaka a ravatalozóban (1932).

jainak mára vonatkoztatott üzenetét: „Mi maradunk, akik voltunk, míg összetépvé le nem roskadunk, akkor is a hitben, hogy az emberek, a bennünket lenézők és a bennünk reménykedők megváltásán dolgoztunk”. Az öt sorba rakott, egyenlőtlen méretű kövekből kialakított monumentális emlékmű előoldalán három, különböző nagyságú dombormű tűnik elő, a kő szelíd hullámvázával. A legnagyobb relief csoportkompozíció csendörökkel összecsapó katonákkal, munkásokkal. Az egymásnak feszülő két tábor között munkáscsalád helyezkedik el, gyermekét védően emelő anyával. A szobrászművész az azonos mozgásritmussal az összefogás, a harcba menés egységét hangsúlyozza, a két csoport elkülönítésével a kibékíthetetlen ellentétet. A másik két kisebb mű már az emlékezésé, s nem a harc felidézéséé. Mementóként állítja elénk ifj. Szabó István a munkás, matróz és az öszirózsával díszített sapkás katona arcát, majd a gyászoló munkásasszony magános portróját. Az ő szelíd gyászával, de erőteljeségével kell emlékeznünk a hősökre, fél évszázad előtti harcukra.

S a temető e részénél kell szólnunk az emlékművekről és környezetükről. A szocialista emlékmű akkor fejt ki igazán rendeltetését, ha igaz, pátozzsal áthatott monumentalitás jellemzi. A mű színvonala elsődleges, de fontos a kellő környezet, a rálátás biztosítása. A hősi emlékek nevelő hatására, s azok érvényesítésére Svidkovszkij hívta fel a figyelmet: „A néző az emlékmű konkrét témájának segítségével juthat el mélyebb, filozofikusabb általánosításokhoz, ahhoz, hogy ne csak az ellenállás hőseinek életéről és haláláról gondolkozzék, de a jelenről, az életéről, erkölcsi elhivatottságáról, a szocialista humanizmusról, a világ szépségéről és értelméről, melyért érdemes harcolni. . . a háborús és győzelmi emlékművek . . . a korszak lelkiismeretét, erkölcsét és eseményeit tükrözik. . . A mindennapi életüket tükröző városok, reklámok és olcsó szórakozást ígérő vidámparkok zűrzavarában az emlékparkok megteremtik az elmélkedés lehetőségeit. Ebben rejlik az emlékműveknek az a mély, nevelő hatása, amelyről ritkán teszünk említést, de amely létezik: s az emlékmű esztétikus környezetének megtervezése segíti elő állandó jelenlétét.” (Kiemelés tőlem, Sz. K.K.)²³

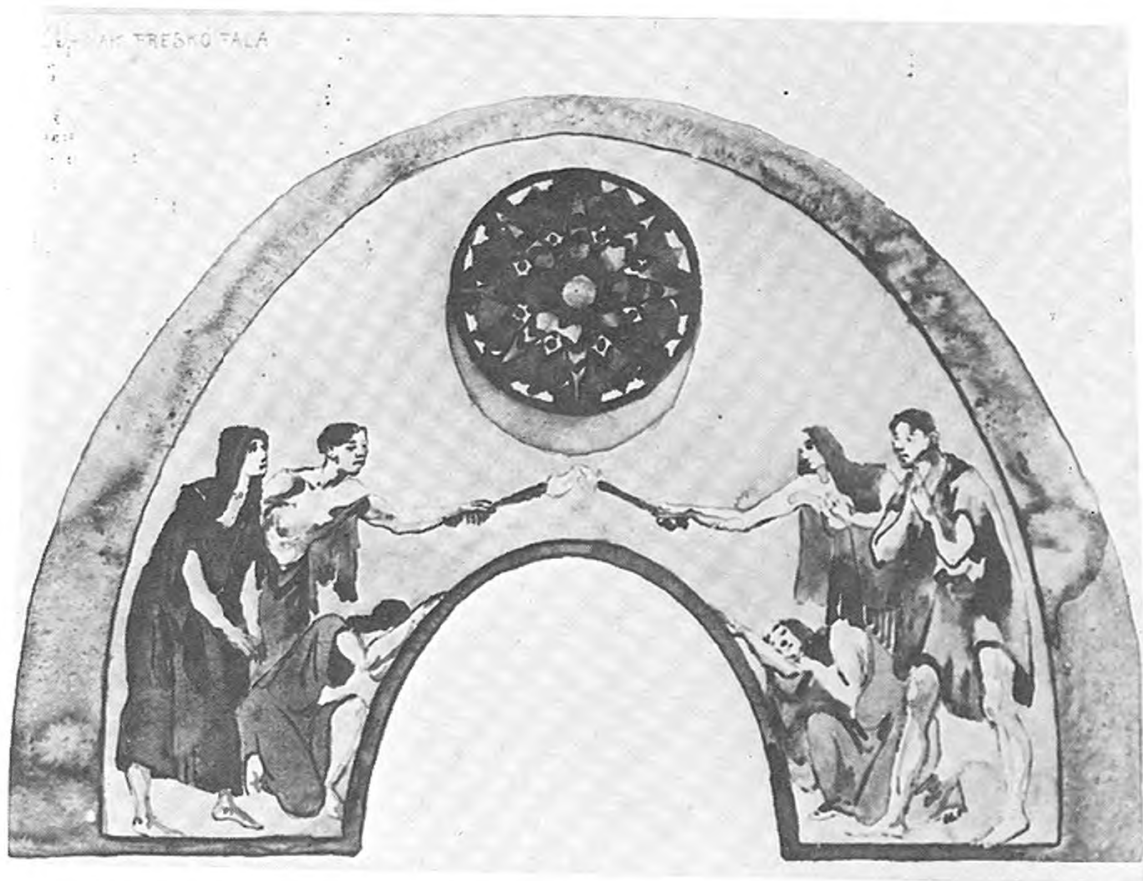
B) *Murális alkotások*

A Krematórium épülete már egy kilométerről, a Csónakázó-tótól feltűnik lila mázas tetejével, jól tagolt árkádsorával. Borsos József a magyar szecesszió tanulságait kamatoztatta érdekes, meglepő életteliséget sugárzó objektumán.

A Krematórium árkádjai alatt *Toroczkai Oszwald* két pozitív és két negatív sgraffitója fogadja a látogatót. A háromszögesen kiképzett kompozíciókat virággirland, régi faragott fejfadsz és különféle emblématikus ábrák (az ún. „Attila-kincs”, szív stb.) töltönek ki. *Toroczkai* a téglafalba kaparta vissza ezt a négy művet, így természetsszerűleg csak két szint (tégla-vöröset és homokszínt) alkalmazott, mértéktartó alkotásokat hozott létre.

Belépve a díszterembe, ifj. *Kovács János* három, ablakokkal és freskókkal díszített fala fogadja a nézőt. A freskók témája: a sírnál, koporsónál álló, megrendült emberek ábrázolása. Népviseletben megjelenített alakjai szűkebb környezetüket idézik fel, a ma emberének idegen, túlzottan elbeszélő jelleggel. Jobban sikerült húsz üvegablaka, amely közül jobbra és balra 5–5, középen 2-szer 5 nyert elhelyezést. A mélytűzű, színes üvegkompozíciók lendületesek, az élet szépségét, színességét állítják a halállal szembe.

E teremtől jobbra, a II. ravatalozóban *Haranghy Jenő* műveivel találkozunk. Seccó-ján Attila temetését ábrázolja, megjeleníti a koporsót körbevevő asszonyokat, színes öltözötű gyerekeket, vezéreket, s pompás paripáikat. A lendületes komponált, színes művet szecessziós vonalvezetés fogja össze. Minden burjánzik, mozog a képen, amelynek középső részén, ormán egy kerek üvegablakban Attila kincse jelenik meg. Kétoldalt üvegablakok kapcsolódnak a secco tematikájához. Összesen 18 ablakban gyönyörködhetünk, amely hármas-hármas

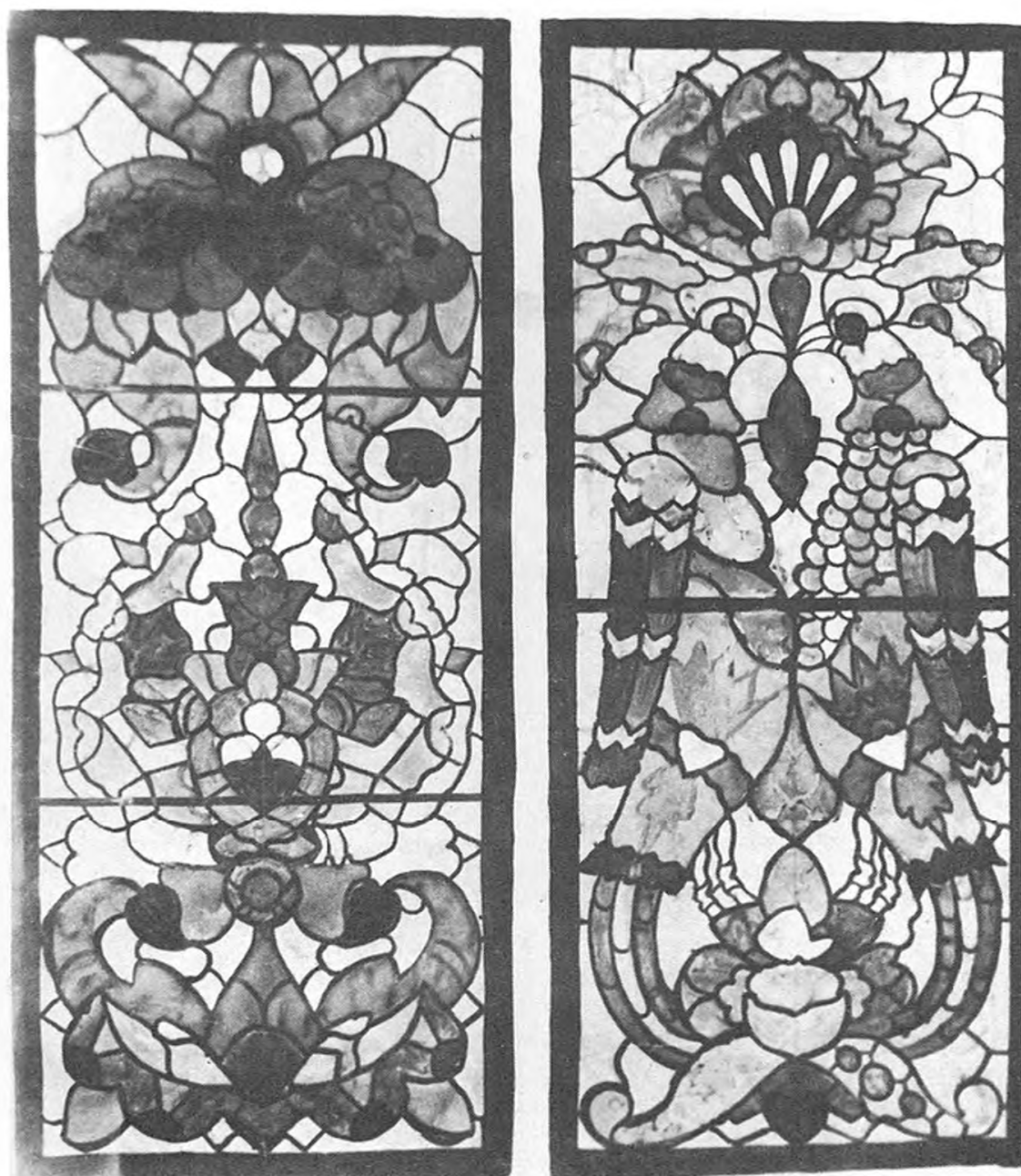

21. kép. Holló László freskóterve a Krematóriumban (1932).

osztatokban alkot egy egységes kompozíciót. Egy hármas egységben kétoldalt figurákat, középen temetőrészletet látunk kopjafával, csillagos égbolttal. Minden alak befelé, a főfal, a secco felé tekint, legyen az temetésre virággal menő lányalak, kürtöt fújó vitéz, fehér lovat vezető harcos, vagy áldást osztó főpap. Haranghy teljes egységben tervezte meg e ravatalozó diszeit. Nemcsak témában, de színhatásban, dekoratív vonalvezetésben is összehangolta a seccót és az ablakokat. Szerencsére seccója jól bírta az eltelt negyven évet, nem úgy, mint pl. az előbb említett, Kovács János alkotta freskók.

Az épület hátsó oldalán levő kis ravatalozót *B. Kokas Klára* két nagyobb és három kisebb üvegablaka díszíti. A két meglehetősen nagy felülettel nem tudott megbirkózni, kompozíciója erőtlensége, színei nyersegek, darabosak.²⁴

Jelenleg használaton kívül van a baloldali ravatalozó, s így csak nagyritkán láthatók *Holló László* művei.²⁵ 18 téglány alakú és egy kerek, nagy üvegablaka, valamint nagyvonalú freskója több figyelmet érdemelne! Freskóján 3–3 erőteljes alakba sűríti a gyász, a kegyelem érzéseit, a mű azonban elsősorban az élőknek szól, a halált legyőző életmódról, a folytonosságról. Fokozottan érvényesül mindez üvegmozaikjain: a 3–3 ablakból álló együttesek közepén figura, kétoldalán különleges madáralakok, virágdíszek láthatók. Emberalakjain első látásra mandorlában megjelenített Krisztus testekre gondolunk, jobban megnézve keleti istenségek figuráit ismerhetjük fel. A hallatlanul színes, szecessziós vonalvezetésű üvegmozaikok az e világ buja, érzékeny szép részleteit idézik fel.

22. kép. Holló László üvegablaka a Köztemetőben (1932).

Elhagyva a Krematórium épületét, rövid sétával érjük el az 1966–67-ben felépített új urnacsarnokot. A tetővel fedett, ajtó nélküli kolumbárium 3000 fülke befogadására alkalmas, ebből kb. 300 a díszsírhely. Építész tervezője, *Szabó János* így vetette fel a problémát írásban: „Sikerült-e az építésznek eljutni a kegyelet ünnepélyes érzésvilágába és sikerült-e olyan hangulatot teremtenie, amely a szemléltetőt kiragadja a köznapi életből?”²⁶ Szerintem nem.

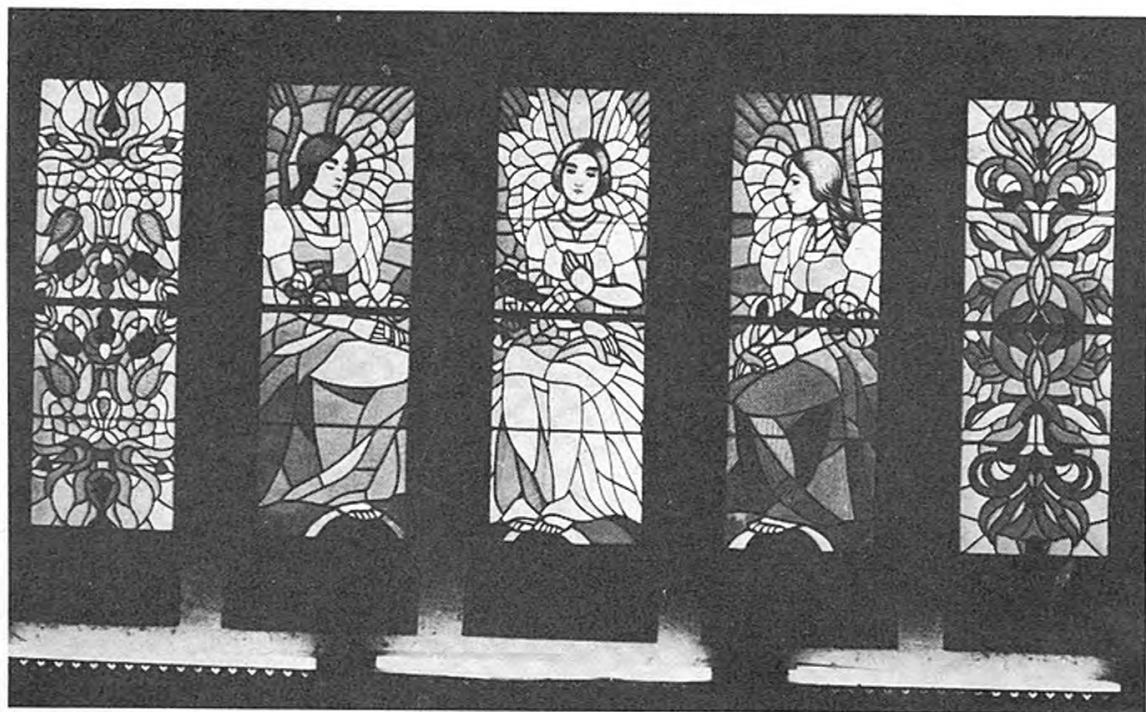
A kiemelt részt három, torony (kémény) alakú, ritmikusan növekvő, magasodó együttes adja az építmény Krematórium felé néző frontján. Ez az önmagában szellemes ötlet azonnal elveszíti jelentőségét, ha a társzművészeti „használhatóság” kérdése felől közelítjük meg.

Ez a három rész adta ugyanis az üveglablakok számára alkalmas felületet, de egyben – a közelükbe vezető út milyensége révén – el is vette. Az építész, vagy nem tudott az ide szánt képzőművészeti alkotásról, vagy nem érezte feladatának az előkészítést. Belülről, az urnacsarnok középső részéről közeledve az ablakok felé, távolról feltűnnek annak részletei. Csak feltűnnek, mert a szűk és alacsony folyosókon haladva alsó részüket látjuk, s közelérve, pár méter távolságról konstatáljuk, hogy az első kubusban kb. 3, a másodikban 6, és az utolsóban kb. 9 méter magasságú, hatalmas üvegkompozíció helyezkedik el. A rálátás tehát nem biztosított belülről, így nemhogy praktikus célját nem teljesítheti az ablak (ti. hogy fényt bocsásson e hihetetlenül sivár környezetbe), de esztétikai rendeltetése (a gyönyörködötetés, vigaszadás) is hatástalan. Eldugottsága miatt piszkos és rendetlen az ablakok környéke, az állandó beázások elősegítik gyors tönkretételét. Holott az üvegmozaikok nemcsak *Duray Tibor* életművének, hanem a modern üvegművészetnek is jelentős alkotásai, számottevő értékei, amelyeket nem eldugni, de mutogatni kellene! Duray az élet végtelen szépségét, szépségét kívánta a halállal szembeállítani itt, az emberi élet végső állomásánál. De nem a halottaknak, hanem az életben maradóknak akart szólni: figyelmeztetni a halálra, de úgy, hogy felhívja a figyelmet az élet minél szebb, értelmesebb eltöltésére.

„Memento mori!” – mennyire másként is meg lehet ezt a gondolatkört közelíteni, mint pl. a középkori művészek tették!

A debreceni üvegmozaikok összegezói Duray eddigi, élet-halál kérdésével foglalkozó műveinek. Az első, legkisebb méretű ablak ravatalnál, gyertyafénynél álló, gyászoló nőalakot jelenít meg. Mellette, fölötte riasztó részletek jelennek meg a lángok között. Az épület rendeltetését hangsúlyozza a második, kb. 6 × 2 méteres ablak. A narancsok-vörösek hihetetlen intenzitással feszülnek a két táblán a kékeknek, fehéreknek. A lángok függőlegesen, törzserűen felcsapódnak, s metszik, eleméztik, elemekre szedik a testet. Csak a homokóra jelent nyugalmat ebben az iszonyatos kavargásban, az emlékezet álhatatosságát idézi a felsejlő szörnyala-

23. kép. Ifj. Kovács János üveglablaka a Köztemetőben.

24. kép. Töröczkay Oszvald sgraffitója a Krematórium árkádjá alatt (1932).

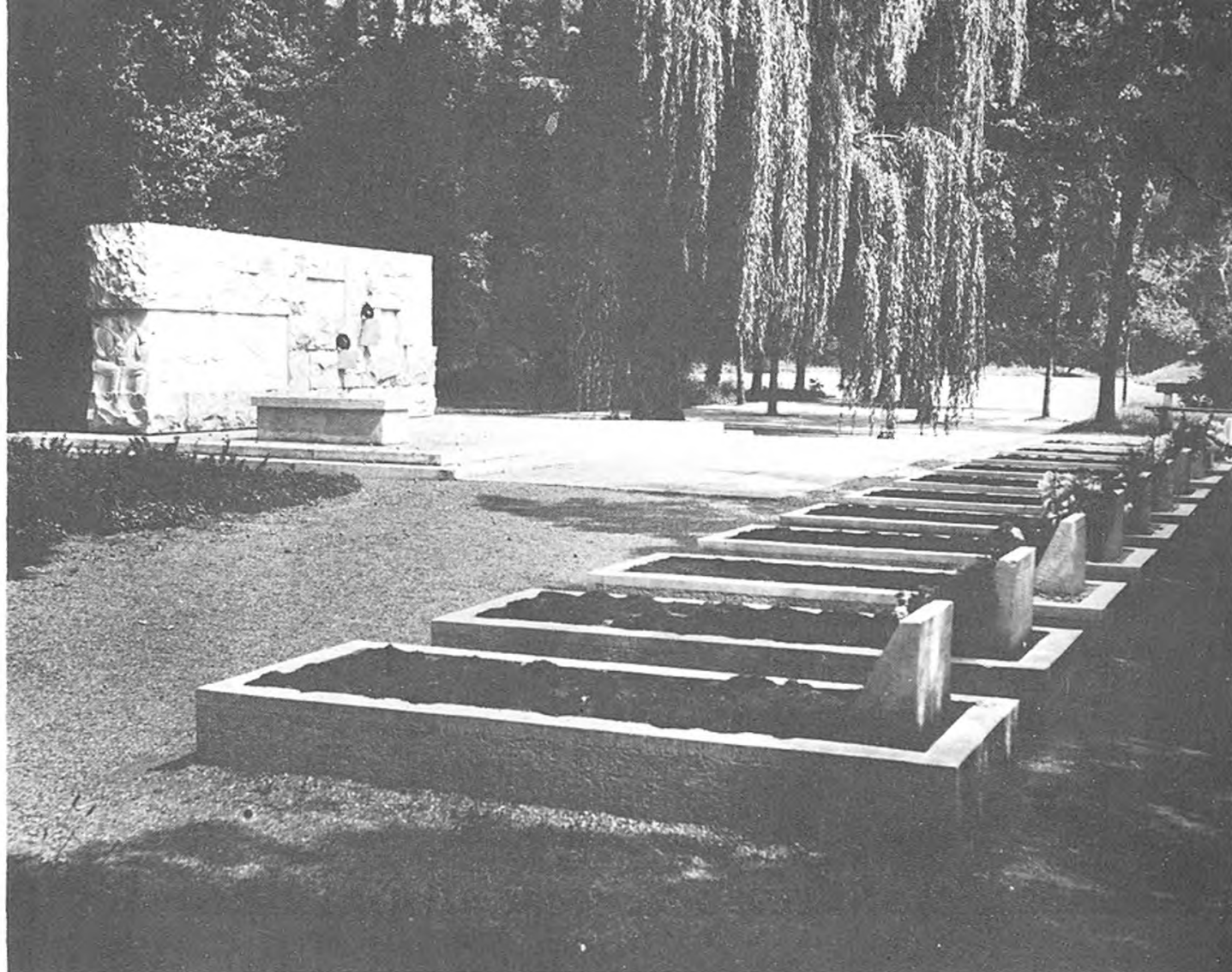
kokkal, a halál démonaival szemben. A harmadik mű a feloldást hozza: a halál mellett az új élet keletkezésére, a születésre utal. Gyermeket váró nő és férfi tekint az égre, az eltávozók múltat jelentő alakja mellett ők képviselik a jelent és hordozzák a jövőt. A világegyetem, a lét, az élet-halál kérdéseit, területeit fürkészik, nyugodtságukat (s a hármas kompozíció feloldó lezárását) a hideg színekre hangolás is követi.²⁷ Sajnálatos, hogy e három mű szétszakítva, s ilyen méltánytalan helyen nem fejtheti ki igazi tartalmát. A temető az emberi megrendülés, az emlékezés színhelye. Becsüljük meg jobban azt az alkotást, amely ezeket az érzelmeket magas szinten tolmácsolja!

25. kép. Kolumbárium üvegablakokkal (1970–72).

28. kép. Veterán sírok a Krematórium előtt.

*

Huszárik Zoltán „A piacere” (Tetszés szerint) c. filmje a temetőművészettel, illetve a temetőben fellelhető sírkövekkel foglalkozik. A film kritikával illeti azokat, akik státusz szimbólumoknak tekintik a hivalkodó, hatalmas, s többnyire ízléstelen síremlékeket. Debrecenben, a Köztemetőben is találunk ilyen monumentumokat. Mellettük, helyettük jó nézni a régi, egyszerű csónak alakú fejfákat, a szerény táblákat és a fentebb ismertetett művészi sírszobrokat, domborműveket, amelyek egy adott családnak, vagy kiemelkedő személyiségnek emlékét őrzik, de korukat, egy adott kor ízlését is képviselik.

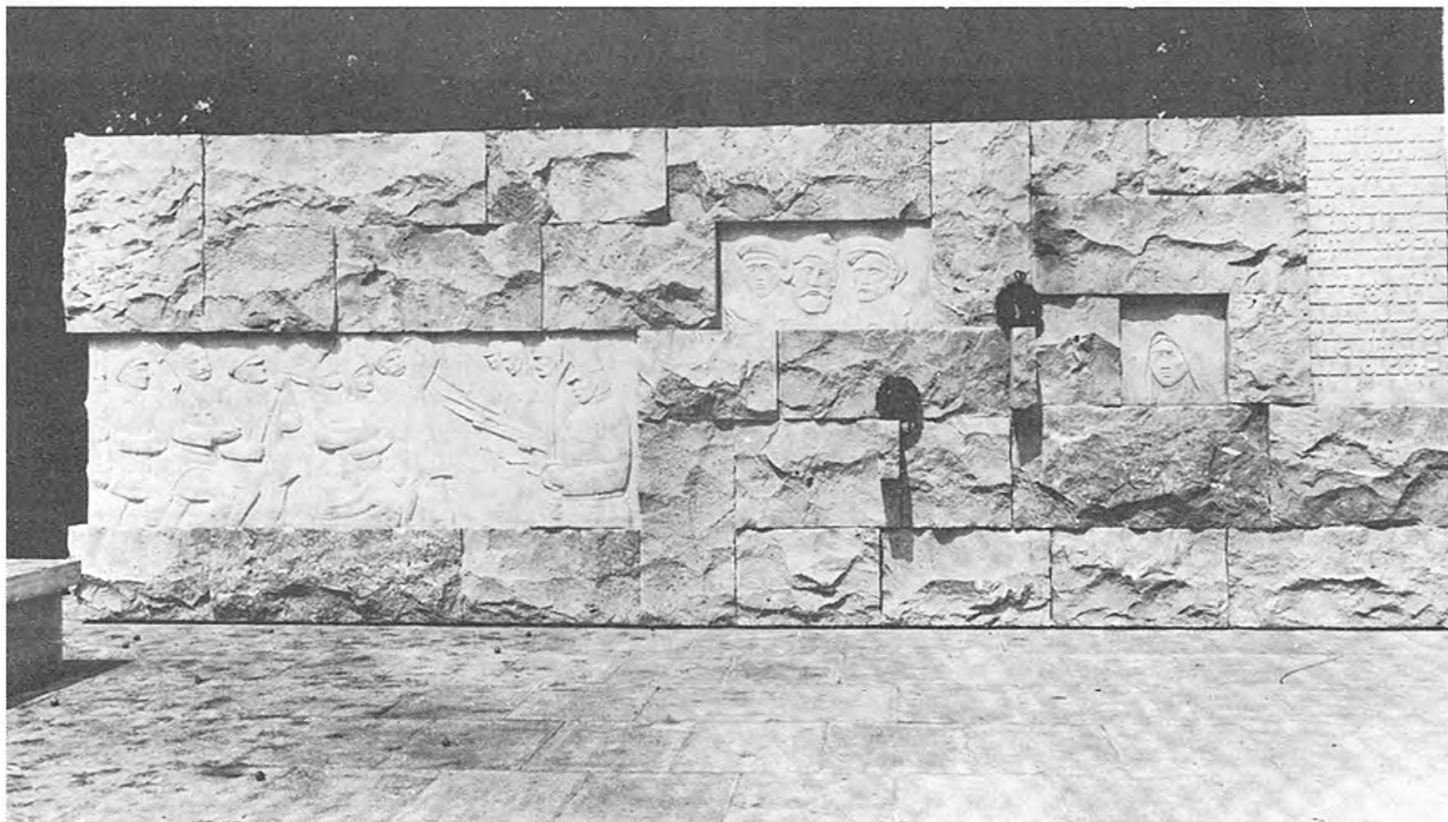
A temetők, a temetőkertek nem szabadtéri szoborkiállítások, mégis számon tartjuk azokat, mint az ízlésnevelésben szerepet játszó városképi részleteket is. *Lyka Károly* 1915-ben írt cikke nagyszerűen foglalja össze a rész és egész viszonyát, a temetők és az egyes művek egymáshoz való viszonyát. Sorai ma és itt is igazak, tanácsai megszívlelendők. „...Azokat a csekélyke kamrákat, amelyeket utolsó ajándékkul juttatunk drága halottainknak, ősidőktől fogva széppé, jelentékennyé szereti növeszteni a kegyelet. De csak a művészet az, amely a kicsinyből nagyot tud varázsolni s egypár négyzetméter parcellán meg tudja formálni a múltó porok felett az örökkévalóságot. Az ember görcsösen ragaszkodik az el nem múláshoz: a művészet az egyetlen metódus, amellyel el is éri vágyát. Ezért van temetői művészet.

Hogy különbözik minden más művészettől, az természetes, hiszen egészen különleges feladatot van hivatva megoldani. Rendelkezésére áll a technika minden neme, de az eszközök

sokféleségébe mégis egyesítő vonást hoz a pontosan megszabott cél. Ez pedig korlátokat állít, amelyekkel számot kell vetnie a művészeknek. A sír kicsiny méretű, de a rajta emelt emlék sokatmondó legyen. Az anyagi tehetőségnek korlátai vannak: szűkszavúan, kevéssel kell a kifejezést elérni. Temetőről van szó: a kegyelet, a szeretet, a végnek szomorú hangja csendüljön meg benne. Csupa korlát, de a jóra való művész e sorompókat nem érezheti nyűgnek, ellenkezőleg: belőlük meríti erejét. . .”

„. . . Más persze a sír, más a temető. Amaz az egység, ez az egységnek egésszé való foglalása. És ha arról szól a panasz, hogy vannak ugyan szép sírjaink, de a temetőnk nem szép, annak sok az oka s mi ezeknek csupán egy részét vagyunk képesek megváltoztatni, ha ugyan megvan bennünk az erre való szándék. . .” „. . . A síremlék megragadóan poétikus és művészeti szempontból hiánytalan lehet a temető mai rendszerében is. A rossz szomszédság és a zsúfolórendszer, amelynél fogva az egyik emlék átvágja a másiknak képét, természetesen sokat vesz el hatásából és tönkreteszi a hangulatot, amely helyesebb környezetben belőle szereteáradna. A legszebb síremlék is csak töredékesen érvényesül a mai temetőben, s ezért vannak ugyan művészi síremlékeink, de nincs művészi temetőnk. . .” „. . . A nagyvárosi temetőt azonban nem biztatjuk így a jó sorsra s nem is volna rá ok, miután módunkban van igénybe vennünk az emberi szellem legszebb instrumentumát, amellyel fenségessé, széppé lehet tenni a világot, a művészetet. . .”²⁸

29. kép. Ifj. Szabó István: Veterán síremlék (1969).

JEGYZETEK

- 1 A monumentális művészet fejlődéséről és megyei topográfiájáról 1. Sz. *Kürti Katalin*: Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban című könyvét. (Debrecen, 1977.). A debreceni fejlődést A képzőművészetek Debrecenben című kötet foglalja össze, szerk.: *Bögel József* (Debrecen, 1961).
- 2 L. *Tóth József* tudósítását (Vasárnapi Újság, 1859. 82–83. p.).
- 3 *Senyei Oláh István*: A képzőművészetek Debrecenben (Debrecen sz. kir. város és Hajdú-vármegye szerk.: *Csobán Endre–Herpay Gábor*. Bp. 1940. 299. p.).
- 4 *Petőfi Sándor* 1847-es III. sz. levele az „Úti levelek”-ben. I. még *Gulyás Pál*: Csokonai gúlája, *Dsida Jenő*, *Boda István* verseit a szoborról. Hozzáférhetők a Csokonai koszorúja c. kötetben (szerk. *Bényei József*).
- 5 *Kazinczy Ferenc* Levelei, (I–XII. kötet) sok debreceni művészeti vonatkozást tartalmaznak. Ezekre utal *Lyka Károly*: Magyar művészet 1800–1850. A táblabíró világ művészete (Bp. é. n.) c. műve. A Debrecenre vonatkozó példái igazak, de a XIX. század első felében mégicsak megindult a plasztika fejlődése (a Református Kollégium „Minerva-fejei”, *Balogh Péter* háza díszei stb.) és 1819-től *Rajzskola* működött.
- 6 *Tóth Andrásról* (1858–1929) a legrészletesebb irodalom *Kardos László* *Tóth Árpád* monográfiájában (Bp. 1965.) L. még *Sz. Kürti Katalin*: A költő apja, *Tóth András* c. cikkét (Hajdú-Bihari Napló. 1977. 125. sz. május 29. 12. p.). *Tóth Révész Bálint* síremlékét reprodukálja a VU. 1897. 43. sz. 717. p.
- 7 *Somogyi Sándor* (1881–1960) életét, művészetét ism. *Sz. Kürti Katalin*: Ötven év szobrászata c. cikke (Déri Múzeum 1977-es évkönyve, 1978. Debrecen – 375–387 p. Sírszobrait ism. és reprodukálja *Nagy József* (Debreceni Képes Kalendárium, 1913. 118–122. p. és 1914. 121–123).
- 8 Ism. és repr.: DKK. 1909/120–121. p.
- 9 Ism.: *Sz. Kürti Katalin* (H.-B. Napló, 1976. 149. sz. jún. 26. 10. p.)
- 10 Irodalom: *Vályi Nagy Tibor* (DKK. 1933. 109–113.), dr. *B. V.* és *Györgyi Dénes* (Tér és Forma, 1932. 297–292.)
- 11 Az áthelyezésről szól *Medgyessyné férjének* írt autográf levele (Debrecen, 1955. febr. 12. és 18-i dátummal. OSZK. 25.) 300.
- 12 Részletes irodalom: *László Gyula*: *Medgyessy* (Bp. 1968.) és *Sz. Kürti Katalin*: A négy ülő szobor története *Medgyessy*-levelek alapján (Alföld, 1972. 9. sz. 90–93. p.).
- 13 Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratos naplóban olvasható sorok. OSZK 25/18.
- 14 A *Dóczi-síremlék* történetére utal *Dóczi Jenő* – *Medgyessy* egykori iskolatársa – *Medgyessy*hez írt, 1931-ben Bp-en kelt autográf levele (OSZK 25/236). *Lykáné* síremlékét reprodukálja *László Gyula* *Medgyessy* monográfiája.
- 15 A síremlékét *Káplár Miklós* barátja, *Ecsedi István* múzeumigazgató és a Debreceni Ady Társaság állíttatta. L. *Sőregi János* cikkét (DKK. 1936. 49–50. p.).
- 16 A tervezetet és levelezést l. OSZK 25/316.
- 17 Idézet *Medgyessy Ferenc*: Életemről, művészetéről c. könyve 87. lapjáról.
- 18 *Némethy László* (1880–1963) életét, működését *Béber László* Szobortervezés szellemi szükségmunkában c. cikke ismerteti. Hozzáférhető: Debreceni érdekességek c. könyvében (Debr. 1977.) *Nagy Sándor Jánosról* (1897–1952) l. *Sz. Kürti Katalin*: Ötven év c. cikkét. *Harkányi, Poroszlai, Titonelli* műhelyéről, a debreceni Műkőgyárról l. *Sz. Kürti Katalin*: Köztéri szobrok... c. könyvét!
- 19 L. *László Gyula*: *Medgyessy Ferenc* életműve c. katalógus (Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 16. – Debrecen, 1972.) 1934/14-es tételét!
- 20 Idézet *Farkas Zoltán*: *Medgyessy Ferenc* új emlékművei c. cikkéből (Magyar Művészet, 1935. 347. p.)
- 21 *Debreczeny Tivadar* (1890–1976) hősi emlékműveket, érmekeket készített, valamint a Református Kollégiumba több portré domborművet.
- 22 Debreczeni és *Vályi Nagy* síremlékét ism. *Sőregi János* (DKK. 1935. 131, 138. p.). *Rimanóczy* síremlékét a Debrecen 1936. május 20-i sz.
- 23 *Svidkovszkij* cikkét l. *Ék Ágnes* fordításában a Művészettörténeti Értesítő 1976. 2. sz. 75–83. p. idézet a 81. lapról.

- 24 *Toroczkai Oszvald* (1884–1951), *ifj. Kovács János* (1890–1957), *Haranghy Jenő* (1894–1951) és *B. Kokas Klára* tevékenységéről l. a *Képzőművészetek Debrecenben és a Köztéri szobrok...* c. könyv adatait!
- 25 *Holló László* (1887–1976) Kossuth-díjas festőművész krematóriumi kartonjai szerepeltek 1972-es kiállításán (reprodukciók ennek katalógusában, valamint az „Alföld” 1972. 3. sz. 88–92. lapján, *Sz. Kürti Katalin* cikkében szerepelnek).
- 26 Idézet a *Magyar Építőművészet* 1970. 6. sz. 46. lapjáról.
- 27 Az üvegablakokat ismerteti és reprodukálja *Solymár István* Duray monográfiája, valamint *Szabó Anna* (H.-B. Napló, 1970. nov. 19.).
- 28 Idézet a *Magyar Iparművészet* 1915. 293–295. lapjairól.

VIII.

MARJAI MÁRTON—BARTHA ELEK

Sírfeliratok, temetői költészet
Hajdú-Biharban

Az újkori temetők már a múlt század második felétől fogva foglalkoztatják a hazai kutatókat. A vizsgálatok kezdetben főleg történeti, genealógiai, művészettörténeti szempontúak voltak, fő területüket a városi temetők alkották. A század végétől a figyelem egyre inkább a falusi temetők felé fordult. A fejfák esztétikai, alaktani vizsgálata mindig hálás feladatnak bizonyult, a feliratok azonban többnyire elkerülték a kutatók figyelmét. Ez a helyzet mindmáig fennáll, amikor pedig a temetőkutatás reneszánszát éli. A sírfeliratok kutatása ugyanakkor nem áll előzmények nélkül. Több tanulmány, amely a temetővel foglalkozik, közöl mutatóba sírszövegeket, s egyes temetők sírfeliratairól néhány önálló tanulmány is napvilágot látott.¹ A sírfeliratok azonban nagyobb kutatási lehetőséget kínálnak, amelyeknek eredményei a néprajz, a nyelvészet és az irodalomtudomány számára is tanulságosak lehetnek. Célunk a hajdú-bihari fejfa- és sírkőfeliratok fő csoportjainak bemutatása, formai és tartalmi elemzése. Teljességre az adott keretek közt nem törekedhettünk, annál is kevésbé, mivel a vizsgált terület sírfeliratai még országos méretekben sem alkotnak viszonylag elkülöníthető területi csoportot, s ilyenekkel a megyén belül sem találkoztunk.²

Az utóbbi évek hazai temetőkutatása a temetőt komplex jelrendszerként értelmezi. E rendszer jelrétegei történetileg különbözőek, sokszor átfedik, zavarják egymást.³ A feliratok szempontjából ez csak a probléma egyik oldalát jelenti. Kétségtelen, hogy a fejfa felirat a fejfa plasztikus jelrendszerétől idegen jelrendszer.⁴ A fejfák azonban temetőink sírjeleinek csak egy csoportját alkotják, s a szakirodalom idevonatkozó megállapításai is csak a fejfákra vonatkoztatva fogadhatók el. Megállapíthatjuk tehát, hogy a fejfákon az írott szöveg csakugyan viszonylag későn, talán a reformáció utáni századokban jelent meg,⁵ s elterjedésével az addig tárgyi közvetítésű információ jórészt nyelvi síkra tevődött át.⁶ Ez a folyamat azonban nem ilyen egyértelmű, ha nemcsak a fejfákat vesszük alapul. Alapvető megoszlás mutatkozik a sírfeliratok körében a sírjel anyaga szerint, s a szövegeket ráadásul egyéb, szintén nem egyedi tényezők is befolyásolják. Ilyen jelenleg a sírjel kora és az állítató közösség helyi hagyománya, amelyek azonban megyénkben nem alakítottak ki földrajzi, csupán formai, tartalmi típusokat. A jelzett történeti problémák végleges tisztázása nem lehet most feladatunk, de röviden ismertetni kell azokat, mivel nemcsak a kutatások lehetőségeit, de korlátait is jelentik.

A fejfa élettartama a legjobb esetben is mindössze 80–100 év, a rajtuk levő felirat élettartama pedig csak ritkán haladja meg a két évtizedet. Sírkövek ugyanakkor szép számban maradtak fenn a középkorból, s jó részük felirata is olvasható maradt. A jelenleg ismert legrégebbi debreceni sírkő 1572-ből származik, s bár felirat nélküli, a következő évszázadokból több szöveggel ellátott debreceni sírkövet is ismerünk.⁷ Az ország más részein ennél régebbi sírkövek is maradtak fenn hosszabb-rövidebb latin szöveggel.⁸ Mindezekből megállapítható, hogy Magyarországon a fejfák bizonyíthatóan nem előzték meg a kőből készült síremlékeket, bár ez utóbbiak sokáig csak a legmagasabb körök kiváltságai voltak. Hazánkban tehát évszázadokon keresztül élt egymás mellett egy sírkő- és egy fejfakultúra; az előbbi latin nyelvű volt, alapjául a klasszikus műveltség szolgált, míg az utóbbi a népi hagyományokon nyugodott, az írás viszonylag későn jelent meg rajta, s e hagyományokhoz

meglehetősen szertelenül illeszkedett. Az első fejfaszövegekhez a korábbi sírkőfeliratok szolgálhattak alapul, bár aligha beszélhetünk egyszeri átvételről, inkább egy azóta is tartó átvételi folyamatról, amelyben az első időszakokban egy írástudó réteg is közreműködött.

Bizonyos mértékig alátámasztja ezt a debreceni temetők példája, ahol a földrajzi helyzet következtében a sírkő viszonylag csak későn terjedhetett el, így a váltásról rendelkezünk adatokkal. Minthogy a megye jelenlegi területének jelentős részén a követ csak nagy távolságról lehetett beszerezni, a múlt század első harmadáig itt a fejfák csaknem kizárólagosak voltak,⁹ s a falvakban ez alig változott az utóbbi évtizedekig. A sírkövek még Debrecenben is csak a múlt század első harmadától kezdtek általánossá válni az említett nehézségek miatt. Előtte a szöveg nélküli fejfát epitáfiummal látták el, erre került a felirat, amely így terjedelmesebb is lehetett,¹⁰ de mivel anyaga ennek is fa volt, ez sem bizonyult tartósnak. Városi és falusi temetőinkben tehát a jelenleg is álló legrégebbi síremlékek nem fából, hanem kőből készültek, s nem állapítható meg egyértelműen, hogy a mai sírfeliratok eredetileg fa vagy kő síremlékhez tartoztak. A sírkövek hosszabb ideig szolgálhattak az újabb és újabb feliratok mintájául, s a parasztságtól sosem volt idegen a magasabb osztályok példájának követése. A régi márvány sírkövek tartós közvetlen hatásától eltérően a fejfák szövegeinek hagyományozódása más csatornákon is folyt. Bár a fejfafeliratok jórésze is a megrendelők kívánsága szerint készült, a temetőkben látott feliratok példájára, de a megye sok községében a szöveget rábízták a fejfa készítőjére. Népi rigmusfaragók munkáját kell látnunk azokban a sírversekben, amelyek egyedi, személyes jellegű információkat közölnek az elhunyról; váratlan halálának körülményeit, életének jellemző vonásait stb. Ezek a szövegek rendszerint szintén a fejfákhoz kötődnek.

Az utóbbi évtizedekben elterjedt sírkövek lényegesen eltérnek az előző két sírjeltípustól. Ma már a legtöbb család megengedheti magának, hogy sírkövet állíttasson, vagy a korábbi fejfát sírkővel váltsa fel. Ezeknek az újabb keletű, zömében műkö sírköveknek feliratairól egyelőre csak annyit állapítunk meg, hogy a legkülönbözőbb műveltségi hatások tükröződnek bennük. Napjainkra az egész megyében általánosan elterjedtek, legnagyobb számban Debrecenben találhatóak. Minden művészi értéküktől és előfordulási helyüktől függetlenül polgárisultabb szellemről tanúskodnak.

Az újabb sírkövek falusi elterjedésével ezek hagyományos szövegei is bekerültek a falusi temetőkbe, s számos esetben fejfákon látjuk őket viszont. Ritkább ennél, hogy a temetősor állított fejfa szövegét vésetik rá a később elkészülő sírkőre, de az általános gyakorlat az, hogy a kőre más szöveg kerül, vagy csupán az adatok szerepelnek rajta. A sírkövek szövegei a fejfafeliratoktól eltérő módon hagyományozódnak. Nem alakulnak ki egy-egy falura esetleg jellemző fordulatok, tartalmi jegyek, amelyek a fejfafaragó vagy népi verselő stílusát viselik magukon, sírkőfaragó nem is működik minden faluban. A sírkőszövegek az egész országban használatos mintákra készülnek, amelyeket már a múlt századtól időnként megjelenő sírfelirat-gyűjtemények tartalmaznak. Ha pedig a fejfafeliratok rövid élettartamát tekintjük, a jelenleg is olvashatók mindegyikénél számolnunk kell már e sírkőszövegek hatásával, még ha az nem is jutott minden esetben érvényre. A szövegek eredetének meghatározása csak típusonként lehetséges, de nagy részüknél még így sem kaphatunk kielégítő választ, csak a fejfafaragó vagy a megrendelők megkérdezése útján. A sírkövekre jellemző az is, hogy több halott nevét is tartalmazzák. Gyakori, hogy a korábbi fejfákat a család további halálesetei folyamán sírkőre cseréli, amelyre valamennyi halott nevét felíratja. Máskor a család még életben levő tagjainak nevei is előre felkerülnek a sírkőre a halálozási dátum helyének szabadon hagyásával. A felirat azonban ilyenkor is az első halottra vonatkozik, s rendszerint akkor sem változtatnak rajta, amikor már másokat is oda temettek.

A sírfeliratok jelentős része az elhunyra vonatkozó legközvetlenebb adatokon túl egyéb szövegeket is tartalmaz. Az alábbiakban először ezek formai vonásait vizsgáljuk.

A sírfeliratok két alapvető típusát a verses és a prózai szövegek alkotják. Ennek a feliratok tartalmára gyakorolt befolyása változó. A sírfeliratok jelentős részénél ugyanakkor a vers és próza alig különül el egymástól. Általános jelenség, hogy a sorok tördelése nem a vers szerkezetét, hanem a sírjel nagysága, alakja adta lehetőségeket követi. Ez főleg a fejfákra jellemző, a sírkövek nagyobb felületei kedvezőbb feltételeket teremtenek a szöveg természetének megfelelő tagolásra. E formai meghatározottság miatt a sírfeliratok olvasói, esetleg még megrendelői sincsenek mindig tisztában azzal, hogy verses alkotással állnak szemben. E fel nem ismert versszerűség gyakran jár együtt a verses szerkezet lazulásával, a szöveg a próza felé hajlik. Megfigyelhető ez az alábbi két példán, amelyek közül az első még kétségkívül a lírai műnembe tartozik. A második szövegben azonban még többszöri olvasás után is nehéz felfedezni az *a a b b b(?)* rímszerkezetet, amelyek közül az első öt megközelítőleg azonos szótagszámú mondatok végének összecsengéséből adódik.

„Testem eltemetni hagyom
Földnek mint anyámnak
ajánlom. Itéletnapig ott lesz
nyugovásom. Ott vár én rám
minden álom.”
(Berettyóújfalu)

„Drága jó Szüleim, rég elmentetek. De egy szavatokra azonnal itt leszek s veletek egy sírban pihenek. Mindig él az ember, míg sírját gondozzák. De ha elfelejtik, akkor nincs tovább. Óh, hisz emlékszem, Atyám, te mondtad – halál, ne vigyél el, hisz nem engedtem még párjához minden gyermekem. Atyám, az életem olyan lett nélküled, mint az út porában egy letört rózsa.” (Hajdúböszörmény, pléhtábla)

A bemutatottakon túl a verses és prózai sírfeliratok között sok átmeneti forma fordul elő. A tartalom jellege s a funkció azt eredményezik, hogy a verses sírszövegek többsége mind stilisztikailag, mind esztétikailag „prózai”, a kötetlen szövegek egy része viszont emelkedett, gyakran lírai hangvételű. Sokszor látnak el azonban rímekkel olyan sorokat, amelyek teljességgel híjával vannak ennek az emelkedett hangnemnek. „Lajtós Imre 1940–1964. Életének legszebb korába Dömperbalesetből történt halála.” (Polgár)

A sírversek alapját rendszerint kétsoros, párosrímű egységek alkotják. Ezek viszonylag állandóak, variánsaik leggyakrabban csak szinonimákat alkalmaznak. A rímet alkotó szavak csak ritkán változnak meg, így egyes típusok ezek segítségével is meghatározhatók. A típusok variálódását két gyakori sírversen mutatjuk be.

„Ha bús napjaim le fognak telni,
Ide jövök hozzád megpihenni
bánatos feleséged.”
(Hajdúböszörmény)

„Ha ma
jd a bús
napjaim
lefognak fojni
idejövök férj
imhe piheni”
(Hajdúszovát)

„Elfáradt napjaim ha le-
fognak telni hozzád jövök
megpihenni. Feleséged.”
(Hajdúszoboszló)

„Ha fájdalmas napjaim le fog-
nak telni, ide jövök hozzád
megpihenni. Feleséged.”
(Hajdúszoboszló)

„Ha fájó szívem megszűnt dobogni
Ide jövök hozzád megpihenni.”
(Sáránd)

„Óh, de fáj a szívem,
Ha sirodat nézem,
Bánatos szívemet
Meghasadni érzem.”
(Derecske)

„Életedben a jóság mintaképe
voltál, haláloddal nagy bánatot
hagytál emléked örökké fog
köztünk élni, téged soha nem
fogunk elfelejteni. Óh, de fáj a
szívem, ha fejfádat nézem,
szívemet a bánattól
meghasadni érzem
Bánatos felesége”
(Hajdúszovát)

Az alábbi példák ugyanakkor a kétsoros típuson belüli változékonyságot szemléltetik. A próza felé való eltolódást mutatja az eredetileg rímként szereplő szavak előre kerülése, a válaszoló rím elmaradása. A szöveg ritmusa azonban e változások ellenére sem veszett el. Az alaptípust az első idézet képviseli.

„Mig éltél
szerettünk
amig élünk
nem fele-
dünk”
(Hajdúszoboszló)

„Szeretünk mig él
tél nem feledünk
mig élünk nyu
godj békében
(Hajdúszovát)

„mig éltél
szerettünk
mig élünk
siratunk
Áldás és bé
ke poraira”
(Hajdúszoboszló)

Ezek a kétsoros, párosrímű egységek hosszabb sírverseknek is alapul szolgálnak. A hosszabb szöveg megszerkesztésére rendszerint nem sok gondot fordítanak, azok szervesen illeszkednek egymáshoz, az egyeztetés kedvéért nem változtatnak rajtuk. Jól példázza ezt a tiszacsegei temető hatsoros sírverse, amelyben az összefércelt sorpárok önálló életet élnek, egyetlen közös motívumuk a halál gondolata. A középső sorpár már ismert, az utolsó két sor Ábrányi Emil szerzeménye.

„A sirhant nagy bánatot hozott,
egy jó anyát közülünk a halál elrabolt.
Ha bús napjaim le fognak telni,
Ide jövök hozzád megpihenni.
Nehéz a kő, de nehezebb a bánat,
Mely szívére borult az egész családnak.”

Az egységes átformáltság hiánya grammatikai oldalról is megmutatkozik. A sírfeliratok igealakjai a jellegzetes tartalom következtében kisszámú alanyhoz kapcsolódnak. Első személyben vagy a halott búcsúzik, saját adatait, halála körülményeit mondja el, vagy a gyászoló, gyászolóok fejezik ki bánatukat, érzéseiket. Különösen az előbbi alkot sajátos csoportot, ezt néhány példával is szemléltetjük.

„Hosszu szenvedésem
immár véget ért
Romlandó testem
e gyászos sirba tért
kedves családom
már isten hozzátok
nem szöll már hozzátok
a ti jó apátok
Imre Márton volt a
nevem 70 évet éltem . . .”
(Biharnagybajom)

„E sirhalomba tétettem
Itt lesz csendes pihenésem
Szöllősi Ágnes volt a nevem
16 évet éltem
Életem halállal cseréltem”
(Biharnagybajom)

„Boruljatok a fejfára
Szeretett jó szüleim,
testvéreim könnyekkel
áztassátok mulandó por
részeim, már elmegyek
töletek, isten légyen
veletek.”

(Hajdúhadház)

Második személyben a halott a hátramaradottakhoz intézi szavait, vagy azok szólnak a halotthoz, de gyakori az arra járó idegen személytelen megszólítása is. Ez legtöbbször valamilyen siri áldozat elvégzésére szólít, rendszerint imára, de vannak köztük sirvédő jellegű szövegek is.

„De ha mégis megállsz e hanton.
A pap egy imára kér!”
(Polgár)

„Ne háborizsd a csendet,
Amely sir felett lebeg,
Melyben egy jó édes-
Anyánk fáradt teste
Szendered . . .”
(Hajdúböszörmény)

A harmadik személyű igealakok rendszerint a halott adatait közlik, volt erényeit, s a gyászolók nevét vagy családi helyzetét sorolják fel. A különböző igealakok szabadon változhatnak a szöveg értelmének megfelelően. Ugyanakkor a szövegeket alkotó egységek eltérő személyragú igéit sokszor nem hozzák összhangba. Ezek az esetlegesen összeállt kompozíciók a sírfeliratok sajátos hagyományozódása következtében még állandósulhatnak is egyes falvak temetőiben. Ezt mutatja a következő két biharnagybajomi sírfelirat is.

„Ember
Ha utad itt vezet
ez emlékfát olvasd
el. Éles Gyula
volt a nevem, 78
évet éltem.
Nagy Margit volt
hü neje, kivel boldog
házasságban 47
évet élt.
Meghalt 1974.
IV. 28-án.
Gyászolják . . .”

„Mély fájdalomtól
lesujtva engedünk
utolsó utadra.
Az élet
derüs alkonyán
ragadta el a halál. Madar
Sándor volt a nevem
63 évet éltem
Vass Erzsébet volt
hü nejem kivel
boldog házasságban
35 évet éltem.
Meghalt 1971. VII. 22.
Gyászolják . . . Béke
legyen porai felett.”

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, hogy a sírfeliratoknak kevés közük van az esztétikumhoz. Ez nincs teljesen így. Mielőtt azonban esztétikailag értékesebb csoportjaikra rátérnénk, röviden szólnunk kell a kompozíció egy sajátos vonásáról.

Mint már a korábbiakban utaltunk rá, a sírfeliratok a temető komplex jelrendszerének csak egyik összetevőjét, a nyelvi jelrteget alkotják.¹¹ E rendszerbe illeszkedve a sírfelirat legalább annyira látvány is, mint értelmezendő szöveg, esetében tehát a kompozíció nem pusztán irodalmi kérdés. Különösen vonatkozik ez a fejfákra, amelyek tekintélyes részénél az írás másodlagos. Ezek között olyan fejfák is vannak, amelyek egyik oldalának teljes felülete írás céljára szolgál, de a szöveg, mely minden fejfán azonos, csak a nevek változnak benne, jelentését nem tartalmában, pusztán meglétében hordozza. A kompozíció a lelegelembb fokon már a csak adatokra korlátozódó szöveg elrendezésében is megmutatkozik. A szöveg elrendezésén, a sírjel formáján, a rajzolt díszeken és a betűformákon túl azonban a kompozíciónak a szövegben külön törvényszerűségei is vannak, amelyeknek vizuális és nyelvi tartalmuk is van. Ezek a rövidített áldásformulák.

A fejfákon s a régi sírköveken a különböző tartalmú szövegeket áldásformulák fogják közre. A kezdő és záróformulák funkciója hagyományos, nem cserélhető fel. Ezek gyakran, a kezdők szinte kivétel nélkül rövidített alakban szerepelnek, s átmenetet képeznek a vizuális és nyelvi jelek között. Ez mindenekelőtt úgy értendő, hogy a meglévő vizuális tartalom (mint pl. a szimmetriára való törekvés, a szöveg mintegy keretbe foglalása stb.) mellett a rövidítések nyelvi jelentésüket is megőrzik, s nem válnak csupán dekoratív tényezőkké. Ezt kétségtelenné teszi a nem rövidített áldásformulák nagy száma, s az, hogy a rövidítések tartalma általánosan ismert. Az alábbiakban a megyében gyakoribb áldásformulákat mutatjuk be. A legelterjedtebbek előfordulási helyeit nem érdemes felsorolni, alkalmanként azonban jelezzük a rövidítések feloldását is.

„ABFTRA”, „ABFRA”, „ABFTRAT”, „Boldog Feltámadás Reménye Alatt” (így kiírva a debreceni Köztemetőben). Egyéb értelmezései: „A Boldog Feltámadás Reményében Ámen.” (Hajdúböszörmény), „A Béke Feltámadás Reménye Alatt” (Berettyóújfalu).

„ABRFTA”: (A Boldog Reményű Feltámadás Alatt).

„BPR”, „BPRA”, „Béke Poraira”.

„B.L.P.F.”, „Béke Lengjen Porai Felett!”. „Áldás és Béke lengjen hült porai felett” (Hajdúszóvát).

„Az örök világosság fényesedjék neki.” D.A.J.K. (Dicsértessék a Jézus Krisztus! – Polgár)

„Áldás Hamvaira.” (Polgár); „Áldás és Béke hamvaira” (Polgár). „Örök béke legyen jutalma” (Zsáka). „Nyugodjék békében.” „Nyugodjál Jézus nevében” (Polgár)

Ezek a formulák megyénkben a fejfáknak csaknem mindegyikén, s a régi sírkövek többségén megtalálhatók. Az újabb sírköveken rendszerint elmarad a kezdőformula, s gyakran a szöveg lezárását is másképpen oldják meg. Szívesen alkalmazzák a következő befejezéseket: „Soha nem feledünk”, „Találkozunk”, „Emléke szívünkben örökké él” stb.

A sírfeliratok egy része esztétikailag is értékelhető. Ez nem egyértelmű a műfaj egészére nézve, a szövegek gyakran a gyászolók mély fájdalomának spontán kifejezői, így megformálásukra nem fordítanak elég gondot. Különösképpen jellemző ez a prózai feliratokra, ahol a teljes kötetlenség gyakran vezet az izléstelenségig dagályos bőbeszédűséghez. Nem áll azonban szándékunkban emiatt elmarasztalni a szövegeket valamiféle magasabb művészi színvonalat számonkérve rajtuk, amit pedig a funkció egyáltalán nem indokol. Mindemellett a prózai szövegek között is találunk olyanokat, amelyek a költői eszközökkel mértéktartóan bánnak, s az esztétikum csíráját hordozzák magukban. Ezt példázza egy hősi halott berettyó-szentmártoni sírfelirata az első világháború idejéből.

„Itt nyugszik . . . , hősi halált halt élete tavaszán, 24. évében, távol idegenben küzdött hazájáért bajtársaival. Vezényszava volt a trombitaszó, gyász zenéje az ágyudörgés.”

A sírversek legtöbbje műköltészeti hatást mutat. Különösen falusi temetőinkben feltűnőek a népnyelvtől idegen, választékos kifejezések, a keresettség, amelyek fellengzőssé teszik a stílust.

„Lehullott a gépmadár
Betelt a hős pilóta sorsa
De lelkét a két szárnyára vette
S elrepült a végtelenbe.”
(Hajdúszoboszló)

A zártabb kompozíció kevesebb lehetőséget ad ilyen túlzásokra. A kétütemű ötös sorokból álló, Dankó Imre által idézett alábbi sírvers egyetlen ellentétben megfogalmazott ötletre épül, más költői eszközt nem alkalmaz. Hangvétele, felfogása ugyanakkor nem nevezhető népinek.

„Rövid az élet,
Siratni téged.
Hosszu az élet
Élni nélküled.”¹²
(Hajdúböszörmény)

Magasabb művészi fokon áll a következő népdalszerű sírvers, amelynek két variánsát közöljük. Apró eltérések következtében ezek sincsenek azonos szinten. Az első változat egységét a sorok erős logikai kapcsolatának köszönheti, a másodikban ez a kapcsolat lazább, asszociációkon nyugszik. Bár az ellentét az utóbbiban is kifejezésre jut, a második sor kérdése és a jövő idő tompítja annak hatását. A 3–4. sor rímpárja is az első változatban tisztább, ahol viszont a 3. sor háromüteműsége megbontja az eredeti kétütemű nyolcas tagolódást. Ez azonban kizökentő hatás nélkül illeszkedik be a vers egységébe. Mindkét változat Hajdúnánásról való.

„Az én sirom nincsen messze,
Nincsen, aki felkeresse,
Járatlan annak az utja,
Hulló levél beborítja.”

„Az én sirom nincsen messze,
Lesz-e, aki felkeresse,
Nem lesz annak jároutja,
Hulló levél betakarja.”

A tartalom és forma tökéletes egységét figyelhetjük meg egy újszentmargitai sírfeliraton. A mindennapos halál tragikumát a korai halál tragikuma fokozza, amelyre a későbbiekben még visszatérünk. A rövid vers ugyanakkor mértéktartó, világos szerkezetű, s a rímelő sorok 2/4-4/2-es ütemezése természetes módon követi nyelvünk ereszkedő lejtését.

„Gyönyörű virágunk,
Korán elhervadtál,
Bennünket oly korán
Siralomban hagyta.”

A sírfeliratok formai sajátosságait ezzel még korántsem merítettük ki. Külön problémát okoznak nyelvezetük, szókészletük, helyesírásuk, betűtípusaik, ezek tárgyalására azonban most nem vállalkoztunk. A továbbiakban rátérünk a sírfeliratok fő tartalmi csoportjainak ismertetésére.

A sírfeliratok földrajzi típusainak kutatására Balassa Iván hívta fel a figyelmet.¹³ Hajdú-Biharban a fő különbségek egyes falvak, városok sírfeliratai között inkább formaiak, mint tartalmiak. Mutatkoznak ugyan tartalmi eltérések is, de ezek főképpen a hagyományozódás sajátos módjának köszönhetőek, s az újabb sírkövekre már nem jellemzőek.

A sírfeliratok jórésze rögzített, országosan is elterjedt, de vannak közöttük egyedi, csak az alkalomra készült darabok is, amelyek vagy a gyászoló család sajátos igényei szerint készültek, vagy a fejfafaragót bízták meg egyedi szöveg készítésével. Juhász István, berettyóújfalui parasztember, aki fejfaszövegeket is készített, a következőket mondja erről. „Kinek milyen vót a halála s a családja, attól függött az írás. Nekem sohasem mondták, hogy mit írjak, ide bízták. Ha fiatal vót a halott, mást írtam, ha idősebb, megint mást. Mán, ha öreg halt meg, annak csak a nevit írtam, s hogy mennyit élt. Gyászolják kik. Béke poraira.”¹⁴ Megjelenésük után ezek a szövegek azonnal mintául szolgálhatnak későbbi feliratokhoz, de tekintettel egyéni tartalmukra, legtöbbször nem válnak általánossá, bár ellenpéldákat is ismerünk.

A legalapvetőbb információ, amelyet a felirat megjelenésétől fogva közvetít, az elhunyt neve és életkora. Az általunk vizsgált temetőkből csak kivételképpen fordul elő olyan sírkő, melyen ezek az adatok nem szerepelnek, ez azonban újabb keletű jelenség, s a későbbiekben még érinteni fogjuk. A halott életkorát egyaránt jelzik a születés és halál időpontjával, vagy a leélt évek számával, esetleg mindkettővel. Az asszonyoknak gyakran föltüntetik leánykori nevét is, ritkább, amikor a férjes asszony csak leánykori nevén szerepel, bár erre is van példa.

„Itt nyugszik Jézus nevében
Egy felejthetetlen drága jó
édesanya Fodor Erzsébet
Élt 58 évet mh. 1955. dec. 27.
Páros életet élt 40 évet
Emlékül állíttatta hü férje
Csizmadia János és leánya
Margit és családja”
(Újszentmargita)

A megyében a sírfeliratok javarésze a név és életkor közlésénél többet is tartalmaz. Újszerű a felirat nélküli fejfákhoz képest a hátramaradottak, a gyászolók nevének, az elhunyt-hoz fűződő rokon kapcsolatának megemlézése. A név esetenként el is maradhat, az utóbbi azonban kötelező érvényű. Az elhunyt családjára a felirat megjelenéséig csak közvetett módon utalhattak, például annak anyagi, társadalmi helyzetére a síremlék minőségével, temetőben elfoglalt helyével. A felirat tehát itt sajátos, csak rá jellemző szerepet tölt be. A gyászolók felsorolásával csaknem egyenértékű a sírjel állíttatóinak említése, bár ez utóbbi esetben néha a gyász anyagi terheinek vállalása kerül előtérbe. Ez a melléközöngé azonban egyáltalán nem általános, s az, hogy a gyászolók vagy pedig az állíttatók – a kettő rendszerint ugyanazokat jelenti – szerepelnek a sírjeleken, általában a helyi hagyományoktól függ.

A leggyakrabban előforduló közlemény, amelyet a sírfeliratok a neveken, adatokon túl tartalmaznak, a halottnak családjában betöltött szerepére vonatkozik, amely elsődlegesen mindig szülő-gyermek vagy házastársi kapcsolat. A szövegek kivétel nélkül valamilyen formában értékelik is az elhunyt családi életét, s ez az értékelés kizárólag pozitív. Gyakran keve-

rednek a feliratokon az elhunyt tulajdonságaira és a gyászolók érzéseire vonatkozó kifejezések. Ezeknek nemcsak hitelessége, de szubjektivitása is sokszor kétségbe vonható, különösen az olyan helyeken, mint például Hajdúszovát, ahol újabban a fejfák többségére azonos tartalmú szövegek, kifejezések kerülnek.

„Itt nyugszik
szeretett férj
jó édes apánk nagy
apánk déd
apánk apósunk”
(Hajdúszovát)

„E csendes
sir alatt
alúsza örök
álmait egy
felejthetetlen jó férj
Néhai
FAZEKAS
SÁNDOR
szül. 1882 jun. 7.
meghalt 1938
már. 23
Áldás
poraira”
(Hajdúszoboszló)

A fentebbi általános tartalmú szövegek mellett idézünk olyanokat is, amelyeknek a családi helyzet nem pusztán kellékét, de fő tartalmát alkotja.

„Egy anya volt, az te voltál,
Egy életet nekünk áldoztál.
Egy sziv, mely veled sirba szállott
Emléked legyen áldott.
(Hajdúböszörmény)

„Drága jó édesanyámnak, kinek élete munka és küzdelem volt, ki tíz gyermeknek adott életet, mégis hirtelen, búcsú nélkül távozott, szeretetét szívünkbe zárjuk, felejthetetlen emléke mindörökké élni fog.” (Nagykerek)

A családi kötelekeknek tulajdonított nagy jelentőség mutatkozik meg azokban a feliratokban is, amelyek a házasságban eltöltött éveket az alapvető adatok között tartják számon. Ezt egy korábban idézett példán szemléltethetjük.

Itt kell említést tennünk egy kevésbé elterjedt felirattípusról. Szövege; „Édesanyánk”, legtöbbször semmilyen további adatot nem tartalmaz. Minden bizonnyal a családi állapotot jelző szövegrészekből redukálódott és vált önálló felirattá, s nem a kívülállóknak szól, akik számára jelentése csupán annyi, hogy a síremléket az elhunyt gyermekei állíttatták.

A vizsgált területen az elhunyt családi helyzetére, szerepére vonatkozó szövegek a közvetlen adatoknál tartalmasabb sírfeliratok döntő többségét teszik ki. Hajdúszovát 100, sorban

egymás után következő, de a temető arányainak megfelelően annak különböző részeiben levő sírkő és fejfa felirata közül 47 tartozik a most jellemzett csoportba, míg az összes egyéb közleményt is tartalmazó sírfeliratok száma mindössze 20. Ez az arány, bár kisebb eltérésekkel, de hasonlóan alakul néhány környező településen is, ahol ezt a vizsgálatot elvégeztük, és a tapasztalat szerint a megyében másutt sincs nagyobb eltérés. Mindezek arra utalnak, hogy az elhunyt életéből annak gyászoló, közvetlen környezete legfontosabbnak hagyományosan a családi közösségben betöltött szerepét tartja. Nem mond ellent ennek az sem, hogy az effajta szövegek fő forrásai területünkön hosszú ideig a kántorbúcsúztatók voltak. Ezek természetesen megfeleltek a gyászoló közösség igényeinek, s a műfaj sajátos hagyományai szerint érzelmi hatásra törekedtek. Ezt a rokonság, barátság körében az elhunyt vérségi, baráti kapcsolatainak, pontosabban a halálával ezekben beállt ürességnek, hiánynak felemlítésével érték el. („Nem szöll már hozzátok a ti jó apátok . . .”) A halott életének reális értékelése nem a sírfeliratok feladata. Ezek kivétel nélkül a családi szerep eszményi módon való betöltését hirdetik.

Lényegesen kisebb azoknak a sírfeliratoknak a száma, amelyek a halott életének valamely más oldalát emelik ki. És mivel itt rendszerint az elhunyt életében végzett munka kerül előtérbe, mely a nőknél általában túlnyomórészt a családhoz kapcsolódott, e szövegek nagy többsége férfiak sírjain olvasható. Jelentésük kevésbé általános, mint a „szeretett férj”, „jó édesanya” stb., sokkal több bennük az elhunytira vonatkozó konkrétum, egyedi jelleg. Ennek megfelelően az ilyen feliratok valóságtartalma is nagyobb az előbbieknél, kevés közöttük a halottat általánosságban magasztaló, hagyományos dicséret. Ritkaságszámba mennek az alábbihoz hasonló szövegek: „Hős voltál, a megpróbáltatás, küzdelem, önfeláldozás szerény, névtelen hőse. Legyen áldott emléked.” (Hajdúböszörmény)

Hangnemükre ha nem is elfogulatlanság, de bizonyos objektivitás jellemző. Szinte a véglelet képviseli a következő hajdúböszörményi sírfelirat. „Oláh Mihály, aki 30 éven át dolgozott a villanytelepen, mint pénzbeszedő és óraleolvasó.” Az intézmények saját halottaik számára ilyen vagy ehhez hasonló feliratokat készíttetnek, hiszen számukra a halálessel járó úr nem a családi hálózatban, hanem a munka területén jelentkezik.

A csoporton belül vannak konkrétabb és kevésbé konkrét tartalmú szövegek. Az utóbbiak a földi fáradozásokra utalnak; értelmiségiek, különösen orvosok sírkövein gyakori a „másokért élt” szakmával járó közhely alkalmazása.

„Itt nyugszik
Néhai
Oláh Sándor
Mig e földön
Élt, pihenést
nem ismert. . .”
(Konyár)

„Földi fáradozásodnak immár vége szakadt.
Jutalmul csak e siremlék maradt.”
(Hajdúböszörmény)

„Sok fáradságod földi jutalma ez.
Mennyei jutalmad odafenn kapod meg.”
(Kismarja)

„Igazán élt, mert másokért élt.”
(Balmazújváros)

„Nem hal meg az, ki oly sokaknak élt.”
(Derecske)

„A siremlék 38 évi bábaságom eredménye...
Az uristen nyugtassa meg testemet
és lelkemet ámen.”
(Sáránd)

E feliratok legtöbbször a halál egy tevékeny élet lezárásaként szerepel. Más felfogást képvisel az alábbi két idézet, amelyekben a halál nem lezár, de megszakít, s az ellentétben tragikum rejlik.

„Életed értelme volt a munka és szeretet,
S e hideg sirhalom mégis eltemetett.”
(Hajdúhadház)

„Itt nyugszik egy munkás férfi
Szeretett volna még élni
De már sirba kellett térni.”
(Hajdúszoboszló)

Végül egy tartalmas, boldog életről számot adó derecskei fejfa feliratát idézzük.

„Itt nyugszik néhai Tóth Lajos
Békési Juliánna hű férje
a föld szerelmese, ki Isten kegyelméből élete minden idejét
örömmel töltötte a gazdag
virágzó mezőben, élt 86 évet...”

A feliratoknak egy kisebb része a halál módját, annak körülményeit közli. Ez a típus kevés hagyományosan rögzített szöveget tartalmaz, a hagyományos formai kereteket mindig új, a halotthoz illő tartalommal kell megtölteni. Archaikus jellegű változataiban a halott első személyben maga mondja el a vele történeteket. Idős korban, természetes halállal elhaltak sírjára nem alkalmazzák ezt a felirattípust, a halál egyéb módjaira, mint amilyen az öngyilkosság, a közvetlen környezet nem szívesen emlékezik. Innen is adódik, hogy kevés ilyen jellegű szöveggel találkoztunk, egyes temetőben ezek teljesen ismeretlenek. Az alábbiakban három tiszacsegei és egy hajdúböszörményi feliratot közlünk, az első kettő két testvér közös sírján található.

„Szerencsétlen volt az óráim,
Melyben szült az édesanyám.
Gyilkos kezek kivégeztek,
A barátok nem őriztek.”

„Szerencsétlen volt az óráim,
Melyben szült az édesanyám.
Nem különb a nősülésem,
Mert megcsalt a feleségem,
Tovább már nem bírhattam,
Életemnek nyugtot adtam.”

„Tiszának szöke vize,
elvetted a lelkemet,
Vele együtt a szerető szívemet.
Csöndes már a kisszobám,
haza engem már hiába vár.
Óh, de jó vagy, te magány,
te jó, te megnyugtató.”

„Az esti órába
Barátom vitt a halálba.
Gyilkos keze szíven szurt,
Jaj szavam elnémult.”

Az eddigiektől eltérő szempont szerint külön csoportokként tárgyaljuk a gyermeksírok és a hősi halottak sírjainak feliratait. Tartalmilag indokolt lenne ezek besorolása a már eddig tárgyalt csoportokba; a gyermeksírok szövegei általában a családi helyzetet hangsúlyozzák, a hősi halottak sírfeliratai pedig a halál jellegére utalnak. Az idők folyamán azonban ezek a típusok jellegzetes, a többitől eltérő módon alakultak, sajátos hagyományokkal rendelkeznek. Így az országosan elterjedt virág, bimbó metafora a gyermekek sírfeliratain Hajdú-Biharban is általános. Ennek szemléltetésére három berettyóújfalui sírverset idézünk Sándor Mihályné gyűjtéséből.¹⁵

„Bimbó voltam. Alighogy kinyíltam,
már el is hervadtam.
Szénási Piroska volt a nevem,
rövid 11 hónapot éltem.
Jó szüleim ne sírjatok,
mennybe vittek az angyalok.”

„Virágbimbó voltam,
alig hogy kinyíltam,
6 hónapot éltem,
máris elhervadtam.
Kedves jó szüleim, ne sírjatok miattam.”

„Itt nyugszik e sötét sírban
Kiss Mária
élt 14 évet.
Egy letört virág. Letörte a halál.
Nyomában gond és fájdalom,
mely nyugtot nem talál.”

A hősi halottak sírfeliratain tükröződő halálélmény nem tartalmazza azt a tragikumot, amely a korai, hirtelen halál áldozatainak sírfelirataira jellemző. A háború jellegétől s a halott ottani szerepétől függetlenül a hősi halottakat mindig különös tisztelet övezte. A hazáért szenvedett hősi halált feliratok nem tekintik teljességgel értelmetlen, a halál természetes tragikumán túleső halálnak. Az alábbi hajdúszováti sírfelirat külön érdekessége, hogy annak ellenére, hogy az írás céljára kevésbé alkalmas fejfán található, igen terjedelmes; a földből még kiálló része csaknem száz szót tartalmaz.

„Hősi halott az én ne
vem a hazámért és falum
ért haltam meg elmentem
messze szőlőt a haza de vissza
vágytam kicsi falumba és
kedves jó anyámhoz
kiket nagyon szeretem de a
sors úgy rendelte hogy el
kelet őket hagynom egy
hoszab utra el kelet indul
nom kedves jó anyám ha
kijösz siromhoz neemészd
magadat értem hisz oj so

kat szenvedet hogy az
már nagyon sok és a szívem
meghasad harád is gondo
lok szeresd szeresd testvérem
Irén Jánost imádkozom
érte hogy jöjjön hozátok
mosthát Isten veletek
Itt nyugszik Néhai
Tóth Béla Lajos
élt . . . meghalt 1944. . . .”

A világnézeti, gondolati tartalmú sírfeliratok szintén kisebb arányban vannak jelen a hajdú-bihari temetőekben. Ugyanakkor számos sírfelirat tartalmaz világnézeti utalásokat, tükröz valamely világnézetet amellet, hogy témája szerint egy másik tartalmi csoportba sorolható. Vonatkozik ez az eddig bemutatott szövegek egy részére is, némely esetben ki is térünk ezekre a kérdésekre. A sírfeliratok világnézeti tartalmának vizsgálatához azonban mindenekelőtt annak létjogosultságáról kell dönten, mivel számos adat teszi kétségessé e vizsgálatok eredményeit.

Láthattuk már, hogy a sírfeliratok által közölt értékítéletek nem mindig szembesíthetők a valósággal, s ezt nem is szabad számonkérni rajtuk. Az adatok valóságosága az egyetlen, ami megkövetelhető. Ugyanakkor esetenként előfordul az is, hogy a hagyományozódás sajátosága folytán, mivel néha változatlan formában is átvesznek kész sírszövegeket anélkül, hogy az aktuális tartalom igényeinek eleget tennének, valótlán adatszerű közlések is felkerülnek a sírkövekre, fejfákra. Dankó Imre hoz erre példát Hajdúböszörményből, hogy az „elbúcsúzni nem tudtál” szövegezésű sírverseket mindenféle halott sírjára alkalmazzák¹⁶. A szövegeket tehát világnézeti értelmezésükhöz kellő kritikával kell kezelni, ez azonban tökéletesen aligha megvalósítható. Annak megállapítása, hogy egyes – esetleg sokfelé elterjedt – sírfeliratok világnézeti vonatkozásai mennyiben köszönhetők kizárólag valamely kész szöveg, fordulat, szókapcsolat formális átvételének, esetleg a társadalmi elvárások kielégítésének, vagy pedig az elhunyt vagy a gyászolók legbensőbb gondolatait fejezik ki, csak egyéni vizsgálatok, mélyinterjúk alapján lehetséges. Erre pedig a sírfeliratok tanulmányozása során sem mód, sem szükség nincsen. Szerepet játszhat a feliratok kiválasztásában a divat is, de egyes készen átvett szövegek is megmozgathatják megrendelőjük, olvasójuk személyiségét, ami pedig kiválasztásukhoz, alkalmazásukhoz vezethet. A feliratok aktuális jelentésének vizsgálatához tehát nem abból kell kiindulni, hogy a sablonos, az esztétikum határán sokszor kívül eső sírvers vagy egyéb szöveg valamely írott minta alapján került a sírjelre, s ugyanígy bármely más szöveg is betölthetné ott ennek helyét, hanem abból, hogy valamilyen okból éppen az adott szöveget választották. Egy divatos felirattípus széleskörű elterjedésének oka nem magyarázható pusztán a divattal, inkább maga a népszerűség igényel magyarázatot.

A sírfeliratok legfőbb világnézeti – gondolati tartalma a halálélmény. Ezen belül eltérő módon érvényesülnek a különböző műveltségi szintek a népi műveltségtől kezdve a kispolgári izlés változatos produktumain keresztül a szépirodalmi alkotásokig, de a halált illetőleg valamennyien két alapvető felfogás között oszlanak meg. A sírfeliratok kisebbik része a halált negatív jelenségnek, embertelennek, kegyetlennek festi le. Közöttük egyetlen vallásos vonatkozású feliratot sem találtunk. Ugyancsak erre a csoportra jellemző, hogy szinte kivétel nélkül fiatalon vagy váratlanul meghaltak sírfeliratai tartoznak ide, bár még ezeknek is csak

egy része. Ugyanakkor a szövegek valóságtartalmáról mondtak után nem csodálkozhatunk azon sem, hogy még egy 78 éves öregember sírjára is felkerült egy, a váratlan halál kegyetlenségét hitetlenkedve fogadó felirat. Az életkor és a szöveg ellentmondásából arra következtethetünk, hogy kiválasztásában a gyászolók ízlésének és fájdalmának eleget tevő szöveg igénye volt a döntő szempont, a körülmények ismerete híján azonban nem tehetünk határozott kijelentést.

„Tóth Lajos
1896–1974.
Váratlanul tört ránk a kegyetlen halál
Szinte hihetetlen, hogy örökre itt hagyta.”
(Hajdúsámson)

„Itt nyugszom csendesen
Bikki Gábor
volt a nevem, 21 évet éltem
A halálra nem volt kedvem
Mégis el kellett mennem
Jó szüleim, testvéreim
ne sírjatok!
(Tiszacsege)

„Úgy jött felém a halál, mint viharok szele, azt sem várta elhervadnak, már leszakajtott, fiatal voltam, 26 éves, még élni szerettem volna, de a kegyetlen zord halál megragadta fiatal lételemet, nem kegyelmezett, el nem engedett, leszakajtott.” (Hajdúhadház)

A sírfeliratok túlnyomó többsége ezzel szemben a halált természetes módon fogadja. Ezen a halálélményen belül is megoszlás tapasztalható a világnézet és a halál fő tartalmáról való vélekedés szerint.

A világnézetileg értékelhető sírfeliratok legnagyobb része vallásos felfogást tükröz. Igen kevés és csak adott társadalmi csoportokra jellemző a pozitív halálélményű, de materialista szellemű szöveg. „Harcoltál a békéért, rendért, utoljára megpihenni tértél.” „Életedben a népért dolgoztál.” (Mindkét változat Hajdúböszörményből való.)

A vallásos világnézetű feliratokon belül is elhatárolható egy kisebb típus, ahol a feliratok fő tartalmát a vallásos élmény megnyilatkozása adja. Vannak közöttük imarészletek, egyházi énekek vesszakai, vannak kötetlen szövegek is, amelyek az elhunyt vagy a gyászolók vallásosságát juttatják kifejezésre. Figyelemre méltó a fiatalkori halál vallásos felfogása és az előbb már idézett halált elutasító, értetlenül fogadó szövegek közti különbség. Nem egy vallásos sírfelirat tartalma teljesen független a halottól és az aktuális helyzettől, a köztük levő kapcsolatot egyedül a keresztény szellem és a halál ténye biztosítja.

„Itt nyugszik a Jézus Mária
nevében
Balla Anna
ki szép hajadon korában
szállt sírjába
mennyezőjét mennybe várja
élt 17 évet ...”
(Polgár)

„Halál fullánkod nekem nem árt
Jézusom fizette az árt.”¹⁷
(Berettyóújfalu)

„Tudom, az én megváltóm él
hajléka készen vár reám
Már int felém, koronát ígér
a földi harc után.”
(Hajdúsámson)

„Nékem az élet Krisztus, az elaluvás nyereség”
(Debrecen)

„Mi Atyánk legyen meg a Te akaratod”
(Hajdúszoboszló)

Vallásos jellegűek azok a sírfeliratok is, amelyek a halált a keresztény tanításnak megfelelően értelmezik, bár lehetnek közöttük olyanok, amelyek nem tartalmaznak semmiféle közvetlen vallásos utalást. Ennek a halálélménynek az alapja a feliratokon a sors által az emberekre kényszerített halál természetes elfogadása. Különösen jól példázza ezt nagyszerű hasonlatával egy konyári fejfafelirat.

„Itt nyugossa a halál csendes
álmát Budai Gyula
élt 90 évet meghalt 1966
X. h. 19. n.
Megérettem mint a búza
Örömmel szállok síromba
Isten veletek Kedves Gyermek
keim unokáim.”

A halállal kapcsolatos legalapvetőbb képzet a feliratok tanulsága szerint a nyugalom. Egyes feliratokon ez a nyugalom a földi szenvedések megszűnését jelenti. Leggyakrabban azonban más képzetekkel együtt említődik, amelyek a túlvilággal kapcsolatosak. Bár a feliratok többsége erre külön kitér, a következő bihari fejfafeliraton ez nem szorul magyarázatra.

„Lőrincz Julianna a sírba leszállak
Édes panyóm közt nyugalmat találok.”¹⁸

A lélek túlvilági életét a feliratok elsősorban az örök boldogsággal azonosítják. Ez a boldogság több szövegben a nyugalomhoz hasonlóan megszabadulás a földi gyötrelmekről. Mindezekkel gyakran keveredik a túlvilági találkozás képzele. Sok sírkövön ez egyszerű „Találkozunk!” formában van jelen az áldásformula helyén, de sokszor szerepel mintegy indoklásként a lélek továbbélésével együtt. E két rokon képzetről a feliratok a meggyőződés hangján szólnak, a számos vizsgált szöveg közül egyedül a negyedikként közölt idézet tette ezt a hit kérdésévé.

„Csendes állom édes párom
Nyugalmamat e hant alatt
találok. Jöttem hozzád megpihenni
idelelnem már nem fáj semmi
itt az örök boldogság.”
(Derecske)

„Ne sírjatok értem, drága szerettem
én már boldog vagyok
megszűntek kínjaim
a lélek él tovább
találkozunk megint.”

„A lélek él, találkozunk
Soha többé el nem válunk.
Gyermekeim én itt hagylak
hogy a kintől megnyugodjak.
Ti azért hát ne sírjatok,
Jézusomnál várok rátok.”¹⁹
(Berettyóújfalú)

„Nehéz az elválás
de bízik Istenben
hogy találkozunk.”
(Hajdúszoboszló)

Egyes változatok a nyugalmat és az örök boldogságot határozottan megkülönböztetik egymástól, értelmezésük szerint az előbbiben a test, az utóbbiban a lélek részesül. Az alábbi két feliratot Sándor Mihályné tette közzé Berettyóújfaluból. Az első sírvers tömör és szemléletes kifejezésmódja művészi formaérzékről tanúskodik.

„Az ég és föld
rajta megosztott,
Lelke fölszállt,
Teste megnyugodott.”

„Testem megpihent,
lelkem örül az Úr dicső széke közelében.”²⁰

Jellegzetes felfogást képviselnek azok a sírfeliratok, amelyek tartalmazzák ugyan a halál kérdését, de nem foglalnak állást, azt mintegy megkerülve, a földi életre irányítják a figyelmet. Ezek – egy már jellemzett csoportot is ideértve – az örök életet a vallástól eltérő módon értelmezik, annak zálogát az emberi szeretetben, az emberekért végzett áldozatos munkában és annak megbecsülésében látják. Ez az emberközpontú szemléletmód leggyakrabban értelmiségiek sírfeliratain jelentkezik, bár terjedőben van a társadalom más rétegei között is.

„Csak az hal meg, kit
elfelejtenek, örökké él
akit szeretnek.”
(Hajdúszoboszló)

„Nem hal meg az, aki embertársaiért élt.”
(Debrecen)

Ugyancsak egyre jobban terjed a sírfeliratokon a magasabb irodalom is. A megye temetőiben a következő szerzőktől találtunk szépirodalmi idézeteket: Ady Endre (Hajdúböször-

mény), Arany János (Debrecen, Hajdúnánás), Garai Gábor (Hajdúböszörmény), Harsányi László (Debrecen), Juhász Gyula (Debrecen, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló), Gyulai Pál (Hajdúböszörmény), Madách Imre (Berettyóújfalu), Petőfi Sándor (Balmazújváros, Hajdúnánás), Pósa Lajos (Polgár), Váci Mihály (Hajdúszoboszló). Gyakorik ezenkívül az Ábrányi Emiltől, Vörösmarty Mihálytól vett idézetek is.

Mint az eddigiekből is kitűnt, a sírfeliratok sajátos, formailag és tartalmilag igen heterogén műfajt alkotnak, nem is szólva művészi értékükről. Önálló műfajjá a nagy változatosság mellett meglevő közös jellemzőik alakítják őket. Legfőbb közös tulajdonságuk a funkció, amelyet a temető rendszerén belül betöltenek. Ez nagyfokú tematikus és hangnembeli rokonságot visz a szövegekbe, de az adott közösség normáin belül, amelyek a temetőkben jelenleg már egyre kevésbé érvényesülnek, bizonyos felfogásbeli különbségeket is megenged. Ezek a különbségek a települések arányában kisebbek vagy nagyobbak lehetnek.

A sírfeliratok átmenetet képeznek a folklór és a hivatásos irodalom műfajai között. Legtöbb költőnk életművében sírversek is szerepelnek, egyesek közülük, mint például Kozma Andor, sírversköltőként is ismertek. Nem mindig tartották azonban számon ezeket a zömében megrendelésre vagy baráti szívességből készült rövid költeményeket, sok sírversük lépett így a folklorizáció útjára. Jelentős lépést jelentett a szövegek elterjedésében a nyomtatott sírfelirat-gyűjteményekbe való bekerülésük is. Mindezek a folyamatok azonban még további kutatásokat igényelnek, mint ahogy a sírfeliratok elemzése is a folklór és temetőkutatás kevéssé ismert és kimunkált területei közé tartozik.

JEGYZETEK

- 1 Megyénkben egyedül Hajdúböszörmény temetőinek sírfeliratairól készült rövid áttekintés, amelyre még utalunk.
- 2 A szövegek közlésében azok forrásától függően többféleképpen kellett eljárunk. Minden esetben igyekeztünk a fejfák, sírkövek sortördelését követni, ezen belül azonban az egyes szavak vízszintes elhelyezkedéséhez nem alkalmazkodtunk. A másodlagos forrásokból származó feliratokat verssorok szerint idézzük, a kötetlen prózát folyamatosan, verses sírszövegek mellett kiemelve, de szintén kötetlenül közöljük.
- 3 Kunt E.: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban. Debrecen, 1978. 96.
- 4 Kunt E.: i. m. 102.
- 5 Balassa I.: A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethnographia, LXXXIV. 1973. 234.
- 6 Zentai T.: Nádudvari sírjelek. Ethnographia, LXXXIII. 1972. 305.
- 7 Sági L.: A régi debreceni temetők és síremlékek. Debrecen, 1966. 10–14.
- 8 Vö. *Wernei-Kronberger E.*: Magyar középkori síremlékek. Budapest, 1939.; *Wick B.*: Kassa régi síremlékei. Kassa, 1933.
- 9 Sági L.: i. m. 25.
- 10 Sági L.: i. m. 25–26.
- 11 Kunt E.: i. m. 100–101.
- 12 Dankó I.: A hajdúböszörményi temetők költészete. In: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, II. 1975. 292.
- 13 Balassa I.: i. m. 234.
- 14 Sándor M.-né: Fejfák (fűtül való fák) Berettyóújfaluban. Múzeumi Kurír, 4. 1970. 23.
- 15 Sándor M.-né: i. m. 25–27.
- 16 Dankó I.: i. m. 290.
- 17 Sándor M.-né: i. m. 26.
- 18 Györffy I.: Dél-Bihar falvai és építkezése. Néprajzi Értesítő, XVII. 1906. 114.
- 19 Sándor M.-né: i. m. 25.
- 20 Sándor M.-né: i. m. 27.

Idegen nyelvű
összefoglalások

Предисловие

Подкомитет по охране художественных памятников при Областном Совете Хайду-Бихар — с помощью широкой общественности — с долгих лет занимается разыскиванием и разработкой некоторых областей культурной жизни и традиций нашего комитата, связанных более или менее тесно с охраной художественных памятников. Эти разработки в первую очередь служат для научных познаний, и не смотря на то, что они вполне принимают во внимание прежние исследования, относящиеся к данной тематике — их надо считать новыми, оригинальными работами, потому что они стараются осуществлять полноту, их характер является обобщающим, и поскольку они создаются средствами и методами современной науки, и осуществлением ее точек зрения, требуя при этом много оригинальных, заменяющих недостатки исследований. При разработке разных вопросов и тематик становится ясным, что вопросы могут быть решены с успехом только в полноте и историчности тематике. Поэтому не начинаются наши разработки чрезмерно издавна, поэтому нельзя отказываться от знания прошлого, кончающегося настоящим, и поэтому не можем упускать из виду сравнение явлений с другими идентичными или подобными явлениями. Осуществление этой точки зрения сделает наши разработки не только научно обоснованными, но и освобождает их от узкой провинциальности, от вредного интроспективного локального патриотизма, часто выражающегося в романтическом фантазировании, и от неясности принципов.

Наша настоящая книга, составленная лучшими специалистами данного вопроса, занимается искусством кладбищ в самом широком толковании темы. Знание нашей кладбищенской культуры, ее правильное понимание предполагает открытие всего материала, связанного со смертью, способами похорон, устройством кладбищ, и с кладбищенскими памятниками, а также сопоставление его с практикой похорон других мест, других народностей. Книга предназначена совершить эту работу с той практической целью, чтобы её установления можно было использовать при работе по охране художественных памятников, и в более близком понятии — в практической работе нашей кладбищенской культуры.

Настоящее издание тесно связано с нашими прежними изданиями по охране художественных памятников и является важным этапом нашей культурной политики.

Выражаю благодарность всем научным сотрудникам, организациям, учреждениям, — совместные усилия и материальные жертвы которых сделали возможным издание нашей книги.

Расчитывая и в будущем на их работу и сотрудничество обращаю ваше внимание — с уважением — на нашу книгу.

Д-р Имре Сабо
председатель Областного
Совета Комитата Хайду-Бихар

Введение

В наши дни многие интересуются народным искусством, в том числе и кладбищенским искусством. В интересе, выражающемся теперь к деревянным надгробным памятникам, находится среди прочих и мода. Когда возьмем в руки наше издание об искусстве кладбищ, может возникнуть вопрос о том, не является ли и эта книга одной из созданных модой множества книг. Если не были бы предшествующих событий в нашей работе, проделанной в области ознакомления с нашими культурными ценностями, то было бы весьма трудно опровергнуть это предположение. Поскольку регулярно занимаемся открытием нашей культурной жизни, культурной истории, так, как это настоящее издание, занимающееся кладбищенским искусством имеет много предшествующих событий, общепризнанных как в области науки, так и в культурной жизни повседневной практики, и в работе (Художественные памятники, мемориальные места литературной жизни и народное искусство комитета Хайду-Бихар, г. Дебрецен 1972. — История ярмарок — Ярмарки при мосте в Хортобади — г. Дебрецен 1976 — Народное строительство комитета Хайду-Бихар г. Дебрецен 1979. и т. д.), речь идет не об этом, значит не о моде.

Наша местная политика просвещения ставила целью разыскать и разработать — в интересах развития социалистической культуры и сохранения наших ценностей — большие области, единицы культурной жизни. Эта ставленная нами цель осуществляется последовательно. В ходе регулярного труда по открытию и разработке мы дошли теперь до познания нашего кладбищенского искусства.

Три важные события человеческой жизни — как их называют этнографы — рождение, заведение семьи и смерть связаны самыми крепкими и самыми многосторонними узлами с человеческой жизнью, с культурой в целом и с традициями. Эти три большие случая создали свою своеобразную культуру и в рамках этой культуры и свои вещественные и материальные памятники. Наш настоящий том занимается только смертью, вернее говоря культурными явлениями, связанными со смертью, кладбищами, знаками рядов, т. е. с их художественными проявлениями.

Издание книги служит и практическим целям, способствует работам по приведению в порядок площади и охране художественных памятников — и через них воспитанию вкуса. Наше кладбищенское искусство является такой же органической частью нашей социалистической культуры, как и другие художественные проявления народной жизни, проявляющиеся со стороны образа жизни и сознания.

Считаю важным и любезным заданием и долгом выразить благодарность всем тем заводам и учреждениям, с материальной помощью которых становилось возможным издать этот третий том нашей серии по делам художественных памятников и народного искусства.

Д-р Ласло Андял
Председатель Подкомитета
Художественных памятников
Областного Совета Хайду-Бихар

Тибор Бодроги

Похороны — религия — общество

Автор описывает картину ритуала и различных видов похорон, которые связаны с переходом человека от жизни к смерти. Автор из-за целесообразных побуждений не ставит целью описать обычаи, связанные с ритуалом различных народов, или подробно описать сложную совокупность представления человека к новой загробной жизни.

Автор старается исследовать обычаи у народов, живущих на низком уровне культурном, местами включая материал исследования народов, живущих на высшем культурном уровне. После того, как в очерке говорилось о важной общественной роли смерти и похорон, автор переходит к ознакомлению с различными иррациональными представлениями о причине смерти. В связи с этим, в мифах занимающихся описанием причин смерти однозначно показывается, что у народов, стоящих на низком общественном уровне развития, смерть не представляется, как естественное явление, а как прямое следствие вины мифического времени.

Далее в очерке рассказывается, что причинами смерти являются различные волшебства, и на примерах показывает как искали личность волшебника, действия которого вызывали смерть у погибшего.

Виды похорон — различные обычаи

В данной части очерка рассказывается о процедуре действия над умершим.

Эти процедуры различаются на различных культурных территориях, в следствии различных факторов, условий.

В очерке описываются какие формы процедур и виды похорон могут быть в зависимости от материального положения и знатности умершего в обществе.

В течение истории не сформировалось единых правил и взглядов на это явление и невозможно их определить.

Одно общество принимает одно и то же явление за добродетель, а другое — за наказание, осуждает его, боится его.

Ритуалы и циклы похорон

В данной части очерка описывается совокупность действий над умершим.

На примерах описывает похоронные приёмы аборигенов Северной Австралии, малонезийцев Новой Северной Ирландии, имаров Северной Новой Гвинеи, траджаков Северного Целебеса, бедуинов Северной Африки, арабского полуострова, овенбудов Южной Африки и тайванских китайцев.

В дальнейшем автор занимается различными категориями похоронных привычек, такими как оплакивание мёртвого, различными видами выражения траура, способов обращения с трупом, включая сюда различные распространённые виды мумификации.

Множественные похороны

Данная часть очерка показывает на то, что в многочисленных обществах захоронения производят 2 или более раз, то есть различными способами обращаются с его костями. В данном очерке описывается, что правила двукратных захоронений возникают из-за двойного отношения к мёртвому, то есть сохранение костей—для поддержания связи физической с умершим, либо ликвидация костей из-за страха перед умершим (сжигание костей, пульверизация).

В формировании обычаев множественного захоронения сыграло роль и играет сегодня различное представление у народов о душе умершего.

Виды похорон

В данной части очерка автор познакомит нас с различными физическими методами удаления трупа.

Оставление на месте смерти, выносом в отдалённое место, различными способами закапывания в землю, похоронами в пещерах, урне, и самыми странными видами похорон-каннебализмом, внутри этого—эндоканнебализмом.

В заключительной части очерка автор, минуя подробности, показывает совокупность обычаев похорон и послепохоронных обычаев.

Автор занимается находкой могильных памятников, местами похорон (захоронений), послепохоронными поминаниями и последующими воспоминательными ритуалами.

Общественным положением вдовца сжиганием, физическим уничтожением вдовца).

Автор обращает внимание на распространение во всём мире культачерепа и его проявлениями (изготовление модели черепа, маски черепа).

Из материала видно, что автор описывает развитие обычаев и видов похорон. Можно определить, что обычаи и виды захоронения сложны и дифференцированы, однако они стремятся к единогласию и упрощению.

Это значит, что различные виды похорон различных обществ в зависимости от материального положения изначности умершего в том же обществе, распространения высшей культуры развития сближают эти обычаи и виды похорон.

Очерк заканчивается перечислением литературы, написанной на тему:

1. Причины смерти.
2. Формы похорон-отклонения от привычек.
3. Циклы похоронного ритуала.
4. Плакание.
5. Траур.
6. Подготовка к похоронам, действия над трупом.
7. Мумификация.
8. Множественные похороны.
9. Виды похорон:
  - а) оставление
  - б) вынос трупа
  - в) захоронения в землю
  - г) захоронения на поверхности земли
  - д) захоронения над поверхностью земли
  - е) захоронения в пещеры
  - ж) захоронения в урны
  - з) морское захоронение
  - и) кремация
  - к) каннебализм
10. Находки памятников могил.
11. Места похорон.
12. Поминальные обряды.
13. Вдовец.
14. Культ черепа.
15. Литература.

Похороны, кладбища, искусство кладбищ

Автор, обобщая пишет, какую роль играет смерть и похороны в человеческой жизни и культуре общества.

В данной части автор пишет вступление к остальным очеркам. Он уделяет внимание на то, что смерть, и связанные с ней похороны вместе с другими большими событиями человеческой жизни, такими, как рождение, основание семьи (брак, свадьба), порождает больше всего суеверий.

Автор выделяет, что в этих суевериях и привычках продолжают жить древние суеверия, хотя перечисленные явления, вместе с развитием экономики, общества и культуры также изменяются.

Автор ставит целью чёткую задачу, заняться только кладбищем, а не смертью и связанные с ней культурными явлениями, предметами, относящимися к похоронам.

В дальнейшем, он даёт общую историю кладбищ, выделяя факторы, относящиеся к территории области Хайду-Бихар.

Венгры, уже во время основания отечества, захороняли мёртвых на кладбищах.

В зависимости от материального положения и знатности, на кладбище выделялись разные места.

Места для кладбищ выделялись рядом с населённым пунктом, на сухом возвышенном месте.

Можно предполагать, что кладбища имели вход, правую, левую и центральную части.

После принятия католической веры и новой общественной формы, место для кладбищ стало выделяться возле церкви. Территория кладбищ находилась вокруг церкви, которая строилась на возвышенном месте населённого пункта. Во многих местах кладбище огораживали каменными заборами. Данные заборы являлись и оборонительными укреплениями. Церковь также являлась местом захоронения.

В основном, данное явление наблюдалось в церквях, находящихся в центре семейных имений (Херпай), монастырях. В средних веках церковь не всегда строили в населённом пункте, так как она принадлежала нескольким населённым пунктам, либо, самое высокое место находилось не на территории села (Зелмер).

В этих случаях кладбища, образованные вокруг церкви находились вне территории населённого пункта.

Кладбища, огороженные заборами оказывались через некоторое время малы и быстро заполнялись.

В основном, через 10 лет, стали захоранивать в старые могилы, из которых извлекались остатки скелета, которые потом были захоронены в стене кладбищного забора. В начале стали хоронить возле забора, потом за ним.

Это было возможно в тех местах, где церковь находилась вне населённого пункта. В тех местах, где церковь и кладбище находились в центре населённого пункта, в XIII-XIV в., эти кладбища стали выноситься за пределы населённого пункта. Новые кладбища формировались на возвышенном месте и сухом, в отдалении от села.

Эти кладбища имели забор, ров и охранялись сторожем. Кладбищинский сторож и ров имели большую роль при похоронах. На данных кладбищах могилы были по порядку, однако в зависимости от семейных связей, от материального положения и знатности можно наблюдать распределение мест на кладбище.

В дальнейшем автор в своём очерке описывает отдельные типы кладбищ (братские могилы, европейское, эпидемическое, и сектанское кладбища).

После этого автор описывает виды похорон, уделяя внимание на то, что любой вид захоронения называется похоронами. После такого вступления автор описывает историю дребенских, хайдунашских, фельдешских кладбищ.

Важнейшей частью кладбища является памятный холм-первичный памятник.

В области Хайду-Бихар обычными памятниками являются: у протестантов — надгробное дерево, у католиков — деревянный крест.

Автор кратко описывает некоторые правила пользования кладбищем (выкапывание могилы, форма могилы, держатели венков и т. д.), потом переходит к разработке вопроса, связанного с кладбищенскими правилами.

С XVIII-ого века старались местными правилами урегулировать положения и спорные вопросы кладбищ (во многих случаях из-за санитарии).

Окончательно и решительно разрешили эти вопросы в 1970 г., когда вместо религиозных кладбищ сделали единое кладбище, которое соответствует правилам санитарии, эстетики и правилам пользования.

На этих кладбищах в первую очередь уделяют внимание элементам искусства, требованиям эстетики и, тогда, они станут уважаемым местом новой формы жизни.

Юридические правила похорон

Начиная с древних времен общество славно хранит память об умерших: право, религия, наука, искусство, литература многосторонне занимается проблемами смерти и умершими.

В сердцах венгров столетиями живёт чувство уважения к предшественникам. Они захороняли умерших с честью в соответствии с народными обычаями, живущими с древних времен, и государственными предписаниями данной эпохи. Данный очерк анализирует юридические законы похорон, обобщая государственные предписания и живущие народные традиции.

Среди народа распространён тот взгляд, что обычай помещения гроба на катафалк, ношения траура и поминки, похороны, являются «правами умершего», которые родственники и близкие должны выполнять.

Вера в то, что если это не будет выполнено, то умерший может возвратиться и мешать им в жизни, заставляла народ выполнять «право умершего».

Состояние траура по отношению к нормальному образу жизни содержало запреты, обязательства и многочисленные внешние признаки на время траура, которое определялось в данной местности.

Такие запреты были на использование печки, приём пищи, работы в доме.

Так как, до конца XVIII века причину и наступление смерти определяли члены семьи и родственники умершего, то осмотр трупа и оплакивание играли важную роль. В последнее время государством был установлен порядок официального осмотра трупа, определения причины смерти, согласно государственным законам, 2—3 десятилетия назад запрещалось помещения гроба на катафалк в доме, гроб должен устанавливаться на катафалк на кладбище. Траур по умершему носили не только члены семьи, но и круг людей, среди которых он жил.

Звон колоколов извещал о смерти, сигналы колоколов по местным обычаям говорили о знатности, роде и возрасте умершего.

Цвет одежды людей и цвет гроба выражали состояние траура в зависимости от рода и возраста умершего. Прощание с умершим начиналось с положения трупа в гроб и помещения гроба на катафалк.

В гроб, вместе с умершим, по его завещанию и по существующему народному поверью, помещали различные предметы, в которых умерший якобы будет нуждаться в загробной жизни. При прощании с умершим, родственники окружали гроб по степени родства и по роду.

Организация похорон лежала на семье умершего, в некоторых местах похороны организовывали жители улицы, соседи и другие общественные круги, к которым принадлежал умерший. Начиная со второй половины прошлого века формировались самовольные похоронно-страховальные общества, организованные на денежных основах.

В Трансильвании похоронами заведовали различные авантюристические общества и деканства.

В случае смерти девушки или парня, родственники во многих местах после смерти устраивали свадьбу умершего по свадебным ритуалам.

Это явление в основном выражалось при проводах умершего на кладбище. Проведение свадьбы умершего объясняется верой в загробную жизнь.

Раньше захороняли возле церкви, а начиная с середины XVIII века кладбища выносились за пределы населённого пункта.

Эти вынесенные кладбища принадлежали церкви, определённому обществу или определённой семье.

Положение кладбищ регламентировалось религией: отдельно захороняли неместных и некрещённых и т. д.

Государственные и общественные постановления предписывали порядок ограждения, охраны, определения места захоронения, расположение дорожек на кладбищах. Народ считал кладбище священным местом, где было захоронить трупы честных людей: трупы людей, которые не соответствовали моральным нормам данного общества, захороняли в отдельном месте или в кладбищенском рву. Этот обычай у протестантов основан на библейских началах, похороны таких людей назывались «захоронением осла» (сдохших ослов оставляли за воротами города без захоронения).

Трупы этих людей хоронили без религиозных ритуалов и проводов.

Начиная с середины XVII века встречаются случаи, когда два церковных общества используют вместе одно кладбище. По ныне существующим законам на кладбище можно захоронить любого человека.

Известны два закона распределения мест на кладбище: первый — место выделяется по порядку, второй — по системе семейственности, в некоторых местах захороняли расширенный круг родственников или людей одной национальности.

Государственные предписания старались заставлять хоронить по первому закону, а среди населения более популярным было захоронение по второму закону.

Могила умершего отмечается меткой (у католиков-крест, у людей другой веры — надгробное дерево или каменный памятник).

Раньше, когда люди ещё не знали письменности, о возрасте личности, роде и знатности умершего можно было судить по форме памятника и нанесённых на нём символах. Во многих местах личное положение умершего выражалось надписью в стихотворной форме на памятнике.

Заключительным актом похорон являлось приглашение в дом умершего родственников, друзей, которое называлось поминками.

В некоторых местах поминки проводили возле могилы, но чаще всего в доме умершего: безграничное веселье по этому поводу запрещалось государственными властями.

Уважение к предшественникам выражается в воспоминаниях о них: могилы умерших родственников и близкие знакомые содержат в порядке, в «день умерших» посещают могилы и торжественно вспоминают о них. (1 ноября — день умерших, а у людей православной веры — первое воскресенье после пасхи.)

Эстетика надгробных деревянных памятников

До сих пор искусством деревянных надгробных памятников протестантских кладбищ области Хайду-Бихар мало занимались.

О предметной энтографии венгров, точнее одеревянных надгробных памятниках, которые относятся к искусству резьбы по дереву, последнее время стали появляться отдельные длинные, но неполные очерки.

Раньше несколько иллюстрированных статей и сообщений показывали эту странную отрасль народного творчества, которая в сегодняшние дни нашла свое место в рамках энтографии.

Во вступительной части нашего очерка занимались описанием формирования надгробных деревянных памятников кладбищ.

Определили тот жалкий факт, что мало сохранилось данных о том, какие надгробные памятники и могильные метки стояли на сельских и городских кладбищах в 17—18 веках. Скучные сохранившиеся данные доказывают то, что идя вглубь десятилетий назад, украшения надгробных деревянных памятников становятся богаче.

Объясняется это отсутствием ранее письменности, что заставляло надгробные памятники известными символами, предметными метками рассказывать всё то, что позже заменили надписи. Надписи не исключили и не сделали лишними украшения, так как инстинкт к украшениям сказывался у народа не только в украшении предметов повседневной жизни, но и проявлялось в украшении резьбой по дереву могильных памятников.

Орнаментация, использованная на могильных памятниках не является отдельной отраслью народного творчества, художественного украшательного искусства, а является фрагментами творчества резьбы по дереву.

Те же самые фрагменты и мотивы можно стыковать в других отраслях искусства резьбы по дереву, например на мебели, на воротах.

Надгробные памятники (деревянные) протестантских кладбищ области Хайду-Бихар составляют одну группу того типа, который в общем характерен для затиссайской области.

В этой области находятся надгробные деревянные памятники формы лодки, в некоторых местах — типа столба или фигуры человека, или памятники с таблицей.

Из-за отсутствия данных не можем однозначно определить то, что Дебрецен ли сыграл роль в распространении памятников лодочной формы во всей затиссайской области, так как в самом Дебрецене применялись памятники только лодочной формы.

Точно знаем, что в выделении места для кладбищ в 1567 г. Дебреценский синод имел решающее значение.

Данный синод принял идеи протестантизма, его кальвинское направление, в котором говорится, что кладбища должны находиться на краю населённого пункта.

В церкви или на её территории захоронения запрещены. По мнению наших энтографов, до распространения протестантизма меткой могилы применяли надгробное дерево, а крест стали применять для различия веры.

В области Хайду-Бихар самый распространённый памятник — памятник лодочной формы. У 50% наших кладбищ есть такие памятники.

Сама по себе форма лодки вытекает из похоронных привычек древних венгров, так как языческие венгры захороняли своих мёртвых за рекой, и для транспортировки трупа на кладбище нужна была лодка.

В течении истории лодки принесла изменения, иногда полностью искажаясь.

Вторую большую группу надгробных памятников области Хайду-Бихар протестантских кладбищ составляют деревянные памятники столбичного типа.

Оформление данного типа не требует особого умения, мастерства. Мастер мог показать своё искусство лишь при оформлении верхней части столба. Верхняя часть прямоугольного или квадратичного столба обычно или закруглялась, или срезалась под углом, или списывалась и делалась горизонтальной.

Деревянные могильные памятники в форме человеческой фигуры в нашей области встречаются редко.

В основном данная форма могильных памятников была распространена в бихарской части области, под трансильванским воздействием, у которых могильные памятники приобрели выразительный человеческий облик, то есть, столб имел голову, шею, плечи, а в деталях украшения можно обнаружить и глаза, нос, подбородок, а иногда и сердце.

Самые красивые экземпляры могильных памятников, имеющих в своих верхних частях формы женских причёсок, находятся на кладбище Надудвар. На могилах мужчин стоят такие же столбы лодочного типа.

В группу надгробных меток относятся те надгробные памятники, которые своей плоской формой копируют форму каменного могильного памятника. Их верхняя часть как правило закруглена.

Имеются и такие могильные памятники, у которых на столбе квадратного сечения прибавалась доска с надписью: имя, фамилия умершего.

На некоторых хайду-бихарских кладбищах применяли надгробные могильные памятники из двух деревянных брусьев. Те два деревянных бруса, на которых несли гроб, втыкались в могилу у ног.

Это означает, что памятник состоит из двух брусьев, и торчащие из земли концы украшались резьбой.

По украшению наших деревянных надгробных памятников можно определить, что самым распространённым мотивом был мотив плакучей ивы. Данный мотив начал распространяться в начале XIX века, его можно встретить и в сегодняшние дни. Раньше, если хотели изготовить красивый деревянный памятник (до 19 века), то заказывали украшения в виде тюльпана и звёзд. Наряду с классическими, и популярными украшениями, такими как звёзды, тюльпан, плакучая ива, на кладбищах области Хайду-Бихар начали появляться иные элементы украшения, но как правило, растительного происхождения. Данные украшения, имеющие сомнительную ценность, быстро распространялись на дебрецких кладбищах. Можно было видеть украшения в виде розы, ладныша, розмарин, гвоздики, листьев и т. д.

Данное украшение на памятнике говорит об искаженном вкусе мешан. Данная форма украшения не имеет ничего общего с настоящим народным искусством, и, к счастью, на наших кладбищах уже не встречается данное явление.

Старые кладбища Дебрецена

Память о древнем времени хранят в себе кладбища. Так и в Дебреcene кладбища хранят для нас целую историю. На административной территории Дебрецена находятся сохранившиеся памятники представителей проходящих здесь культур за последние три тысячи лет.

Со дня основания данного города, первое место захоронения однозначно можно определять с конца XIII века, которое находилось в огороде древней церкви «Святого Андраша», на месте которой сейчас стоит «Большая Церковь». Подобное место захоронения находилось возле церкви «Святого Ласло», ныне это в районе улицы Сапанош, но точного места расположения не знают. После этого времени возникло более 20 кладбищ, место которых, за исключением нескольких, по старым записям определено точно. Не знаем только места эпидемических кладбищ, которые без всяких причин держали в секрете.

В Дебреcene шло много споров о поддержании древних захоронений и уходе за ними, пока в 1932 году не открыли «Общее кладбище», и с этим ликвидировали использование религиозных кладбищ, за исключением еврейского, в котором и в настоящее время производят захоронения.

В Дебреcene, население которого в большинстве своём приняло протестантскую веру в первой половине XV века, формировались характерные могильные памятники и порядок похорон. Самый древний могильный памятник-большой памятник епископу Мелиусу Йухасу Петеру с 1572 года, который был сделан из красного мрамора в виде пятиугольной плахи. Данный могильный памятник первоначально находился на кладбище Добози (картина 2). На этом кладбище стояли характерные памятники последующих веков (картина 3, 4, 5, 6, 7). На 8, 9 картине видны памятники, которые формировались под воздействием классицизма. На 10 картине виден характерный могильный памятник Чоконаи Витезу Михаю, сделанный из железа в виде пирамиды, который находится на Хатванском кладбище, и данная форма памятника стала любимой формой могильных памятников в Дебреcene (картины 11, 12, 13, 14).

Простой формой могильного памятника было надгробное дерево, на котором ставили табличку с надписью (картина 15). Данный памятник стоял недолго 30—40 лет, дерево гнило и его ниже опускали, и уже только его пик говорил о месте могилы. В Дебреcene с начала первой половины XIX века стали широко использовать могильные памятники, сделанные из камня, когда был решён вопрос о транспортировке камня. С этих времён сохранилось несколько красивых памятников (картины 18, 19, 20).

В начале XIX века стали строить могильные памятники «эпитафиумы», из кирпича, форма которых изменялась в стиле различных эпох (картины 21, 22, 23, 24.).

На картинах 25, 26, 27, 28 видны характерные дебреценские надгробные деревья, имеющие вид лодки и их характерные украшения.

На картине 29 видна капелла, которая была построена в 1774 году на католическом кладбище, в стиле провинциального барокко, а на 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36 картинах видно похоронное здание, которое было построено на городском кладбище в 1931—1932 годах по проекту Боршоша Йожефа.

На картине 37 виден мавзолей героев, который хранит славную память о защитниках Родины, погибших 2 августа 1849 г. В связи с развитием города, возникла необходимость во вскрытии старых могил, славно хранящих память прошедших времён, однако ликвидация этих кладбищ вызывает грусть и тоску об истории человечества.

Для облегчения этих горьких воспоминаний и посвящается мой короткий очерк.

Художественные произведения на городском кладбище г. Дебрецена

Наш край не богат в монументальных произведениях XVII—XIX вв. Около церквей на так называемом крестном холму и кладбищах можно видеть несколько пластик из натурального камня или бронзы. Самыми значительными памятниками, которые и сегодня можно видеть, являются статуи городского крестного холма и один там находящийся надгробный памятник, а также надгробные камни кладбищ с. Мезёпетерд, Хайдубёсермень и города Дебрецена.

В искусстве кладбищ произошло значительное изменение в конце XIX-ого и в начале XX-ого веков. В это время приехали в Дебрецен скульпторы Андраш Тот и Шандор Шомоди, творческие произведения (портретные статуи, надгробные пластики, памятники), которые стали украшать площади и кладбища Дебрецена и его окрестности. Их произведения стояли на кладбищах, находящихся на улицах Кошута, Хатвани, Петерфия, а также на католическом кладбище. После закрытия и ликвидации этих кладбищ, перечисленные памятники были перенесены в новое Городское кладбище, которое было открыто в 1932-ом году. Шандор Шомоди от 1905 по 1918 г. сделал около 10 надгробных памятников семьи Шестинапоэту Вайи Надь Густаву, учительнице Роза Калоча, епископу Киш Арону и т. д. Из его произведений в сегодняшние дни видны только надгробный памятник семьи Шестина на городском кладбище, и рельеф надгробного памятника доктора Лайоша Надь на площади Дери (встроенный в стену школы), остальные произведения Шандора Шомоди — в большинстве надгробные памятники из искусственного и натурального камня — уничтожились на старых кладбищах или во время войны.

Городское кладбище было построено в 1932-ом году, в центре которого стоит здание крематория. Проект огромного лесного кладбища и здание Крематория был сделан Йожефом Боршошом. Перед главным входом стоит символическая группа статуй, произведение скульптора Ласло Немети, бассейн украшает пластика Яноша Надь Шандор «Мальчик с рыбой». Направо находятся такие значительные статуи как уже упомянутый раньше памятник семьи Шестина (фигура женщины, падающая на дуб), рельеф сделана сестре Ференца Меддьеши, Пирошке, портретный надгробный камень его отца, рельеф «Сеяльщик» (на могиле Лайоша Раца). За ними следуют статуи Тивадара Дебрецени, Рихарда Фюреди, Иштвана Сентдёрди, Янош Надь Шандор, Ласло Немети и изготовленные заводом искусственных камней города Дебрецена. Перед крематорием на пачётных местах погребления видны простые или украшенные пластикой могильные памятники выдающихся людей (Михай Фазекаш, Йожеф Боршош, Лайош Зольтаи) города Дебрецена. Здесь можно видеть на памятнике историю литературы Геза Юхас план пантеона Чоконаи скульптора Меддьеши, который напоминает на памятник Нике Паиноса.

На столбах ряда арок здания Крематория видны сграфито Освальда Тороцкаи, в помещениях для катафалка фрески, секо и стеклянные окна художников Ласло Холло, Енё Харанги, Янош Ковач и Клара Б. Кокаш.

Оставляя здание Крематория приходим к могилам ветеранов. На первом месте стоит памятник Венгерской Советской Республики. Монументальный памятник станет интересным, современным при помощи единства ряда рельефов и надписей. От этого памятника недалеко находится колумбарий с урнами, который был отдан в 1970-ом году. Три разные по размерам окна украшены стеклянными мозаиками Тибора Дураи. Цветные стеклянные окна обращают внимание на себя интересным и богатым содержанием, яркими цветами, декоративным контуром.

Проект данного здания был сделан Яношом Сабо, однако он далеко не разработал план так точно, как в то время сделал *Йожеф Боршош* в случае здания Крематория.

Скульптуры и моральные произведения украшающие здания кладбища Дебрецена составляют значительную часть искусства кладбищ в Венгрии. Благодаря единству строительной, природной и пластической части, оно является одним из самых красивых лесных кладбищ.

Надгробные надписи

В большинстве случаев наградой умершему являлся каменный надгробный памятник, но большей наградой была любовь и признательность тех, ради которых он воевал и трудился в жизни: семья и родственники.

«Не забудьте, — ради вас жил», или «Ради нас жил и трудился — не забудем!»

Ещё сохранились могильные памятники прошлых поколений с такими надписями: «Могильный холм — успокоение, а жизнь — одно страдание.»

А сегодня видим на могильной надписи мужчины 56 лет: «Наша жизнь, хотя была тяжелой и трудной, но зато красивой».

Характерные голоса траура, жалоб и горя слышны по умершим детям и молодёжи. Дети и молодёжь ушли как нераспустившиеся или повреждённые цветы, и поэтому просят на свои могилы цветы.

Супруги вызывают друг друга из могилы или обещают друг другу свидание, но реже в загробной жизни.

Непроходящее горе оставляют после себя жертвы войн, несчастных случаев, самоубийцы и умершие насильственной смертью.

Есть и такие, которые были недовольны своей судьбой или считали свою судьбу несправедливой, и это отметили на своих надгробных надписях.

Часто отмечают обстоятельства смерти умершего. Даная часть надписи может исходить из народной поэзии, потому, что она написана по общепринятым формулам. (Несчастный тот час, когда родила меня мать» — и дальше продолжается описание обстоятельства смерти: зарезал враг.

В таких случаях винят не только судьбу, но и друзей. «Друзья не отвели руку убийцы.»

Почти любую смерть считают неожиданной, даже если человеку 78 лет.

Уход в могилу без прощания тоже имеет свою форму надгробной надписи, которое заканчивается фразой, что родные и знакомые всё равно помнят и не забудут умершего. Очень часто упоминается, что все надежды ушли с умершим в могилы, и упоминается спор родных с богом.

Надписи на надгробных памятниках рассказывают о том, что умерший был «созревшей пшеницей бога и с радостью переселился в загробную жизнь. И всю свою жизнь с удовольствием проводил на пшеничных полях».

Иногда встречаются протесты против героических надписей на памятнике.

Хероское поведение вызвано готовностью пожертвовать собой в критической обстановке.

Автор очерка занимается надгробными надписями, которые защищали и благославляли память об умершем. Корни этих надписей исходят из времён, когда народ не имел письменности. Эти надписи в современной форме объясняют, почему нельзя мешать отдыху умершего: в жизни много страдал, был хорошим отцом, была хорошей матерью.

О смысле надписи благославления часто говорят только первые буквы. Большая часть этих надписей была известна всем.

Надгробные стихотворения автор сравнивал с типичными примерами народной и художественной поэзии.

Надгробные стихотворения по жанру относились к категории народных песен, баллад и оплакиваний.

Автор филологически анализировал преобразованные стихотворения художественной поэзии в течении ста лет. Исходное стихотворение по содержанию было религиозным. Преобразование народной поэзией стихотворение стало по смыслу более близким к реализму, а по форме — к диалогу.

Последнее характерно тем, что от древних времен до римских времен умерший, по представлению народа, мог говорить из могилы.

Автор собрал много цитат из классической и современной венгерской поэзии.

Preface

The Subcommittee for Protection of Historic Monuments of the County Council Hajdú-Bihar with the help of considerable social aid systematically makes explored and elaborated some cultural and traditional territories of life in our county being in closer or looser connection with the protection of monuments since a longer period. These elaborations serve first of all the scientific cognition and although they take the former reaserches on the subject wholly in consideration, they are to be accepted as nem and original ones, being in character comprehensive and because they are made with modern scientific means and methods, demanding much original research and filling up some existing gaps.

During the elaboration of the different questions and topics became clear that the questions could be answered successfully only in the historical entirety of the topic. Therefore, we did not reach too far back in our elaborations, and we cannot renounce from the knowledge of the past leading to our days and therefore cannot be excluded the phenomena with similar or resembling phenomena too. The assertion of these standpoints helps not only the validity of our elaborations, but they exempts them form the narrow minded provincialism, the introversive, harmful, localism often, expressed in romantic illusions and confusion of principles.

This volume, which was written by the best experts, is discussing the art of cemeteries in the broadest possible interpretation. The knowledge and right interpretation of our cemetery culture supposes the revealing of all known facts connected with death, the procedures of burial, the order of cemeteries, types of graveyard memorials and that of the comparison with burial customs of other places and other ethnic groups. This work was carried out by our volume with the practical aim that its statements should be utilized during the protection of monuments, more exactly, to put into practice in the art of cemeteries.

Our publication, which follows closely the former publications on the protection of historic monuments, is an important phase of our cultural policy. I have to thank all the reaserchers, organisations and institutions whose cooperative effort and material help made possible the publication of this volume.

Counting on their work and help in the future too, I recommend to the attention of all interested readers our volume.

Dr. Imre Szabó
President
of the County Council
Hajdú-Bihar

Introduction

Many people are interested in folk art nowadays, within this also in cemetery art. We find also the fashion among others in the interest concerning wooden graveposts. When we take our publication on cemetery art into our hands then justly emerges also the question that this book is one of the many are produced by the fashion. If we hadn't precedents of our work we did in order to know and to make known our cultural values, it would have been difficult to refute this supposition. As we are systematically engaged in the discovery of our cultural history and cultural life and our publication on cemetery art has several successful precedents admitted both in the line of scientific and practical cultural life (Historic Monuments, Literary Memorial Places and Folk Art of Hajdú-Bihar County, Debrecen 1972; History of Fairs — Fair at the Bridge. Debrecen 1976; Folk Architecture of Hajdú-Bihar Debrecen 1979 etc.) thus our work has nothing to do with the fashion. The aim of our local cultural policy is to explore and elaborate the great parts and units of the cultural life in order to help the development of the socialist culture and the appreciation its values. We try to realize this programme consistently. During the process of this discovering and elaborating work did we arrive to the knowledge of our cemetery art.

The three great occasions of human life—as called by ethnographers—the birth, the founding of a family and the death are joined with the most versatile ties to the whole life and culture, to the tradition. All three great occasions evolved their own characteristic cultures, within this also the material and objective remains. This volume deals with the death or rather with the cultural phenomena connected with death, even within this it deals only with the material and objective tradition, the burial, the cemeteries, the signs of tombrows, respectively with their artistic manifestations.

Publishing this volume we want to serve practical objects too, the areal settlement and protection of historic monuments and by the help of these the development of good taste. Our cemetery art is also an integral part of our socialist culture as any other artistic phenomena of folk life, manifesting in consciousness and in the way of life.

I consider my pleasant and important duty to express my gratitude to those factories, institutions who with their financial aid possible made to the third volume of our series on historic monuments and folk architecture.

Dr. László Angyal
President of the Subcommittee
for the Protection
of Historic Monuments County Council
Hajdú-Bihar

Tibor Bodrogi:

Burial — Religion — Society

The present study gives an account of those various aspects of idea-, custom- and practice complexes which are related to the last turning-point, the transition from life to death in man's life. For the reasons of size this study cannot go into all the details of the extraordinarily diversified forms of death-customs practised by individual nations, or of the exceptionally intricate conceptions concerning "life" after death; therefore it limits its survey to societies living on lower levels of culture, yet, for the sake of comparison, the material of relative by peoples of higher cultured is also included here and there. After the intraductory part mentioning the social importance of death and burial, the study makes the irrational ideas established about the *cause of death* known. On that occasion, it discusses the ideas, appearing in myths dealing with the origin of death, which attest unanimously that the primitive-minded man does not regard death as a natural fact but attributes it to a sin committed in the mythical days of yore; furthermore it makes those ideas known that ascribe death to maleficent black art in many places, and it demonstrates with examples those practices with which one tries to establish the identity of the person to commit the malefic magic spell causing death.

The section entitled *Differencies in Funeral Forms and Customs* points out that—as a result of the effect of various kinds of factors—what diversities in practices connected with the dead person are shown by cultural regions and ethnic units, and that what kind of different practices, and funeral forms attributable to the dead person's social position or other motives may arise. It turns out that, as a consequence of concrete historical development of social customs, normalities that are valid on the average cannot be established: the normality that one society thinks right the other may condemn, and what passes for a virtue by one the other may regard it as a punishment, and shrinks back from it.

The passage entitled *Periods of Burial-Rites* presents the whole group of activities connected with the dead person in some societies. The given example describes the funeral customs of the original inhabitants in North Australia, furthermore those of the Melanesian groups living in Northern New-Ireland, the Jimaroes in Northern New Guinea, the Toradges in Central Celebes, the Bedouins in North Africa and in the Arabian peninsula, the Ovimbundians in South Africa and the Chinese in Taiwan. In the ensuing part the author deals with one or two categories of burial customs such as lamentation, various ways of mourning and funeral preparations, manner of treatment of the corpse, also touching here upon the practice of mummification becoming general in various places.

The section entitled *Repeated Burying* points out that interment can take place twice or more in many countries, that is the corpse and its bones are treated in a different manner. It casts light upon the fact that customs of repeated interment result from a twofold behaviour towards the dead person, partly from the desire to keep in physical touch with the dead person through preserving its bones, and partly from the desire to eliminate the bones because of the feeling of fear from the dead person (burning of bones, consumption of pulverized bones etc.). Also the conceptions elaborated about the fate of the dead person's soul have played and play an important role in the establishment of repeated interment in many places at present, too.

In the following section entitled *Funeral Forms*, the author renders account of the basic forms of the dead person's physical removal. He goes into the details of varied procedures such as abandonment, exposition, burial under and/or in ground, burial on or over ground or in cave, burial at sea, sepulchral or urn burial, cremation, and finally he examines the strangest burial form, the cannibalism (anthropophagy) and within this the endocannibalism.

In the last part of the study the author presents—without again raising claim to completeness, either—the most important groups of customs connected with funeral and after funeral respectively.

He deals with the following details: *grave-goods* also touching upon human grave-goods, burial-places, official and commemorative rites after burial, widow's social position (among others customs of killing and burning the widow as well), and finally he discusses different outward forms of world-wide cult of skull cults (skull modelling, skull mask etc.).

The *Summary* based on the presented material outlines the course of development of burial customs and practices. It states that the bewial course proceeds from the extraordinary varied differentiation and complexity of funeral forms and customs towards uniformity and simplification. That is to say: the diverse funeral practices, varying by communities and also depending on the individual's social position, are unified by the establishment of major socio-cultural unities and especially by the prevalence of so called high religions.

The study ends with disclosing the most important data of literature (references) relating to interment.

- Cause of death
- Differences in funeral forms — customs
- Periods of burial-services
- Lamentation
- Mourning — mourners
- Burial preparations — treatment of the corpse
- Mummification
- Repeated Burial
- Funeral forms
  - Abandonment
  - Exposition
  - Burial in and under ground
  - Overgund-burial
  - Cave-burial
  - Urn-burival
  - Sea-burival
  - Cremation burial
  - Cannibalism
- Grave-goods
- Burial-places — cemeteries
- Funeral commemoration days
- The widow
- Skull cult
- Summary
- Literature

Imre Dankó:

Our Funerals, Cemeteries, the Art of Cemeteries

As a preliminary going before other papers of the volume, the author writes — in a way of summing up — about what an important role of death and burial of the dead person played in man's life and culture. He emphasizes that death and its related burial, along with the two other great events of man's life like birth and founding a family (marriage, wedding, nuptials) are manifestation of life creating most of the beliefs and customs. He stresses that ancestral beliefs and customs continue to live in these beliefs and customs, although—in compliance with economic and socio-cultural progress—they alter, too. He outlines his task explicitly: it is not the entirety of cultural manifestations and material connections connected with death and funeral but the *cemetery* alone he intends to deal with. Further on, though presenting a comprehensive history of cemeteries, he emphasizes the factors relating to County Hajdú, the territory of Hajdú-Bihar County of the present day.

The conquering Hungarians buried their dead already in cemeteries. According to reasons relating to property and power there has developed a certain arrangement (distribution) in cemeteries. The conquering Hungarians' cemeteries lay outside the settlements, in their vicinity and on high-seated places free from water. It may be supposed that our cemeteries had an entrance a central part and right and left sides. It is the church that determined burying and the cemetery's site of the settled down Hungarian nation that adapted itself to the new social form and turned Christian. The cemetery surrounded the church was built as a rule on the highest point of the settlement. The churchyard was fenced in, and the fence consisted of stone-walls in many places, and it served as a shelter. The church itself served also as a burial-place. Especially the so called clan churches, monastery churches in the centre of some families' or clans' estates served for that purpose (Herpály). Medieval churches sometimes did not stand inside but outside of the settlement, because the church belonged to several villages, or the highest point of the area was outside the settlement (Zelemér). In these cases the cemetery set up around the church was outside the settlement. The cemetery inside the church enclosure was small, and for lack of burial-places it was soon closed down. After a short time, generally as early as after 10 years the dead were buried on top of a former grave, or the remains and bones of the former dead person were removed and enclosed in the stone- or church-wall (Columbarium).

As the number of inhabitants increased, the cemeteries could not remain inside the church enclosures. In the beginning the dead were buried right outside, the walls, fences. This was possible only there where the church and cemetery were not inside the settlement. In those places where the church and the adjoining cemetery were inside the settlement the cemeteries were removed from inside the settlements at the turn of the 13th and 14th centuries. They were established on tablelands and arid areas remote from settlements. Here, too it was important to surround those cemeteries with enclosures and ditches, and to guard them. The ditch of cemetery and the caretaker of cemetery played an important role in funerals.

In cemeteries that were placed outside of the settlements there was practice to bury in rows, but for all that, the lay-out of burial-places according to family ties and positions relating to property and power was not left out of consideration, it came into existence a distribution.

After these, the study outlines some cemetery forms successively such as special cemeteries (epidemic cemeteries for persons died from contagious diseases, military and battlefield cemeteries, Jewish cemeteries, believers' cemeteries etc.). Then, it summarizes funeral procedures emphasizing that all forms of the dead person's removal are called burial. After such an introduction it summarizes the history of the cemeteries in Debrecen, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás and Földes known.

Grave marks are important parts of cemeteries. There were many to take notice of them only during their research. The burial-mound itself is the primary grave mark. In County Hajdú-Bihar

the grave mark generally used is made of wood, the Protestants use the wooden grave-posts while the Roman Catholic the wooden crosses.

After a brief survey to show some forms of practices used in cemeteries (grave-digging, grave with a cove, fenced in grave, care of tombs, tomb-wreaths (floral tributes), holders for wreaths etc.) the study mentions *problems to be settled in connection with cemeteries. From the 18th century on there have been made efforts to regulate—above all by means of local regulations—the disputed, not satisfying (often for sanitary reasons) problems and position of cemeteries and funerals. The final, in every aspect satisfying settlement to call common burial grounds (public cemeteries) came into life replacing former denominational cemeteries, and meeting certain administrative, sanitary and aesthetic requirements, in 1970. Now, in these cemeteries it is the artistic elements, the aesthetic requirements which get prominence, and the cemeteries of this kind will be now the honoured places of the new way of life.*

The Legal Order of Burials

Society cherished the dead's memory with piety from times immemorial, religion, law, science, art and literature treating death and the dead comprehensively, too.

As for the Hungarian nation the respect of the ancestors has been very alive for many centuries. They bury the dead with reverence and according to the order that was determined by its traditional common law mingled with state regulations. This study summarizes the legal order of funerals viewing folk-customs and state regulations all together. Among the people the success of customs connected with grief, laying out in state, last honours, wedding of unmarried persons, burying and funeral feast were considered as "the rights of the dead" to be carried into effect by the family and the whole community. They were induced to do so also by that belief that if the dead person's rights were did not fulfilled the deceased kept on coming back disturbing and pestering persons still alive.

The state of grief—compared with the normal course of life—implied prohibitions, duties and numerous outward human manifestations till a locally fixed period. Such prohibitions were for example the omission of heat eating, meal, working etc. in the house. Since the authentic verification of the occurrence of death was left to the family and the relatives, the customs of death-looking and death-watch obtained important roles. Later on, already the official post-mortem examination has been made regular by state provisions, laying out in state at home has been replaced by that of in the cemetery for 2—3 decades. Not only the family but also the whole community took share of the grief, the formal sings of which manifested themselves as a rule, too. The occurrence of death was made know by ringing of bells that told about — by some locally developed manner — the dead person's social standing, sex and age, too. Grief was expressed by the colour of people's clothes and that of some belongings of the coffin, too — depending on the dead person's sex and age. Parting from the deceased began with putting the dead person's body in coffin and laying out in state. Various kinds of objects were placed in the coffin beside the deceased person's body—partly according to the dead person's wish, partly coniforming to local customs—with the belief that the deceased may need them in the other world. During last honours the family and the relatives—separated by sexes and in accordance with degree of blood—stood round the coffin. Arranging of the funeral was usually the family's concern, however, in several places it was carried out by the guild, the street, neighbourhood or by that social circle (club, etc.) which the deceased had belonged to. From the second half of the last century there were formed voluntary burial-insurance societies, then these were replaced by undertaker companies based upon municipal and business basises respectively. In Transylvania (from 1919 it is a part of Roumania) funerals were carried out by companies of mediaeval origin, too, such as venturesome associations and deaneries.

When a young girl or young man (lad) died, the dead person's wedding was organized in accordance with the nuptial-ceremony of marriage. This presented itself first of all when the deceased was accompanied to the cemetery. Wedding of the deceased was connected to the belief placed in the claim to the other world.

Long time ago people were buried round the church, cemeteries outside the village were established from the middle of the 18th century. These cemeteries could be in church-, municipal or private management. Cemeteries were usually organized on religious basis, however, foreigners and those who died unbaptized etc. were buried separately. State and municipal regulations contained provisions as to fencing in, arrangement, guarding of cemeteries, laying out paths, letting graves into use etc.

Cemeteries were regarded as sacred places, where none but honest people were allowed to be buried: the bodies of those who did not comply with such moral requirements were buried separately

or into the ditch of the cemetery. The Reformed Church called it donkey-burial (interment into the ditch of a cemetery without any ceremony and the usual attending of the dead person's funeral) on the basis of biblical traditions (the carcass of donkey of burden was left unburied outside the gates of town). From the middle of the 17th century it occurs that the cemetery is used by two churches together.

In accordance with our present law, too, anyone is entitled to be buried in cemeteries. To mark out graves there are two main rules known. Burial in lines meant that people had been buried according to the order of death; in the case of a funeral according to family system, the members of a family, moreover in several places the wide-spread relations, the clan too, were buried in the same place. Though state regulations insisted on the former order, people still prefer burials according to family system to this day.

The deceased person's resting place is fitted with some kind of a mark such are: cross on the graves of Catholics, wooden grave-post, grave-stone etc. on the tombs of people of different other religions. Long time ago, when people could not write and read, the dead person's family, sex and age, too, could be concluded from the form, colour on the headboard on the grave, and from the burnt in property label or some other attached marks on it. In many places the deceased person's private conditions were engraved in rhyme in the headboard. As final ceremony of the funeral the family received relatives and friends in its house; this was the so called funeral feast. In some places the feast was held at the grave, but generally it took place in the family's house. Excessive revelries-held on that occasion — were prohibited by the authorities.

Respect for ancestors manifests itself in the recollection of the dead, too. Graves were looked after by relatives, they often visited the dead in the cemetery; on All Souls' day (the first of November) (for people belonging to Greek Orthodox or Catholic religions on the first Sunday following Easter) the dead were commemorated in a particularly solemn form.

Aesthetics of Wooden Grave-Posts

So far there have not been many people to go into the details of the art wooden grave-post of Calvinist graveyards in County Hajdú-Bihar. Studies of some length, but still not aiming at completeness, written on the Hungarian people's practical ethnography, explicitly on wooden grave-posts belonging to woodcarving, have been published of late years only. Previously there were some illustrated articles and publications to show this special branch of popular decorative art, however, it was only in our days when it has found its beauty, place and importance within the scope of ethnography.

In the introduction of the present study, it will be dealt with the development of wooden grave-posts of churchyards. We may set down the deplorable fact that there are few data to show what kind of wooden grave-posts, grave-marks stood in villages and town cemeteries in the 17-18th centuries. By the way, the sparse data that remained prove that—while going back in the decades—wooden grave-posts became more and more rich in ornament, the reason of which can be explained by the fact that due to lack of the use of written records it was the wooden grave-post that—by means of material marks, forms and well-known symbols—had to tell all that what the epitaph alone filled up afterwards. However, the epitaph did not eliminate and supersede the use of ornaments, for our people's decorative instinct embellished not only the articles of personal use and working tools of everyday life with carved and cut patterns, but also this talent presented itself in artistic ornamentation of wooden grave-posts in churchyards. The carved and cut ornament used on wooden grave-posts is not some kind of a special branch of popular decorative art hence it does not present a separate treasure of pattern reserved purely for that purpose. The same patterns, forms can be found in other fields of wood-carving e.g. on gate-posts or furniture, too.

Wooden grave-posts of Calvinist churchyards in County Hajdú-Bihar represent a group of type that is generally characteristic of 'Tiszántúl' (territory east of the river Tisza). In overwhelming majority of the cases it is the boat-shaped wooden grave-post to be found in this region, the column-like, man-shaped grave-posts or those having a board or a knot of hair-like decoration can be found in fewer places.

For lack of data, it cannot be determined whether Debrecen had any part in spreading the boat-shaped grave-posts of Calvinist cemeteries from beyond the Tisza, only because it was that form that had solely been used there. It is known, however, that the Synod of Debrecen in 1567 is decisive for marking out the sites of cemeteries. Namely, this Synod accepting the Helvetian or Calvinistic trend of Reformation declares that the cemetery be on the confines of the settlement, and to bury oneself in the church or in its churchyard be prohibited.

According to our ethnographers, it was the wooden grave-post to be used as a grave-mark in village and town cemeteries before the Reformation, and it was only after Reformation when the cross as a distinctive mark of religion had come into use.

In County Hajdú-Bihar the most commonly used wooden grave-post is the boat-shaped one. This kind of grave-post can be seen in about 50% of our cemeteries. The boat form itself originated as a result of old Hungarian burial practice in case when the pagan Hungarians buried their dead beyond rivers or waters, and the dead person was taken across the river by boat to the cemetery. In the course of time the boat form suffered some changes, and sometimes it got entirely out of shape.

The second great group of grave-marks of Calvinistic churchyards in County Hajdú-Bihar is represented by the column-like grave-posts. Shaping of the form does not require particular craftsmanship, the carving handicraftsman could display his skill at most in designing the upper part of the column. The top of the column-like grave-posts was squared that is parallelepiped, the cross-section was rounded off or possibly cut in level or bevelled away.

At the present time the man-shaped wooden grave-post can hardly be found in the territory of our county. This type, on which the human shape obtained a distinct expression: the grave-post has a head, neck and shoulders, the eyes, the nose and even the stylized heart can be recognized in the carved ornaments, was in general use—as a result of Transylvanian influence—above all in the regions of Bihar.

The finest samples of wooden grave-posts wearing a knot like hair can be seen in the cemetery of Nádudvar. This curious decorative form imitates a woman's knot of hair, and hence it can be seen on women's tombs only, while men's grave is indicated by the boat-shaped grave-post.

Of the grave-marks that are classed among of the groups of grave-post provided with a headboard are those that imitate grave-stones by their flat forms. Their top is usually rounded off. However, there are such grave-marks, too, on the smooth, rectangular profile column of which, in fact, there was nailed a board, and it was that board where the name of the dead person had been written on. In some of the cemeteries in Hajdú-Bihar there are also foot poles in use. As a matter of fact, the foot pole consists of two poles on which the coffin was brought to the grave. These two poles were placed to the end at the foot of the grave. The two extremities of the poles sticking out of the ground were ornamented with carvings.

It can be stated that the most commonly used ornament on the grave-posts of our cemeteries was the weeping willow. This motif became general at the beginning of grave-posts to be seen up to our days. On the other hand, the much oldest pattern is the rosette. This ornamental work occurs on homespun, shepherd's carvings and articles of popular pottery a like, and everywhere it has a meaning of driving out the Evil one. The tulip and star are also frequent grave-post ornaments. Some time ago, if somebody wanted to make a fine grave-post, he ornamented it above all with tulips and stars. The standard, classic flowers of a grave-post are: the tulip, the rosette; in addition to the much loved weeping willow, from the end of the last century there appear some new decorative elements on the grave-posts of the cemeteries in County Hajdú-Bihar. These elements were new, yet of floral origin in all cases. This sort of ornamentation with floral patterns of questionable value effused especially on grave-posts in Debrecen. Here, one could find grave-posts adorned with roses, rosemaries, valley lilies, pinks, acorns, tendrils (shoots) and even figural decorations such as puttoes, little Cupids and little angels. These grave-post adornments that have nothing to do with folk art, and that, fortunately, have no traces left either in the Debrecen or other cemeteries indicate the degenerated petty bourgeois taste.

Colouring of grave-posts will also be outlined in this study. It can be stated that the grave-posts in the territory of our county were provided not only with cut and carved ornaments, but also they were painted, and the colours applied on grave-posts were not only black, but also red, blue, green and yellow. The grave-posts in Debrecen were always black but, for instance in the cemetery of Nádudvar the grave-post of infants was blue, that of youngsters pink and that of adults black. At Nádudvar the colour of a grave-post was always in accordance with that of the coffin. Colouring of grave-posts tends to disappear not only in the territory of our county, but also in that of our country.

The art of our cemeteries and grave-posts respectively decreases proportional to the increasing living standards. In short, the more money falls to comply with death cult, the greater the extent is with which the nicely carved and/or cut grave-post in our cemeteries are replaced by the monumental-sized sepulchre made of cast stone and concrete the ornamentation of which is the hotbed of growth of kitsch (cheap) art.

Thus, our ornamented grave-posts fall into decay, consequently it is an important task for museums to collect some of their types, and to immortalize them in photos and drawings.

Old Cemeteries in Debrecen

It is the cemetery that preserves the records of recent and bygone days most gratefully. Thus, in Debrecen, too, cemeteries preserve a complete history for us. In the administrative district of the town there can be found relics and records left behind by practically all of the cultures passing through here during the last three thousand years.

The site of the first burial-place (cemetery) known since the foundation of the present town, was found in the churchyard of the ancient church of St. Andrew in the same place where the (Nagytemplom) Great Church stands now, and can be determined with certainty from the end of the 13th century. There was also a similar burial-place beside the church of St. Ladislas' village in the neighbourhood of 'Szappanos' street, however, the exact site of it is not known. But, on the basis of previous records, apart from some exceptions, the site of more than 20 cemeteries located thereafter can exactly be determined. Only the site of epidemic cemeteries are uncertain (where the deceased who died from contagious diseases were buried) were kept secret without any reason.

There had been a great deal of discussions about the maintenance and care of those cemeteries until 1932 when at last the "Public Cemetery" was opened, and hereby the use of all the denominational cemeteries was brought to an end, with the exception of the sole Jewish grave-yard still in use.

In Debrecen, where the inhabitants turned Protestant almost uniformly early in the first half of sixteenth century developed a characteristic form of sepulchral monument and a burial order. Our oldest sepulchral monument built of red marble originating from Piszke and having a pentagonal form of a lying prism is the colossal tomb of Peter Méliusz Juhász, bishop of Debrecen, from 1572. Originally it was laid in the 50 called of cemetery Dobozi (Picture 2). The characteristic monuments (illustrated in Pictures 3, 4, 5, 6 and 7) that had developed out of that form of sepulchral monument were transported to this place. Pictures 8 and 9 show tomb forms erected already under the influence of classicism.

Picture 10 illustrates the tomb of Michael Csokonai Vitéz erected in the cemetery of Hatvan street, it is a characteristic form of an iron pyramid. This tomb type became the fashionable form in Debrecen (Pictures 11, 12, 13, 14).

One tomb form of simpler design was the wooden grave-post to which a piece of board for the epitaph was fixed, too (Picture 15). However, the lifetime of these grave-posts was not long, they putrefied, rotted away during a period of 30–40 years, and only the top of the grave posts—stuck more and more deeper into the ground in the course of time—indicated the presence of some burial-places.

The extensive use of tombstones started in the first half of the 19th century, when transport of stones became general use. From that time remained some very fine tombs (Pictures 18, 19, 20). At the beginning of the 19th century the building of brick tombs in the shape of diverse eras (Pictures 21, 22, 23 and 24) became into use.

Pictures 25, 26, 27 and 28 illustrate the peculiar ornamental forms of the characteristic boat-shaped wooden grave-posts in Debrecen. In Picture 29 the cemetery chapel of the Catholic Cemetery built in a provincial Baroque style in 1774 can be seen, while the Pictures 30, 31, 32, 33, 34, 35 and 36 illustrate the mortuary and its sections of the Public Cemetery built according to the design of Joseph Borsos in 1931–1932. The Herces' Mausoleum (Picture 37) erected over the mortal remains of Hungarian soldiers killed in action on the 2nd of August 1849 treasures the memory of soldiers died for their country.

In connection with the development of the town, the closing-down of some cemeteries lying, already in residential areas will irrevocably will follow, and with them the memory of sacred memories and relics of the past as well, and this will rouse a feeling regrettable want which cannot be replaced.

This short description of mine was intended to sooth this bitter remembrance.

Works of Fine Arts in the Public Cemetery of Debrecen

Our region is poor in monumental works of the 17–19th centuries. In the vicinity of churches, on Calvary-hills and in cemeteries there can be seen some sculptures carved in natural stone or made of bronze. The most remarkable memorials to be seen even today are the sculptures of the Calvary-hill in Polgár with a tomb on it as well as the grave-stones of the churchyards in Mezőpeterd, Hajdúböszörmény and Debrecen.

The significant change in the art of cemeteries took place at the turn of the 19–20th centuries. About that time, the sculptors *Andrew Tóth* and *Alexander Somogyi* moved to Debrecen and take up their residence in this town, and it was they who had filled up squares and cemeteries in Debrecen and in the region with their monuments, portrait-sculptures and tomb-statues. Their works were made and intended for the cemeteries of the Kossuth, Péterfia and Hatvan streets as well as for the Catholic Cemetery. After closing down these cemeteries, the sculptures, reliefs and tomb-stones were transferred to the new Public Cemetery declared open in 1932. During the years 1905–1918 *Alexander Somogyi* created nearly ten sepulchral monuments for the Sesztina family, the poet *Gustavus Vályi Nagy*, the teacher *Rose Kalocsa*, the bishop *Aaron Kiss* etc. Of his works, at present, only the Sesztina-sepulchre can be seen in the Public Cemetery, as well as the sepulchral relief (built into the wall of the school) on the Déri Square symbolizing *dr. Louis Nagy*, the others—mostly sepulchral monuments made of natural and cast stone—had been destroyed in the old, closed down cemeteries and at the time of wars respectively.

The Public Cemetery, in the centre of which the Crematory stands, was completed by 1932. The immense forrest cemetery field and the building were designed by *Joseph Borsos*. In front of the main entrance there stands a symbolic sculptural group, its artist was *Ladislás Némethy*, and before the Crematory lies the water basin, its decoration is a sculpture entitled "Boy with Fish", created by *Alexander John Nagy*. To the right from this you can see some fine sculptures such as *Alexander Somogyi's* Sesztina-monument mentioned before (a female figure sinking on a fallen oak tree), the relief made by *Francis Medgyessy* for his sister *Rosette* (a female nude sitting on her heels), the portrait-relief tomb-stone symbolizing his father, and a relief which is also his work of art called "Seedsman" (on the grave of *Louis Rácz*). These are followed by the sculptures from *Theodore Debreczeny*, *Richard Füredi*, *Stephen Szentgyörgyi*, *Alexander John Nagy* and *Ladislás Némethy*, and the products of the Cast-Stone Factory in Debrecen, etc. On the honorary graves in front of the Crematory you can see the tomb-stones of artists and Well Known personages of Debrecen (*Michael Fazekas*, *Joseph Borsos*, *Louis Zoltai* etc.) embellished with simple ornaments or sculptural ones. The design of the Csokonai-Pantheon: reminding us of the sculpture of *Paionos's Nikey*, appears here on the grave of the literary historian, *Géza Juhász*.

The sgraffito from *Oswald Toroczkai* can be seen on the columns of the Crematory's arcades, and the frescoes, seccoes and stained glass windows from the artists *Ladislás Holló*, *Eugene Haranghy*, *John Kovács Jr.* and *Clara B. Kokas* can be found in the mortuaries.

Leaving the building, we arrive to the veterans' graves. At the head of these, *Stephen Szabó Jr.'s* Monument of the Hungarian Soviet Republic (1919)—unveiled in 1969 when the semi-centennial anniversary of the Hungarian Soviet Republic (1919) was celebrated—can be seen. The unity of a line of reliefs and an epithaph makes the monument remarkable and up-to-date. From this sepulchral monument within a short walk's distance is the Columbarium, containing urns, that was declared open in 1970. The three windows, each different in size, of the building are ornamented with stained glass mosaics from *Tibor Duray*. The stained glass windows with their remarkable and rich philosophical content, as well as with their bright colours and decorative sketching attract our attention.

However, the the designer of this building, *John Szabó* did not prepare the “wall”, i.e. the window for his fellow artist as well as *Joseph Borsos* had done in the case of the Crematory at that time.

The sculptures and mural works of art of decorating buildings of the Public Cemetery in Debrecen form a considerable part of the Hungarian art of cemeteries. Through the unity of architectural and sculptural details, it is the finest forrest cemetery in this country.

Epitaphs

The dead person's reward is often the grave-stone alone, but even rather the liking and gratitude of those who he struggled for: his family and community. "Don't forget me, because I lived for you"—or: "You lived and worked for us, we won't forget you". Also tomb-marks of the preceding generation still exist showing inscriptions like: "Grave is peace, life is sorrow". However, the following inscription can also be seen on the grave of a 56-year old man: "Our life was toilsome, hard, but it was fine. Everlasting peace be prevail over us."

The notes of grief, sorrow and complaint prove to be general first of all in the wake of children's and young persons' departure. Children and young ones departed like unblown or broken-down roses, and now they are asking for a single flower to be placed on their tomb. Consorts (husband and wife) call one another back from under the ground, or they promise each other to meet in the grave, possibly more rarely in the hereafter. Victims of wars and accidents, self-murderers and those, who suffered death by violence leave an extraordinarily irremediable grief behind. However, there are some people who found their fate unjust, and they give voice to it in their epitaphs. Circumstances of death are often indicated, too. This—indicated on the grave-stone—may have come from popular epic poetry, because it is carried out according to formulas such as: "My hour, in which mother gave birth to me, was unlucky — and now comes the description of the case: his antagonist stabbed him to death. In such cases not only fate and doom are blamed, but also fellow-creatures: "He was put to death by murderous hands, /friends did not protect him".

Almost every single death comes unexpectedly: even that of a 78-year old man. Departure—without farewell—has its inscriptional formula with an ending text saying that the relatives still love him in the future, too, and they will not forget him. Dying of all hopes is often mentioned, moreover sometimes there occurs dispute with God, too. Epitaphs tell us that the departed person "grew ripe like wheat", or "the ripened grain" of God goes gladly down into the grave; that he spent his whole life gladly in the wheat-field. However, heroic behaviour means to accept destiny, even in a situation demanding self-sacrifice. The author dealt also with texts protecting and blessing graves.

These originate in the age early before the use of written records. In their present forms they motivate why the rest of a dead person should not be disturbed: he suffered a lot, or the deceased was a good father or mother. The text-formula of blessing is often indicated by initial letters alone. Some parts of these are widely known. He compared these rhymed epitaphs with the help of the models of folk-poetry and poetry. In these rhymed epitaphs, as literary forms, there can be found some forms of folk-song, mourning songs and ballads. He made philologic search for the development of a 100-year old work of poetry (as opposed to folk-poetry) on epitaphs. The original one was religious and sentimental. It became refined as a realistic poem which is popular in tone, and it was rendered in dialogue form. The latter is characteristic because of reason, that in the rite from the prehistoric age to the Roman era — the deceased calls up from under the ground,

The author selected out a great number of classic quotations from old Hungarian poets till our days.

Vorwort

Die Denkmalschutzsubkommission des Komitatsrates Hajdú-Bihar lässt, seit längerer Zeit — mit weitreichender gesellschaftlicher Hilfe — die, mit dem Denkmalschutz weniger, oder mehr verbundenen Gebiete des Kulturlebens und der Traditionen unseren Komitates planmässig aufsuchen und aufarbeiten. Die Bearbeitungen dienen erstens den wissenschaftlichen Erkenntnissen, obwohl sie die früheren, der Thematik entsprechenden Forschungen und Bearbeitungen völlig in Betracht nehmen, man soll sie aber trotzdem als neue, originale betrachten, weil sie nach Vollständigkeit streben, einen zusammenfassenden Charakter haben, und weil sie mit den Mitteln und Methoden der modernen Wissenschaft gemacht werden, welche viele originale, Lücke ausfüllende Forschungen erfordern. Während der Bearbeitung der verschiedenen Fragen und Thematiken ist es klar geworden, dass die Fragen nur in der Gänze und Geschichtsauffassung der Thematik erfolgreich beantwortet werden können. Deshalb beginnen unsere Bearbeitungen nicht von fern, deshalb können wir auf die Kenntnisse, der, in die Gegenwart mündenden Vergangenheit nicht verzichten, deshalb können wir den Vergleich der Erscheinungen mit anderen identischen, oder gleichartigen Erscheinungen nicht unbeachtet lassen. Die Verwirklichung diesen Standpunktes macht unsere Bearbeitungen nicht nur wissenschaftlich feststehend, sondern befreit sie von kleindenkendem Provinzialismus, vom introspektiven, schädlichen, oft in romantischen Träumereien zum Ausdruck kommenden Lokalpatriotismus, von der prinzipiellen Unklarheit.

Unser gegenwärtiger Band, von besten Fachleuten geschrieben, befasst sich mit der Kirchofskunst, in möglichst breitem Sinne. Die Kenntnis unserer Kirchofskultur, ihre richtige Interpretierung nimmt die Aufdeckung des, — mit dem Tode, mit der Beerdigungsart, mit der Ausrüstung der Kirchöfe und mit dem Kirchofsdenkmale verbundenen Materials an, und auch ihre Vergleichung mit der Beerdigungspraxis anderer Gegenden, anderer Volksgruppen. Unser Band vollendet diese Arbeit mit dem praktischen Zweck, dass seine Feststellungen beim Denkmalschutz, genauer bei der praktischen Arbeiten der Kirchofskunst benutzt werden können.

Unsere Publikation passt sich eng unseren, früher ausgegebenen Denkmalschutzpublikationen an, sie ist eine bedeutende Etappe unserer Kulturpolitik.

Ich muss — allen Forschern, Organisationen, Institutionen, deren gemeinsame Anstrengung und materielle Opferbereitschaft die Erscheinung unserer Publikation ermöglichte — einen Dank aussprechen.

Auf ihre Arbeit, auf ihren Beistand auch ferner rechnend, empfehle ich unseren Band in Ihre gefällige Aufmerksamkeit.

Dr. Imre Szabó
Vorsitzender des Komitatsrates
Hajdú-Bihar

Einleitung

Heutzutage interessieren sich viele für Volkskunst, dazwischen auch für Kirhhofskunst. Das Interesse gegenüber der Grabhölzer schliesst in sich — unter anderem — zum Beispiel auch die Mode. Wenn also unsere Kirhhofskunstpublikation in die Hände genommen wird könnte auch die Frage — rechtlich — gestellt werden, ob es nicht auch diese Publikation eine, der durch die Mode ins Leben gerufenen vielen Bücher sein sollte. Wenn unsere — auf dem Gebiet der Erkennung und Bekanntmachung unserer kulturellen Werte vollgebrachte Arbeit keine Vorereignisse hatte, wäre es äusserst schwer, diese Präsuntion zu wiederlegen. Da aber wir uns mit der Aufdeckung unseres kulturellen Lebens systematisch befassen, und unsere — sich mit Kirhhofskunst befassende Publikation viele, in dem wissenschaftlichen und im praktischen Kulturleben, und auch in der Arbeit anerkannt erfolgreich Vorereignisse hat (Kunstdenkmäler, literarische Gedenkstätte und Volkskunst des Komitates Hajdú-Bihar. — Debrecen, 1972. — Geschichte der Jahrmärkte — Jahrmarkt bei der Brücke. — Debrecen, 1976. — Volkstümliche Baukunst im Komitate Hajdú-Bihar Debrecen, 1978 usw.) — also es handelt sich jetzt nicht darüber, es handelt sich nicht um die Mode.

Unsere lokale Kulturpolitik hat — wegen der Begünstigung der Entwicklung der sozialistischen Kultur, und wegen der Achtung unserer Werte — zum Ziel gesetzt, die grossen Gebiete des Kulturlebens, seine einzelne Einheiten nacheinander aufzusuchen und zu bearbeiten lassen. Dieser Zweck wird tatsächlich vollgebracht während der Ausübung dieser, planmässig aufdeckenden und bearbeitenden Tätigkeit, sind wir jetzt zur Erkennung unserer Kirhhofskunst angekommen.

Die drei grossen Gelegenheiten des menschlichen Lebens — wie es von Ethnographen genannt ist — also die Geburt, die Gründung der Familie und der Tod, sind mit stärksten und vielseitigsten Bande mit der Gesamtheit des Lebens, der Kultur, und mit der Traditionen verbunden. Alle drei grossen Gelegenheiten haben ihre eigenartige Kultur, und darin auch ihre gegenständliche, materielle Erinnerungsstücke geschaffen. Unser vorliegendes Buch beschäftigt sich mit dem Tod; beziehungsweise mit den, an den Tod knüpfenden kulturellen Erscheinungen, innerhalb deren aber vielmehr mit gegenständlichen, materiellen Traditionen — mit Beerdigungen, mit Kirhhöfen, mit Schicksalsmarken, d. h. mit deren künstlichen Manifestationen.

Mit der Veröffentlichung unserer Publikation, möchten wir auch einem praktischen Ziel dienen; wir wünschen damit die Gebietsplanung, die Denkmalschutzarbeit und dadurch die Geschmackerziehung weiterentwickeln. Unsere Kirhhofskunst bildet einen ebenso organischen Teil unserer sozialistischen Kultur, wie die anderen — von der Lebensart, von dem Bewusstseinbestand her — auftretenden, künstlichen Manifestationen des Volklebens.

Ich halte es für meine ehrenvolle und wichtige Aufgabe — den Betrieben und Institutionen, die mit materieller Beistand die Ausgabe dieses dritten Bandes unserer Kunstdenkmal — und Volksbaukunstserie ermöglichten — einen Dank abstaten.

Dr. László Angyal

Vorsitzender
der Denkmalschutz-Subkommission
des Komitatsrates Hajdú-Bihar

Beerdigung — Religion — Gesellschaft

Diese Studie gibt uns einen Aufschluss über die verschiedenen Aspekte des Bildungs-, Brauchs- und Durchführungskomplexes, welcher sich mit dem letzten Wendepunkt des menschlichen Lebens, dem Übergang vom Leben zum Tod, verbunden ist.

Wir können wegen umfangreicher Gründe leider nicht detailmässig auf die Zusammenhänge eingehen, die die Bräuche um den Tod und die Vorstellungen vom „Leben“ nach dem Tod berühren, da sie sehr verwickelt sind und bei jedem Volk ausserordentlich verschiedene Formen annehmen. Die Untersuchungen beschränken sich also nur auf die Kultur der niedrigsten Gesellschaftsform und wegen einigen Gegenüberstellungen werden die Unterlagen der höherentwickelten Kulturvölker teilweise miteinbezogen.

Nach der Einleitung, eingehend auf die gesellschaftliche Wichtigkeit des Todes und der Beerdigung, werden wir mit den sich entwickelnden, irrationalen Vorstellungen über die Ursachen des Todes bekanntgemacht. Damit verbunden werden diejenigen Vorstellungen besprochen, die in den Mythen zu finden sind, die sich mit dem Ursprung des Todes beschäftigen. Diese bezeugen eindeutig, dass der primitiv denkende Mensch den Tod nicht für natürlich hält, sondern den als eine begangene Sünde der uralten mythischen Zeiten betrachtet. Im weiteren bekommen wir Auskunft über die Vorstellungen, die den bösen Zauber als Verursacher des Todes beschuldigen und zeigen uns mit Beispielen die Abhandlungen, mit denen der Zauber verübt wird und sie versuchen ihn mit der totausführenden Person zu identifizieren.

Der Abschnitt, „*Die Abweichungen bei den Beerdigungsformen — und Bräuchen*“ macht uns mit den Massnahmen in Bezug auf die Toten bekannt, die sich nach den kulturellen Gebieten, nach dem Ethnikum und nach den Ergebnissen von Wirkungen verschiedener Faktoren veränderlich zeigen und was im Kreis gleicher Gesellschaften für den Grund des Todes, für die gesellschaftliche Position des Toten eigentümlich ist und was für abweichende Verfahren und Beerdigungsformen aus irgendeinem anderen Grund zustandekamen. Es wird hervorgehoben, dass keine allgemeingültigen Regel als Folgen der konkret geschichtlichen Entwicklung der gesellschaftlichen Bräuche festzustellen sind: was die eine Gesellschaft für richtig hält wird von der anderen verurteilt, was der einen die Tugend bedeutet, ist von der anderen als Sünde angesehen und sie wird davor zurückgeschreckt.

Der Abschnitt, „*Die Zyklen der Beerdigungszeremonie*“ führt uns in die Gesämtheit der mit dem Tod verbundenen Handlungen von je einer Gesellschaft ein. Die Beispiele zeigen die Beerdigungsbräuche der nordaustralischen Ureinwohner, der in Nord-Neuirland lebenden melanesischen Gruppen, der Jimaren in Nord-Neuguinea, der mittelzelebesischen Toradjaken, der auf der nordafrikanischen und arabischen Halbinsel lebenden Beduinen, der südafrikanischen Ovimbunden und die der taiwanschen Chinesen.

Weiterhin beschäftigt sich der Verfasser mit je einer Kategorie der Beerdigungsbräuche, wie mit dem Beweinen, mit den verschiedenen Formen der Trauer, mit den Beerdigungsvorkehrungen und mit den verschiedenen Behandlungsmethoden des Leichnams — eingehend auf verbreitete Arten der Mumifikation. In einem anderen Teil, mit dem Titel „*Die mehrmaligen Beerdigungen*“ wird darauf aufmerksam gemacht, dass in vielen Gesellschaften zweimal oder auch mehrmals beerdigt wird, d. h., dass sie in abweichender Form den Leichnam und seine Knochen behandeln. Es wird darauf hingewiesen, dass die Bräucher der mehrmaligen Beerdigung aus Doppel-Verhaltensweisen gegenüber dem Toten resultieren. Einmal aus dem Wunsch heraus, daß sie durch die Aufbewahrung der Knochen mit dem Toten im physikalischen Kontakt bleiben, bzw. aus dem Wunsch der totalen Vernichtung wegen Angst vor dem Toten, indem sie seine Knochen verbrannten oder die zu Pulver verriebenen Knochen auffaßen usw. Auch die Vorstellungen über das Schicksal der Seele des Toten spielten in der

Entwicklung der mehrmaligen Beerdigungen eine entscheidende Rolle. Diese Vorstellungen sind in manchen Gegenden auch noch heute lebendig.

Mit der Grundform der physikalischen Entfernung des Toten werden wir im Teil „*Die Beerdigungsformen*“ vertraut gemacht. Der Verfasser befaßt sich mit dem Verlassen, dem Aussetzen der Toten bzw. mit den wechselhaften Formen der in die Erde und unter die Erde ausgeführten Beerdigungen. Weiterhin beschäftigt er sich mit den verschiedenen Formen der Beerdigungen auf der Erde und über der Erde und in den Höhlen. Dabei wird auch auf die Urne, die Versenkung der Toten im Meer und die Verbrennung der Toten eingegangen. Zum Schluß erfährt man auch etwas über die eigenartigste Form über den Kannibalismus und innerhalb dessen über den Endokannibalismus.

Im abschließenden Teil der Studie berichtet der Verfasser — wiederum ohne Anspruch auf Vollständigkeit — über die wichtigsten Gruppen der Bräuche in Verbindung mit den Beerdigungen bzw. die danachfolgenden Handlungen. Er beschäftigt sich mit den *Grabbeilagen*, dabei auch die menschlichen „Grabbeilagen“ berührend; mit den Bestattungsplätzen, mit den Totenfesten und den Andachtsriten, nach der Beerdigung, mit der sozialen Lage der Verwitweten (unter anderem auch mit den Bräuchen der Ermordung und Verbrennung der Verwitweten). Letztendlich bekommen wir noch einen Einblick über den in der ganzen Welt bekannten und verbreiteten Totenschädelkult und dessen verschiedensten Offenbarungen (Modellieren von Totenschädeln, Totenschädelmasken usw.). Die Zusammenfassung skizziert den Entwicklungsgang der Bräuche und Methoden der Beerdigung auf Grund des dargestellten Materials. Es wird festgestellt, daß „der Prozeß der Beerdigungsformen und Bräuche von der außerordentlichen Differenziertheit und Kompliziertheit zur Einheitlichkeit und Vereinfachung übergeht. Das heißt: Die Beerdigungsverfahren, die sich nach Gemeinschaften wechselten und auch abhängig von der sozialen Zugehörigkeit der Einzelperson abweichend waren, wurden durch das Zustande kommen von größeren gesellschaftlich-kulturellen Einheiten, besonders durch die Verbreitung der sog. Hochglaubenslehren einheitlich“.

Die Studie schließt sich hiermit mit der Angabe der wichtigsten Literatur in Bezug auf die Beerdigung ab.

Grund des Todes

Beerdigungsformen—Abweichungen bei den Bräuchen

Zyklen der Friedhofszeremonien

Beweinen

Trauer — Trauernde

Vorbereitung der Beerdigungen—Behandlung der Toten

Mumifikation

Mehrmalige Beerdigung

Beerdigungsformen

Verlassen des Toten

Aussetzen des Toten

Beerdigung in der Erde — unter die Erde

Beerdigung auf der Erde —

Beerdigung über der Erde

Höhlenbestattung

Urnen-Beerdigung

Versenken der Toten im Meer

Verbrennung der Toten

Kannibalismus

Grabbeilagen

Bestattungsplätze-Friedhöfe

Totenfeier

die Verwitweten

Totenschädelkult

Zusammenfassung

Literatur

Beerdigung – Unsere Friedhöfe – Die Kunst der Friedhöfe

Der Verfasser schreibt zur Einleitung der weiteren Studien des Bandes in zusammenfassender Form über die wichtige Rolle des Todes in der Kultur mit der Entledigung des Leichnams im menschlichen Leben. Er betont, daß der Tod in Verbindung mit der Beerdigung und mit den zwei anderen großen Ereignissen im Menschenleben mit der Geburt und der Familiengründung (Verheiratung, Hochzeit) zusammen die meisten Vorstellungen, und Bräuche hervorrufende Lebensäußerung ist. Er hebt dabei hervor, daß der Urglaube und der Urbrauch in diesen Vorstellungen und Bräuchen weiterlebt, jedoch auch Veränderungen, der wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung entsprechend vorbehalten sind. Ganz klar beschreibt er seine Aufgabe, indem er sich nicht mit der Gesamtheit der materiellen Beziehungen und den kulturellen Erscheinungen befassen will, die mit der Beerdigung, mit dem Todesfall im Zusammenhang stehen, sondern er möchte sich ausschließlich nur mit den Friedhöfen beschäftigen. Zwar berichtet er im weiteren über allgemeine Friedhofsgeschichte, hebt aber Faktoren, die sich auf die Hajdú-Gebiete (unser heutiger Bezirk Hajdú-Bihar) beziehen, hervor.

Die damaligen ansässigen Ungarn wurden schon auf Friedhöfen begraben. Es entstand auf den Friedhöfen auch eine gewisse Aufgliederung, bei der die Gesichtspunkte der Vermögens- und der Machtverhältnisse zugrunde lagen.

Die angelegten Friedhöfe ansässiger Ungarn waren höher gelegen, auf einer wasserlosen Gegend, außerhalb der Siedlungen, aber in der Nachbarschaft. Man kann annehmen, daß ihre Friedhöfe über einen Eingang, einem Mittelstück und einer rechten und linken Seite verfügten. Die Ansiedlung, die aus der neuen gesellschaftlichen Form resultierte verband sich mit der Annahme des Christentums bei den Ungarn und bei der Entstehung des Friedhofs war die Stelle der Kirche bestimmend. Die systematisch erreichte Kirche fand auf der höchsten Stelle der Ansiedlung ihren Platz und wurde so vom Friedhof umschlossen. Die Kirchen-Friedhöfe wurden umzäunt, sowie auch an vielen Stellen mit einer Steinmauer eingefafßt, was zum allgemeinen Schutz diente. Auch selbst die Kirche wurde zu Bestattungszwecken genutzt. Besonders die sogenannten Geschlechteskirchen, Klosterkirchen, die ihren Platz im Zentrum des Grundbesitzes von je einer Familie, oder einem Geschlecht fanden (Herpály).

Die mittelalterlichen Kirchen standen manchmal nicht im Inneren der Ansiedlung, sondern außerhalb, weil sie z. B. mehreren Dörfern dienten, oder weil sich die höchste Stelle des Gebiets, nicht innerhalb des Dorfes befand (Zelemér). In solchen Fällen hatte auch der Friedhof außerhalb der Siedlung ihren Platz. Der Friedhof, der innerhalb der Umzäunung zur Verfügung stand, war klein und schnell ausgelastet, so daß in kurzer Zeit, im allgemeinen nach 10 Jahren, die Gräber aufgelöst wurden und eventuelle Reste der alten Toten fanden an der Kirchenseite und an der Einzäunungsseite ihren Platz (Colombarium).

Mit der steigenden Anzahl der Einwohner blieb es bei den Beerdigungen nicht nur innerhalb der Umzäunung, sondern man ging daran, sie außerhalb fortzusetzen, was aber nur dann möglich war, wenn sich der gesamte Friedhof nicht auf dem Gelände der Siedlung befand. Dort, wo sich die Kirche und der Friedhof auf dem Territorium des Dorfes befand, wurden in der Wende des XIII—XIV. Jahrhunderts Verlegungen aus dem Inneren vorgenommen. Durch die Entfernung von den Siedlungen konnte man folglich die Friedhöfe auf hügeligen, wasserlosen Gebieten errichten. Auch bei diesen war die Umzäunung und das Grabenziehen rundherum wichtige Schutzfaktoren. Die Friedhofsgruben und die Friedhofswärter spielten eine wichtige Rolle bei den Beerdigungen.

Auf den außerhalb der Siedlung gerateten Friedhöfen erfolgten die Bestattungen in bestimmter Reihenfolge, wobei eine Verteilung zustande kam, bei welcher die Familienzusammengehörigkeit und die Vermögens- und Machtverhältnisse berücksichtigt wurden.

Im weiteren gibt uns der Verfasser der Studie Auskunft über die einzelnen Friedhofsarten; spezielle Friedhöfe, wie die der Epidemieopfer, die der Soldaten und Gefallenen der Schlachtfelder, die der bestimmten Glaubensrichtungen angehörenden und die Judenfriedhöfe. — Später faßt er die bestimmten Bestattungsarten zusammen und betont, daß heute jegliche Formen der Entledigung eines Leichnams als Beerdigung bezeichnet werden. Nach dieser Einleitung geht er detailsmäßig auf die Geschichte folgender Friedhöfe ein: Debrecen, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás und Földes.

Die Grabzeichen sind wichtige Teile der Friedhöfe. Viele konzentrieren sich in der Reihe ihrer Forschung nur auf diese wichtigen Faktoren auf die Grabmäler. Der *Grabhügel* ist das eigentliche primäre Grabzeichen. Im Bezirk Hajdú-Bihar wurde allgemein bei den Grabzeichen nur Holz verwendet. So finden wir bei den Protestanten die *Grabhölzer* und bei den Katholiken das *Holzkreuz*.

Nach der kurzen Einleitung über die einzelnen Formen des Friedhofgebrauches — wie das Ausheben des Grabes, die Pflege des Grabes, Totenkränze, Gebrauch der Totenkranz ständer usw. — werden die Fragen in Verbindung mit den Friedhöfen systematisch aufgeworfen.

Seit dem XVIII. Jahrhundert bemühte man sich Ordnungsvorschriften ins Leben zu rufen, welche sich auf die Friedhöfe, auch streitige und (meistens aus gesundheitlichen Gründen) beunruhigende Fragen der Bestattungen bezogen.

Die entgeltliche und in jeder Beziehung befriedigende Verordnung kam 1970 zustande, durch die — statt frühere konfessionelle Friedhöfe —, gewissen Verwaltungs-, Gesundheits- und ästhetischen Anforderungen entsprechende Öffentliche Friedhöfe ins Leben gerufen wurden. Auf diesen Friedhöfen stehen jetzt schon die künstlerischen Elemente, die ästhetischen Anforderungen im Vordergrund und als solche vertreten sie alle die geachteten Stellen der neuen Lebensform.

Die Rechtsordnung des Begräbnisses

Die Menschengesellschaft bewahrt schon seit uralten Zeiten das Andenken des Verstorbenen ehrfürchtig; die Konfession, das Recht, die Wissenschaft, die Künste und die Literatur befassen sich auch vielfach mit dem Tod und mit den Toten.

In dem Ungarntum lebt schon seit Jahrhunderten tief die Verehrung der Ahnen. Die Verstorbenen wurden achtungsvoll ordnungsgemäß begraben, und dies wurde durch traditionell bestehende, rechtliche Volkssitten, gemischt mit den staatlichen Vorschriften bestimmt. Die Studie faßt die Rechtsordnung der Beerdigung die volkstümlichen Bräuche und die staatlichen Vorschriften gemeinsam betrachtend — zusammen.

Bei dem Volk wurden die zur Trauer, Aufbahrung zum, Abschied von dem Toten, zur Hochzeit unverheirateter Personen, zu dem Begräbnis und zu dem Totenmal gehörenden Sitten, als „Rechte des Toten“ aufgefaßt, und diese mußten von der Verwandtschaft und von der ganzen Gemeinschaft respektiert und erfüllt werden. Dazu zwang auch der Glaube, nach dem der Tote immer wieder zurückkehrt und die Ruhe der Lebenden stört — falls die Rechte des Toten nicht zur Geltung kommen. Der Zustand der Trauer enthielt im Verhältnis zum normalen Leben — für örtlich bestimmte Zeitdauer — gewisse Verbote, Pflichten, und zahlreiche äußere menschliche Offenbarungen. Solche sind zum Beispiel das Vermeiden des Heizens, des Essens, der Arbeit usw. im Hause gewesen.

Das bis zum Ende des 18. Jahrhunderts die authentische Kontrolle des Eintritts des Todes die Aufgabe der Familie und der Verwandtschaft war, kam der Leichenschau und den Bräuchen der Totenwache eine wichtige Rolle zu. Danach wurde schon nach staatlichen Vorschriften die durch die Behörden gemachte Totenschau eingeführt die Aufbahrung des Toten im Hause schon vor 20—30 Jahren durch die Aufbahrung in Friedhofshallen ersetzt. An der Trauer hatte nicht nur die Verwandtschaft, sondern auch die Gemeinschaft ihren Anteil, und auch dessen formelle Zeichen zeigten sich gewöhnlich. Der Eintritt des Todes wurde durch Geläute bekanntgegeben. Nach örtlichen Bräuchen wurde auf solche Weise die Soziale zu Gehörigkeit des Verstorbenen und auch sein Geschlecht und Alter angekündigt. Die Trauer wurde durch die Bekleidung der Menschen, durch den Sarg und seinen einzelnen Zubehören ausgedrückt. Die Farbe von diesen war auch vom Geschlecht und vom Alter des Verstorbenen abhängig. Der Abschied von dem Toten begann, als er in den Sarg gelegt und aufgebahrt wurde. In den Sarg wurden neben den Toten verschiedene Gegenstände gelegt, teilweise auf den Wunsch des Verstorbenen, und teils den örtlichen Sitten entsprechend, mit der traditionellen Überzeugung, daß der Hingeschiedene sie im Jenseits benötigen könnte. Beim Abschied standen die Familie und die Verwandtschaft blutsmäßig, die Geschlechter voneinander getrennt um den Sargherum. Die Organisation des Begräbnisses war ordnungsgemäß die Pflicht der Familie, aber in vielen Ortschaften wurde es durch die Zunft, die Straße, durch die Nachbarschaft, oder sogar durch denjenigen Gesellschaftskreis des Verstorbenen (Verein usw.) durchgeführt, zu dem er in seinem Leben gehörte. Von der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts an wurden freiwillige Bestattungs- und Versicherungsvereine gestiftet, diese wurden aber später durch Gemeinde-, bzw. durch „handelsmäßige“ Beerdigungsunternehmen ersetzt. In Siebenbürgen (seit 1919 gehört es zu Rumänien) führten die Beerdigung auch solche Organe aus, die ihren Ursprung schon im Mittelalter hatten, wie z. B. abenteuerliche Gesellschaften und Dekanate.

In vielen Ortschaften war es Sitte beim Todesfall eines jungen Mädchens oder eines Jungen, die Hochzeit des Verstorbenen zu veranstalten, entsprechend den Hochzeitszeremonien der Eheschließung. Diese erwies sich hauptsächlich bei dem Begleitfolge des Toten zum Friedhof. Die Hochzeit des Toten stand in Verbindung mit dem Glauben an Anrechte in der Jenseits.

Einst wurde ringsum die Kirche beerdigt, von der Mitte des 18. Jahrhunderts werden Friedhöfe

außerhalb der Gemeinden angelegt. Diese Friedhöfe konnten der Kirche, der Gemeinde oder Privaten angehören. Die Friedhöfe wurden ordnungsgemäß nach religiösen Grundsätzen eingerichtet, aber die Fremden oder diejenigen, die ohne Taufe gestorben sind usw. wurden getrennt begraben. Staatliche und Gemeindevorschriften ordneten die Umzäunung die Bewachung, die Einteilung des Friedhofes, den Ausbau der Wege, die Vergabe der Gräber, usw. an.

Der Friedhof wurde für eine heilige Stelle erklärt, wo bloß anständige Menschen begraben werden durften die diesen sittlichen Bedingungen nicht entsprachen, wurden abgesondert, oder in dem Friedhofsgraben eingegraben. Bei den Reformierten wurde diese Sitte — biblischen Überlieferungen nach — Eselbegräbnis genannt (der umgekommene Lastträgeresel wurde außerhalb des Stadttors unbegraben hinterlassen). Solche Toten wurden nämlich ohne kirchliche Zeremonien und ohne Totenbegleit in dem Friedhofsgraben eingegraben). Seit Mitte des 17. Jahrhunderts kommt es vor, daß der Friedhof von zwei Kirchen gemeinsam benutzt wurde.

Auch unseren heutigen Gesetzen nach hat ein jeder das Recht, in den Friedhöfen beerdigt zu werden. Die Verteilung der Gräber bestimmen zwei maßgebende Regel. Die Beerdigung nach der Reihenfolge bedeutete, daß die Verstorbenen in der Reihenfolge des Todes beerdigt wurden. Nach dem Familiensystem — Begräbnis wurden die Mitglieder der Familie, sogar an vielen Orten auch die weite Verwandtschaft, der ganze Stamm an gleicher Stelle begraben. Obwohl die staatlichen Vorschriften das erste angezwungen hatten, die Bevölkerung bevorzugt dennoch auch bis heute die Beerdigungen mit Familiensystem.

Die Grabstelle des Verstorbenen wird durch ein Zeichen gekennzeichnet, was bei den Katholiken das Kreuz, bei den anderen Konfessionen das Grabholz, Grabsteine u. a. sind. Einst, als die Menschen noch nicht schreiben und lesen konnten, konnte man aus der Form des Grabholzes, aus dessen Farbe, dem eingebrannten Eigentumszeichen, oder aus dem angehängten sonstigen Zeichen auf die Familie des Verstorbenen, auf sein Geschlecht, und auf sein Alter schließen. Die persönlichen Umstände des Toten wurden oft in das Grabholz eingeschnitzt, an vielen Orten auch in Versform. Als Abschluß der Beerdigungszeremonie hat die Familie die Verwandtschaft und die Freunde zu einem Essen eingeladen; dieses Essen wurde Totenmal genannt. An einigen Orten wurde dieses Totenmal gleich am Grabe veranstaltet, aber meistens doch im Familienhaus, die Unmäßigkeiten und die Unterhaltung ohne Maßen bei diesen Totenmalen, haben die Behörden verboten.

Die Verehrung der Ahnen zeigt sich auch in der Erinnerung an die Verstorbenen. Die Gräber wurden von der Verwandtschaft gepflegt, die Toten hat man oft besucht; am Totentag (1. November, bei den griechisch — Orthodoxen und Katholiken meistens der erste Sonntag nach Ostern) wurde mit besonderer Feierlichkeit der Toten gedacht.

Die Ästhetik der Grabhölzer

Mit der Kunst der Grabhölzer auf reformierten Friedhöfen im Bezirk Hajdú-Bihar haben sich bis jetzt nur wenige beschäftigt. Erst in den letzten Jahren erschienen längere aber unvollkommene Abhandlungen über die materielle Ethnographie des Ungarntums, dabei näher eingehend auf die Holzschnitzerei der Grabhölzer. Früher stellten einige illustrierten Artikel und Mitteilungen diesen besonderen Zweig der schmückenden Volkskunst dar, dessen Schönheit, Platz und Wichtigkeit erst in unseren Tagen — im Rahmen der Ethnographie — gefunden wurde.

In der Einleitung unserer Studie befassen wir uns vorerst mit der Entstehung der Grabhölzer auf Friedhöfen. Dabei mußten wir die bedauerliche Tatsache feststellen, daß wir nur über wenige Angaben und Informationen verfügen, welche sich auf den Grabschmuck und die Arten der Grabhölzer des 17. und 18. Jahrhunderts beziehen, die man damals auf den jeweiligen Dorf- und Stadtfriedhöfen aufgestellt bzw. verwendet hat. Auf jeden Fall beweisen die spärlichen Unterlagen, zurückgehend auf die Jahrzehnte, daß die Gestaltung der Grabhölzer immer mehr mit reichhaltigerem Schmuck versehen wurde. Die Erklärung dafür ist, daß durch Fehlen des Textes des Schrifttums die Grabhölzer mit den verschiedensten gegenständlichen Zeichen, Formen und allgemein bekannten Symbolen bereichert wurden, die über eine solche umfassende Aussagekraft verfügten, was später eben die Grabinschrift selbst ersetzte.

Der gestalterische Schmuck wurde jedoch von der Grabinschrift nicht völlig verdrängt bzw. nicht zum überflüssigen Faktor, denn der Instinkt des Schmückens unseres Volkes ist nicht nur im Alltagsleben zu beobachten, in Bezug auf Gebrauchsgegenstände und Arbeitsmittel, welche mit geschnitzten und gravierten Motiven versehen sind, sondern auch noch auf Friedhöfen bei der schmückenden Volkskunst der Grabhölzer kann man diese Handfertigkeiten sehen. Die gravierte und geschnitzte Ornamentik, die bei den Grabhölzern angewandt wurde, ist kein spezieller Zweig der schmückenden Volkskunst, sie steht also nicht außerhalb, sondern ist nur für dieses Ziel als besonderer Formenschatz bewahrt. Diese Motive, Formen finden wir aber auch auf anderen Gebieten in der Schnitzerei wie z. B. an Torpfosten und Möbeln.

Die Grabhölzer der reformierten Friedhöfe im Bezirk Hajdú-Bihar umfaßt eine Gruppe des Types, welcher im allgemeinen charakteristisch für die hinter der Theiss liegenden Gebiete ist. In dieser Gegend finden wir in vorwiegender Menge nur solche Grabhölzer, welche die Form eines Bootes haben. Weniger kommen die Säulen- und Duttformen vor, bzw. die Grabhölzer in Gestalt von Menschen und Tafeln.

Auf Grund unserer unvollständigen Angaben können wir nicht entscheiden, ob die auf den reformierten Friedhöfen vorkommenden Bootsformen der Grabhölzer in den hinter der Theiss liegenden Gebieten die in Debrecen Einfluss hatten, weil hier nur ausschließlich diese Formen vorkommen.

Wiederum wissen wir, daß bei der Bestimmung der Plätze von Friedhöfen die Debrecener Synode 1567 von entscheidener Bedeutung war. Die Synode, die die helvetische oder kalvinistische Richtung der Reformation akzeptierte, sagt auch aus, daß der Friedhof sich am Rande der Siedlung befinden soll, und die Beerdigungen in der Kirche, sowie in deren Garten untersagt sind.

Nach der Meinung unserer Ethnographen wurden vor der Reformation auf den Dorf- und Stadtfriedhöfen die Grabhölzer als Kennzeichen einer Grabstätte verwendet, nur nach der Reformation erschien das Kreuz, um die Glaubenslehren unterscheiden zu können. Der am meisten vorkommende Typ ist im Bezirk Hajdú-Bihar das Grabholz in Form eines Bootes. Auf unseren Friedhöfen sahen wir davon 50%. Durch den Einfluß des ungarischen Beerdigungsbrauches kam diese Form des Bootes zustande.

Insofern des heidnische Ungarntum über Wasser oder über den Fluß die Beerdigungen vornehmen

mußte, wurde der Leichnam im Boot hinüber auf den Friedhof transportiert. Im Laufe der Zeit veränderte sich oftmals die Form des Bootes, manchmal wurde sie sogar völlig entstellt.

Die andere große Gruppe der Grabhölzer auf den reformierten Friedhöfen im Bezirk Hajdú-Bihar ist die Erschaffung der Säulen-Grabhölzer. Die Entstehung dieser Formen beanspruchte kein besonderes Können, nur vielleicht in der Konstruierung des oberen Teils erkennt man deutlich die Geschicklichkeit der Anfertiger bzw. der Schnitzer. Der viereckige bzw. rechteckige Querschnitt der Säulen-Grabhölzer wurde an der obersten Stelle abgerundet und eventuell auch von oben waagrecht oder schräg geschnitten.

Grabhölzer in Gestalt von Menschen findet man noch kaum in den Gebieten unseres Bezirkes. Hauptsächlich in den Biharer Teilen, die noch unter dem Einfluß von Siebenbürgen standen, war der Typ allgemein, wo die Menschengestalt einen entschiedenen Ausdruck erzielte: auf dem Grabmal gibt es Kopf, Hals, sowie Schulter und in den eingravierten Ornamenten kann man die zwei Augen, die Nase und sogar auch ein stilisiertes Herz erkennen.

Die schönsten Beispiele der „Dutt“-Grabhölzer können wir auf dem Nádudvarer Friedhof sehen. Diese Form ahmt den weiblichen Dutt nach und demzufolge kommt es nur auf Frauengräbern vor, während die Bootsform der Grabhölzer die Gräber von Männern kennzeichnet. Zur Gruppe der Tafel-Grabhölzer gehören diejenige, die mit ihren flachen Formen die eigentlichen Grabsteine nachahmen. Ihre oberen Teile wurden systematisch abgerundet. Es kommen aber auch solche Grabhölzer vor, welche einfach glatt sind und an deren im Querschnitt viereckigen Säulen Tafeln genagelt wurden, worauf die Namen der Toten geschrieben wurden.

In einigen Friedhöfen von Hajdú-Bihar sind auch Fußpfosten zu finden. Die Fußpfosten sind eigentlich jene zwei Balken, an welchen man den Sarg ins Grab hinunterließ. Diese beiden Balken wurden dann zum Fusse des Grabes errichtet und die zwei- aus der Erde herausragenden — Enden wurden mit einer Schnitzerei versehen.

Bei der Gestaltung der Grabhölzer auf unseren Friedhöfen konnten wir feststellen, daß am häufigsten das Motiv der Trauerweide Verwendung fand. Dieses Motiv verbreitete sich zu Anfang des XIX. Jahrhunderts und blieb bis heute ein immer wieder gebrauchter Schmuck auf den Grabhölzern. Ein viel älteres Muster dagegen ist die Rosette. Diesen Schmuck findet man auch auf nausgewebtem Stoff, in der Hirtenschnitzerei und bei der Produktion der Volkskeramik und überall drückt es die Bedeutung die Verjagung des Bösen aus. Auch ein sehr häufiger Schmuck der Grabhölzer ist das Tulpen- und Sternmotiv. Früher, wenn jemand ein schönes Grabmal anfertigen wollte, so schmückte er es in erster Linie mit Tulpen und Sternen. Die klassischen Grabholzblumen sind die Tulpe, die Rosette und neben der beliebten Trauerweide kamen zu Ende des vorigen Jahrhunderts noch neue, doch in jedem Fall Motive pflanzlicher Art hinzu, welche auf den Friedhöfen im Bezirk Hajdú-Bihar an den Grabhölzern zu finden sind. An den Debrecener Grabhölzern wucherte besonders eine zweifelwertige Blumenvielfalt. Es kamen hier Rosen, Rosmarin, Maiglöckchen, Nelken, Eichel, Ranken- und Blattmotive vor und sogar figürlicher Schmuck, wie Putten, Amoretten und Engel. Dieser Schmuck ist ein Beweis des entarteten Geschmacks der Kleinbürger und hat mit der eigentlichen Volkskunst nichts mehr zu tun. Zum Glück sind ihre Spuren auf den Debrecener und auch auf den übrigen Friedhöfen schon längst verwischt.

In unserer Studien wollen wir auch auf die Farbe der Grabhölzer eingehen. Es ist festzustellen, daß auf dem Gebiet unseres Bezirkes nicht nur das Gravieren und das Schnitzen der Grabhölzer gepflegt wurde, sondern daß auch die Farbgestaltung zum Vorschein trat, indem man sich nicht bloß auf schwarz konzentrierte, sondern auch rote, blaue, grüne, weiße und gelbe Farbe verwendet wurde.

Die Debrecener Grabhölzer waren immer schwarz. Aber zum Beispiel auf den Nádudvarer Friedhöfen wurden bei den Gräbern der Kleinkinder blaue, bei Jugendlichen rosa und bei Erwachsenen schwarze Grabhölzer verwendet. In Nádudvar paßte sich die Farbe des Grabmals immer der des Sarges an. Die Färbung der Grabhölzer in unserem Bezirk aber auch im Gebiet unserer ganzen Heimat ist langsam am Abklingen.

Die Entwicklung der Kunst der Friedhöfe bzw. der Grabhölzer bleibt mit dem sich steigernden Lebensniveau zurück. Das bedeutet: je mehr finanzielle Mittel zur Befriedigung des Totenkults zur Verfügung stehen, desto mehr werden die schöne geschnitzte und gravierte Grabhölzer auf unseren Friedhöfen durch große monumentale Kunstgrabsteine und aus Beton gefertigte Grabmäler verdrängt, welche den besten Grundstein zur Verbreitung des Kitsches legen.

So verschwinden immer mehr unsere verzierten Grabhölzer und die Bewahrung der Sammlungen mit Fotos und Zeichnungen der jeweiligen Typen ist eine wichtige Aufgabe unserer Museen.

Die alten Friedhöfe in Debrecen

Der Friedhof ist seit jeher der dankbarste Bewahrer der Erinnerungen längst vergangener Zeiten. So verfügt auch Debrecen über eine ganze Geschichte, die aus den Erinnerungen des Friedhofes stammt. Auf dem Verwaltungsgebiet der Stadt kann man noch heute die Spuren der Kultur der letzten 3000 Jahre finden.

Seit der Entstehung der Stadt können wir ohne Zweifel behaupten, daß der erste Beerdigungsplatz im Garten der Sankt Andreas Kirche war, die am Ende des 13. Jahrhunderts auf der Stelle der heutigen „Großen Kirche“ stand. Ein dazu ähnlicher Friedhof befand sich in der Gegend der Szappanos Straße neben der Kirche des Sankt László Dorfes — nur den hierzu genauen Platz kennen wir nicht.

Auf der Grundlage früherer Aufzeichnungen konnten wir aber abgesehen von einigen Ausnahmen, die Lage von über 20 später entstandenen Friedhöfen genau feststellen. Nur allein die Plätze der Friedhöfe der Epidemieopfer blieben unbestimmt, welche im allgemeinen unbegründet geheimgehalten wurden.

Es gab viele Auseinandersetzungen über die Erhaltung und Pflege der Friedhöfe in Debrecen, bis endlich 1932 der „Öffentliche“ Friedhof angelegt wurde und somit alle konfessionellen Friedhöfe aufgehoben wurden — mit einer Ausnahme des Judenfriedhofes, auf welchem auch noch heute Beerdigungen stattfinden.

In den Jahren des 16. Jahrhunderts bekannte sich die Mehrzahl der Einwohner in Debrecen zum protestantischen Glauben und somit gebrauchten sie charakteristische Grabmäler und es entstanden typische Bestattungsordnungen. Unser ältestes Grabmal ist das des Debrecener Bischofs Péter Méliusz Juhász aus dem Jahre 1572, welches von gewaltiger Größe ist, die Form eines Prismas hat und aus Piszker rotem Marmor angefertigt wurde. Es hatte ursprünglich auf dem Dobozi — Friedhof seinen Platz (Abb. 2.). Von dort wurden in den darauffolgenden Jahren Grabmäler mit diesen charakteristischen Zügen des ersterwähnten hereintransportiert, welche wir auf den Bildern 3., 4., 5., 6., 7. sehen können. Auf der 8. und 9. Abbildung sehen wir Grabmäler, die in ihrer Ausführung schon unter dem Einfluß des Klassizismus standen.

Auf Bild 10. ist das pyramidenförmige Eisen-Grabmal von Mihály Csokonai Vitéz dargestellt, welches auf dem Friedhof der Hatvan Straße errichtet wurde und dessen Ausführung zur beliebtesten Form in Debrecen wurde. (Abb. 11., 12., 13., 14.)

Die einfachere Form der Grabmäler war das Grabholz, auf welchem auch Tafel mit Inschrift — das sogenannte Epitafium — angebracht wurde. (Abb. 15.) Diese Grabhölzer hatten jedoch keine lange Lebensdauer und schon nach 30—40 Jahren fingen sie an zu vermodern und wurden langsam immer mehr in die Erde gesenkt, so daß nur noch der obere Teil hier und da eine Grabstelle kennzeichnete.

Als man in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts eine Lösung für den Steintransport fand, begann man auch in Debrecen mit dem Gebrauch von Grabsteinen. Aus dieser Zeit blieben uns einige sehr schöne Exemplare erhalten. (Abb. 18., 19., 20.)

So begann man auch schon zu Anfang des XIX. Jahrhunderts mit der Anfertigung der Grabmäler aus Backsteinen, wobei die verschiedenen Stile der Zeit in der Ausgestaltung beachtet wurden (Abb. 21., 22., 23., 24.) Die Bilder 25., 26., 27., 28. zeigen uns die typischen Debrecener Bootsform-Grabhölzer, welche über einen eigenen Stil verfügen. Auf der 29. Abbildung sehen wir die im provinziellen Barockstil geschaffene Kapelle, die 1774 auf dem katholischen Friedhof errichtet wurde. Die Bilder 30., 31., 32., 33., 34., 35. und 36. zeigen die Leichenhalle mit ihren Nebengebäuden, welche auf der Grundlage der Friedhofspläne von József Borsos 1931—1932 errichtet wurde. Das Heldenmausoleum auf der 37. Abbildung bewahrt die Urnen mit den Erinnerungen an die gefallenen Soldaten, die am 2. August 1849 für die Heimat starben.

Mit der Entwicklung der Stadt kommt es zur unwiderruflichen Aufhebung, bzw. Beseitigung einiger Friedhöfe, welche gerade in ein Wohnungsgebiet fallen — und so verschwinden langsam die Bewahrer der Vergangenheit, die Träger der Ehrfurcht und Erinnerungen. Wir fühlen hiermit einen unersetzlichen Mangel und dieser bitteren Erinnerung zufolge widmete ich diesen kurzen Bericht.

Werke der bildenden Künste im Debreciner Zentralfriedhof

Unsere Gegend ist arm an monumentalen Werken aus den XVII—XIX. Jahrhunderten. In der Umgebung der Kirchen, auf den Kalvarienbergen und auf den Friedhöfen sind einige aus Naturstein gemeisselte Plastiken oder Statuen aus Bronze zu sehen. Die bedeutendsten, auch heutzutage sehbaren Denkmäler sind die Statuen des Kalvarienberges in Polgár und ein dort befindliches Grabmal, sowie die Grabsteine auf den Friedhöfen von Mezöpeterd, Hajdúböszörmény und Debrecen.

Die Kunst der Friedhöfe unterlag einem bedeutsamen Wandel um die Wende der XIX—XX. Jahrhunderte. Zu dieser Zeit siedelten sich die Bildhauerkünstler *Andreas Tóth* und *Alexander Somogyi* in Debrecen, an die die Plätze und Friedhöfe in Debrecen und in der Provinz mit ihren Denkmälern, Porträtstatuen und Grabplastiken bevölkerten. Ihre Werke wurden für die Friedhöfe von der Kosuth-, der Péterfia- und der Hatvanstrasse sowie für den katholischen Friedhof angefertigt und nach der Schliessung bzw. Auflösung dieser Friedhöfe kamen die Statuen, Reliefs und Grabsteine in den neuen, in den 1932 eröffneten Zentralfriedhof hinüber. Zwischen den Jahren von 1905—1918 schuf *Alexander Somogyi* beinahe zehn Grabdenkmäler für die Familie Sesztina, den Dichter Gustav Vályi Nagy, der Lehrerin Rosa Kalocsa, den Bischof Aron Kiss, usw. Zur Zeit sieht man von ihren Werken nur das Sesztina-Grabmal im Zentralfriedhof, sowie das Relief des Grabmals von dr. Ludwig Nagy auf dem Dériplatz (in die Wand der Schule eingebaut), die übrigen Denkmäler — zum grossen Teil aus Kunst- und Naturstein — wurden in den alten, aufgelösten Friedhöfen bzw. zur Zeit des Krieges zerstört.

Der Zentralfriedhof, in dessen Mittelpunkt das Krematorium steht, wurde im Jahr 1932 fertiggebaut. Der Waldfriedhof von grossem Umfang und das Gebäude wurden von *Josef Borsos* entworfen. Vor dem Haupteingang steht die symbolische Statuengruppe von *Ladislaus Némethy* und vor dem Krematorium liegt ein Wasserbassin, dessen Schmuck, die Plastik „Knabe mit Fisch“, von *Johann Alexander Nagy* geschaffen wurde. Rechts davon sind solche Statuen von Bedeutung zu sehen wie das schon vorher erwähnte Sesztina-Denkmal (eine zu einer umgefallenen Eiche niedersinkende Frauengestalt) von *Alexander Somogyi*, das Relief (hockender weiblicher Akt) von *Franz Medgyessy*, geschaffen für seine Schwester, Piroshka, der Grabstein mit Porträtrelief seines Vaters und sein Relief genannt „der Säer“ (auf dem Grab von Ludwig Rácz). Nach diesen folgen die Skulpturen von *Theodor Debreczeny*, *Richard Füredi*, *Stefan Szentgyörgyi*, *Johann Alexander Nagy*, *Ladislaus Némethy*, und die Produkte der Debrecener Kunststeinfabrik, usw. Auf den Ehrengräbern vor dem Krematorium sind die einfachen oder mit Plastikornamenten ausgestatteten Grabsteine der Künstler, der öffentlichen Personen von Debrecen (*Michael Fazekas*, *Josef Borsos*, *Ludwig Zoltai*, usw.) zu sehen. Hier — auf dem Grab des Literaturhistorikers, *Geisa Juhász* — erscheint *Medgyessy's* Entwurf für das Csokonai-Pantheon: die Skulptur, welche die Nike von Paionos heraufbeschwört.

An den Säulen der Wandelhalle des Krematoriums sieht man das Sgraffito von *Oswald Toroczka*, weiterhin in den Leichenhallen sind die Freskogemälde, Seccos und Farbglassefenster von *Ladislaus Holló*, *Eugen Haranghy*, *Johann Kovács der Jüngere* und *Klara B. Kokas* zu sehen.

Das Gebäude verlassend kommt man zu den Veteranengräbern. An deren Spitze sieht man das Räterepublikdenkmal von *Stefan Szabó der Jüngere*, das 1969 zum fünfzigjährigen Jubiläum der Ungarischen Räterepublik eingeweiht bzw. entüllt wurde. Das Monument ist durch die Einheit von Reliefreihen und Epitaph interessant und modern gestaltet. Von diesem Grabdenkmal führt ein kurzer Spaziergang zu dem Urnen enthaltenden Kolumbarium, welches 1970 seiner Funktion übergeben wurde. Die drei Fenster verschiedener Grösse im Gebäude sind mit farbigen Glasmosaiken von *Tibor Duray* versehen. Die farbigen Glasfenster, mit ihrem interessanten und reichen philosophischen Inhalt, machen sich durch ihre lebhaften Farben und feine, dekorative Linienführung bemerkbar. Aber der Konstrukteur dieses Gebäudes — *Johann Szabó* — bereitete dem Künstlerpartner die

„Wand“, das Fenster bei weitem nicht so vor, wie es seinerzeit, im Falle des Krematoriums, *Josef Borsos* getan hatte.

Die Skulpturen und die bauornamentischen, muralen Werke des Debrecener Zentralfriedhofes bilden den beträchtlichen Teil der ungarischen Kunst auf den Friedhöfen. Durch die Einheit der Bau-, Natur- und Plastikeinheiten stellt er den schönsten Waldfriedhof unseres Landes dar.

Grabanschriften

Oft ist die einzige Belohnung des Toten bloß ein Gedenkstein, aber vielmehr die Liebe und die Dankbarkeit derer, für die er gekämpft und gearbeitet hatte: die der Familie und seiner Gemeinschaft. „Vergißt mich nicht, denn ich habe für euch gelebt“ — oder: „Für uns hast Du gelebt und gearbeitet, wir vergessen Dich nicht“. Es stehen auch heutzutage noch Grabmäler der vorherigen Generation mit folgenden Anschriften: „Der Grabhügel bedeutet Frieden, das Leben ist bloß Leiden.“ Dagegen findet man heutzutage auf dem Grabmal eines 56 jährigen Mannes auch solche Grabanschrift: „Kampfreich, schwer, aber schön war unser Leben. Der ewige Frieden schwebe über uns.“

Trauer, Gram und Kalgeworte sind in erster Linie im Falle eines plötzlichen Todes, oder wenn Kinder und Jugendliche ableben, allgemein. Die Kinder und Jugendliche, sind als nicht aufgeblüht, oder abgebrochene Rosen dahingegangen und verlangen nach einer Blume auf ihr Grab. Eheleute rufen sich gegenseitig zurück aus der Erde, oder versprechen einander ein Wiedersehen im Grabe, eventuell seltener im Jenseits. Ganz besonders unheilbarer Gram bleibt nach den Opfern eines Krieges, nach den Toten eines Unfalls und bei Selbstmördern, die durch einen gewaltsamen Tod verstorben sind. Es sind aber auch solche, die ihr Schicksal für ungerecht hielten und dieses auch in der Grabanschrift zum Ausdruck bringen. Oft werden auch die Umstände des Todesfalls geschildert. Diese Sitte bei den Grabmälern blieb aus der volkstümlichen epischen Dichtung erhalten, da sie nach bestimmten Formeln entsteht. „Unglücklich war die Stunde / Wo mich meine Mutter geboren hatte“ — und danach folgt die Schilderung des Vorfalls: sein Feind erstoch ihn. In solchen Fällen wird nicht nur das Schicksal, das Verhängnis zur Schuld gelegt, sondern auch die Mitmenschen: „Mörderhände nahmen dir das Leben, / Die Freunde beschützten dich nicht.“

Fast ein jeder Tod kommt unerwartet: sogar auch bei einem 78jährigen Menschen. Bei Dahinscheiden ohne Abschied gibt es auch Formeln für die Grabanschrift, mit dem Schlußsatz daß er von der Verwandtschaft auch weiterhin geliebt und nicht vergessen bleibt. Häufig ist die Erwähnung dessen, daß alle Hoffnungen in das Grab abgestiegen sind, es kommt sogar auch vor, daß gegen den Willen Gottes protestiert wird. Die Grabanschrift erklärt, daß der Verstorbene reif war, wie der Weizen „oder daß er als Gottes reif gewordenes Getreide“ mit Freude in das Grab gestiegen ist, und daß er sein ganzes Leben lang mit Freude auf dem Weizenfeld verbrachte.

Es gibt auch Protestieren gegen den Heldentod. Doch das heroische Verhalten bedeutet zugleich das sich — Abfinden mit dem Schicksal auch in solchen Situationen, die Selbstopfer fordern. Der Verfasser befaßte sich auch mit grabschützenden und Segen bringenden Testen.

Diese stammen noch aus dem Zeitalter vor der Schriftlichkeit. In ihrer heutigen Form begründen diese, warum der Friede des Toten ungestört bleiben soll: er hat viel gelitten, oder er war ein braver Vater, oder sie ist eine gute Mutter gewesen. Die Textformel des Segenspruches ist oft nur durch die Anfangsbuchstaben der Wörter angegeben. Ein Teil von diesen ist allgemein bekannt. Diese Epitaphe verglich er mit der Volksdichtung und mit den Musterstücken der Kunstdichtung.

Als literarische Gattung findet man unter den Grabdichtungen Volkslieder, Klagegesang, Balladen-Formeln. Der Philologie gemäß forschte der Autor unter den Grabanschriften nach der Vervollständigung einer hundertjährigen Kunstdichtung. Das Original war religiös und sentimental. Die Tongabe kristallisierte sich zum volkstümlichen Realismus und bekam die Form eines Dialoges. Das letztere ist deshalb charakteristisch, weil der Tote im Ritus von der Urzeit an bis zu den Zeiten der Römer, sogar auch aus dem Grab hinaufrief. Der Verfasser der Studie hat viele klassische Zitate von ungarischen Dichtern bis zu den heutigen Tagen gesammelt.

TARTALOM

- Dr. Szabó Imre:* Előszó 5
Dr. Angyal László: Bevezető 7
Bodrogi Tibor: Temetés — vallás — társadalom 9
Entz Géza: Temetők, temetőkben lévő művészeti emlékek védelme 73
Dankó Imre: Temetés, temetőink, a temetők művészete 79
Tárkány Szücs Ernő: A temetés jogi rendje 109
Takács Béla: A fejfák esztétikája 131
Sápi Lajos: Régi temetők Debrecenben 171
Sz. Kürti Katalin: Temetőművészet Hajdú-Biharban — A debreceni Köztemető
képzőművészeti értékei 229
Marjai Márton—Bartha Elek: Sírfeliratok, temetői költészet Hajdú-Biharban 267
Idegen nyelvű összefoglalások 289

